

С
Майор К 97

КЫРГЫЗ
ЭЛ
ЖОПООКТОРУ



УДК 82/821-93

ББК 83.8

К 97

К 97 Кыргыз эл жомоктору. /Туз.: Б. Кебекова,
А. Токомбаева. 3-бас. – Б.: Бийиктик, 2007. – 368 б.

ISBN 978-9967-13-226-9

Бул жыйнакка кереметтүү, айбанаттар жөнүндө жана гурмуштук жол биринчиден Алакомдон келип, жомоктор тил-адабият институтундагы материалдар боюнча айрым редакциялоо мезгил берилди.



К 4803300100-07
ISBN 978-9967-226-9

УДК 82/821-93
ББК 83.8

© Түзүүчүлөр Кебекова Б.,
Токомбаева А., 2007.

КЕМПИРДИН ЖЕТИ БАЛАСЫ

Өткөн заманда бир бечара кемпирдин жети уулу бар экен. Балдары жетөө жети түрдүү өнөр билиптир. Энеси эң мыкты жаа жасатып, аны кимисине берерин билбей: «Балдарым, баарың өнөрүнөрдү айткыла, киминдин өнөрүн артык болсо, ошонуна берейин», – деди. Балдары өздерүнүн билген өнөрлөрүн айта баштады.

Эн чону: «Эне, алпкаракуш асманда торгойдой болуп көрүнүп калганга чейин бийик учса да ыргыта атам», – деди. Экинчи баласы: «Энеке, мен жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билемин», – деди. Үчүнчү баласы: «Мен эки дүнүйөнү алаканга салып койгондой көрүп турганмын», – деди. Төртүнчү баласы: «Мен ачка болгон жерде бардан жок кылып, канча адам болсо тойгузууга жараймын», – деди. Бешинчи баласы: «Мен дарыя-дениздерден көз ачып-жумгуча кеме жасап өтөмүн», – деди. Алтынчы баласы: «Мен дарыя-дениздерден чуркасам, таманымдан чан чыгат», – деди. Жетинчиси: «Жоо жакындап кирип келгенде кара жер жарыл десем жарылып, түбүнө түшүп, өзүм сүйгөн жерден чыгып, душманымдан кутуламын», – деди.

Энеси балдарынын өнөрлөрүн уккан соң кимисинин өнөрү артык экенин биле албады. Ошондо балдардын колуна жасаган жаасын берип: «Балдарым, мына муну алып барып, Болбос канга өнөрүнөрдү айткыла, киминердин өнөрүнөр артык болсо, ошонуна берсин», – деп, балдарын Болбос канга жиберди.

Кемпирдин жети баласы Болбос кандын шаарына келсе, шаардын ичи кыйкырык, чуу, калайман болуп дүрбөп жатыптыр. Булар таң калышып: «Эмне болду, шаарыңарга жоо тийдиби?» – деп бир абышкадан су-

рашты. Анда абышка: «Ботом түндө эл жатарда кандын жалгыз кызы жок, кайда кеткени белгисиз, эми кан кызымды таап бергиле, же болбосо баарыңдын башыңды аламын деп чан кылып жатат, балдарым», – деди.

Жети баатыр кенешип, кандын кызын таап бермек болушту. «Айтса-айтпаса төгүңбү, жүргүлө», – дешип бара жатып: «Ой, биз олуя болбосок, кайдан табабыз», – деди бирөө. «Жинди го, бая энем өнөр сураганда жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билемин дебедин беле, кайда кетиптир?» – деди. Жети жыл кеткен кумурсканын изин билчү баатыр ары-бери карап: «Асман менен кетиптир», – деди. Анда бирөө туруп: «Энем өнөр сураганда эки дүйнөнү алаканымдагыдай билемин дебедин беле, билбейсиңби?» – деди дагы бирөөнө. Бул баатыр ары-бери карап, алаканын ачып-жуумп туруп: «Тойбос кан деген кандын алпкаракушу алып учуп бара жатат», – деди. Алар кызды куткарып алууга жүрүп кетишти. Бара жатып бир чон дарыяга капталып калды. Бир жагынан курсактары да ачып, балдардын көңүлдөрүнө кайгы түштү. «Эми дарыядан кантип өтөбүз? Анын үстүнө ачка кайда барабыз?» – деп турушканда, алардан бирөө: «Ой, жиндилер, энем өнөр сураганда бардан-жоктон тамак таап, канчалаган адамдарды тойгузам дебедин беле, кана, батыраак тамак тапчы?» – деди.

Бул баатыр асманды карап, алаканын жайып койду эле, эки кой маарап түшүп келди. Анын артынан көп тооч түштү. Булар кубанып тоочторун жеп, койлорун союп жатканда «дарыя, деңиздерден көз ачып-жумганча кеме жасап өтөм» дегени эт бышкыча эле бир чон кемени жасап даярдап койду. Баарысы кубанып кемеге түшүп алып, дарыянын үстү менен жүрүп кетишти. Балдар күн-түн жүрүп отурушуп Тойбос кандын шаарына келди. Көрсө, Тойбос кан Болбос кандын кызын түшүндө көрүп, ага ашык болгонунан алпкаракушка алдырган экен. Жети баатыр барып жеткен убакта Болбос кандын кызы кырк кыз менен сууга түшкөнү

келе жатыптыр. Баягы балдардын «дарыянын үстүнөн чуркасам таманымдан чаң чыгат» дегени көл үстү менен барып Болбос кандын кызын, Тойбос кандын кызына кошуп көтөрүп келип, кемеге салды.

Кыздарды алып кеткенин Тойбос кан угуп, алпкаракушту жиберди. Алпкаракуш асмандан торгойдой болуп көрүнгөндө баягы «алпкаракуш асманда торгойдой болуп көрүнсө да атып түшүрөм» дегени атып жиберсе, алпкаракуш буту сынып, Тойбос кандын эшигинин астына барып түштү. Балдар кыздарды алып жүрүп кетишти.

Тойбос кан муну көрөр замат кеме менен көп аскер жиберип куудурду. Бул убакта баягы: «Кара жер жарыл десем жарылып кетет», – деп айтканы тебетейин жерге коё коюп: «Кара жер жарыл», – дегенде, жер жарылып кетти. Балдар жердин түбүнө түшүп кетишти. Арт жагынан жете келген боз атчан аскер башчысы балдар менен кошо жер алдына түшүп кетти. Аскерлер кайра тартып, Тойбос канга көргөндөрүнүн баарын айтышты: «Таксыр каным, кыздарды алып качкан адам эмес, азирейил экен, адам болсо дайранын үстүнөн чуркаганда кантип таманынан чаң чыксын, тоодой болгон алпкаракуш торгойдой болуп калганча бийик учканда кантип ыргыта атсын, адам баласы кантип бүтүн жерди жарылып кирип кетсин? Азирейилдер менен бирге биздин эн баатыр аскер башчыбыз өзүнүн акбоз аты менен кошо жерге кирип кетти» – дешти, Тойбос кан мындай сөздөрдү угуп, экинчи бирөөнүн кызына ач көздүк кылбаска ант берип, өзүнүн кызынын үчүлүк, жетилик ашын берип, экинчи кыз ала качпаска Кудайга тобо кылып жатып калды.

Жети баатыр Болбос кандын коломтосунан чыгып келе жатса, шаардагы элдер коркуп: «Бая күнү Болбос кандын кызын жутту эле, эми кандын өзүн жутканы келе жатат, ушинтип баарыбызды кырып түгөтөт экен» – дешип, бүт бойдон тоого чыга качышты. Жети баатыр жер үстүнө чыкса, адам деген немеден таптакыр эчтеке

жок, артынан кууп келген боз атчан аскер башчыны босогого байлап, эки кызды окшоштуруп төргө олтургузуп, бир койду союп казанга салып, отту жагып жатканда, үйүнөн чыккан түтүндү көрүп: «Ким барып көрүп келет?» – деп кан жар салды. Эч адам чыкпаган сон кан: «Өлсө кунсуз, сатса пулсуз» – деп ата-энеси өлгөн бир жетим баланы барып келүүгө буюрду. Бала: «Барбасам башымды алат го» – деп, коркконунан айласыз макул болуп келип караса, баягы кемпирдин жети баласы этти салып, отту жагып жатышат, төрдө эки кыз ойноп олтурат, улагада бир жигит байланып турат. Буларды көрөрү менен кубанып, Болбос канга келип сүйүнчүлөдү. Болбос кан көп ишенбестен: «Дагы ким барып билип келет?» – деп жар чакырды.

Анда бирөө: «Уруксат бериниз, мен барып билип келейин», – деди. Ал киши: «Баланын айтканы ырас экен, каным, сүйүнчү? Бир кызыңыз эки кыз болуп келиптир», – деп, кандын үйүнөн чыкпай жатып эле бакырды. Болбос кан эли-журту менен келип, кызына учурашты. Жети баланын кутказгандыгын кыз атасына түшүндүрдү. Жети бала өздөрүнүн өнөрлөрүн айткандан кийин Болбос кан тактысынан түшүп, кандыгын жети балага берди. Өзүнүн кызы менен Тойбос кандын кызын эки улуусуна берип, калган бешөөнө бүт элден тандатып жүрүп беш кыз алып берди.

Балдар үйлүү-жайлуу болуп, карыган энесин алдырып туруп калышты. Бирок: «Булардын ичинен энкыйын өнөрлүүсү ким?» – деп ошол убактан ушул убакка чейин Болбос кандын башы катып жүрөт экен.

АТАНЫН КЕРЭЭЗИ

Ач экен, ток экен, бар экен, жок экен, бир чал кемпир бар экен. Чалдын үч уулу болуптур. Чал бир күнү ооруп, дарманы куруп акыры өлүмгө моюн сунуптур. Өлөр алдында кичи уулун чакырып: «Сен балдарымдын кенжеси, жүрөгүмдүн эркеси элен. Мына

бул канжарды алгын да, агаларыңдын бирине билгиз-бей бек катып ал. Канжардын жашыруун мындай сыры бар: «Кындан суурурун менен: «Тиле тилегинди», – деп үн салат. Тилегинди айтсаң, алеки саламда кабыл кылат. Ошентип, канжардын жардамы менен бакты-муратка жетесин», – деп осуятын айтып, касиеттүү канжарды кенже уулуна калтырып, чал бу дүйнөдөн өтүп кете берет...

Күндү кубалап түн, түндү кубалап күн келе берет. Агалары балага кой кайтартып коёт. Бала атасынан калган канжарды кыя байланып, кайгысын талаага даттанып жүрө берет. Бир күнү саардан туруп кой жайып кеткени жатса, көчөдөн бир аттуу киши:

«Мен жарчымын, жарчымын,
Кан кабарын салчумун.
Кандын кызы күйөөгө чыгат,
Баргыла мөөрөй алуучун!» –

деп, жар чакырат.

«Кандын кызы күйөөгө тиет турбайбы, андан мага эмне пайда» – деп, бала канжарын кыя тагынып, коюн жайып кете берет. Агалары шашкеде тойго жөнөйт. Бала кечинде тойдун кандай өткөндүгүн алардан сурады эле, улуу агасы: «Тойдун сага эмне кереги бар, андан көрө жакшылап коюңду кайтар, ууру-бөрүгө сак бол», – деп кагып салды. Бала агасынын жашырып айтпай жатканын билип: «Мында бир сыр бар көрүнөт, уктабай жатып угайынчы», – деп оң жамбашына оодарылып, уктамыш болуп конурукту кош тартты. Бир убакта агасы тойдун жайын катынына баяндады: «Тиги уктаган чыгар, эми кулак сал, толуктап айтып берейин. Анын көзүнчө: «Айт эле, айт» – деп беймаза кылдың. Ал укса кетип калат, анан койду ким кайтарат. Кандын кызы Эркайым атасына: «Ким мин тепкичтүү шаты менен менин мунарама, сепилдин сыртынан чыгып барса, атам мени ошого берсин, мен ошол жигитке тиемин», – деп айттырыптыр. Кан да ал шартты орундаткан кишиге Эркайымды бермек болуп, элине жар

салыптыр. Бирок кандын кызын алууга ынтызар адамдар көп болсо да, анын койгон шартын аткаруу оной көрүнбөйт. Шатынын элүү тепкичине чыгып барып, эки адам башы айланып кулап өлдү. Мен отуз тепкичине чыгып, коркуп кайрадан түштүм».

Бала муну угуп түнү менен уктай албай чыгат. Тан да супа салып атат. Агалары тойго, бала койго жөнөйт. Түш ченде койлорун суу жээгиндеги дарактын көлөкөсүнө жуушатат да, тойго жөнөйт. Жолго чыга берип, канжарын кынынан сууруду эле, канжар жарк этип: «Тиле, тилегинди?» – деди. – «Бир ажайып ат бер!»

Аңгыча алдына ажайып тулпар ойдолоп тура калды. Бала атты минет да, тойго чаап жөнөйт. Ал алеки саамда кашаң аттары менен өпөндөп келе жаткан агаларына жете келет. Бала аларды көрүп четке чыгып, канжарын кынынан сууруп алат. Канжар жарк этип: «Тиле тилегинди!» – деп үн салат. – «Кандын баласыныкындай жарак-жабдык бер!» Ошол замат сураганындай жарак-жабдык пайда боло калат. Бала жасалгалуу кийинип, жарак-жабдыгын асынып, агаларын көрмөксөн болуп жандарынан бастырып өтүп, тойго барат. Элдин баары эле жарданып аны карайт, агалары да көзүн албайт. Бала аттан түшүп, сегиз жүз тепкичке чыгып барып, кайра жерге түшөт да, атына минип, чапкан бойдон артын карабай кете берет. Эл анын артынан «балилеп» кыйкырып калат.

Кечкурун өзүнүн мурунку кейпине түшүп, жаргак шымын кийип, тай туягын тартынып коюн айдап үйүнө келет. Агалары болсо кашаң аттарын теминип, чаалыгып-чарчап жаны эле келишкен экен. Бала алардан кайда барганын сураса, бүгүн да тойго барганын айтышат. «Мен дагы барайын?» – деп суранды эле: «Кой, коюнду кайтар, сага эмне бар, кызыктуу эч нерсе жок», – деп коюшту. Бала: «Болуптур эмесе, коюмду кайтара берейин», – деп тим болот. – «Шатыга чыккандар болдубу?» – деп сураса, кичүү агасы: «Экөөбүздөйлөргө жол кайда? Ажайып аргымак минип, асемдүү жарак-жаб-

дык асынып бир кандын баласы келди, атаганат, сөөлөтүн коё кал! Сегиз жүз тепкичке чыгып барып, кайра түштү, көргөн эл «кожо Кыдырдын баласыбы?» деп, айран тан калышты, көбүнүн колу жакасынан алиге чейин кете элек», – деди.

Эртеси бала койго, агалары тойго кетти.

Чоң шашкеде койлорун дарактын түбүнө жуушатып коюп канжарын кынынан сууруду эле: «Тиле тилегинди!» – деди. – «Кечээги атым менен кийимимди азыр даяр кыл!» Көз ачып-жумганча кечээги кийими менен тулпар аты дароо даяр болду. Бала алкынтып атын минди, жаркынтып кийимин кийди, бургутуп жолго кирди. Тойго так жетерде кашан ат минген агалары жол бошотуп, улам-улам аттын жалына өбөктөй жүгүнүп, кала берди. Кайнаган эл баштарын ийип: «Кулдук канбача, кандын Эркайымы сизге ылайык», – деп, жол бошотуп жүгүнүп калат. Бала каада менен аттан түшүп, бу сапар шатынын мин тепкичине чейин чыгып барып кайра түшөт. Эл айран азыр калат. Аны туурап алакөөдөк бир жигит шатынын отуз тепкичине чейин чыгып барып, башы айланып кулап өлөт. Эл баланы тегеректеп мурункудан бетер жарданат. Ошондо ал четке чыгып, канжарын кынынан сууруду эле: «Тиле, тилегинди!» – деп үн салды. Ушул элге бир чекседен¹ жеткидей күрүч даяр болсун.

Аш-паш дебей бир дөбө күрүч пайда болду. Бала канжарына: «Ар бир кишиге бир чекседен бөлүнсүн, идишине салынсын», – деп буюрду. Алеки саамда ал айтканы да орундалды. Кандын кызы да айран-азыр калып, баланын жанына басып келип: «Жүзүңдү бир көрсөтчү?» – деди. Ал тетири карап болбогондо: «Жүздүгүмдү² берейин, жүзүңдү көрсөтчү», – деп дагы сурады.

¹ Чексе – беш-алты килограммдан турган салмактык өлчөм (К. К. Юдахин, Кыргызча-орусча сөздүк, 855-бет).

² Жүздүк – шакек (жогорку сөздүктүн 273-бети).

Бала «эми болбостур» деп, ага караганда, кыз үшүнөн кеткенсип сендиректей түштү да: «Мына бул жүздүктү менден белек алгын. Жоготуп, же майыштырып койсоң, менден үмүт үз», – деди. Бала жүздүктү алып атка шап минип, келген жолуна түштү, артынан ызгып чан гана көрүнүп, бир заматта көздөн кайым болду. Бала мурунку кейпине түшүп, кечинде коюн айдап, адатынча үйүнө келсе, агаларынын кубанычы койнуна батпайт. «Ээ, иним, биз сага палоолук күрүч алып келдик, палоо басып беребиз, ченгелин айрылганча ченгелдеп, курсагың жарылганча жейсин, бол тезирээк отун камдап, от жак», – деп шаштырышат. – «Күрүчтү ким берди, акелер?» Анда улуу агасы: «Сурап эмне кыласың, кожо Кыдырдын баласы да анчалык мыкты болбойт, чынында Кудайдын уулубу деп ойлодук. Кечээги жигит мин тепкичтүү шатыга чыгып барып, кайта түштү. Кандын кызы өзү куштар болуп колуна жүздүк салды. Күрүчтү да ошол март бала берди. Эртең Эркайымдын тою башталат», – деди. Бала ууртунан жылмайып, алардын айтканын аткарып тим болду. Оокат желип жатарда: «Ушунча күн силер той тойлодунар, мен кой кайтардым. Кудайыңарды карасанар, эртең тойго мен барайын, койго силер баргыла?» – деди. Ага агалары макул болушуп: «Ээленип калыпсың, барсаң бар, бирок кан баласы келгенде делдейбей жүгүңгүн да, элге бергенинен сен да куру калбай ала кел» – дешти. Бала: «Макул, ошентейин», – деди.

Ал эртеси тойго, агалары койго жөнөдү. Бала жолдон кадимки канжарын сууруп буйрук берип, боз аргымакты минип, буулумду кийип, тойго барды. Ангыча кан: «Айткан шартым аткарылды, күйөө болчу адам алдыма келсин», – деп жар чакыртты. Бирок кандын күйөөсү табылбады. «Күйөө болчу менмин», – деп баргандарды Эркайым карабады. Акыры кыздын акылы менен элдин колун жайдырып, Эркайымдын алдынан чубатууга салды. Бала: «Эмне кылар экен», – деп далдаада тура берди. Бешимге чейин бардык эл чубап бүттү.

Акыры кезек балага жетип, кыздын жөкөрлөрү анын да колун жайдырып, Эркайымдын алдынан алып өттү. Кыз колундагы өзү берген жүздүктөн баланы таанып, отуз күн оюн курдуруп, кырк күн тоюн кылдырып, балага тийди. Шаан-шөкөт менен бала Эркайымды үйүнө көчүрүп келип, ортончу агасына кыздын эжесин алып берип, бакты-муратына жетип жашап калыптыр.

ЖАЛГЫЗ УУЛ ЖАНАДЫЛ

Байым-байым бай экен, төрт түлүгү шай экен. Кочкордун күнгөй-тескейине атагы чыккан Кожомберди деген бай бар экен. Анын болгондон Жанадыл деген жалгыз уулу, Карлыгач аттуу жалгыз кызы бар экен. Жанадылдын Көктелки аты, ак шумкар кушу, ак баран мылтыгы бар экен. Айдынкөл, Жекендүүкөл деген эки көлү бар экен. Жанадыл дайыма Айдынкөл, Жекендүүкөл деген көлгө ит агытып, куш салчу экен. Ал күн сайын шумкарын ары салдырып алдырып, бери салдырып илдирип, канжыгасын кара казга толтуруп үйүнө кайтуучу экен. Бир күнү карындашы Карлыгач: «Айланайын абаке, отура берип эриктим, атыңды берчи минейин, кушунду берчи салайын, бир тамаша кылайын», – деп, сурап калат. Жанадыл: «Айтса, айтпаса төгүнбү, ырас эле эриккен турбайбы», – деп, карындашынын сөзүн макул таап, Көктелки атын мингизип, ак шумкарын колуна конгузуп, ак бараанын асып берип: «Эрте бешимде үйгө кел, асты Көкбелеске чыкпагын», – деп бек эскертип, жөнөтүп жиберди.

Кыз атты минип, кушту кондуруп, Айдынкөл, Жекендүүкөлгө барат. Ак шумкарын ары салып алдырып, бери салдырып илдирип, канжыгасын кара казга толтуруп, аябай тамашага батат. Бешим чен болуп калганда: «Абакем атын да, кушун да, көлүн да аяган жок. Көкбелести эмнеге аяды?» – деп кыз белеске чыгып барган экен. Барса, белестин боюнда карарган калың шаар жатат. Шаардын бери четинде үч киши

жүрөт, ал ит агытып, куш салып, сейил куруп жүргөн калмактын каны Чекиркан эле. Чекиркан: «Капырай, Жанадыл Белеске чыкчу эмес эле», – деп, коркуп кетип: «Билип келгин» – деп, жанындагы куу жигитин жумшады. Жигит Белеске жетип келип: «Сен кимсин?» – дейт. Кыз: «Мен жалгыз уул Жанадылмын» дегенде, жигит: «Үнүн ичке кынылдап, чачын майда жымылдап, болду-болбоду, Жанадылдын карындашы Карлыгач экенсин», – деп, таанып койду. Белеске чыгып келген жалгыз адамдын Жанадыл эмес экендигин билгенден кийин Чекиркандын опкоолжуган жүрөгү ордуна келип: «Жанадыл болсон, жол ортосу ойдунга түшүп кел, эки элде эмне болуп жатканын сүйлөшөлү», – дейт. Кыз: «Жакшы болот», – деп жол ортосу ойдунга түшүп келет. Сүйлөшүп олтуруп күн батып кетет экен. Кыз: «Эмесе кетейин», – деп тура калганда жигит кыздын башындагысын шыпырып жиберди эле, Карлыгачтын алтын чачы жарк дей түштү. Жанадыл эмес экендиги анык белгилүү болгондон кийин Чекиркан кызды үйүнө кетирбей үч күнү алып жатты да, анан экөө алмак-тиймек болуп убадалашты. Кыз жөнөөрдө Чекиркан: «Жанадылга алышсам алым, күрөшсөм күчүм жетпейт, ал мага жакшылык менен кыз бербейт, айласын кандай кыламын?» – деди. Анда Карлыгач: «Мен карангы капчыгайга жеңемди ээрчитип, кечинде келип карагат терейин: «Кокуй боорум» – деп, кан түкүрүп жатып калайын. Абакемдин айласы кетип эл ичиндеги бакшы-бүбүсүн бүтүн чакырат. Алар мени соо дээр. Ошондо менин айтканым боюнча сага киши чаптырат. Сен бир бүбү, бир бакшы жибер. Алар карындашына: «Мүрөк какбаштын суусу дары», – деп айтышсын, ага барган адам көп болот, келген адам жок болот. «Абакем кеткенде чаап албай жаның жокпу», – дейт. Чекиркан макул болуп, кызды үйүнө жиберди.

Карлыгач үйүнө келип: «Аттай болгон аккууга кушумду салып ийсем, кушумду алып кетип, үч күнү күттүм, акырында көлдүн үстү менен барып алып кел-

дим», — деди. Жанадыл «кушту сынайын» деп алып чыкса, үч күнү буулуккан куш баягыдан да алгыр, көзүнө көрүнгөнүн койбойт. Айтканындай Карлыгач эртеси женеси менен карагатка барат да, кечинде «боорум» деп жатып калды. Жанадыл айласы кетип, бүбү-бакшысын бүтүн жыйдырды эле, дарттын дарысын таба албады. Акыры Карлыгачтын айтуусу менен Чекирканга киши чаптырды. Анын бакшы-бүбүсү: «Карындашыңдын айыгышына бир гана Мүрөк какбаштын суусу дары», — деди.

Жанадыл Көктелкини минип, акбаранын асынып, Мүрөк какбаштын суусуна жөнөмөк болду. Жанадылдын аялы касиеттүү жан экен, ал билип койду: «Кокуй, жалгыз уул Жанадыл карындашыңдын Чекирканга кармагып койгон сөзү бар: «Мүрөк какбаштын суусуна барбагың, башыңды азапка салбагың», — деди. Жанадыл ага ишенбей, аялын уруп таштап кете берди. «Жалгыз уул Жанадыл кетти», — деп бүбү-бакшы кабар жеткирери менен Чекиркан келип, Жанадылдын элин чаап кетти. Карлыгачты аялдыкка алып, атасын уй кайтаруучу кул, энесин музоо кайтаруучу күн, аялын жырык өгүз мингизип, отун алчу күн кылып койду.

Жалгыз уул Жанадыл нечен күн, нечен түн жол жүрүп отуруп, ээн чөлдөгү мунарыктаган боз талаага келип токтоду. Ошол жерге өргүү кылуу үчүн атынын жүгөнүн шыпырып, ээр токумун алса, үстү кызыл гөш болуп эле түшүп калды. Ошондо атка тил бүтүп: «Жалгыз уул Жанадыл, мен билгенди билдинби, мен туйганды туйдунбу? Капкаташтын арасында кызыл түлкү жатат. Ал Мүрөк какбаштын түнкү кароолчусу. Сен капыстан барып кармап ал. Союп жатып андан сыр сура. Куйругунан жиреп отуруп, тумшугуна келгенде гана айтып берет», — деди. Жанадыл атын токунуп минип чыкканда кызыл түлкү мант берип качып чыкты. Узатпай кармап алып: «Айт, түлкүм сырыңды», — дейт. Түлкү: «Жылда кербенчи келет, анын аты оонаган жерине түк-мүк, кыл-кыбыр, калдыкты жеп оокат

кылам, андан башка эчтеке билбеймин», – деди. «Айтарсын, түлкүм айтарсын», – деп куйруктан жиреп отуруп белге келгенде да айтпады, көк желкеге келгенде да айтпады, тумшукка келгенде: «Айтсам да өлдүм, айтпасам да өлдүм», – деп сырын айтты: «Мүрөк какбаштын түнкү кароолчусу мен элем. Көз жетпеген мунарык талаадан адамзаттын тебетейин көрчү элем. Үч күндөн бери көзүм тунарып, тааный албай койдум, көрсө, ажалымдын жеткени экен. Чоктой кызыл түлкү мени алдың. Менин ары жагымда ак зоодо эки кузгун бар. Ал кузгундун бирөөн өлтүрүп, бирөөн чала өлтүрүп сыр сурасан, бүт айтып берет, андан аркысын мен биле албаймын», – деди.

Жанадыл түлкүнүн тумшугун шарт кесип, канжыгасына байланып, андан ары жөнөдү. Алиги айткан ак зоонун бери түбүнө жеткенде, Жанадыл аттан түшүп, ээр токумун алып бош коё берди эле Көктелки аты капка таштын астына түшүп, кызыл жоор болуп оттоп чыга келди. Аны көрөр замат эки кузгун учуп келип: «Мүрөк какбашка жолуккандан бери ит менен куштун тарпын жеп курудук. Муну ага айтпай, экөөбүз тойгончо жеп бир жыргайлы», – деп, жоор аттын капталына коно калышып чукуп киришти. Ат башы менен ургулап жегизбей, алаксытып отуруп, кеч киргизди. Кечинде кузгундар: «Бүгүн ак зоого барып конолу, эртең ак кулжаны алып келип, арка мойнун сый сүздүрүп, андан кийин жейли», – деп, шарт коюп учуп кетишти.

Ошондо Жанадылдын аты: «Эртең алар келгенче өзүң баткандай үңкүр казып, жашырынып жат, мен болсом жоор ат болуп оттоп тура берейин. Аркар келип мени сүзөрдө чекеге ат. Эки кузгунду да атып өлтүр. Мылтыктын үнү чыкканда экинчиси кошо учат. Мергендигин билейин, мүрүн сыя ат, бирок өлтүрбөгүн, ошондон сыр сурайбыз», – деди. Жанадыл аттын айтканындай ор казып жатып калды. Күн шашкеде эки кузгунду эки капталына кондуруп, ак кулжа жетип келди. Кулжанын бели бекчейип, көзү чекчейип, атты

сүзүп ие турган болуп калган кезде Жанадыл ак кулжанын жазы мандайын жара, бир кузгунду өлтүрө атып, экинчисинин оң жак канатын сыя атып, чаап ие турган болгондо ат: «Ай, баатыр, эрдигин бар, эсин жок, өлтүрбөгүн», – деди. Жанадыл кузгундан сыр сурады. Ал: «Мындан ары кетип баратканда эки буура качырып чыгат, экөөнө эки боо жантак алгын, алар жантакты сугунуп кала беришет. Андан ары: «Тарамышын алалы» – деп, эки мастан кемпир алдындан чыгат, экөөнө эки боо тарамыш алгын да, аны ыргытып коюп бастыра бер. Андан ары ар бири торпоктой эки дөбөт чыгып: «Жаш эт жейли» – деп бура бастырбай алдынды торойт. Аларга эки кап эт алгын. Экөөнө экөөн ыргытсаң, жолун ачык. Андан ары жүрсөн түндүгү тартылуу, эшиги жабылуу үй бар. Эшигин ачып, түндүгүн тарт. Андан ары барсаң бир үй бар, эшиги да, түндүгү да ачык, түндүгүн тартып, эшигин жаап кой. Анан гана Мүрөк какбаштын суусунан сузуп аласың», – дейт.

Ошондо Жанадыл эки кап эт, эки боо тарамыш, эки боо жантак алып жөнөгөн экен. Айтканындай жолдон эки буура качырып сала берди, эки боо жантакты ыргытты эле: «Тилеген тилегине жет ай, тилеген тилегине жет ай» – деп алкап кала беришти. Ангыча жүгүрүп жата калып, жүгүнүп тура калып, эки мастан кемпир саксаңдап алдынан чыкты: эки боо тарамышты ыргытты эле экөө кала беришти. Андан ары түндүгү тартылуу, эшиги жабылуу үйгө кези келип, эшигин ачып, түндүгүн тартты. Экинчи боз үйдүн түндүгүн тартып, эшигин жаап, Мүрөк какбаштын суусуна жетти.

Жанадыл суудан сузуп алып кайра тартканда Мүрөк какбаш сезип калып: «Ор, ийрегим ор, ил ийрегим, ил» – деп, кууп калды. Ошондо ор ийреги жетип, аттын чычанын оруп калган экен.

Жалгыз уул Жанадыл жүрүп отуруп, өзүнүн элине келсе, катуудан ташы, жумшактан күлү гана калыптыр. Түштө келген Жанадыл кеч бешимге чейин өкүрдү. Бир кезде аты жанына келип, тулганын таманынан таап

келген кичинекей күзгүнү берип: «Өнүндү көрчү», – дейт. Жанадыл жүзүн көрсө, он беште кеткен бала көк ала сакал чал болуптур. Ат Жанадылга Мүрөк какбаштын суусун берип: «Куу арчага тамызгын», – деди. Тамызганда куу арча, куу чекенди да көпкөк болуп көгөрдү. Жанадыл өзү ичип он бештеги бала болду. Атына ууртатса, кадимки кунан калыбына келе түштү. Ошондо касиеттүү Көктелки: «Карындашын мени минип куш салууга барганда калмактын каны менен убадалашып келген. Аялын кереметтүү жан экен, иштин жайын биллип койду. Сага айтса тилин албадын. Сен кеткенден кийин калмактын каны Чекиркан элинди чаап кеткен. Карындашын азыр кош бойлуу, ичинде кырк кара кучкач бар. Эгерде ошолорду жарык көрө элегинде жок кылбасан, түбү өзүнө зыян кылат. Атан Кожомберди уй кайтаруучу кул, энен музоо кайтарчу күн, алардын баары алдындан чыгат, бара көрөрсүн», – деди.

Жанадыл олбу-солбу камчыланып бара жатса жолунан отун алган аялы жолукту. Отуну ойго кулап:

«Байыркы Кудай барында,
Жалгыз уул Жанадыл тушунда.
Оймоктуудан уз элем,
Оюнга чыкпас нуз элем.
Түндө бир эшикке чыкпаган башым,
Түнөгөн ашты ичпеген башым», –

деп, ботодой боздойт. Жанадыл барып, отунун артып берип, андан ары бастырса, эки кызыл уйга жетпей, бир абышка келе жатат. Жанадыл саламдашып: «Уй кимдики?» – деди эле, чал: «Байыркы Кудай барында жалгыз уул Жанадылдын ую эле, эмки Кудай барында Чекиркандын ую» – дейт.

Андан ары баратса жыгылып туруп эки музоого жете албай бир кемпир астынан чыгат. Жанадыл энесин таанып, билмексен болуп бастырып өтүп кетет.

Бешим ченде Чекиркандын үйүнө барып түшсө, карындашы Карлыгач төрдө отурат. Бир маалда жырык кара өгүзгө отун артып, Жанадылдын аялы келди эле:

«Отунду эрте алып келбейсин», – деп, тура калып сабап жиберди. Ангыча уй айдап атасы, музоо кайтарып энеси келди. Карлыгач экөөнү тен үй кыдыртып сабап таштады. Жанадыл Карлыгачты атып салмак болуп обдулат да: «Коё туруп аягына чейин байкайынчы», – деп, өзүн токтотуп кайра отуруп калат. Ангыча карындашы: «Мейманды чон өргөөгө киргизип жакшылап сыйлагыла», – деп буюрат. Жанадыл: «Мен мына бул бечаралардын алачыгына барып эле түнөймүн» – деп болбой, кемпир-чал менен бирге кетип калат. Бир убакта бир семиз козунун этин алып келишет. Жанадыл арыдан-бери майдалап туурап, кемпир-чалга жегизип, эки терини салып, ата-энесин жаткызып, уруш салайын деп турган мезгилде Карлыгач кирип келет да: «Жалгыз уул Жанадыл келип калгансып, мал-жанга карабай уктап калышкан тура», – деп, чөп алачыкты кайра тартып салат. Жанадыл атып салмак болуп, ак баран мылтыгын сууруп алганда Карлыгач агасынын келгенин билип, коркконунан тилсиз болуп туруп калган экен. Жанадыл Карлыгачтын башын алып, ичин жарса, бир сандык чыгат. Сандыктын ичиндеги кырк кучкачтын отуз тогузун өлтүрүп, бири калганда кыркынчысы тура калып, Жанадыл менен он төрт күнү күрөшөт. Акыры Жанадылдын алы кетип жыгыла турган болгондо, Көктелки жүгүрүп келип кучкачты такымдан жулуп алат. Ошентип, Жанадыл кучкачты, ага кошуп, Чекирканды өлтүрүп, Мүрөк какбаштын суусунан атасына, энесине, аялына ичиргенде кадимкисиндей жашарышыптыр. Кайра өз жерине көчүп келип, жырғап жатып калышкан экен.

ЖАННАТ

Байыркы өткөн убакта бир кан болуптур. Ал кандын үч уулу, үч кызы болгон экен. Ал ар дайым сейилдикке ууга чыгуучу экен. Бир күнү кан кырк жигити менен кечке маал үйүн көздөй келе жатса алдынан ал-

тын кийик чыга калып, жалт берип качып жөнөйт. Кан кийикти кубалап отуруп чөлгө киргизип жиберет. Чөлгө баргандан кийин алтын кийик төө болуп калат. Анда кан: «Төө болсо да пайда эмеспи», – деп жетелеп кетейин деп энкейип кармарында дөө болуп калат. Бул укмушту көргөндө кан жанынан түнүлөт. Дөө болсо: «Кана, каным, жол болсун, сени ажал айдап келдиби, же азап айдап келдиби?» – деп сурайт. Кан коркконунан: «Жан соога, баатыр, жан соога», – деп дөөгө жалынып-жалбарып жиберет. Анда дөө: «Эгер жаныңды соо коё берсем, мага эмне берер элен?» – дейт. Кан аптыгып: «Айланайын досум, башым тартуу, жаным тартуу», – деп жалооруйт. «Эмесе, менин каалаганым сенин үч кызын», – дейт. Кан: «Айтканыңыз эки эмес, куп», – деп жооп берет. Анда дөө: «Качан бересиң?» – дейт. Кан: «Мен өлгөн күнү келип алгын, убада ушул болсун», – деп кайтмакчы болгондо, дөө: «Ой, каным, сенин кыздарың үчүн менин берер малым жок. Малым да ушул, тоюм да ушул, сага кылган жакшылыгым дагы, кылган жамандыгым дагы ушул, – деп канга бир кестик берет да, аты Жаннат, кестик самаган мурасына жеткирет» – деп канды үйүнө жиберип иет. Ошону менен кан бир топ жылга чейин эл башкарып, кандык дооронун сүрүп жүрө берет. Күндөрдүн биринде кан ооруп калат. Ооруп жатып баягы дөөгө берген убадасын эстейт. Акыры адам болбосуна көзү жетип: «Кой, көзүмдүн тирүүсүндө балдарымдын энчисин бөлүп берейин», – деп ойлоп, үч уулун чакыртып алып, кенеш салат: «Балдарым, мен адам болуудан калган өңдөнөмүн. Силерге калтырарым үч нерсе: бирин хандыгымды, бирин байлыгымды, бир ооз айтар сөзүм бар – аны бирин ал, эми эшикке чыгып кенешип келгиле» – дейт. Үч уулу ээрчишип эшикке чыгып кенеш курушат. Анда улуусу: «Кудайдан корксонор, мен экөөңдөн аксакалмын, кандыкты мага бергиле», – дейт. Анда ортончусу: «Эмесе, байлыкты мен алайын», – дейт. Кичүүсү: «Болуптур, атамдын бир ооз сөзүн мен алайын», – дейт. Ошону

менен үчөө кенешин бүтүрүп, атасынын үстүнө киришет да, улуусу: «Мен кандыкты алмак болдум», ортончусу: «Мен байлыкты алмак болдум» – дешти. Анда атасы: «Хандыкты алганың хандыкты, байлыкты алганың байлыкты көздөп ал, баргыла, – деп эки баласын чыгарып жиберет да, кичүү уулун алып калып, эми балам, сага айтарым ушул: мен эми жети күндө өлөмүн, мен өлгөндөн кийин жакшылап койгула. Мени жай жериме алып жөнөгөндө сен үйдө кал. «Эжелеринди алабыз», – деп үч эшек минген дубана келет. Үчөөн үчөөнө карма-та бергин. «Энчиден мени кур таштады» – деп мага таарынбагын. «Сенин энчиң мына бул. Ушул кестикти алгын, кара кашка тулпар да сеники, эч кимдин анда акысы жок. Кестиктин аты Жаннат. Эмне самасан, мура-тына жеткирет, касиети ушул. Бул жөнүндө эч адамга билгизбе. Эгер муну адамзатка билдирсең, өз башына зыян болот», – деди. Баласы: «Куп болот, ата, айтканыңыздын баары аткарылат», – деп кестикти бекем катып алды.

Бир жума өткөндөн кийин атасы өлөт. Кой союп, конок алып дегендей бардык урмат-сыйын көрсөтүшөт. Үчүнчү күнү кандын сөөгүн чыгара турган болгондо, бала кара кашка тулпарды токуп коюп, атасынын жана-засына турат. Ошентип, кандын сөөгүн коймокчу болушуп эл жабыла барышат. Хандын кичүү баласы атасынын сөзү боюнча үйдө калат. Атасынын сөөгүн коё турган бейит түштүк жолдо экен.

Сөөк чыккандан бир аз убакыт өтпөй эле бир кара эшек минип, аза-музасын колуна алган ак селдечен киши келип калат. «Ии, аба, жол болсун, кайдан келе жатасыз?» – деп бала сурады эле тиги киши: «Эй, балам, кайдан келгенди эмне кыласың, атаңдын аманатын колума сал», – деди. Бала: «Болуптур, аба», – деп, улуу эжесин чакырып, баягы эшекченге учкаштырып жиберет. Андан кийин дагы бир эшекчен киши келет. Ага ортончу эжесин берет. Андан кийин үчүнчү эшекчен киши келет, ага кичүү эжесин берип жибере-

рет да, тулпарын минип, сөөктүн артынан жетип барат. Барса жаныдан эле жай жерине алып койгон кез экен. Ошону менен атасын көөмп, эл менен кошо атасын жоктоп өкүрүп үйүнө келип түшөт.

Үйдөгү калган катын-калачтар улуу агасына датка отурушат: «Апий ботом, инициздин бул эмне кылганы. Өлгөндүн үстүнө көмгөн кылып, атасынын сөөгү узай электе өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип, үч эжесин үч эшек минген дубанага учкаштырып берип жиберди» – дешти. Анын бул ээнбаштыгына улуу агасы чындап эле ирээнжип: «Эмитен мындай кылык кылып жүргөн неме бизге оң санабайт экен го», – деп ойлойт да, өзүнүн инисинин канына сабын болуп даргага асып өлтүрмөк болот. Баланы дарганын түбүнө алып келип, элге жар чакырып: «Өз бир тууганым болсо да, ээнбаштык кылгандыгы үчүн даргага асып өлтүрөмүн», – дейт. Кан антип турганда эл эмнени айтсын! Ошону менен баланы даргага тартарда ортончу агасы кулдук уруп: «Биз үчөөбүз бир тууган элек. Эми атабыздын топурагы сууй электе бири-бирибизди өлтүрүшкөнүбүз ылайык эмес. Муну көргөн эл эмне демекчи? Сизден сурарым, баланы канына сабын болбо, андан көрө кулак угуп, көз көргүс жерге барып оокатын кылсын», – деди. Жарданып карап турган элдин бардыгы: «Туура сөз», – деп чурулдап жиберди эле, кан да ортончу инисинин сөзүнө макул болду.

Эртеси кан агасы жети төөгө алтын, күмүш зер артып берип, жанына жети жолдош кошуп: «Жети төөнүн пулун керек-жарагыңа жумшап, көз көргүс, кулак уккус жерге барып оокат кыл», – деп жөнөтүп жиберет. Ошону менен жигит кайда барарын билбей, баш оогон жакка жүрүп отурат. Акыры бир чоң шаардын четиндеги бир чоң сазга келип, кошун түшүрүп конуп калат. Катуу уктап жатышканда бир топ каракчылар келип, жети төөнү пулу менен Каракашка тулпарды жана жети жигитти ат-тону менен бүтүндөй уурдап кетет. Жигит эртеси ойгонсо бардык пулунан, жолдошторунан,

төөлөрдөн, жада калса Каракашка тулпардан ажырап, коколой башы жалгыз калган экен. Бала: «Мынчалык мен Кудайга не жаздым эле, жок дегенде астымда атым болсочу, – деп ыйлайт. – Ай, ушу мен атамдын өз баласы эмесмин го? Эгерде өз атам болсо, мени ушунчалык кыйынчылыкка учуратат беле?» – деп, аркы-беркини ойлоп отуруп, акыры атасы берген кестикти эсине түшүрөт. «Ушуну унуткан экенмин да, касиетин бир байкайынчы», – деп кестикти колуна алып, ары-бери оодарып карап туруп: «Ушул кантип мени муратыма жеткирсин, атам мени алдаган экен да», – деп ойлойт. Акыры: «Баары бир башка кылар арга жок, эмнеси болсо да ушуну менен бир сүйлөшүп көрөйүн», – деп: «Жаннат», – дейт. Ангыча күнгүрөгөн добуш чыгат. Бала чочуп чалкасынан кетет да, эси ооп жатып калат. Бир убакта эсин жыйып башын көтөрсө, жанында кестиктен башка эч нерсе жок. «Бул кандай шумдук болду экен? – деп ойлоп, – эмне болсо да, дагы бир сүйлөшөйүн» – деп, кестикти колуна алып: «Жаннат», – дейт. Ангыча: «Кулдугум бар, таксыр», – деген үн чыгат. Чочуп кетип кестикти дагы ыргытып жиберет. Ошондо атамдын айтканы ушул турбайбы, андан көрө жүрөк токтотуп, мунун бир пайдасын көрөйүн деп, үчүнчү ирет: «Жаннат», – дегенде: «Кулдугум бар, таксыр», – деген үн чыгат. Бала ойлонуп туруп: «Азыр жети жолдошум, Каракашка тулпарым жана бардык оокаттарым түгөлү менен жанымда болсун», – деп буюрат да, жамбаштап үргүлөп кетет. Ангыча болбой дүбүрт угулат. Чочуп ойгонуп көзүн ачса, Каракашка тулпары баш болуп, жети жолдошу жана бардык оокаттары жанында турган болот. Бала аны көрүп аябай сүйүнөт.

Ошондо жигит туруп: «Кой, жети жигитим бул ишти билип калса, жаныма зыян кылар. Андан көрө буларга азаттык берип кетирейин. Ар кимиси өзү каалаган жерге барып оокатын кылсын», – деп ойлонот да: «Баатырлар, силерге мен эки дүйнөдө тең ыраазымын. Ар кимин минген атыңды, кийген тонунду, жетелеген төөңдү пул-

сулу менен алып, бирине-бирин катылбай, каалаган жеринерге барып оокатынарды кылгыла, мен мындан ары жалгыз кетемин», – дейт. Жигиттер угуп турган кулактарына ишенбей: «Чын айтып жатабы, же бизди сынап атабы?» – деп таң калышып: «Жок, биздин сизден бөлүнүп элге кетишибиз болбойт. Өлсөк-тирилсек да сиз менен бирге болобуз», – дешти. Бала мурунку сөзүн дагы кайталады да: «Эгерде сыйынар менен кетпесенер башынарды аламын», – деп коркутту. Жигиттер баланын чындап эле айтып жатканын билгенден кийин сүйүнүшүп: «Эки дүйнөдө жамандык көрбө, жолуң ачылсын», – деп баталарын берип, туш-тарапка жөнөп кетишти.

Бала тулпарын минип алып жүрүп отуруп, бир шаарга келип базар аралайт. Шаарды көрүп бир чон көчө менен келе жатса, көз алдынан бир нерсе жарк дей түшөт: «Бул эмне болду экен?» – деп эки жагын караса мунаранын башында ай десе аркы жок, күн десе көркү жок бир сулуу кыз турат. Кызды көрө сала баланын тулку бою эрип, ашык болуп калат. Андан жүрүп отуруп шаардын четине чыгып эки жагын караса, бир чөп алачык турат. Ошондо бала: «Менин бул жүрүшүм болбойт», – деп Жаннатка: «Менин кара тулпарыма кийимим бөктөрүлүп, мага кереги тийгенче адам көрбөгөн бир жайда оттоп жүрсүн. Ал эми тез арада менин жаныма кайыш чокой, малакай жана жаргак шым, көйнөк пайда болсун», – деп буюрат. Дароо айтканынын баары орундалат.

Бала баягы кийимдерди кийип алып, чөп алачыктагы кемпир-чалга барат да: «Ассалоом алейкум, ата», – дейт. Анда чал: «Алекима салам, балам, кел, ии жол болсун, кайдан келе жатасың?» – дейт. «Ээ, атаке, мен бир багар-көрөрү жок жетиммин. Баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн деп жүрөм». – «Ии, балам, сөзүң дурус экен, анда бизге бала бол», – деди чал. Ошентип, бала абышка-кемпирге бала болуп жүрүп калды. Абышканын мал бүткөндөн беш эчкиси болуптур. Ал араң кымырандык сүт берет экен. Бала эчки-

лерди кайтарып жүрө берет. Күндөн күнгө сүт көбөйүп, батыратып жуурат уютуп, каймак, сүт батпай, турмуштары оноло баштайт. Кемпир-чал буга аябай сүйүнүшөт, «Бала акжолтой болду», – деп жандары калышпайт.

Бир күнү бала баягы чалдан: «Шаарга барып келейин», – деп уруксат сурайт. Чал: «Барсаң барып кел» – деп, бир аз тыйын берет. Бала мындай чыгып: «Кийим-кечем менен кара тулпарым дайын болсун» – деп Жаннатка буйрук берет. Айткан сөзү эки болбостон, көз ачып-жумганча кара тулпар жанына пайда болду. Бала тулпарын минип, кийимин кийип шаарга барып, сейил куруп кечке жүрөт. Кечке маал үйүн көздөй келе жатып, баягы кызды дагы көрөт да, мурункудан да катуу ашык болуп, айласы куруп ак эткенден так этип, кызды алсам дегенде эки көзү төрт болуп, айласыздан үйүнө кайтат.

Ошентип, бала эчкилерин кайтарып жүрө берет. Бир күнү дагы шаарга барууга атасынан уруксат сурап жөнөп кетет. Белгилүү жерге барганда: «Жанымда тулпар болсун» – деп, Жаннатка айтканда буйругу дароо орундалат. Тулпарын минип алып шаарга барып, кечке сейилдеп жүрүп, кечинде келе жатып баягы кызды терезеден дагы көрөт да, көпкө чейин карап туруп, үйүн көздөй жөнөйт.

Үйүнө жакындап калганда Жаннатты чакырып, тулпарын тапшырат да: «Азыр бир жүк артарга жүгөнү кендир, үзөңгүсү чүлүк, ээри ынырчак, кер байтал, салынарга жууркан-төшөк, абышка-кемпирдин киерине эки сыйра кийим даяр болсун», – дейт. Ошол замат айтканы орундалат. Бала кер байталга жүгүн артып алып, үйүнө барат. Абышка-кемпир алып келген кийимин кийип, төшөгүн салынып, аябай ыраазы болушат. Жатар мезгил болгондо бала чалга: «Сизден бир иш сурайын, орундатасызбы?» – дейт. Чал: «Эмне иш болсо да орундатам», – дейт. – «Андай болсо кандын кызын мага алып бериңиз», – дейт. Чал: «Макул, жакшы болот, эртең канга барып айтайын», – дейт. Эртеси абыш-

ка кер байталды минип, колуна чокмор алып, чоң шашке ченде кандын дарбазасына кирип барат. Эшик кайтарган желдеттер абышканы кандын үстүнө кийирбей коёт. Ал ага болбостон кеч бешимге чейин чокмор менен дарбазаны койгулап тура берет. Акыры кан жадап: «Кийиргиле», – деп буйрук берет. Абышка канга келип: «Таксыр каным, ырыстууга – жуучу, ырысы жокко – доочу дейт. Мен сизге жуучу келдим, уулума кызыңызды бериниз», – дейт. Кандын ачуусу келип: «Эмне дөөрүйсүн, менин кызымдын тени сенин уулун эмес», – деп, абышканын башын алып салмак болгондо кандын баш вазири: «Ой, каным, ушуга короткон кайран кол, ушул шаардагы ашкан байбачанын баласы да сиздин кызыңыздын калынын төлөп ала албай жүрөт. Ал эми бул абышканын кудурети канча дейсиң. Казынам толгон алтын бер деп, күн болжоп койбойсунбу?» – деди. Кан: «Айтса-айтпаса төгүңбү, кутурган абышканын күчүн көрөйүн», – деп ойлоду да: «Абышка, беш күндүн ичинде казынамды алтынга толтурасың, эгер болжогон мөөнөттөн калсаң, өзүңдүн да, баландын да башы алынат», – деди. Кандын сөзүн угуп, чал капаланып үйүнө кайтты: «Ии, ата, кабагың салыңкы, өңүң бозорунку, кан эмне деди?» – деди. – «Ээй, балам, кан эмне демек эле, казынам толгон алтын бер, беш күндө муну аткара албасаң, баландын да, өзүңдүн да башың алынат деди», – дейт. Анда бала: «Оной эле иш турбайбы, капа болбой жата бериниз», – деди.

Ошентип, көз ачып-жумгуча төрт күн өтүп кетти. Эртең бешинчи күн болот дегендин кечинде бала беш эчкинин жанына барып, Жаннатты колуна алды да: «Эртең кырк нарга жүктөлгөн алтын, күмүш даяр болсун. Ага тартылган танаптын бир түрү алтын, бир түрү күмүш болсун. Үстүнө жабылган килемине алтын, күмүш, жакут, берметтен түр салынган болсун. Ал кырк нарды кырк кыз жетелеп, артынан айдаганы кырк жигит болсун», – деди да, жатып уктап калды.

Эртең менен абышка намаз окумак болуп эшикке чыгайын десе, жаркыраган нерседен көзү уялды. Кор-

куп кетип эшикке чыга албай, намазды үйдүн ичине зангыратып окуй баштады. Кемпири: «Ой, онбогон чал, эшикке чыгып эле окусаң боло», – деди. Анда чал: – «Ой, Кудай куураткан кемпир, эгер эр болсон, эшикке чыкчы?» – деди. Кемпири тура калып чөп алачыктан шыкааласа, жаркыраган нур бетке урду эле, чочуп кетип бакырып чалкасынан кетти. Бир топтон кийин кемпир аран эс алды. «Бул кандай шумдук болуп кетти? Бизге көрүнчү көрүндүбү, же күндүн нурубу? Биз болсок ичерибизди ичтик, жээрибизди жедик дегендей, эшиктеги бала эмне болду, эшикке чыгып, жамандыгы болсо аны, эгер жакшылыгы болсо аны көрөлүк», – деп, кемпирчал жетелешип, сен чык, мен чык болуп жатып эшикке чыгышса, жаркыраган нур кырк нардын үстүнө артылган алтын, күмүштүн, бермет, жакут менен түрлөнгөн килемдин нуру экен. Кемпир менен чал буларды көрүп, кубанычы койнуна батпай аябай сүйүнүштү. Абышка баланы ойготуп: «Буларды көрбөйсүңбү», – деди эле, бала күлүп: «Эми ата, буларды канга алып барып бериниз. Кандын жети казынасына батпай калат. Ошондо: «Мен алып келген бир аз оокатты батырып ала албагандан кийин кандыгың кайсы, короонун ортосуна жыйдырып ал», – де. Кан ызаланып: «Кайта алып кет», – дейт. «Ээ, каным, жетпегенине жең, болбогонуна бой кылып ал. Анча-мынча оокат үчүн жаманаттуу боло койчу мен эмес. Кана, кызынды бересинби, жокпу?» – деп кандан жооп ала кел», – деп атасын жөнөтөт. Абышка кандын дарбазасына жакындаганда кырк кыз, кырк жигитти кайтарып жиберип, төөлөрдү айдап канга келет да: «Алып келген калың малымды өткөрүп ал», – дейт. Чынында эле кырк төөнүн жүгү кандын казынасына батпай калат. Ошондо чал: «Ээ, каным, бир аз оокатты казынаңа батырып ала албагандан кийин кандыгың кайсы, корооно жыйдырып ал», – дейт. Кан ызаланып: «Кайта алып кет», – дейт. Анда чал: «Жетпегенине жең, болбогонуна бой кылып ал. Кана, кызынды бересинби, жокпу, ачыгыңды айт, кан!» – деп күпүлдөйт.

Кан эмне деп жооп берерин билбей, оң кол вазири-нен акыл сурап: «Бул чалдан кантип кутулуш керек?» – дейт. Анда вазир: «Болуптур, эмесе күйөөнү көрөлү. Эгер күйөө көңүлгө жакса берем. Эгер жакпай калса: Баландын да, өзүндүн да башынды аламын деңиз», – дейт. Кан вазирдин сөзүн макул таап: «Үч күндө күйөө келсин, күйөө көңүлгө жакса берем. Эгер жакпай калса, баландын да, өзүндүн да башынар алынат» – деп, чалды жөнөтүп жиберет.

Чал үйүнө барат. Эки күн өткөндөн кийин: «Ата, кан эмне деп айтты?» – дейт. – «Ээ, балам, үч күндөн кийин кайнатын сени көрмөк болду. Жообун ошондо бермек болду» – дейт. Бала: «Болуптур», – деп жатканы кетет. Түндүн бир маалында кестикти сууруп: «Эртең менен шайдооттой кырк жигит жанымда болсун, Каракашка тулпар баштаган коёндой окшош кырк тулпар мамыда байлануу болсун. Кырк жигитим өзүмө союп каптагандай окшош болсун. Аттардын бир ыптасы ак, бир ыптасы кара болсун. Кийген кишинин бир тарабы ак, бир тарабы кара болсун», – деп буйрук берип, уктап калды. Эртең менен турса айткандары бүтүн орундалган.

Абышка баласынан: «Канга эмне деп айтып барайын», – деп сурады эле, бала: «Канга барып, күйөө келе жатат, күйөө көргүлө деп айт», – дейт. Абышка байталын минип алып, «чу» коюп канга барат да: «Күйөө келатат, күйөө көргүлө», – дейт. Кан вазирлерине: «Элди көчөнүн эки жагына тизгиле, күйөө көрүшсүн», – деп буюрат. Эл жолдун эки жагына тизилип, баланын келишин күтөт.

Күн шашке ченде бала кырк жигитин алып, шааншөкөт менен көчөнүн аягынан кирип, кеч бешим ченде көчөнүн башына чыгышат да, кетип калышат. Көчөдө турган эл: «Күйөө көрдүңбү?» – деп, бири-биринен сурашат. Анда бир даары: «Көрдүк, кара ат минип, кара кийим кийип, жанына кара кийим кийген кырк жигит алып өттү», – дешти. Бир даары: «Жаныңарды жебегиле. Ак ат минип, ак кийим кийип, ак кийимчен, ак атчан кырк жигит ээрчитип өттү», – дешти. Акыры талаш чоң-чатакка айланып, эки көчөдөгү адамдар

мушташып, көчөдө кан төгүүгө чейин барды. Кандын вазирлери аран дегенде эптеп чатакты басышты.

Абышка болсо: «Ээ, каным, күйөөнү болсо көрдүн, кызынды бересинби, жокпу», – деп демитти. Кан вазирине акыл салды эле: – «Эми мындай деп айтыңыз. Кызымды сенин чөп алачыгыңа бере албаймын. Тетиги көрүнгөн алтын булакка менин сарайымдай сарай салдыр, мөөнөт беш күн, ага чейин бүтпөсө өлөсүн де, анан абышканын чындап айласы кетет», – дейт. Кан абышкага: «Болуптур, сен тетиги көрүнгөн алтын булакка менин сарайымдай сарай салдыр, ошондо берем. Мөөнөт беш күн, андан кечиксең, кыз бермек түгүл, башыңарды алам», – деди. Чал болуптур деп үйүнө кайтты. Арадан төрт күн өткөндө бала атасынан сурады: «Кан эмне деп айтты?» – «Ээй, балам, кан эмне деп айтсын. Алтын булакка менин сарайымдай сарай салдыр. Эгер беш күндө бүтпөсө, башыңды аламын», – деди дейт. Анда бала: «Болуптур, кайгырбай жата бериниз» – деп, өзүнүн жата турган жерине барды да, Жаннатка: «Эртең менен тетиги алтын булакка бардык эл тан калгандай сарай салынсын. Ал кандын сарайы бир катар болсо, меники үч катар болсун. Төркү үйүнүн төрүнө төөдөй алтын, эшигинин алдына аттай алтын коюлсун», – деп буйрук берип, жатып уктап калды.

Эртең менен болгондо кандын шаарын алтын булактагы ак сарайдын нуру жаркырап каптап калган экен. Көргөн эл аң-таң калып, таныркап карашты. Абышка канга барып: «Кызынды бересинби, жокпу?» – деди. Кан айласыздан кызын берди. Баланын көңүлү жайланып, кызды, баккан ата-энесин алтын булактагы сарайга көчүрүп барып, жырғап жатып калган экен.

МАДЫЛГЕН СУЛУУ

Илгери малга бай, төрт түлүгү шай Кулуке деген бир хан болуптур. Анын Мадылген аттуу жалгыз кызы ай десе аркы жок, күн десе көркү жок сулуу чыгыптыр. Кыздын сулуулугуна жараша колунан көөрү

төгүлгөн иштүү да экен. Ошол Мадылген сулуу бир күнү биттин ичегисинен ичик курап, атасына жабат. Хан ары ойлонуп, бери ойлонуп, ичик эмнеден жасалгандыгын таба албаптыр.

Акыры кызы: «Биттин ичегисинен курап жасадым эле», – дегенде, кан: «Ким ушул ичикти тааныса, кызымды ошо кишиге беремин», – деп элине жар салат. Жасалган ичикти таанып, кандын кызын алмак болуп, төрт тараптан эл чогулат. Келген эл тоодой этти жеп, көлдөй чыкты ичип, томуктай эт, кашыктай чык калганда жээрде ат минген, чыйт түкүргөн, көзү кызарган бир абышка келет. Калган томуктай этти жеп, кашыктай чыкты ичип болгондон кийин: «Ичик биттин ичегисинен куралып жасалыптыр», – дейт.

Хан убадасы боюнча кызды чалга бермек болот. Эки-үч күн өтүп, Мадылген сулуу жөнөй турган болгондо жылкы арасында көк бышты кызга келип: «Мадылген сулуу, сен атаңдын элинен эл, жеринен жер бөлдүрүп алып эмне кыласың, жылкынын ичинен мени ал, төөдөн куу ингенди, күндөн Куйту күндү, кийимден киш телпекти, жарактан кара болот кестикти ал, башка эч нерсе албагын, эркекче кийинип, тобокел деп жолго чык, калганын көрө жатарсың», – деди. Мадылген сулуу атасына келип, көк быштынын айтканын сурады эле, кан макул болуп, кызынын каалагандарынын баарын берип жөнөтөт. Мындай узагандан кийин кызыл көз абышка Мадылгенди: «Узун тарткан жериме жүрүп кел, туура тарткан жериме конуп кел», – деп кете берет. Ал кеткенден кийин адамдан акылдуу көк бышты: «Мадылген сулуу, желмогуз чал деген ушул. Баратканда алды-арт жагыңды караба. Чал адегенде кара чаар жолборс болуп кубулуп келип, Куйту күндү жейт. Артыңды карабай кете бер», – дейт. Бир убакта чал кара чаар жолборс болуп келип, Куйту күндү сөөк-саагы менен качыратып жей баштайт. Мадылген сулуу артына карабай кете берет. Жеп алгандан кийин кыздын алдынан чыгып: «Келе жатасыңбы, Ма-

дылген сулуу, узун тарткан жериме жүрүп кел, туура тарткан жериме конуп кел», – деп жүрүп кетет.

Ошондо көк бышты: «Эми артыңдан кара чаар жолборс болуп келип куу ингенди жеп кетет, кылчайбай кете бер», – дейт. Чал бир аздан кийин кара чаар жолборс болуп кубулуп келип, куу ингенди боздотуп сөөксаагы менен чайнай баштайт. Мадылген артына кылчайбай жүрүп кете берет. Ангыча ал алдынан чыгып: «Ии, келе жатасынбы, Мадылген сулуу, узун тарткан жериме жүрүп кел, туура тарткан жериме конуп кел» – деп дагы жөнөп кете берет.

Ошондо көк бышты: «Эми чал жолборс болуп келип, сени алат. Ага жеткирбейлик, атка бек отур, мага кайталап камчы сал. Булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен алып жүрүп кетем, эки көзүңдү бек жум, «көзүңдү ач», – дегенде жүрөктөй жерден жүлүндөй түтүн чыгып бир үй көрүнөт. Чалдын үйү ошол, түшүп отура бер», – дейт. Көк быштынын айтканындай эле аздан кийин кара чаар жолборс Мадылген сулууну качырып сала берет. Көк бышты жаныбар асманга учуп чыгат. Бир кезде Мадылген сулуу көзүн ачса, жүрөктөй жерден жүлүндөй түтүн чыгып, көк бышты бир үйдүн алдында турган экен. Көк бышты Мадылгенге: «Эми, үйгө кирип отура бер. Желмогуз чал келип, эки көзү кыпкызыл болуп чыгат. Ошондо кара болот кестигин менен эки көзүн оюп алып, эшикке жүгүрүп чык, андан аркысын мага кой», – дейт. Ангыча желмогуз чал келет да көк бышты айткандай: «Мадылген сулуу, сакалымды карап берчи, деп чалкасынан түшүп жатып калат. Мадылген ар кайсы жерин бир карап, эрмектеп отура берет. Бир убакта чалдын көзү кыпкызыл болуп түрүлүп чыгат. Ошол кезде Мадылген сулуу кара болот кестикти анын көзүнө тегертип алып, эшикке жүгүрүп чыкса, көк бышты коёндон жапыс болуп күтүп турган экен. Ат Мадылгенди мингизип алып учуп жөнөйт, аттын күүсүнөн кар жаап, борошо урат, жаныбарын көк бышты аскар-аскар тоо-

дон өтөт, эрме чөлдөн эргип өтөт. Ошентип, жүрүп олтурушуп бир шаардын четине келип, чөптөн алачык жасап алып туруп калышат.

Ал шаардын каны кырк аялдуу Акимкан аттуу кан экен. Бирок кырк аялынын бири да төрөбөй, бир перзентке зар экен. Күндөрдүн биринде Акимкан жигиттери менен ит агытып, куш салып жүрсө, кушу бир чөп алачыктын үстүнө келип конуп калат. Кан: «Алып кел», – деп бир жигитин жиберет. Жигит чаап келип: «Үйдө ким бар? Кушумду алып бер», – дейт. Мадылген сулуу кушун алып берейин деп үйдөн чыга калганда, анын сулуулугун көрүп жигит эсинен танып калат. Анда кыз: «Адам көргөнбү, көрбөгөнбү», – деп кол жоолугу менен желпип тургузуп иет. Жигит келип: «Таксыр каным, мен бир периште көрдүм, эркек дейин десем, үнү назик, жүзү жумшак, бетинен нур чачырап толгон айдай толукшуйт. Кыз дейин десем, эркекче кийинип алган. Сиз кырк аял алдыңыз, бирок бирөө да мен көргөн сулууга тең келер эмес. Мага кушту алып берейин деп үйдөн чыга калганда, аттан кулап түштүм. Мени желпип тургузуп, аттантып жиберди», – дейт. Кан: «Жигит дөөдүрөп жаткандыр», – деп ишенбейт. Эртеси күнү кан дагы куш салып чыкса, кушу учуп барып, дагы баягы чөп алачыктын үстүнө конот. Кан: «Алып кел», – деп дагы бир жигитин жумшайт. Жигит чөп алачыкка келип: «Үйдө ким бар, чыгып кушту алып бер», – дейт. Мадылген сулуу кушту алып бермек болуп чыга калганда ал жигиттин да эси ооп жыгылат. Мадылген бул жигитти да жоолугу менен желпип тургузуп, аттантып жиберди. Ал канга келип мурунку жигиттин сөзүн кайталады. Баягы чөп алачыкка кандын кушу үчүнчү күнү дагы конот. Бул жолу Акимкан өзү бастырып келип, кушту алып берем деп чыга калган кыздын сулуулугунан эси ооп талып жатып калат. Кыз жоолугу менен желпип, эс алдырып, канды да аттантып иет. Кан Мадылген сулууну көрөр замат ашык болуп калат, бирок эркек-кызын биле албай, эси кетип, үйүнө келет.

Кан үйүнө келип, кырк аялына кенеш салса, бир аялы: «Анын эркек-кызын таанымакка эмне? Кырк ийикке сап жасап бергин деп, кырк табылгы алып барып бер. Аял болсо уңкул-чункул кылып жонот, эркек болсо жылма жонот, ошондон эле билебиз дейт. Эртеси кан келе жатканда көк бышты: «Мадылген сулуу, кан сага: «Кырк ийик сап жасап бер» – деп, кырк табылгы алып келет. Сен мени кайчы тушай салып, кырга коё бер. Мен кынырындап кетип баратканда: «Уча турган болду», – деп күйпөлөндөп кал. Ошондо кан жигиттеринин бирин: «Алып кел», – дейт. Сен: «Башка кишиге карматпайт», – дегин да, ийик сапты жоно келейин деп кармай чык. Сабоолорду менин оң таноомдон салып, сол таноомдон сууруп алсан, адамдын көзү тайгылгандай ийик сап болот», – дейт.

Ангыча болбой Акимкан жигиттери менен келип калат. Кан Мадылген менен аркы-беркени сүйлөшүп отуруп: «Кырк аялыма кырк ийик сап керек эле», – деп кырк сабоону кыздын алдына таштайт. Мадылген сабоолорду жонуп отурган кезде аты Көктөкөскө чыга качат. Кыз: «Атымды алып келе коёюн», – деп жөнөп калат. Сабоолорду алып келип, көк быштынын айтканындай оң таноосунан салып, сол таноосунан сууруп алды эле, көз тайгылган кырк ийик сап болуп чыга келди. Алып келип канга берди. Кан муну көргөндө айран-тан калып, кырк ийик сапты алып үйүнө кайтты. Ошентип, Мадылгендин кыз-эркегин биле албай айласы кетишет.

Айда кандын бир аялы: «Ээ, каным, анын эркек-кызын билбеске эмне, ат жарышмак ойнойлу деңиз, эркек болсо, этеги кетет делбиреп, жени кетет желбиреп, кыз болсо кымырылып чабат, ошондон эле билүүгө болот», – дейт. Көк бышты Мадылген сулууга: «Эртен кан сени менен жарышмак болду, сенин эркек кызыңды таанымак болду. Этек-женинди коё берип, атка бек отуруп, оозумду тартпай коё бер. Кайра тарткан кезде кандын тулпарын караандатпай чыгамын», – деди.

Көк быштынын айтканындай эртеси кан кырк жигити менен келип: – «Ии, мырза, ат жарышмак ойной-

лу», — дейт. Кыз макул болот. Экөө жүрүп отурушуп, бир канча жерге баргандан кийин аттын оозун коё беришет. Көк бышты коё берген эле жерден кандын тулпарынан алдыга озуп чыгат. Кыздын этеги кетип элбиреп, жени кетип желбиреп, байгеден чыгып келген экен. Кан үйүнө барып: «Атка да кыйын отурат экен, этеги кетти элбиреп, жени кетти желбиреп», — дейт.

Анда кандын кичүү аялы: «Ээ, каным, анын эркек-ургаачысын билбеске эмне? Уу арак, бал арак тартып туруп, аны конокко чакырыңыз. Үйгө келгенде уу аракты кызга, бал аракты сизге сунабыз. Кыз мас болот, анан ургаачы, эркек экендигин оной эле билебиз», — дейт. Кан макул болуп эртеси кызды конокко чакырат. Ошондо көк бышты: «Менин тилимди алып, өзүңө өзүң бек болгун. Кан сага уу арак сундурад. Сен эки үйдүн ортосуна керме салып, ага мени аса байла да, арактын ачуусу көк быштыга, таттуусу мага деп иче бер, мен мас боломун, кирип чыккандар: «Капырай, жаныбар, өлө турган болду», — дей беришет. Сен менин сөзүмдү бек кармап, кам санабай отура бер. Аракты тартынбай ич», — дейт. Кыз быштынын айтканындай кылып: «Арактын таттуусу мага, ачуусу көк быштыга», — деп иче берет. Кирип-чыккандар: «Капырай жаныбар, өлө турган болду» дей берет. Мадылген сулуу былк этпей отура берет. Бир убакта күн бешим ченде бир аксакал киши эшиктен кирип: «Капырай, жаныбарга убал эмеспи, жок дегенде ээси мууздай койсо боло», — деди. Муну укканда мал боор эт менен тең деген сөз туура белем, Мадылген чочуп кетип ордунан козголгон экен. Ошол замат кыздын башынан киш телпек ыргып кетип, кундуздай чачы төгүлө түшөт. Көк бышты болсо куландан соо болуп: «Өз убалың өзүңө, эптеп ата-энендин жүзүн көргөзөйүн дечи элем, акыр түбү дагы бир азапка дуушар болорсун», — деп көздөн кайым болуптур. Акимкан чоң той берип, Мадылгенди аялдыкка алып, ага өзүнчө өргөө көтөртүп, энчи бөлүп берет. Жыл айланбай Мадылген-

дин боюна бүтөт. Ай-күнүнө жетип төрөй турган болгондо кан: «Ушул жашка келгенче «аа» деген баланын үнүн уккан жок элем, жүрөгүм жарылып кетер», – деп ит агытып, куш салып, ууга чыгып кеткен экен.

Күндөрдүн биринде Мадылген сулуу толготуп калат. Кырк аял анын толготконун билмек болуп: «Токолдун өргөөсүнөн барып от алып кел», – деп шылтоолоп үйүндөгү күндү жумшайт. Күн от алайын деп, Мадылгенден коркот, албайын дейт, кырк аялдан коркот. Айласы куруганда этегин түтөтүп чыгат. Ошентип, Мадылгендин толготкону кырк аялга белгилүү болот. Алардын эси кетип энгиреп, алы кетип алсырап кан эми бизди карабай кетти го деп сокусун минип, сок билегин камчыланып, туурдугун түптөгөн, туткучун теминген бир кемпирге келип: «Айланайын энеке, токолдун баласын жок кылып берсениз», – деп жалынып-жалбарып, кыркы кырк табак дилде беришет. Кемпир толготуп жаткан Мадылгенге келип, анын эки көзүн байлап, жаны төрөлгөн кыз менен баланын ордуна эки күчүктү салып коёт да, эки баланы сууга ыргытып жиберерде баягы көк бышты кайып болуп келип, балдарды сууга түшүрбөй тосуп алып кетет. Канга: «Аялың эки күчүк тапты», – деп сүйүнчү барат. Акимкан арманын айтып, эки күчүгү менен Мадылгенди аралга алпартып таштайт.

Ошентип, күндөн күн, жылдан жыл өтөт. Күндөрдүн биринде аралда жаткан Мадылгенге көк бышты эки баланы алып келип: «Сен суунун тиги өйүзүнө чык. Суудан кечип өтөрдө эки көзү жок сыйкырчы чал жолугуп, учкаштырып суудан өткөрүп койчу деп сурайт. «Өткөрүп коёюн, эки кончуна кум толтургунун», – дегин. Чал эки кончуна кум толтурат. Эки баланды алдына өнөрүп, чалды учкаштырып алгын да, аны болот кестик менен ургулап жүрүп отур. Бир убакта ал сууга түшүп кетет. Андан кийин капшытымды жара сай. Мен өлөм, ыйлап-сыктабай, этимди бышырып жеп, бата кылып, уулундун атын Айтомуш, кызындын атып Күнтомуш кой, кырк кабыргамды эптештирип кармаса, кырк канат темир үй

болом. Ошол үйдүн ичинде оокатыңды кылып жата бер, андан аркысы өзү эле келет», – дейт.

Мадылген эки баласын алып аттанайын деп жатса, эки көзү сокур абышка келип: «Мадылген сулуу, мени өйүзгө чыгара кет?» – дейт. Анда Мадылген: «Эки кончунду кумга толтургун», – дейт.

Чал Мадылген айткандай кылып, эки кончуна кумдан аябай шыкайт. Мадылген чалды учкаштырып алып, бөйрөккө болот кестик менен ургулап жүрүп отурат. Бир убакта чал сууга түшүп кетет. Жана бир сайганда аттын капшытын жара сайып таштайт. Ошентип, көк бышты өлөт. Мадылген анын этин салып бышырып, эки балага ат коёт. Аттын кырк кабыргасы кырк канат темир үй болот. Мадылген балдары менен темир үйдүн ичине кирип жатып калат.

Арадан бир топ жыл өтөт. Айтомуш айтылуу балбан болуп өсөт. Күндөрдүн биринде Акимкан аң уулап жүрүп балага жолугат. Аркы-беркини сүйлөшүп, ит агытып, куш салып кумардан канат. Кечинде: «Ай талаадан Айтомуш деген бала көрдүм» – деп, аялдарына айтып барат. Ошол учурда кандын элине жоо келет. Кан: «Эгер Айтомуш жоону кууп чыкса, Апал, Үпөл эки кызды алып беремин», – деп бир жигитин Айтомушка жиберет. Анда Мадылген сулуу туруп: «Апал, Үпөл – эки кыз, албайт экен Айтомуш», – деп кандын жигитин кайтарып жиберет. Кан жигиттерин дагы жиберет. «Апал, Үпөл – эки кыз, албайт экен Айтомуш», – деп дагы кайтарат. Ангыча бала ойгонуп калат да: «Апал, Үпөл эки кыз албайт деген эмне?» – деп атка минип, кандын элин жоодон ажыратат. Акимкан жигиттерин ээрчитип, Айтомушка келе жатып, баласы менен эшикке чыгып турган Мадылген сулууну таанып эси ооп аттан кулап түшөт. Аялын, балдарын элине көчүрүп барат. Баягы мастан кемпирди тогуз жолдун тоомуна алып барып, жыгачка сайып коёт. Кырк катынды карасангандыгы үчүн даргага тарттырат. Ошентип, Акимкан уулу Айтомушту өз ордуна кан көтөрүп, Күнтомушту күйөөгө берип, жыргап-куунап жатып калган экен.

ХАНДЫН БАЛАСЫ

Илгери Айдаркан аттуу хан болгон экен. Ал кырк жигит, кырк вазир күтүп, байлыгы артып, мартабасы жогоруласа да, алтымыш жашка келгенче «а» деген перзенттин үнүн угууга зар болот. Хан күндөрдүн биринде суу бойлоп жигиттери менен келе жатса, алдынан үч кыз жарышып чуркап чыгат. Хан: «Кайдан жүргөн кыздарсынар?» – деп сурады эле, кыздар: «Эне-атабыз жок, үчөөбүз эптеп оокат кылабыз», – дешти. Хан: «Кандай өнөрүнөр бар?» – деп сураганда, эн улуусу: «Мен бир түндө кырк жигитке кийим тигип бүтүрөмүн», – деди. Ортончусу: «Бир чымчым талкан менен кырк жигитти тойгузууга жараймын», – деди. Кичүүсү: «Көкүрөгү алтын, көчүгү күмүш, бир эркек, бир кыз төрөймүн», – дейт. Хан үч кызды тең көчүрүп барып, чоң той берип, нике кыйдырып экөөнү эки вазирине алып берет да, кичүүсүн өзү алат. Айткандай кыздардын улуусу бир түндө хандын кырк жигитине адамдын көзү жалтангандай кийим тигип бүтүрөт, ортончусу бир чымчым талкан менен кырк жигитти тойгузат.

Арадан үч ай өтпөй хандын аялынын боюна бүтөт. Аялдын төрөөр мезгили жакындап толготуп калган кезде, хан: «Төрөгөндө артымдан сүйүнчүлөп келгиле», – деп ууга чыгып кетет.

Хандын кырк аялы: «Эгерде бул көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын бала төрөсө, бизди хан карабай коёт» – деп, ичтери күйүп: «Балдарды өлтүрүп бер», – деп, мастан кемпирди чакырып, бир табак дилде беришет. Баягы мастан кемпир аялды төрөткөн болуп жатып, бала менен кыздын ордуна эки күчүктү сала коёт. Ал эми балдарды болсо, алып барып суурдун ийинине тыгып, оозун корумдап кете берет. Канга: «Аялың эки күчүк тапты», – деп сүйүнчү барат. Кан аябай капаланып: «Аялды эки күчүгү менен суунун жээгине алпарып таштагыла», – деп буюрат.

Ошол элде тоо-ташты мекендеген Акмат балбан аталган адам жашаган экен. Ал жаш кезинде периш-

те шаарына барып, өзүнүн балбандыгы, баатырдыгы менен таанылып, перилердин падышасынан Көк мылтык, Көк жорго ат алган экен. Бирок баласы жок, бул дүйнөдөгү бир арманы ошол экен. Күндөрдүн биринде Акмат балбан ууга чыкмак болуп, Көк жоргосун кармап минейин десе, ат карматпай качып берет. Анын артынан ээрчип жүрүп отурса, бир ийиндин оозуна келип туруп калат. Акмат балбан жакын барып тыншаса ийиндин оозу таш менен корумдалып коюлган, ар жагынан ыйлаган баланын үнү чыгат. «Кудай мага кайыптан бала берген го» – деп, ташты оодарса, эки бала жатат. Акмат балбан балдарды жыланач этине салып: «Байбиче эле, байбиче, кудай бизге кайыптан бала берди» – деп, сүйүнгөн бойдон үйүнө алып келет да, Айдаркан ханды баш кылып чакырып, тогуздап мал союп, элге чоң той берип, багып алат.

Ошентип, балдар бой тартат. Бир канча жылдан кийин Акмат балбан өлөт. Бир жыл өтпөй кемпири да өлөт. Атасынын чарбагына кыз менен бала ээ болуп жашап жүрүшөт. Бала Көк жорго атты минип, Көк мылтыкты асынып, Акмат балбандын баласы атанат. Өзүнүн балбандыгы, көзгө атар мергендиги менен бакма атасынын ордун басат. Акмат балбан көңүлү тынч дүйнөдөн өтөт. Бул кабар Айдаркан ханга да жетет.

Бир күнү бала ууга чыгат, ошо күнү хан да жигиттерин алып, ууга чыккан болот. Бала топтоп эчки атып, текесин тере атып, канды бир кумардан чыгарат. Кан кечинде: «Акмат балбандын ордун басар бала калыптыр, мен өлсөм, тагымды ким минет, таажымды ким киет, опасыз дүйнө ушубу?» – деп, үйүнө капа болуп келип бүк түшүп жатып калат. Аны көрүп кырк катындын тынчы кетип, иштин жайын кырк жигиттен сурап билишет да, баягы мастан кемпирди чакырып алып: «Баягы балдарды эмне кылдың эле?» – деп сурашты. Кемпир: «Өлтүргөнүм жок эле, суурдун ийинине таштагам» – деди. Анда кандын кырк катыны: «Ошол балдар тирүү калса керек. Акмат балбан аларды таап алган

көрүнөт. Кан кечээ ууга чыгып бир жигитти жолуктуруптур, ал көзгө атар мерген экен, кечке бирге жүрүп кызыгына баткан көрүнөт, капа болуп келип, бүк түшүп жатып калды. Ошол баланы эптеп өлтүргүн» – дешет. Мастан кемпир макул деп дароо Акмат балбандын үйүнө жетип келет да, баланын карындашына: «Синдим, эшикти ач, мен Акмат балбандын эжеси элем, сени менен ангемелешип кайтайын», – деди.

Үйгө кирип жайланышып отургандан кийин аркы-беркиден сөз салып, кыздын көңүлүн жибитип: «Синдим, минтип отура берсен зеригип өлбөйсүнбү, мындан он беш күндүк жерде перинин шаарында бир түп көк, бир түп ак алма бар. Ак алманын касиети жыгачы менен алып келип орнотуп, үзүп жей берсе, ал улам быша берет. Ошону алдырып алсаң боло», – дейт. Кемпир кош айтышып жөнөп кетет. Кечинде агасы келгенде кыз: «Ошол ак алманы алып келип бербесең, өлөмүн», – деп ыйлайт.

Бала: «Барса барайын», – деп, жоргосун минип атасынын мүрзөсүнө барып түнөйт. Түн ортосунда дабыш чыгат: «Ээ, балам, барам деп калыпсың, барсаң бар. Өзүнө өзүн сак бол. Бастырып барып алма жыгачтын жанына түшкүн да, атты агытып жибер. Көк алмага тийүүчү болбо, алдынан унчукпай акырын басып өтүп, ак алмага баргын да, анын башындагы кызыл алмадан бирди үзүп жегин, анан алманы түбү менен жулуп ал. Ошол кезде акырдан жем жеп алып, Көк жорго кайта келет. Атты жетелеп алып жүрө берсен, жол ачык», – дейт. Эртеси бала жөнөп кетет.

Он беш күн жол жүрүп, перилердин шаарына келет. Алманын четине түшүп, атын агытып жиберет да, көк алмага тийбей, ак алмадан барып үзүп жейт. Ангыча Көк жорго атасы айткандай, акырдан жем жеп кайта келет. Бала атын жетелеп алып жолго түшөт. Дагы он беш күн жол жүрүп, алманы карындашына алып келип берет. Кыз аябай сүйүнүп, агасы экөө ортого коюп жеп отура берет. Алманы жеген сайын, кайта быша берет.

Бир күнү бала: «Барып бир кумардан чыгып келейин», – деп ууга чыгып кетет. Ошол күнү хан да

ууга чыккан болот. Кечке чейин хан бала менен бирге болуп жарпы жазылат. Кечинде бала коштошуп үйүнө кетет, хан: «Атаганат дүйнө, ушундай балам болгондо бейкапар көз жумбайт белем, бул дүйнөдөн перзентсиз өткөнүм ушубу?» – деп, капа болуп келип бүк түшүп жатып калат. Иштин жайын түшүнгөн кандын кырк катыны дагы мастан кемпирди чакырып, бир табак дилде берип: «Эптеп баланын көзүн жогот», – дешет. Кемпир бала ууга чыгып кеткенде кызга келип: «Мына карачы, алма сага жарашып калган тура. Аганды дагы да перинин шаарына жибер. Өзү барган ак алманын ар жагында бир чынар терек бар. Анын бутагынын ылдый жагында бир чаар тоту, ортосунда кызыл тоту, эң үстүндө чыр тоту отурат. Чыр тотуну алып келсе, эки дүйнөнү тең сүйлөп берет», – дейт. Ошентип коюп кемпир кете берет. Кечинде агасы келгенде кыз ыйлап-сыктап: «Жалгыз отуруп эриктим, чыр тотуну алып келип бергин. Сен келгенче зеригет экемин, ошону эрмектеп турамын», – дейт.

Бала дагы атасынын күмбөзүнө барып отурса, түн ортосу оогон кезде үн чыгат: «Балам, чыр тотуга барсаң баргын. Бирок менин айтканымды кыл. Бастырып барып, чынар теректин жанына түшкүн да, атыңды агытып жибер. Бирок асты чаар тотуга тийбе. Ага тийсең, шаарга кабар берет. Чаар тоту, кызыл тотудан өтүп барып, чынардын эң башында отурган чыр тотуну алып, Көк жоргонун оозун коё берсең, өзү баштап алып чыгат», – дейт. Бала эртеси жөнөп кетет. Он беш күн дегенде болжолдуу жерге келип, атасынын айтканы боюнча чынар теректин эң баш жагындагы чыр тотуну алып, Көк жорго аттын оозун коё берсе, ал жүрүп отуруп үйүнө алып келет.

Карындашы сүйүнүп тосуп алат. Тоту жер чечегин безеп сүйлөп, баланын да, кыздын да көңүлүн ачат.

Эртеси бала ууга чыгат. Кан да ошол күнү ууга чыккан болот. Кан кечинде дагы да капа болуп келип, жатып калат. Кырк катын кемпирди дагы чакырып алып: «Акмат балбандын уулу келип калыптыр. Кан-

дын уулу болгону чын болсо, биз курудук, ошону эп-теп жок кыл», — дешет.

Кемпир бала ууга чыгып кеткенден кийин дарбазаны ачып, жыла басып үйгө кирет. Ал киргенде тоту унчукпай коёт. Кемпир жойпуланып: «Мына, карачы, эми жарашып калган тура, жээрине ак алма, эрмегине тоту, эми кантип жалгыз отурасын? Ай десе, аркы жок, күн десе, көркү жок перинин падышасынын Күланда аттуу сулуу кызы бар. Күланда сулууну жене кылып бергин деп ага айт», — деп кете берет. Кечинде бала келгенде карындашы: «Жанымда адам жок зериктим. Перинин падышасынын кызы Күланда сулууну алып келип жене кылып бер», — деп ыйлап-сыктап агасын кыйнайт. Бала бу жолу да атасынын күмбөзүнө барып жатат. Таң бүлбүл аткан мезгилде мүрзөдөн үн чыгат: «Ай балам, кыйын ишке бел байлапсың, ага барышын кырк күндүк жол, келишин кырк күндүк жол. Жүрүп отуруп, ошол шаардын четине жеткенде Көк жоргону агытып ий. Ал сен келгенче тура берет. Көк мылтыкты асынып алып кете бер. Бардыгы сенден коркушуп, жол беришет, эч ким жолунду тосууга даабайт. Мен балбан болуп жүргөндө Көк мылтыкты, Көк жоргону перинин шаарынан алгамын, ошон үчүн бардыгы сага жол берет. Андан ары алты каалгалуу ак сарайды көрөсүң, алты каалга тең өзү ачылгандан кийин үйгө киресиң, каухар тактанын үстүндө Күланда сулуу уктап жатат. Чачын кесип алып, кызды ойгот, ошондо сага тиет», — деди.

Бала эртеси жөнөп кетет. Шаардын четине барып, Көк жоргону агытып иет да, өзү Көк мылтыкты асынып алып жүрүп олтурат. Бардыгы атасынын айтканындай болот, айбаныбы, перисиби, жиниби, жол тосууга даабайт. Акыры алты каалгалуу дарбазадан ак сарайга кирип, уктап жаткан Күланда сулуунун чачын кесип алат. Кыз тура калып: «Менин никемди сага буюрган экен» — деп балага тамак-аш берип сыйлайт да, мен бул элдин канымын, ал эми үч бир тууганымдын талашы атам өлгөндөн бери бүтпөйт. Атамдан калган мурас-ты бөлүшө албай үч жылдан бери урушуунун үстүндө.

Өзүм кан болсом да чече албай башым катты. Ошону чечип бер, анан сага тиемин», – дейт. Бала кыздын айткан жагына барса, үч адам ой жерди дөн кылып, дөн жерди ой кылып кармашып жаткан экен.

Бала: «Ой, силер эмне болгон жансынар, талашынар эмне?» – деди эле, анда бирөө: «Адамзат пендеси экенсин. Бизге калыс болгун. Биздин атабыз хан эле. Атамдан үч буюм калган. Үчөөбүз бири-бирибизге ыраа көрбөй, ошону талашып урушуп жатабыз», – деди.

Көрсө, талашкан буюмдары темене, чапан, түтүк экен. Бала: «Калыс болоюн, ар бир буюмдун касиетин айткыла», – деди. «Чапанды кийсе, каалаган жерине жетет. Теменени жакасына сайса, адамга көрүнбөйт. Түтүктү силксе, жер жайнаган кол чыгат, үч буюмдун касиети ушул», – дешет. «Эмесе, үчөөнөр тетиги жерден жарышып келгиле», – дейт да, өзү теменени жакасына сайып, кубулуп тура берет. Үчөө жарышып келип, жер сыйпалап таппай калышат.

Баланын үйдөн чыкканына отуз тогуз күн болгондо эсине карындашы түшөт. Көрсө, бала жөнөөрдө карындашына: «Аман болсом, кырк күндө келем, кырк күндө келбесем, ажалымдын жеткени, «өлдү» деп сана», – деген экен. Чыр тоту менен карындашы ал кырк күндө келбесе өзүн өзү өлтүрмөк болуп антташкан экен.

Көк жорго жаныбар булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен алып жүрүп отурат. Бир убакта бала ыйлап: «Кечинде карындашым менен Чыр тотунун ажалы жетет. Жетпей кала турган болдум», – деди.

Күланда сулуу жин-перинин арасынан Кара дөөнү чакырып: «Акмат балбандын уулунун шаарын көрдүн беле, канча убакытта жеткиресин?» – дегенде, Кара дөө: «Көрдүм эле, тан атаарда жеткиремин», – деди. Күланда сулуу каарданып: «Сен жарабайсың, дагы ким мындан батыраак жеткирет?» – деп сурады.

Ангыча: «Мен түн жарымында жеткирем» – деп, Көк дөө жетип келди. Күланда: «Сен да жарабайсың», – деди. Акырында Ак дөө: «Көз ачып-жумганча жеткиремин», – деди. Ошентип, булар Ак дөөгө мингенде

намаздигер, намаз-шамдын ортосу болот. Алар күркүрөп жөнөп калганда, кыз менен тоту ууну эзип, ортолоруна коюп, даярданып калган мезгил экен. Ошол убакта перинин дөөсүнүн күркүрөгөн үнү угулат. Тоту: «Токтой турчу, перинин дөөсүнүн үнү угулуп калды», – дегенче, бала менен Күланда сулуу дөөдөн түшүп, үйгө кирип келишет. Бир аш бышым убакыт өткөн мезгилде дагы бир дабыш чыгып, Көк жорго жете келет. Күланда менен күлүп-ойноп кыз жыргап калат. Эртеси бала Көк жоргону минип алып, ууга чыгат. Ал күнү да ууга чыккан Айдаркан хан кечке бала менен аң уулап, сейил куруп, жарпы жазылып, үйүнө кайтат. Ошентип, арадан бир топ убакыт өтөт.

Күндөрдүн биринде Чыр тоту: «Күланда сулуу, канга бир сыйра ылайык кийим жасап, кандын кырк вазирине да асыл буюмдардан бир сыйра кийим тик, анан канды кырк вазиринен менен конокко чакыр», – деди. Бала менен Күланда сулуу тотунун айтканына макул болушуп, кийим тигилип бүткөндөн кийин канды жигиттери менен конокко чакырды. Ак алманын жыгачын ортого коюп, ханга ар түркүн тамак берип сыйлашты. Алмадан алып жей беришти, ал алма кайта кошулуп көбөйө берди. Бир убакта Күланда сулууну алып келишти эле, ай десе аркы жок, күн десе көркү жок сулуулугун көрүп, кан менен кырк вазирин аябай таң калышты. Ошондо кан жай отуруп баладан сыр сурады: «Балам, алдыда он беш күн, ортодо жыйырма күн, кийин кырк күн үйүндө жок болдун көрүнөт, ууга чыккан жоксун, себеби эмне?» – деди. Бала: «Каным, мурунку он күн жоголушумда алманы алып келдим, кийинки жыйырма күндө тотуну алып келдим. Кырк күн жоголушумда Күланда сулууну алып келдим», – деди. Кан балага ыраазы болуп: «Төртөөң конокко келгиле», – деп кеткенден кийин тоту Күланда сулууга айтып суунун боюндагы бала менен кыздын энесин эки күчүгү менен алдырып келди. Баягы эки күчүк эки дөбөт болуптур. Ошолор кекилик, чил тиштеп келип, аялды багып турушкан экен.

Ошентип, чогуусу менен ханга барышканда тоту: «Каным, бир-эки ооз сөзүм бар, калкынды чогулт», — деди. Эл бүт чогулуп бүткөндө тоту баштан аяк окуяны айта баштайт. Кандын эси оойт. Кан эсин жыйып мастан кемпирдин башын алдырып, кырк аялды даргага асты. Ошентип, кан балдарын, аялын таап, нечен күн, нечен түн той берип, жыргап жатып калышкан экен.

МУНДУК МЕНЕН ЗАРЛЫК

Илгери өткөн заманда
Жанчаркан деген болуптур.
Алтымыш аял алыштыр,
Алтымышы көз жарбай,
Сөөлөттүү хан Жанчаркан
Азап менен карыштыр.
Жетимишке барыштыр,
Карылык түшүп эсине,
Жанчаркан туруп ыйлады,
Элинин баарын жыйнады.
«Эркек төрө кыз бер», — деп,
Бардык журтун кыйнады.
Канынын сөзүн кыя албай,
Кардыккан үнүн тыя албай.
Вазирлер жүрөт басынып,
Жигиттер жүрөт шашылып,
Элинин баарын чакырып.
Кандын кызы Карк сулуу
Бул да келди Жанчарга.
Бектин кызы Бек сулуу
Бу да келди Жанчарга.
Бир да бирөө жакпады,
Кандын мунун баспады.

Ошондо топ ичинде Жоодар чал: «Жанчаркан издеген сулуу менин кызым Канчайым болбосун», — деп үйүн көздөй жөнөдү.

Жоодар чал кызына келип, мындай дейт:

Ай, ботом, менин ай-күнүм,
Журт атасы Жанчаркан
Журттун баарын жыйнады.
«Эркек туур кыз бер», – деп,
Элинин баарын кыйнады.
Кашымдагы жалгыз кыз,
Касиетин билсем да,
Берерге көзүм кыйбады.
Жоодардын кызы Канчайым,
Акылы артык, Канчайым.
Ойлуу тиктеп олтуруп,
Оюн сөзгө толтуруп.
«Макул», – деген сөз берди
Атанын оюн болтуруп.

– Сен эми канга бар, менин башым канга жагат.
Мобул баштыкты алып барып, толтура дилде бергин
де, баштыктагы жамбы сага өмүр бою жетет, – деди
кызы Канчайым.

Жоодар чал кол башындай кичине баштыкты алып:
«Кызымды кудай урган экен, канга тийүүгө көңүлүн
бурган экен. Ушундагы акча мага кантип өмүр бою жет-
син?» – деп, аябай нааразы болуп канды көздөй жөнөйт.

Кандын вазири тосуп чыгып: «Эмнеге келе жата-
сын?» – деп сурайт. Чал: «Менин Канчайым деген кы-
зым бар, алтын айдары бар уул, күмүш айдары бар кыз
тууйт. Кызымды берейин деп келдим», – деди. Вазир
Жоодар чалды ээрчитип канга алып келет. Кан чалдын
сөзүнө уюп: «Калынына эмне аласың?» – деди. Чал:

«Каным, сөзүмө кулак салыңыз,
Сизге ылайык Канчайым
Ак никелеп алыңыз.
Канчайым касиеттүү кур балам,
Кагылайын уз балам.
Каным, сөзүмө кулак салыңыз,
Касиеттүү кызымды
Калынсыз тегин алыңыз.

Аларым гана бир баштык жамбы» – деп, башты-
гын көрсөтөт. Кан мыйыгынан шылдыңдай күлүп, ва-
зирлерин чакырып:

«Чалдын карды ток бекен?
Үйүндө малы көп бекен?
Он сан ногой ичинде
Акча салып алгыдай
Эки эп дорбо жок бекен?»

Баштыгын толтуруп бергиле», — деди. Жети казынасын ачып салдырса, баштык толбой калат. Бектерге салык салат, анда да толбойт. Эң аягында

Кырма тазга кырк тенге,
Оймо тазга он тенге,
Берме тазга беш тенге,
Төбө тазга төрт тенге

салык салат, ага да баштык толбойт. Кандын айласы кетип, элине жар салат. Ошол убакта ысык ичкен, суюк чычкан, сокусун минип, сок билегин камчыланган үч жүз жашка чыккан мастан кемпир келет. Жерден үч чымчым топурак алып, дубалап баштыкка салса, акча ашып-ташып көчөгө толот. Көрсө, баштык адамдын көз тарамышынан токулган экен.

Адамдын көзү топуракка гана тоёт экен. Кан бир баштык жамбыны берип, чалды жолго салып, Канчайымды алат. Анын акылмандыгына таң калат. Бат эле боюна бүтөт. Күнү толуп, төрөр маалы болгон кезде кан: «Алтымыш аял алып бир перзенттин үнүн уккан жок элем, жүрөгүм жарылып кетер, төрөгөндөн кийин кабар бергиле» — деп ууга чыгып кетет экен. Канчайым толгото баштаганда, хандын алтымыш аялы мастанды чакыртып келип бир табак дилде тартуулап: «Баланы жоготуп бергин», — дешти. Мастан кемпир толготуп жаткан Канчайымды дубалап, көзүн байлап коёт. Чынында эле Канчайым алтын айдарлуу уул, күмүш айдарлуу кыз төрөйт экен. Кемпир Канчайымдын алдына эки күчүк салып, эки баланы этегине орогон бойдон алып кетет. Алтымыш аял: «Ит тууган сетер», — деп кордоп, Канчайымдын бетине түкүрүштү. Мастан кемпир балдарды сууга чөктүрөйүн деп, дайранын жээгине алып барды эле, балдарга тил бүтүп:

«Таштабай суудан алыңыз,
Биз да сиздин баланыз.
Башка чукак жаныңыз,
Биз да сизди багабыз», – дешет.

Балдардын тилин алып, аларды сууга салбайын десе, кырк дилдеден ажыраганы турат. «Эмне болсо ошол болсун», – деп, экөөнү тең сууга ыргытып жиберди. Сууга түшүрбөй кырк чилтен тосуп алып, кийинтип, кийиктин сүтүн эмизип бага баштайт.

Тоодон алма жегизип,
Кийикти эне дегизип.
Кийик жүрдү үч убак,
Баласындай эмизип.

Мастан кемпир кайта келип, дубасын жандырат. Канчайым көзүн ачса, астында эки күчүк жатат. Канчайым ботодой боздоп: «Ай менен Күндөй болгон эки баланы туудум эле», – дейт. Алтымыш катын биригип, мастанды канга сүйүнчүгө жиберешти. Жанчаркан караанды көрүп, вазирлерине:

«Шаар жактан бир адам,
Эрбең-сербең келеди,
Бизге качан жетеди?
Касиеттүү Канчайым,
Эркек тууп койдубу,
Же эзилтип мени сойдубу?
Нурдай болгон Канчайым,
Нур кызын төрөп койдубу,
Же мункантып мени сойдубу?» – дейт.

Шүкүрдүү тоонун бетинен кемпирди көздөй чаап жөнөшөт. Кан вазирлери келсе, мастан талды ченгелдеп алып ботодой боздоп:

«Ой, кан балам, карт балам,
Атыңдын башын тарт балам!
Күйгөнүмдөн ыйлаймын,
Сүйүнчү кантип сураймын,
Эркек эмес, кыз эмес,
Адам эмес, мал эмес,
Күчүк тапты Канчайым», –

– деп ыйлап жатат... Жанчаркан муну угуп аттан кулап түшөт. «Элдин бетин кантип карайм. Канчайымды адам көрбөс жерге таштагыла», – деп ыйлап жатып калды. Кандын вазирлери Канчайымды ээн чөлгө алпачып таштайт. Эки күчүк эптеп Канчайымды бага берет.

Канчайым ушинтип жата берсин, балдардан кабар алалы. Экөө өсүп алтыга чыгат. Кайберен, кырк чилтен кыздын атын Мундук, баланын атын Зарлык коёт.

Кайберен, кырк чилтен эне бетин көргөн жок деп Мундукка алтымыш өрмөктүн башын үйрөтөт. Ата бетин көргөн жок деп Зарлыкка алтымыш эрдин күчүн берет.

Бир күнү Жанчаркан ан уулап жүрүп таш үстүндө уктап жаткан алтын айдарлуу баланы көрүп калды. Кармай калайын десе, канды бута атым ыргытып жиберип, Зарлык өзү качып кетти.

Кан үйүнө келип:

«Тоого да бердин баланы,
Ташка да бердин баланы,
Менден эмне аядын,
Бир перзенттей паананы» –

деп ыйлап жатып калат.

Алтымыш аял мастан кемпирди канга жиберет. Мастан кандын өзүнөн ошол бала Канчайымдыкы экенин түшүндү да, Жанчарканды жооткотуп коюп, эртеси жолго чыкты. Кан айткан жерге болжолдоп келсе, ай десе аркы жок, күн десе көркү жок бир кыз чачын тарап олтурат. Кемпирди көрүп, үнкүргө кире качат. Кемпир кызды алдай баштады: «Мен силерди багып чоңойткон кайберенмин, агаң келсе айтып кой. Ушул тоонун ары жагында Күлбөскан деген кандын Королой сулуу деген кызы, Күлсары деген аты бар. Эчен түрлүү кийим бар. Ошол жакка барып, Күлсары атты алып, кызына үйлөнүп, сага кийим алып келбейби?» – дейт. Кечке маал аркар атып Зарлык келет. Кемпирдин үйрөткөнүн айтып, кыз ыйлай баштады. Зарлык кийик атып келип, кызга азык калтырып, Күлбөскандын шаарына жөнөйт:

Мундуунун үнү мунайым,
Мундуу кылды кудайым.
Жүкүрлүү тоодо суу чайып,
Жүрөктө муну чырмалып.
Издеди калмак элинен
Королой сулуу бир зайып.
Ит ичпеген ачуу көл
Татып кетип баратат.
Какыраган кара таш
Басып кетип баратат.
Моюл-моюл моюлду,
Моюлду баскан баатырдын
Буту кантип оюлду.

Бала чарчап, бир жерге келип жатып калат. Түшүндө кайберен Күлбөскандын шаарына жеткизип койгон болот. Көзүн ачса бир асканын башында олтурат. Тоодон ылдый түшүп келе жатса, астынан кырк жигити менен Күлбөскан жолугат, Зарлык алдынан тосуп чыгып:

«Көлдөн тартар курукмун
Куландан тартар бурукмун.
Ассалоом алейкум, каным,
Атынды сурап турупмун!» –

дейт. Өмүр бою күлбөгөн Күлбөскан бырс күлүп жиберип, бастырып өтүп кетет. Мындай чыкканда кырк жигити вазирлери менен: «Өмүр бою күлбөгөн, каным, ушул жаман баланын сөзүнө эмнеге күлдүңүз?» – деп сыр сурайт.

Кан: «Бул бала жөн бала эмес, касиеттүү бала, атасы жети атасынан бери кан өткөн, ушундай тектүү жердин баласы тентиреп калганына күлкүм келип жатат. Атасынын акылсыздыгына боорум ачып жатат» – дейт. Кандан жооп ала албай ыза болгон бала чатак кыла баштады.

Зарлык Набайчыдан нан жеп, пулун бербейт. Ашпозчунун ашын ичип, акчасын төлөбөйт. Бул кабар бат эле Күлбөсканга жетти. Күлбөскан вазирлерин жиберип баланы алдырып, оюн-тамаша кылдырып кызы

Королой сулууну бермекчи болот. Той тамашасы бүтүп, кызды жөнөткөнү жаткан кезде Кара дөө келип, кызды ала качып кетет экен. Зарлык кырк кулач аркан алып, Күлсары атын минип артынан жөнөйт. Беш күнчөлүк жол жүргөндө алдынан көчүп жаткан тоо көрүнөт. Тоо деп барса, дөөнүн үйү экен.

Королой сулуу Зарлыкты көрүп: «Сенин алың жетпейт, сени өлтүрүп коёт, андан көрө кет», – деди. Зарлык кыздын сөзүнө ызаланып чокморун ала коюп, Кара дөөнү башка чапса, чымын чаккандай көргөн жок, Королойго: «Мени чымын чагып жатат окшойт коруп койчу», – дейт.

Зарлык минтип өлтүрө албастыгына көзү жетип, кырк кулач арканды мойнуна салып, Күлсары менен сүйрөтүп чыгат.

Өйдө-төмөн жел келсе,
Ырылдатып баратат.
Дөбөт иттей ырсайып
Дырылдатып баратат.

Ошентип, беш күн, беш түн Кара дөөнү сүйрөтүп жүрөт. Ат да, бала да чарчайт. Ошондо:

«Кайда кетти салмагым?
Бир тырмактай баланы
Токтото албай барамын,
Ичиме кетти арманым», –

деп, дөө арманын айтат экен.

Бала кылчайып дөөнү караса Кара дөөнүн сөөгү гана калыптыр. «Эми ушуну менен кармашсам да жекемин го», – деп аттан түшө калат. Экөө беш күн, беш түн кармашат. Баланы алып кетип, жыгылмакчы болгондо, кайберен дагы алтымыш алптын күчүн кошот. Кара дөө жеңилет. Зарлык Королойду алып, кайра кайнатасыныкына келди. Күлбөскан чоң той берип, шаан-шөкөттө жатканда Зарлыктын түшүнө карындашы кирип:

«Аба, ит ичпеген ачуу көл,
Аны басып өткөндө,
Мен эсине келбедим.

Королой сулуу алганда,
Анда эсине келбедим.
Кара дөө менен кармаштын,
Мында оюна албадын», —

деп ыйлайт экен.

Зарлык эртеси канга барып: «Элиме кетем», — деди. Кан макул болуп, он беш кул, он беш күң, алты вазир берип, кызы менен күйөөсүн элине жөнөттү.

Эчен күн, эчен түн жол басып олтуруп Зарлык карындашын таштап кеткен үнкүргө жакындайт. Ошондо бала: «Карындашым энеден туума жыланач эле, женеге женил баа болбосун, эртерээк барып, кийим кийгизип, женесин тостурайын», — деп алдыга кетиптир. Келсе үнкүрдө карындашы жок. Баланын эси чыгып, бул тоону, ал тоону заматта арытат. Көрсө, карындашы мас-танан коркуп, экинчи тоого чыгып кеткен экен. Кийимин кийгизип, экөө Королой сулуунун алдынан чыкты. Ошону менен үчөө тоону жердеп жатып калат.

Эртеси Жанчаркан алтымыш вазирин менен ууга барыптыр. Бир жерге келсе, алтымыш киши алдынан чыгат экен. Жанчаркан: «Алтымышын тең атып бересинер, тетиги алтын баштуу кийикти ким качырса, башын алам», — деди. Ошондо алтымыш вазир кийиктерди курчап калат. Алтын баштуу кийик ары жүгүрүп, бери жүгүрүп акырында кандын башынан аттай качат. Кан артынан кубалап жөнөйт. Кийик артын улам кылчактап олтуруп, канды жолдошторунан адаштырат экен. Эки-үч кырды энкейгенде кийик кубулуп тура калды да, мындай деди: «Кан, мен сенин балдарыңды аман-эсен чонойткон кайберенмин, тетиги үнкүргө кирсең, сенин балдарыңдын жайы ошол!» Алиги кайберен ушул сөздү айтып, ошо замат көздөн кайым болду. Ангыча дүбүрттү угуп, үнкүрдөн бала чыга калат экен. Экөө таанышып, кучакташып көрүштү. «Кызымды көрөйүн», — деп башбакса, кызы ыйлап үнкүрдөн чыкпай коёт. «Энемди тапмайынча көзүңдү көрбөйм», — дейт. «Энеге жакын кыз күйөт» деген сөз ушундан калган экен.

Хандын айласы кетип, жигиттерин туш-тарапка жиберди.

Ошол күнү Канчайымдын жанындагы бир күчүгүн каман жарадар кылат. Анын бутун байлап олтурса, экинчи күчүгү башындагы жоолугун ала качып, чытырман токойду аралап жүгүрөт. Аял артынан жүгүрөт. Аңгыча Жанчаркан жигиттери менен келип калат. Кан аялын, кызын, уул-келинин алып келип, ак боз бээ союп, чон той берди.

Алтымыш катынды алтымыш аттын куйругуна сүйрөтүп өлтүрүп, мастан кемпирдин кулагын кесип култуйтуп, мурдун кесип мултуйтуп, тогуз жолдун тоомуна илип коёт.

АЛТЫН БАЛЫК

Илгери бир чон шаар болуп, анып Бекжан аттуу каны болуптур.

Шаардын четинен бир чон дарыя өтчү экен. Дарыянын жээгинде Ысмайыл аттуу жалгыз уулу бар бир кемпир-чал жашап, жалаң балык кармоо менен тиричилик кылчу экен. Чал бир күнү дарыяга тор салып, торун тартса тартылбайт. Күчкө салып жатып тартып алып караса, торуна алтын балык түшүп калыптыр. «Бул балыкты мен өзүм эле чыгарып алып койсом, каң мени соо койбойт, канга кабар кылайын», – деп ордону карай жүгүрдү.

Ушул мезгилде Ысмайыл атамдын торунан бир кабар алып өтөйүн деп, дарыя бойлоп торго келет. Торду тартып караса, алтын балык түшүп калыптыр. «Ээ, жаныбар, атам көп балыктын убалына калды эле, сен жаныбар кутулуп кетчи», – деп алтын балыкты бошотуп сууга коё берди да, бир чон ташты торго салып коюп, үйүнө жөнөдү. Ушул мезгилде чал канга барып: «Каным, менин торума жөн балык түшпөстөн, алтын балык түшүп калыптыр, сизди чыгарып алсын деп келдим», – деп кабар айтат. Хан: «Болуптур» – деп, он

чакты жигити менен алтын балыкты чыгарып келмек болуп, чалды ээрчитип дарыяга жөнөдү. Дарыяга жетип, торду тартып караса, балык эмес эле, таш болуп чыкты. Кандын каары келип: «Ээ, акмак чал, сен кимди алдамакчысың, ташты алтын балык деп канды убара кылганды сага ким койду, бар, үйүнө бара бергин, эртен үй-бүлөн менен даргага асып өлтүрөмүн» – деп, жигиттерин ээрчитип ордосуна кете бериптир.

Чал үйүнө келип, кемпири менен уулуна: «Бизди кан даргага асып өлтүрмөк болду. Кудай мени урганда тордогу ташты «алтын балык» деп ханды алдап коюптурмун», – деди. Анда кемпири: «Өлсөк да биз өлөлүк, көрөрүбүздү көрүп, ичерибизди ичкенбиз, балам, сен качып кутулгун» – деп, баласынын белине эки нан түйүп берди. Байкуш кемпир канетсин, ыйлап-сыктап: «Балам, жолго чыкканда ар кандай адамга кез болосун, жолуккан адамың мейли чоң болсун, мейли кичине болсун оокаттанып алалы деп белиңдеги нандын бирин чоң, бирин кичине сындырып алдына кой. Жанагы жолдошун чоң сыныгын өзү алып, кичине сыныгын сага калтырса, бул киши менен жолдош болбогун. Эгер кичинесин алып, чоң сыныгын сага калтырса, аны менен жолдош болгун.

Экинчи бир айтарым – жолдо жолуккан киши менен бара жатып, чынбы, жалганбы: «Мен бошонуп алайын», – деп жолдон чыгып отургун. Эгерде сен турганга чейин күтүп токтоп турса, аны менен жолдош болгун. Эгер күтпөсө, жолдош болбо», – деп баласына акыл-насаат айтып коштошуп, жолго чыгарып коюп кала берди. Ысмайыл бет алган жакка кете берди.

Кан өкүмүн бузуп, чал-кемпирди даргага тартпай бошотуп жиберет. Чал-кемпир Ысмайылды издеп таппай калышты. Ысмайыл кетип баратса артынан бир топ киши келип кошулат. Бала бардыгын сынап көрдү, бирок энеси айткан кишини таба албады. Жүрүп отуруп, башка бир кандын шаарына өтүп бара жатканда өзү курактуу, он алты-он жети жаштагы бир бала жете

келип, салам берди. Ысмайыл алик алып, бирге жүрүп отурду. Бир убакта: «Оокаттанып алалы», – деп беллиндеги нанын чечип, экиге бөлүп, алдына койду эле, тиги бала чонун анын алдына жылдырып, кичинесин өзү алып жеди. Бала: «Энем айткан жолдошту эми таптым го», – деп ойлоду, бирок дагы сынамакчы болуп, жолдон чыгып алып калп эле: «Бошонуп алайын» – деп отуруп калды. Бир топ убакыт өткөндөн кийин артына караса, баягы бала дагы эле күтүп олтуруптур. Энемдин айткан кишиси ушул экен деп, Ысмайыл жолдошуна келип: «Кеттик» – деп жолго түшүштү. Жолдо артынан келген бала: «Атын ким, жашың канчада?» – деп сурады. «Атым – Ысмайыл, жашым он жетиде», – деди. Ысмайыл: «Сенин атын ким, жашың канчада?» – деп сурады эле, алиги бала: «Атым – Ысрайыл, он алтыдамын, сиз мага ага болот экенсиз, мени иним деп жүрүнүз», – деди.

Экөө жүрүп отуруп, бир кандын шаарына барышты. Базар аралап жүрүшсө, бир топ көпкөн балдар: «Ээ самтыраган байкуштар, ушулар да жашадым деп жүрөт ээ» – деп, боорун тырмап шылдындап күлүштү. Ысрайылдын ачуусу келип, биринин бутун, экинчисинин колун жулуп, биринин башын кандап, дагы биринин көзүн чыгара чаап базардан кетип калышты. Баягылардын кырк чактысы чогулуп: «Эки баланын кылганы ушул болду» – деп, канга арызданып барышты. «Тынч жаткан шаардын тынчын бузган кандай немелер, – деп, кандын ачуусу келип, бир вазирине он жигитти кошуп, ошол эки баланы таап келгиле», – деди. Алар издеп келип, эки баланы жуунуп жаткан жеринен табышат. Вазир: «Бери келгиле», – деди эле, тиги экөө: «Биз барбайбыз, өзүнөр келгиле», – деп, болбой коюшту. Вазирдин ачуусу келип: «Байлагыла!» – деп жигиттерине буйрук берди. Он жигит аттарынан шатыр-шутур түшө калып, эки баланы карай жөнөгөндө: «Жакын келбегиле, келсенер башыңар кесилет», – деп Ысрайыл ордунан тура калды.

Ага болбой он жигит тиги экөөнү байламакчы болгондо, Ысрайыл бир нерсени кончунан сууруп алып тигилерге карап шилтегенде беш-алтоонун башы үзүлүп түшүп, калгандары качып ханга барышты. «Акылман таксыр ханым, ал эки бала адам эмес, бир желмогуз көрүнөт. Бир нерсени шилтеди эле, беш-алтообуздун башыбыз үзүлүп түшүп, калганыбыз зорго качып кутулуп келдик. Буларга башка бир айла кылбасак, алышып алыбыз, күрөшүп күчүбүз жетпей турган көрүнөт», — дешти. Анда хан каарына алып: «Эки баладан качып келдик дегенден уялсанар боло, акылсыз акмактар! Бардык кошунду алып барып, колу-бутун байлап келгиле», — деди. Анда акылман вазир: «Таксыр ханым, бул балдардын бизге жардамы тийчүдөй. Андан көрө буларга жакшы айтып алып келели да, өзүбүзгө эл кылып алалы», — деди. Хан: «Андай болсо өзүн бил», — деп, акылманга макулдугун берет. Акылман эки атты жасалгалап тиги экөөнө барды да: «Сиздерди хан мейманга чакырып жатат, сүйлөшөйүн дейт», — деди. Ысмайыл менен Ысрайыл: «Макул, барсак баралы», — деди. Бирок аны ат көтөрө албай, бели сынып калды. Анда акылман: «Ой тобо, бул кандай укмуш. Өздөрү кичине эмелер эле!» — деп таң калып: «Сиздер токтоп турунuzдар», — деп «чү» койгон бойдон ханга келди: «Ой, ханым, укмуштун үстүнө укмуш болуп, эки баланы ат көтөрө албай койду, эми кандай кылабыз?» — деди. Анда хан: «Кырк ат кошулган арабаны алып баргыла», — дейт. Акылман кырк ат кошулган арабаны алып барып, алыстан таазим этип, жүгүнүп: «Түшүнүздөр, мырза жигиттер, отурунuzдар», — деп отургузуп алып, кырк атты «чү» дегенде, кырк ат алка-шалка терге түшүп арандан зорго арабаны сүйрөп, хандын ордосуна келишти.

Аттарынын түрүн көргөндө хандын үрөйү учуп, тактысынан түшүп эки колун көкүрөгүнө алып, эки бала менен көрүшүп, гүл багынын ичиндеги мейманканасынын ичине алып барып киргизди. Кан өз колунан даам сунуп, тиги экөөнү аябай сыйлап отуруп: «Он жигит

отунчунар, он жигит оюнчунар болсун, гүл бак сейилге чыгып эс ала турган жайынар болсун, ичкен-жегени-нерден кам санабай, эс алып жата бергиле», – деди.

Айдан ай, күндөн күн өттү, эки жигит сайрандап жата берди. Күндөрдүн биринде кандын ордосуна тополоң түшүп, ызы-чуу болуп калды. Бул: «Кандай окуя, барып билип келчи» – деп Ысрайыл вазирди жиберди. Акылман барып көрүп келип: «Ээ улугум, иш чатак. Тетиги тоонун нары жагында көп замандан бери бир ажыдаар жашайт. Ошол ажыдаарга жыл сайын бир кой, бир кыз салык төлөп турчу элек. Айдан ай, жылдан жыл өтүп отуруп, бүгүн кезек биздин каныбызга келиптир. Кан жалгыз кызы Гүлжамалды ажыдаарга алып барып бергени жатат. Ошондуктан, бүткүл кандын ордосу ызы-чуу түшүп, ыйлап-сыктап бүлүнгөнү ошол», – деди. Анда Ысрайыл: «Каныңызга барып айтыңыз, кыздын ордуна экөөбүз баралы», – деди. Акылман барып канга айтты эле, ал сүйүнүп: «Эгерде колдоруна келип, ошол ажыдаарды өлтүрүп берсе, кимисине болсо да Гүлжамалды берер элем», – деди. «Андай болсо биз кеттик», – деп эки бала жолго чыкты. Кан: «Жарым күн болсо да Гүлжамалдын жаны калды», – деп сүйүнүп турат. Экөө жүрүп отурушуп тоонун түбүнө келишти.

Ошондо Ысрайыл: «Биринчи мен барайын, сен тирүү кал», – деди. «Жок, мен барайын, сен тирүү кал» – деп, Ысмайыл болбоду. Экөө жол талашып, биринчи Ысрайыл бармак болду да: «Мен тоонун башына чыгып көрүнгөнүмдө ажыдаар бир чыңырып оп тартат, оозунан жалын чыгып, тоону каптап кетет. Ошондо мен да бакырам. Ажыдаар экинчи бакырат. Мен экинчи бакырам. Ошол кезде чыгып баргын. Эгер экинчи бакырбасам, менин өлгөнүм. Анда барбагын, кайта элине кеткин» – деп, ажыдаарга бет алып жөнөп калды.

Тоонун башына чыкканда ажыдаар бир чанырды эле, тоону жалын каптады. Ажыдаар дагы бир чанырганда таштар кулап, жер титиреди. Бирок Ысрайыл экинчи жолу бакыра алган жок. Аны угуп көрүп тур-

ган Ысмайыл: «Ысрайыл өлдү, ажыдаар жутуп койду – деп ойлоп, ал өлгөндө мен калып, не кылмак элем? Мен да барып кошо өлөйүн» – деп, тоонун башына чыгып барса, тоодой болгон ажыдаар эки бөлүнүп, куйругунан арыктагы суудай бөлүнүп кан агып жатат. Ажыдаардын куйругунун алдында басылып, колуна кырк кес кылыч кармаган Ысрайыл өлүп жатыптыр. Ысмайыл ыйлап-сыктап Ысрайылды чон суунун боюна көтөрүп барып, үстү-башын жууп, сууга алып жатканда үч жолу чүчкүрүп, көзүн ачып:

«Өлбөсөм сенин да ишиңе жарармын, ыракмат, досум», – деп тура калды.

Экөө канга көрсөтмөк болуп, ажыдаардын бир кулагын кесип алып, арандан зорго сүйрөшүп, кандын ордосуна келишти. Кан менен вазирин чакырып: «Ажыдаарды өлтүрүп, кулагын сүйрөй келдик», – дешти. Кан уккан кулагына ишенбей, кырк жигитин чакырып: «Ажыдаардын өлгөнү чынбы, же калппы барып билип келгиле, эгер өлбөсө, кыркын тең ошол жакта өлүп калгыла», – деди. Кырк жигиттин жандары чыгып, тоонун түбүнө келишти да, адегенде сен бар, мен бар болуп, бир топко кажылдашты. Акырында арасындагы бир эр жүрөк баатыр атынын куйругун шарт түйүп, басмайылын бек тартып, кылычын колуна туура кармап: «Эгер мен кайтпасам, силер кайтып кете бергиле», – деп, жолдошторуна керээзин айтып, кайрат кылып тоонун башына чыгып барса, ажыдаар эки тоодой болуп экиге бөлүнүп өлүп жаткан экен. Анан баатыр жигит: «Ой, келе бергиле, ажыдаар өлүп калыптыр», – деп кабар берди эле, калгандары чыгып барып, өлүп жаткан ажыдаарды көрүшүп кудайлап жакаларын кармашты. «Кан ишенбей дагы убара кылат», – деп дагы бир кулагын кесишип, кырк атка сүйрөтүп араң ордого жеткизишти. Кан эми чындап ишенип: «Мен Гүлжамалды ушул эки жигитке бердим», – деди. Биринчи ажыдаардын өлгөнүнө, экинчи кызынын аман калганына кан кырк күн той берди. Кандын эл-журту сүйүндү.

Той узагандан кийин кан бир күнү эки жигиттин алдына келип: «Гүлжамалды кимин алсан, ошонун ал», – деп шаштырып калды. Ысмайыл Ысрайылды: «Сен ал», – деди. Ысрайыл: «Жок, менден улуусун сен ал. Мен ыраазымын», – деди. «Болуптур, андай болсо мен алайын», – деп Ысмайыл макул болду. Кан кырк күн той берип, улак чаптырып жатып, Гүлжамалды Ысмайылга нике кыйды. Ысмайыл жаш аялы менен сүт көл, май көлдүн ортосуна зангыраган ак өргөө тигип, кырк кыз, кырк жигит жумшап, эчтемени ойлобой жатып калды. Ошентип, арадан бир канча айлар өттү. Гүлжамалдын жамалына мас болуп Ысрайылды эсинен чыгарып жиберди.

Күндөрдүн биринде Ысрайыл: «Бул Ысмайыл агам өз эл-журтун, ата-энесин, кала берсе мени да эсинен чыгарып, кандын дүнүйөсүнө, Гүлжамалдын жамалына мас болуп жатып алганы кандай? – деп ойлodu да: – Мен мунун эсине салбасам болбойт», – деп, көчөгө чыкты. Ангыча үймө-үй кыдырып келе жаткан дубананы көрдү. Ысрайыл кандын казынасынан бир табак дилде, бир сыйра жаны кийим алып чыгып, дубанага берди да, кийимдерин чечтирип алып, өзүн жолго салды.

Ысрайыл бул дубананын кийимин кийип, таягын алып, куржунун асынып Гүлжамал менен Ысмайыл жаткан өргөөнүн жанына барып: «Ата-энесин, эли-журтун унутуп, башка элге келип жашап жүргөн адамдар аранарда барбы, бар болсо, аны ары наадан, ары жаман деп билгиле», – деп кепке ак урду. Ысмайыл балким дубананын сөзүнө көңүл бөлбөйт беле. Гүлжамал дароо сезе коюп: «Эй, Ысмайыл, мына бул дубана туура айтып жатат. Сенин да ата-энең, эли-журтун бар болсо керек. Эгер болсо, өз элибизге кетелик. Бирөөнүн эли эл болбойт, жери жер болбойт», – деди. Ысмайыл ойлонуп туруп: «Анда мейли, кетсе кетелик», – дептир. Гүлжамал акылман вазирди чакыртып: «Атама барып айтыңыз, Ысмайыл ата-энесине, эл-журтуна кетем деп уруксат сурап жатат, атама эп келсе бизди тезирээк

жөнөтсүн», – деди. Акылман канга барып айтты эле: «Мейли, кетсе кетсин. Уйдан мин, койдон мин, жылкыдан мин, төөдөн мин ак баш беремин. Мин жигитти алсын», – деди. Ошентип, Ысмайыл менен Гүлжамал жөнөмөк болуп камынып калды. Кан төрт түлүк малын айдатып, мин жигитке баштатып, кыз-күйөөсүн жолго чыгарды.

Бирок Ысмайыл Ысрайылды оюнан чыгарып жиберет. Эки-үч күн өткөндөн кийин Ысрайыл бир күлүктү минип, бир күлүктү жетелеп артынан жете барды. Алар андан ары жүрүп отуруп, ээн талаа, эрме чөлдөгү бир жалгыз түп чынар терекке кез келишти. Теректин түбүнөн кичине булак суу ага турган. Ошондуктан ушул жерде бир-эки күн ат тыныктырып, кошун эс алдырып жатмак болушту. Үй тиктирип, Гүлжамал менен Ысмайыл уктап калышты. Ысрайыл уктабастан чынар теректин түбүнө күзөтүп жатты. Бир убакта чынар теректин шагына жети кара кептер келип конду. Булар ажыдаардын арбактары экен. Ангыча адамча сүйлөп: «Ысмайыл менен Гүлжамал ушул үйдө уктап жатышат. Кептердин тумшугу тийсе ууланып өлөт. Муну ким угуп туруп айтса, таш болуп калат», – деди. Анда бирөө: «Мен барып уулантып келейин», – деп дыр учуп түштү. Муну угуп-көрүп турган Ысрайыл жүгүрүп үйгө кирсе, Гүлжамалдын бетине кептердин тумшугу жаны гана тийген экен. «Денесине тарап кетпесин» – деп, ууну соруп жатканда, Ысмайыл ойгонуп калып: «Ой, сен эмне менин катынымды өөп жатасың?» – деп, чатак чыгарды. «Башында эле өзүн алдесе, болбой жатып алып бердин эле, эми кылган ишин бул!» – деди. Ысрайыл аныгын айтайын десе, таш болуп калат, айтпайын десе Ысмайыл таарынып жатат. Акыры айласы кеткенден кийин айтмакчы болот. Жарымын айтканда белине чейин, бүт айтканда бүтүндөй таш болду да калды.

Ысмайыл менен Гүлжамал ыйлап-ыйлап, эч натыйжа чыгара алышпады. Ошондо Гүлжамал: «Токто, мен

ак тулпарды минип, кептерге жетейин. Эгер кептерлерден колума түшсө, каны менен Ысрайылды жуунтайын айыкса ошондо айыгат», – деп ак тулпарды минип кууп жөнөйт. Ак тулпар күнчөлүк жолду бир саатта басып жетти. Ангыча алдынан бир кара кептер «дырр» учуп өтүп караганга конду. Акырын билгизбей туруп кармап алды да, койнуна салып, бир аш бышкыча кайта келди. Дароо кептерди союп, каны менен Ысрайылдын башын жууп жиберди эле, үч чүчкүрүнүп кайта мурунку калыбына келди. «Кана, эми камынгыла», – деп, Ысрайыл жол баштап жөнөп калышты.

Ысмайылдын ата-энеси жашаган шаарга жакын келгенде бир жигитин: «Барып Бекжан ханга айткын: же кандыкты берсин, же бери чыгып согушсун. Ысмайыл, Ысрайыл деген жоо келди дегин», – деп, элчи кылып жиберди. Аны угуп Бекжан хандын ачуусу келип вазирлерин чакырып: «Бардык колду баштап барып согуш ачкыла, көпкөн немелерди жер менен жексен кылгыла», – деп буйрук берди. Минден ашык аскер жарак-жабдыгы менен согуш майданына барса, бир жалгыз аттуу турат. «Согуша турган ким?» – десе, ал жалгыз аттуу: «Мен!» – деди. Анда кол башчысы: «Жалгыз адам менен согушуп отурабызбы, байлап туруп, канга алып барып бергиле!» – деп буйрук кылды. Жигиттер байлап алмак болуп жабылып калды эле, Ысрайыл кончунан бир нерсени сууруп ала коюп шилтегенде бир нече жүздөгөн адамдардын башы жерге түштү. Калгандары качып, Бекжан кандын ордосуна кирип барышты. Ошондо Бекжан кан тактан түшүп: «Мына, керек болсо тактыны алсын да, менин жанымды соо койсун», – деп, элчи жибергенден кийин Ысрайылдар эч чатаксыз гана ордого кирип келип, Ысмайылды такка отургузушту.

Бир нече күндөн кийин Ысмайыл ата-энесин таап, ордого көчүрүп келди. Бардыгы жайгашып, көңүлдөрү тынч алгандан кийин Ысрайыл отуруп: «Ата-энеңди таап, көңүлүн жай таптыбы?» – деп сурады эле, Ысма-

йыл: «Көнүлүм жай тапты», – деди. «Андай болсо бардык дүнүйө-мүлктү дарыянын боюна топтогун», – деди.

«Куп болот», – деп, Ысмайыл бардыгын жыйдырып койду. «Бул дүнүйөнү экөөбүз таптык, ошондуктан тең бөлүп алабыз, – деп бардыгын тенме-тен кылып бөлүп, – нааразылыгын жокпу?» – деди. Ысмайыл: «Жок», – деди. «Анда Гүлжамалды алып кел. Гүлжамалды да тең бөлүп алабыз», – деди. Ысмайыл: «Тен бөлгөндө өлөт, сен эле ала бер!» – деп чырылдады. «Жок, мен тенин аламын», – деп, – он жагын аласынбы, сол жагын аласынбы? – дегенде, Ысмайыл ойлонуп туруп: «Оң жагын аламын», – деди. «Андай болсо оң колун карма» – деп, өзү сол колунан кармап кончунан баягы кырк кес кылычты сууруп алып: «Мына чаптым» – деп, кылычты шилтегенде, Гүлжамал коркуп кетип эси ооп жыгылып калды. Ангыча Гүлжамалдын мурдунан чычканга окшогон бир кара нерсе чыга калып качып берди. Ысрайыл жүгүрүп барып кескилеп өлтүрдү да: «Мына ушул зыяндуу макулук ажыдаардын чымыны эле, эми Гүлжамал таптаза болду. Элдүү-журттуу, тактуу кан болуп, максат-муратына жеттин. Сенин кылган жакшылыгыңды актадым. Менин кылган жакшылыгыма сен да ыраазы бол. Мен Ысрайыл эмес, баягы сен бошоткон алтын балыкмын. Кош, эми аман бол» – деп, алтын балык сууга секирип түшүп, сүзүп кетип калды. Ысмайыл ушунда гана түшүндү...

АКЧҮКӨ МЕНЕН КУУЧҮКӨ

Илгери бир кан болуптур. Ал кандын Акчүкө, Куучүкө деген эки баласы бар экен. Күндөрдүн биринде кан кырк жигити менен ууга чыгат. Ошол убакта аялы үйүндө отурса, үйүнүн чамгарагына чабалекей уя жасап, балапандарын чыгарат экен. Чабалекей балдарына жем издеп кетсе, башка бир чабалекей келип, ал чабалекейдин балдарынын башын үзүп кетет. Аны кандын аялы көрүп: «Эгерде биз жок болсок, же өлүп калсак, башка

дагы бирөөлөр биздин балдарды да ушинтет го», – деп капа болуп ыйлап отурса, кан келип аялына: «Эмне капа болуп отурасын?» – деп сурайт. Аялы: «Биздин үйгө чабалекей уя жасап, балапан чыгарды эле, ал балапандарды башка дагы бир чабалекей келип өлтүрүп кетти. Кокустан биз жок болуп калсак, биздин балдарды да бирөөлөр ушинтет турбайбы деп ошого капа болуп отурам» – деп, оюндагысын айтат. Анда кан: «Сен андай ойлобо, эгерде мен өлсөм, сен барсын, сен өлсөн, мен бармын», – деп аялынын көңүлүн жооткотот.

Күндөрдүн биринде кандын аялы өлөт. Кан башка аял алат. Кан дагы эле куш салып, ит агытып сейилдикте жүрөт. Кандын аялына бир соодагер: «Сен мага кандын кушун союп бер, сен экөөбүз башка шаарга кетебиз», – дейт. Аял макул болот да, канга: «Кушунду таштап эле, ит агытып чыккын», – дейт. Кан макул болуп кушун үйүнө таштап, ит агытып жигиттери менен кетет. Ошол убакта баягы кандын эки баласы тамак ичкени келсе, өгөй энеси эшикке чыгып келе жаткан экен. Балдарга: «Ушундай тургула, мен кайра келип тамак берем», – дейт да сыртка чыгып кетет. Балдар энеси кеткенден кийин казанда бир нерсе кайнап жатканын көрүшөт да, Куучүкө кандын капкагын ача салат. Ачса, куштун эти бышып жатыптыр. Куучүкө бөтөгөнү алып жеп, агасы Акчүкөгө башын берет. Аңгыча энеси соодагерди эрчитип келип куштун этин чыгарса, бөтөгө менен башы жок. Анда соодагер: «Мага артыкча бөтөгөсү менен башы керек болучу, – деп, этти жебей чыр салат. – Бөтөгө жегени кимиси экен, ошону алдап сурап өлтүр, азыр бөтөгө эрий элек», – дейт. Тигилердин сүйлөшкөнүн угушуп балдар качып кетишет.

Жүрүп отурушуп, жүрүп отурушуп «эки адам бир жолго түшүүгө болбойт» деген эки айрылыш жолдогу кара ташты көрүшөт. Балдар жазууну окуп, эмне кыларын билбей турушат. Бөтөгө жеген Куучүкө алтын түкүрүп калган. Эки айрылыш жолдун бири «Барса келгис, бери барса келүүчү жол» эле. Ошентип, эки бир

тууган туруп кенешет да, Куучүкө: «Барса келгис жолго мен түшөйүн, шилекейимди сатсам да, жан багармын», – дейт. Барса келүүчү жолго Акчүкө түшөт. Акчүкө жүрүп отурса, алыстан чандатып келе жаткан көп караан көрүнөт. Акчүкө чочуп, кокус мага бир зыян кылбасын дейт да, жолдун боюндагы чолок терекке чыгып отурат. Теректин башында бир куш конуп олтуруптур. Аны кармап алат. Баягы көп киши келип эле бала отурган теректи кыя башташат. Жыгыла турган болгондо, бала: «Мен бармын!» – деп кыйкырып жиберет. Көрсө, ошол жактын каны өлгөндө анын кушун учурушуп, куш учуп келип эмнеге консо, ошону кан көтөрүп алышчу экен. Баягы эл кушту учуруп артынан чыккан эл турбайбы. Алар баланы көрбөй, терекке конгон экен деп теректи кесип жатышыптыр. Качан гана «мен бармын» деп, доош салганда көрүшүп, ошону менен баланы алып жөнөшөт. Алып барып кан көтөрүп коюшат.

Ошентип, Акчүкө кан болуп калды. Эми Куучүкө болсо, «барса келгис» жолго түшүп жүрүп олтуруп, жүрүп отуруп бир абышка-кемпирге кез келет. Ал абышканын баласы жок, эки-үч эчкиси бар экен. Бала абышкага: «Баласы жокко бала болоюн, ботосу жокко бото болоюн деп жүрөм», – дейт. Абышка: «Мага бала бол», – деп, бала кылып алат. Бала эчкини кайтарып жүрүп, күнүгө үстүнө бирден эчки сатып келип кошуп эчкини көбөйтүп, абышканы байытып коёт.

Бир күнү кечинде бала асманды караса, асманда жанаша эки ай турат. Бала таныркап: «Ата, бир эле ай чыгуучу эле, эмне үчүн эки ай турат?» – деп атасынан сурайт. Анда абышка: «Ал Айдын сага кереги жок, эмне кыласың, балам?» – деп айтпай коёт. Экинчи күнү кечинде дагы эки ай турат. Бала дагы атасынан сурайт экен. Атасы: «Ээ балам, көп эле сурап калдын. Ал биздин кырк кыз, кыз кан деген ошол. Ай менен сулуулук салыштырып турат», – деди.

Эртеси Куучүкө баягы кызга кантип жетерин билбей, дөнгө чыгып отурса, үч киши мушташып жатат.

Жанына келсе, үчөө бир тууган экен. Атасы өлгөндө андан бир топу, үч таяк, бир жайыл дасторкон калган экен. Ал үчөө ошону талашып жатышкан экен. Ал үч буюмда үч касиет бар экен. Топуну кийсе эч кимге көрүнбөй калчу экен. Жайыл дасторкондо каалаган тамактар жайнап турчу экен. Таягын кимди «ур!» десе уруп берүүчү экен.

Бала келип: «Эмне болдунар?» – десе, атасынан калган буюмду талашып жатканын айтышат. Анда бала: «Үчөөң жарышып келгиле, чыкканыңар жайыл дасторконду ал, андан кийинкиң топуну ал, эң аяккын үч таякты ал», – деди. Үчөө макул болуп, буюмдарды балага берип жарышканы кеткенде, бала баягы топу менен жайыл дасторконду алып, үч таякты минип кыз-канга учуп жөнөйт. Кыз-канга келсе, ал кырк кызы менен сейилдик куруп отурган экен. Куучүкө кыз-канды алып, нечен дайралардан, өзөндөрдөн, тоо-токойлордон өтүп, бир кезде тегереги арча-карагайлар менен курчалган жаркыраган кичинекей шаарга келип түшөт. Түшсө шаардын ичинде бир да басып жүргөн жан жок.

– Адамы жок бул кандай шаар? Эмнеси болсо да мынабу дарбазасы алтындан салынган короого кирели деп киришсе, бир да жан жок.

Эртеси тан сүрөр менен Куучүкө: «Сен отура тур, мен аң уулап келейин» – деп, кызды үйгө коюп, өзү ууга кетет.

Эми сөздү баягы кыздын жанындагы кырк кыздан баштайлы. Алар кызды алдырып жиберип түз эле канга келишет. Болгон окуяны төкпөй-чачпай канга айтышты. Кан каарданып, бүт элди чогултуп:

– Менин кызымды тапкыла! – деп элди кыстады. Бирок элдин ичинен мен табам деп бир да киши чыкпайт. Муну көргөн кан башкача ойго келет да, элге мындай дейт:

– Кимде ким менин кызымды таап, кайра бул жерге алып келсе, кызымды ошол кишиге берем. Кайда экенине карабайм дейт. Ошондо эл ичинен бир жезкемпир чыгып, канга келди да:

– Урматтуу каным, сиздин кызыңызды мен таап келем, менин үйдөгү котур балама бересизби? – дейт.

– Иши кылып таап кел, сенин баландын котуруна карабай, кызымды сага берем, кандын сөзү эки болбойт, – дейт. Жезкемпир сокусун минип, сок билегин камчыланып, түз эле кыз турган шаарга келип түшөт. Кыз жайыл дасторконго тамак-аштын түрдүүсүн коюп, жаңыдан бир чыны чайды ичкени жаткан экен. Кемпир зордуктап кызды сокуга мингизип, сок билегин камчыланып учуп жөнөйт. Көз ачып-жумганча кандын алдында болушат.

– Мынакей, каным, сиздин буйругунузду орундадым. – Кан ага макул болот да, кызын жезкемпирден жетелетип жиберет.

Куучүкө кечинде үйүнө келсе, аялы жок. Ар жак, бер жакты карайт, бирок аялы табылбайт.

Таң кылайып келе жатканда колуна жаа алып, жүрүп отурат. Нечен белестерди, нечен тоолорду ашат. Бир кезде көгөрүп жаткан музга туш келет. Муздан өтө берерде муз жарылып кетет да, Куучүкө сууга түшүп кетип, агып жөнөйт.

Ал канча жерге агып келгени белгисиз, бир кезде көзүн ачса, суунун жээгинде жатат. Оң тарабында бир ажыдаар, сол тарабында бир ажыдаар баланы карап жатышат. Бирөөнү караса, экинчисине мин дегендей белги берет.

«Ии, булар, мени мингизип алып, анан бир жерге алып барып жеген жаткан го, мейли жесе, баары бир өлдүм», – деп, экинчи ажыдаарга келип минет.

Экөө асмандатып алып учуп жүрүп отуруп, көз жеткис бийик зоокага келип конушат. Биринчи ажыдаар бир чоң кара ташты куйругу менен түртүп койсо, таш кадимки эшиктей ачыла түшөт. Анан Куучүкөгө карап, кир дегендей белги берет. Куучүкө тартынбай кирет. Ал үнкүрдүн оозуна киргенде капкарангы боло түшөт. Карангы жер менен бир аз басканда алтындан жасалган дагы бир эшик көрүнөт. Ал эшикти ачып

кирип келсе, төрдө бир ак сакалдуу карыя отурат. Баягы карыянын белинен өөдө карай жагы кадим эле киши, ал эми белинен ылдый жагы жылан түспөлдөш экен. Куучүкө салам айтып, босогого туруп калат. Карыя алик алып, баланы өзүнө чакырып, жанынан орун көргөзөт. Куучүкө карыянын жанынан орун алат. Тамак желип бүткөндөн кийин:

– Кана, сүйлөй отур, балам, кайдан болосун, бул жерге кандайча туш болдун? – деп кайрылды карыя.

Куучүкө башынан өткөн окуяны төкпөй-чачпай айтып берди.

– Мен ажыдаарлардын падышасы Шаймерен деген болом. Өзүм көптөн бери оорумун. Менин оорумду адам баласы гана айыктыра алат экен. Сен мени айыктырсаң, сенден мен жардамымды аябаймын. Эки жолу жаны төрөгөн аялдын эмчек сүтүнөн эки кашык ичсем, куландан соо болуп айыккан турам. Ал сүттү өзүн таап келбесен, башка эч ким табалбайт. Мен сага бир ажыдаарды башы менен берем. Анын тилин да үйрөтүп коём, – деп падыша Куучүкөгө ажыдаардын тилин үйрөтөт.

Падыша бир ажыдаарын Куучүкөгө берип, жолго чыгаарда: «Бул ажыдаарды кайда уч десең ошол жакка уча берет. Кандай оюн болсо, баарын аткарат. Бирок сага айтаарым – мындан мурун бир адам баласына ажыдаар берсем, сен келген ээн калган шаардын эли бири-бири менен уруша кетсе, элди бүт сордуруп салыптыр. Ошентип алиги шаар бүт элсиз калды. Сен андай кылбагын», – дейт.

Бала макул болуп, сүт таап келүүгө жолго чыкты. Ажыдаар менен бала учуп жүрүп отуруп, күүгүм кирип калганда бир кыштактын четине келип конду. Бала ажыдаарын суунун боюндагы бир чоң таштын түбүнө коюп, өзү айыл аралап келе жатса, бир үйдүн тегерегинде топураган элди көрөт. Жолдо келе жаткан кемпирден: «Ээ, эне, бул жерде эмне болуп жатат?» – деп сураса, «Эмне болсун балам, ушул айылдын бир келини жаны төрөдү эле, эси ооп, эсине келалбай өтө кыйналып жа-

тат. Айылдагы аны-муну билген молдолордун колунан да келбеди. Шордуу келин өлмөй болду», – дейт.

– Мени ээрчитип барыңыз, балким, колумдан келип калаар, – деди бала.

– Атаа, айланайын балам ай, дегеле, ырас болот, – деп кемпир баланы ээрчитип алып үйгө кирет. Кирсе, келин чыдай албай жаткан кези экен. Ал колун келиндин бетине тийгизди эле келин бир аз эс алып, тынчып жатып калды. Куучүкө келиндин сүт агып жаткан эмчегинен өзүнүн алып келген идишине куюп алды да, кайра койнуна салып койду. Эл үйгө кирип келсе, келин өңүнө келип жаркырап-жайнап отурат. Келиндин ата-энеси, чогулган эл балага урмат-сый көрсөтүшүп, айылдан узатышты. Бала ажыдаарга минип алып, түн бир оокум болгондо падышанын сарайына келип түштү.

Бала алып келген сүттү бир түндө эки маал берди эле, эртесинде падыша сак-саламат айыгып, өз калыбына келди.

Падыша балага ыраазы болуп колуна бир дары берди: «Сен бул дарыны башыңа кыйынчылык иш түшкөндө чекене тийгизип, эмне болом десен ошол замат каалаган оюң аткарылат. Бул дарыны эч адамга көрсөтпө да, касиеттүү сырын эч адамга айтпа», – деп ажыдаарына мингизип Куучүкөнү жөнөттү.

Куучүкө жүрүп отуруп, баягы кыздын шаарына күүгүм кире келди. Ажыдаардан түшүп, шаарды аралап кандын сарайын издеп келе жатса, бир жепирейген там турат. Үйдүн терезесин шыкааласа төрдө салынган төшөктө тырманган бирөө жатат. Терезенин түбүндө баягы кыз ыйлап отурат. Көрсө, ыйлап отурган кыз баягы Куучүкөнүн аялы экен. Ошондо экөө кучакташып көрүшүп, канга барышат.

Куучүкө сарайга кирип, кандын алдына келип, баш уруп ызат кылып, болгон окуяны айтты эле, кан ачуусу келип, жигиттерине Куучүкөнүн башын алууга буйрук берсемби деп ойлоду. Бирок кызынан чочулап Куучүкөнүн колунан келбес бир ишке жиберүүнү ойлоп:

– Сага мен бир ишти тапшырайын, эгер ал ишти аткарып келсен, кызымды сага беремин, аткара албай калсаң, башынды аламын, – деди кан.

– Ал кандай иш, урматтуу таксыр?

– Алты айлык алыс жолдо бир түп чон терек бар. Ошол теректин түбүндө арстан бар. Анын оозунда аяктай алтын бар, ошол алтынды алып келесин. Мен сага он күндүк убакыт берем. Эгер он күндүн ичинде алып келбесен, анда кызымдан үмүтүңдү үз, – дейт.

– Жарайт, каным, айтканыңызды орундайм, – деп Куучүкө жолго түшөт.

Шаардан чыгар замат Куучүкө Шаймерен берген сыйкырдуу дарыны алып, чекесине тийгизип ылаачын куш болуп учуп жөнөйт. Учуп жүрүп отуруп, жүрүп отуруп, бир нече күн, бир нече түн дегенде баягы кан айткан терекке жетет. Теректин түбүндө айбандардын падышасы арстан уктап жаткан экен. Уктаганда оозу ачылып, дем алганда оозундагы алтыны бирде алкымына тийип, бирде оозунун учуна келип, тиштерине тийип турат. Аны кайтарып жаткан айбандардын да уйкусу келген түрү бар. Кайтарып жаткандардын көзү уйкуга кетсе, бир чычкан келип, арстандын тиштерине илинген этти жеймин деп келип улам эле арстанды ойготуп жиберет. Куучүкө муну бир топко чейин карап туруп арстандын оозундагы алтынды кантип алуунун жолун ойлоду да, дарыны алып чекесине тийгизип мышык болуп, арстан уйкуга киргенде, чычкандын келишин күтүп жашынып турду. Бир кезде чычкан ийининен чыгып келе жатканда, мышык илип алып жеп койду. Ошол мезгилде арстан да, аны кайтарып жаткан айбандар да мемиреп уйкуга киришти. Эми арстан оңой менен ойгоно койчу түрү жок. Куучүкө алгыр бүркүткө айланып, арстандын жанына конду да, ченгелин арстандын оозуна салып, алтынды илип алып асманга атып чыкты. Арстан ордуна ыргып туруп, асмандагы бүркүттү көрүп, теректи түбү менен жулуп алып бүркүттү урганда, бүркүттүн куйругун чала-була жанып өттү.

– Урматтуу каным, мынакей сиз каалаган алтыныңыз, – деп Куучүкө чөнтөгүнөн баягы алтынды алып берди.

Ошондо кан элин жыйып: «Мен эми карыдым, менин ордума күйөө балам кан болот», – деп Куучүкөнү кандыкка көтөргөн экен.

Бир күнү Куучүкө инисин эстеп, аны издетип жиберет, иниси коншу шаарда кан экен. Ошентип, эки бир тууган эки шаарга кан болуп, жыргап-куунап жатып калган экен.

ӨНӨРЛҮҮ БАЛА

Илгери өткөн заманда бир кан болуптур. Ал кандын жалгыз сулуу кызы бар экен. Күндөрдүн биринде кандын төрт тулпарын багып жүргөн абышканын жалгыз баласы кандын жалгыз кызына ашык болот да, атасына барып:

– Ата, сен кандын кызын мага алып бер, – дейт.

Атасы баласына ачууланып:

– Иттин гана баласы, менин кейпим бул болсо, сенин кейпиң алдагы болсо, кан кантип кызын берет? – дейт. Бирок бала ага болбой жатып алат.

Бир күнү кечинде кан эшигинин алдына ары-бери басып туруп, абышканын баласына ачууланганын угуп коёт да, абышканы чакыртып алып: «Сен балана эмне үчүн ачууландың?» – деп сурай баштайт. Абышка коркуп айтпайт. Ага болбой жатып кан эмне себептен абышканын ачууланганын айттырып алат да абышкага: «Андай болсо, сенин балаң мага күн-түн дебей күйүп тура турган бир алтын чырак таап келип берсин, андан кийин мен кызымды беремин», – дейт.

Абышка үйүнө келет да баласына кандын тапшырмасын айтат. Бала аны макул таап, алтын чыракты табуу үчүн жол тартат. Бала чыракты издеп бир нече күн, бир нече ай жол жүрөт. Бир күнү түштө бир ээн талаада боз дөбөнүн үстүнө уктап калат. Бир убакта

чочуп ойгонуп кетип, ылдый жагын караса, бир кумдан оргуштап кичинекей булактын агып чыгып жатканын көрөт. Бала тура калып калпагы менен булактагы сууну ташып башка жакка төгүп жатып соолтот.

Андан кийин булактын түбүн караса, түбүндө күйүп турган алтын чырак турат. Бала түшүп барып чыракты алат да, кайра бир нече күндөр, бир нече айлар жол жүрүп отуруп келип, атасынан канга алтын чыракты берип жиберет. Кан алтын чырактын күн-түн дебей күйүп турганын көрөт да абышкага: «Эми балаң элимде жок, жеримде жок өнөр үйрөнүп келсин», – дейт. Абышка кандын тапшырмасын айтып келди эле, бала угар менен өнөр издеп жол тартат. Бала нечен шаарларды кыдырып, эч кандай өзүнүн элинде жок өнөр таппайт. Ошентип, бала өнөр издеп бир топ жылды өткөрдү. Чарчап-чаалыгып да, аябай арып-ачып да бүттү. Кайра үйүнө келүүгө мүмкүнчүлүгү жок болгондуктан, бир жарды кемпирдикинде отун-суусуна каралашып, оокат кылып жүрө берет.

Бир күнү бала түн ортосунда эшикке чыкса, бир жаман тамдын жанынан жылтылдап күйүп жаткан отту көрөт. Бала жүгүргөн бойдон жетип барат да: «Бул кандай шумдук болду экен?» – деп көрүнбөй карап турат.

Бир киши акырын оттун ысыгына бутун салып күйгүзүп, күл кылып, кайра бут жасап, колун отко салып күйгүзүп, күл кылып, кайра кол жасап жаткандыгын көрөт да: «Кантип үйрөнүп алып, ушундай өнөрлүү болом» – деген ой менен карап тура берди. Бир убакта эшикти шарак эттирип ачып, үйдөн бир кыз чыгып келет да, баланы кармап алып: «Сен кайдан жүргөн баласың? Бул шаарда сендей баланы көргөн эмесмин, чынынды айт», – деп кыйнай баштайт. Бала айласы кеткенде башынан өткөргөнүн бүт айтып берет. Кыз: «Андай болсо, сен биздикине тургун, тигил менин атам, анын андан да артык өнөрлөрү бар. Атам кээде ат болот, кээде канаттуу куш болот, кээде төө болот, күндө адам жей турган тамак болот. Мен сага ошол

өнөрдүн баарын үйрөтөмүн. Ал өнөрдүн баарын үйрөнгөндөн кийин үйүнө кетесин», – деп баланы үйүнө алып кирет. Кыз балага атасынын бардык өнөрүн үйрөтөт. Бала кызга алкышын айтып коштошуп, баягы өзү жатып жүргөн кемпирдин үйүнө келет.

Бала кемпирди чакырып алып:

– Эне, мен азыр чоң кара ат боломун, сен базарга алып барып саткын да, ошол акчага өзүң оокат алгын, бирок менин башымдагы ноктомду сатпа, эгер аны сатсаң, менден ажырайсың, сатпасан мен кайра качып келем, – дейт. Кемпир ага макул болуп, атты базарга алып барып, бир топ теңгеге сатат, ноктосун алып кайра жүрө берет. Ошентип жүрүп кемпир абдан ашкан бай болот.

Бир күнү бала кемпирге:

– Эне, эртең шаарда чоң базар болот. Мен эртең бир чоң кара нар болоюн, сен мени базарга алып барып саткын, бирок ноктомду сатпа, эгер сатсаң, анда мени кармабай каласың, – дейт.

Кемпир ага макул болот. Эртеси, өзү айткандай эле бала чоң кара нар болуп калат. Кемпир кара нарды жетелеп барып, базарга сатууга бир топ киши менен соодалашып турганда баягы өнөрдүн ээси көрүп калат да: «Бул менин өнөрүмдү үйрөнүп алгандай кандай неме», – деп караса баягы өзүнүн үйүндө жүргөн бала.

«Ии, буга өнөрдү менин кызым үйрөткөн экен. Кой муну сатып алайын да, үйгө алып барып, баланы балталап өлтүрөйүн», – деп ойлоп: «Ай, кемпир, кара нарынды мага сат, мен көп теңге берем», – деп сүйлөшө баштайт. Кемпир ага макул болот. Абышка: «Төөнү ноктосу менен сат, жалаң ноктоң үчүн 500 теңге беремин», – дейт. Кемпир теңгеге кызыккан бойдон төөнү ноктосу менен сатып жиберип, үйүнө жүрө берет экен.

Абышка кара төөнү жетелеп алып: «Эми муну колго тийгиздим, үйгө алып барып, ак балта менен башын жара чаап өлтүрөйүн», – деп кара төөнү үйүнө алып келип эшигинин алдындагы чоң мамыга байлап коёт. Ангыча баягы өнөр үйрөткөн кыз баланын эшикте төө

болуп байланып турганын көрүп: «Кой, бул байкуш баланы агытып жиберейин, бул дагы бирөөнүн жалгызы экен, эптеп күнүн көрсүн», – деген ак дити менен баланы агытып жиберип: «Сен эми куш болуп алып сызган бойдон качып жөнө да, өз айлына кеткин», – дейт.

Абышка эшикке чыгып, баланын артынан бүркүт болуп кууп жөнөйт. Бала менен абышка бири куш, бири бүркүт болуп куушуп жүрүп отурушуп, кечки бешимде баланын турган шаарына келишет экен.

Бала зымырап учуп келип, дөбөнүн үстүндө отурган кандын жанына конуп калат. Абышка баланын артынан келет да, обочороок барып конуп алып, бирде кыргый, бирде каз, бирде өрдөк болуп кубулуп турат.

Бир кезде бала куштун кейпинен таруу болуп кандын төш чөнтөгүнө куюлуп кетет. Абышка чоң кызыл короз болуп: «Эми тарууну терип жеп коёюн», – деп ойлоп, кандын жанына келип, кандын эки жагын карап жер чукуп турган учурда, бала таруулук кейпинен куш боло калат да, чоң кызыл короз болуп турган абышканы басып жеп алат. Адам кейпине айланып, өз үйүнө барат. Өз үйүнө келсе ата-энеси аман-эсен жатышыптыр.

Кан кечинде көргөн укмуштуу ишине тан калып, эртеси өзүнүн элинин баарын чогултуп: «Бул ишти ким билет? Мен ушул жашка келгени бир канаттуунун кубулуп экинчи бир канаттуу болгонун көргөн жок элем, бул кандай укмуш? Ошол ишти көргөн билгенинер болсо, айтып бергиле?» – деп элине жардык кылат.

Эл жымжырт. Бир убакта баягы бала тура калып:

– Каным, уруксат этиниз, ал ишти мен билемин, – дейт.

Кан балага уруксат берет. Бала канга карап:

– Сиз мага менин элимде жок жана жеримде жок бир өнөр үйрөнүп кел дегенсиз. Ошол куш болуп, баягы корозду басып жеген мен болчумун, менин үйрөнгөн өнөрүмдү ал короз да билет, бирок мага ал душман эле, ошондуктан ал менин артыман кууп келген, бирок аны мен жеп койдум, – дейт.

Буга элдин баары аң-тан болду. «Ошол куш сен болсон, кана, азыр бир өнөрүндү көпчүлүккө көрсөтчү», – дейт кан. Бала макул болот да бир чон кара аргымак болуп элдин ортосуна тура калат.

Кан менен эл баланын өнөрүнө ыраазы болушуп: «Өнөрлүү бала», – деп аташат.

Кан убадасы боюнча кызын берип, жыргап жатып калган экен.

МЕНДИРМАН

Илгери өткөн заманда Мендирман деген жигит Каракандын шаарына тентип барат. Ал адегенде ашпозчулукка өтөт. Анын иштеген иштери орундуу болгондуктан, Каракан өзүнүн тулпарын бактырып коёт. Ал тулпарга айына үч кап арпа берип туруучу экен. Бирок баягы жигит тулпарын багып жүрүп, алты айга чейин жемдик арпа сурап келбейт. Анын үстүнө кандын тулпары мурдагыдан да жакшы, жүнү жылтылдап ыргыштап карматпай калат. Буга кан аябай таң калат.

Бир күнү кан баягы жигитти чакырып калат. «Атын ким?» – дейт. «Атым – Мендирман». «Мендирман, анда менин бир суроом бар, сага чейинки тулпарды баккан адамдар үч кап арпа бир айга жетпей калды деп, улам кайра сурап алып турчу эле. Эмне себептен үч кап арпаны алты айга жеткирдин жана тулпар да семиз чыкты?» – деп, кан Мендирмандан сурады. Анда Мендирман: «Ээ, каным, ач көз адамдын колунда береке болбойт. Алар тулпар менен кошо арпаны жешкен да. Экинчи бир себеби – тулпар өзү тойбогон мал болот. Ач көзүрөөк келип, арпаны чайнабай жутат. Мен ошол арпаларды заңынан кайра жууп, кургатып, кайра бердим. Ошентип, үч кап арпа алты айга жетти», – деди. «Ии, мында бир кеп бар экен», – деп, кан ойлонуп калат.

Каракандын бир адаты болор эле, ал жакын көргөн адамына ар убакта өз колу менен нан берүүчү экен. Бул жолу да Мендирманды эркелетип, нан сындырып

берет. Андан кийин: «Мендирмандын баскан-турганына көз сал», – деп, артынан бир жигитти андытып коёт. Ал жигит Мендирмандын баскан-турганын канга жеткирип турат.

Бир күнү Мендирман кандын тулпарын сугарып жатып: «Уйга чалышкан жери бар экен», – деп күбүрөп калат. Аны баягы жигит канга жеткизет. Кан Мендирманды чакыртып: «Ээ, Мендирман, саяпкер көрүнөсүн, менин тулпарымды сынап бер», – дейт. «Жок, каным. Кан менен кандын тулпарына сын жок», – дейт Мендирман. «Тулпарымды сынайсың, сынабасаң башыңды алам», – дейт кан.

Мендирмандын айласы кетип, тулпарды жетелеп чыгат. Суунун ары жагына бир тартып, бери жагына бир тартып, кечирип: «Тулпарын тулпар экен, бирок уйга чалышкан жери бар, андан башка айыбы жок», – дейт.

Кан буга таң калат. Чынында эле тулпардын ысыкта элирип, салкында жакшы жүрмөй адаты бар экен. «Бирок мунун уйдан чалышканын кантип билди?» – деп ойлойт кан. Ал жылкычысын чакырып: «Тулпардын кандай туулганын айт», – дейт. Ал киши: «Мунун уйга чалышканы чын. Мунун туулганын адегенде мен көрбөй калдым, бирок кийинчерээк барсам, уйду ээмп турган экен, чаар бээ жанында оттоп жүрүптүр, мунун уйга чалышканы ушул», – дейт.

Кан Мендирманга ыраазы болуп: «Тулпардын сынын туура айттын, бирок тиги ысыкта элирип, салкында жакшы жүргөнүн кайдан билди?» – дейт. «Аны билүү оной. Төрт түлүк малдын ичинен ысыкта сайгактаган – уй, ылаалаган – ат. Тулпар ылаалабайт, бирок элирип кетет, бул – уйдан калган адат», – дейт Мендирман.

Кан: «Ээ, Мендирман, эми мени сынап көр», – дейт.

«Канга сын жок», – дейт Мендирман. «Мени сынабасаң башыңды аламын», – дейт кан. «Эми болбостур», – дейт да, Мендирман канды: «Ары кара, бери

кара, – дейт. – Ары карасан кандын уулу кейиптенисин, бери карасан наабайчынын уулу экенсин», – дейт.

Кандын ачуусу келип энесин чакыртат. Энеси сексенге барып калган экен. «Эне, бул жигит мени наабайчынын уулу деди. Ачык айтып ак сүйлө, жалган айтсаң башынды алам», – дейт. Анда энеси: «Өлөрүм калды, өсөрүм калган жок, эми кантип калп айтайын, жазыксыз кишинин күнөөсүн тиги дүйнөгө кантип алып кетейин, мунун айтканы чын. Атан баласыз жүрүп, карыганда боюма бүтүп, мен төрөр күнү наабайчынын аялы да толготту, экөөбүз бир күнү төрөдүк. Меникин карасам кыз, аныкы эркек экен. Аны кара басып өс-учун билбей жаткан эле, алдымдагы кызды ага жылдырып, анын алдындагы эркек баланы өзүм алдым. Менин жазыгым ушул, кааласан башымды ал, же тиги жигитти бошот», – дейт.

Кандын ачуусу келип, энесине сөз айталбай, Мендирманга дагы суроо берди: «Менин наабайчынын уулу экенимди кантип билдин?»

– Ал эң эле жөнөкөй, – дейт Мендирман. Ар кимдин өз иши өзүнө кымбат. Сиз ар убакта көңүлүңүзгө жаккан кишиге нан сындырып берчү элениз. Наабайчыга нандан кымбат нерсе жок. Ошон үчүн наабайчынын баласы го», – дедим.

Кан мунун таап айтканына ыраазы болуп: «Сен мындан ары ат багуучу болбой, кырк жигиттин бири болчу», – деди.

Мендирман мындан дагы бат эле көрүнө баштады. Ал барган жердеги иштер бат бүтүп, жигиттер да кадырлай баштады.

Аны көргөн кан адегенде он башы, анан кырк башы кылды. Каракандын алты шаар эли бар эле. Эл дагы Мендирманды кадырлай баштады. Муну көргөн Каракан бир күнү аны чакырып алып: «Ата-баладай болуп калдык, мага башкы вазир бол, алты шаарды кыдыр, сүйгөн кызыңды алып берейин», – деди. Мендирман ат арытып жүрүп, Гүлгаакы деген кызды жактырды.

Ал ай десе арксыз, күн десе көрксүз, ашкан сулуу экен. Чон той берип жатып, Мендирман үйүнө алып келет. Аны көргөн кандын жигиттери канга барып: «Каным, Гүлгаакы Мендирманга эмес, сизге ылайык», – дейт. Каракандын көңүлү бузулуп, кандай жол менен аларын билбейт.

Бир күнү ага бир кемпир келип: «Алтын-күмүш мол берсениз, мен Мендирмандын аялын кантип алып берүүнүн жолун табамын» – дейт. Кан макул болот. Анда мындай дейт кемпир: «Карт ооруган адамга Айөкөндүн¹ сүтү дары. Карт ооруп калыптырмын деп Мендирманды Айөкөндүн сүтүнө жибер. Ага барган киши көп болгон да, келген киши жок болгон. Барган кишини Айөкөн жутуп таштайт. Андан башка Айөкөндүн жолунда кырк каракчы бар, же кырк каракчыдан, же Айөкөндөн өлөт», – дейт.

Кан карт оорумуш болуп, Мендирманды чакыртып келип: «Мендирман балам, ата-баладай болуп калдык эле, карт ооруп калдым, Айөкөндүн сүтү дары дейт сенден башка жигит жарай турган көрүнбөйт. Ошол Айөкөндүн сүтүн алып келип бер», – дейт. Мендирман: «Барса барайын, бирок жети күнгө уруксат бер», – дейт. Кан макул болот. Мендирман кандын оюн түшүнүп, алты шаардын темир усталарын жыйнап, жети катар темир үй салдырат. Сегизинчи күнү канга келип: «Мен Айөкөндүн сүтүнө барууга даярмын», – дейт.

«Бузукунун тилине кирип, жакшы көргөн вазири мен айрылып каламбы, сулуу аял кайда жок», – деп, Каракан кайра ойлойт да: «Мендирман балам, жакшы болуп калыптырмын Айөкөндүн сүтүнө барбай эле кой», – дейт. Анда Мендирман: «Тарт, колунду тарт! Мен айтканымдан кайткан эмесмин», – деп, атынын башын буруп жүрүп кетет. Айөкөнгө барчу жол алыс экен. Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп Мендирмандын аты ыргайдай, өзү торгойдой болот. Бир күнү Мендирмандын аты:

¹ Айөкөн – желмогуз.

«Мен, мен, мен бийик,
Мен үстүмдө сен бийик.
Мен көргөндү көрдүңбү?
Мен билгенди билдинби?» –

деп сураганда Мендирман төмөнкүдөй жооп кайтарат:

«Кара айгырдын көзүнө
Калчарынкы көрүнөт.
Мендирмандын көзүнө
Түк эчтеке көрүнбөйт».

Анда ат:

– Тээ алыскы көрүнгөн кара тоонун этегинде кырк каракчы жол тосуп олтурат. Сен да өлөсүн, мен да өлөмүн, – деди.

– Бара көрөбүз, ажалсыз чымын өлбөйт, ажалыбыз жетсе, качсак да өлөбүз, куусак да өлөбүз. Тике бара бер, – дейт Мендирман.

Кырк каракчы:

– Аттан түш, башыңды алабыз, атыңды соёбуз! – деп Мендирманды тизгинден алышат.

– Өлтүрсөнөр өлтүргүлө, даарат алып алайын, уруксат бергиле, – дейт Мендирман. Мендирман даарат алып жатканда кырк каракчы кенешет: «Алдыбыз ак сакал болдук, артыбыз көк сакал болдук, мындай неме көрө элек элек, колго түшкөн кишинин баары: «Балам жаш эле, эне-атам кары эле», – деп ыйлашчу, бул тегин киши көрүнбөйт, аны айткан жок, талаалап жүрүп өлөбүзбү, белдүү киши болсо, ушуну бел байлап, эл четине барып оокат кылсак кантет?» – Ак сакалдын сөзүнө баары макул болушат. Мендирман келгенде ал-жайын сурап кырк жигит кылып алуусун өтүнүшөт. Мендирман макул болуп, Айөкөндүн сүтүнө баратканын айтат: «Кайра келатып алып кетем», – дейт. Кырк каракчы ай туяктуу бээ чалышып, курларын моюндарына салышып, кудайга жалынышып, Мендирманды Айөкөнгө жөнөтүшөт.

Бир күнү Мендирмандын аты сүйлөйт:

«Мен, мен, мен бийик,
Мен үстүмдө сен бийик.
Мен көргөндү көрдүнбү?
Мен билгенди билдинби?»

Мендирман:

«Кара айгырдын көзүнө,
Калчарынкы көрүнөт.
Мендирмандын көзүнө
Түк эчтеке көрүнбөйт».

Анда ат айтат: «Тээтиги жүлүндөй жерден түтүн чыгат, ошол жерде Айөкөн бар: «Ассалоомалейкум, энеке!» – деп айт. – «Салам айтпасан саргайтат элем, балам» – дейт. «Алик албасан алсыратат элем, энеке», – де. «Эмнеге келдиң, балам?» – дейт. «Сиздин сүтүңүзгө келдим», – дейсин. «Менин сүтүм ушул» – деп, кырк кулачтуу казанды тегеретет. Ошондо мен коёндон жапыс болоюн, сен кыргыздан илгич бол. Кырк кулачтуу казанды жалыма койсоң, качып жөнөймүн. Казанды алалбай калсак өлдүк, сени да, мени да жутат. Казанды алып кетсек: «Мен жеңилдим», – деп ал чакырат, кайра барабыз».

Ошентип, Айөкөнгө барышат. Жолдо сүйлөшкөндөй кылышат. «Менин сүтүм ушу», – деп кырк кулачтуу казанды тегеретип жиберди эле, аны лып илип алып Мендирман казанды ат жалына коюп качып жөнөдү. «Мен жеңилдим, балам», – деп, Айөкөн кайра чакырып калды. Мендирман келсе, анда Айөкөн айтат: «Балам, менде сүт жок, сени касташкан бирөө жиберген экен. Мага келген киши көп болгон, кеткен киши жок болгон. Башыңа иш түшсө түтөткүн», – деп мурутун жулуп берет.

Мендирман келатса, кырк каракчы кырк дөбөнүн үстүнө туруп алып, буркурап ыйлап отурушкан экен. Мендирманды көрүп сүйүнүшүп, бээ союп, той беришет. Мендирман Каракандын шаарына келсе, аялына жасаткан жети катар темир үйдүн алтоону талкалап, жетинчисине киришкен экен. Кырк жигит менен Мен-

дирман согушка кирет. Кан көптүккө салып, Мендирмандын жигиттеринин көбүн өлтүрүп жиберет. Мендирман чарчап-чаалыгып качып чыгат. Ошондо Айөкөндүн айтканы эсине түшүп, анын мурутун күйгүзгөндө ал даяр болот. Ага бардык окуяны айтат. Айөкөн үрүп чыккан итин жутуп, мөөрөгөн уюн жутуп, кандын айылын талкалап жиберет. Кандын айласы кетип: «Мендирман эле, Мендирман, женилдим эле женилдим, желмогузунду алып кет, ордума кан бол», – дейт.

Ошондон кийин Мендирман кан болуп жашап калган экен.

АЖЫДААР АЯЛ

Илгери бир мүнүшкөр кан жигиттери менен куш салып жүрсө, кушу учуп кетет экен. Кандын бир жигити артынан барып таппай, кайра келет. «Каным бир укмуш, мен кушту кубалап баратсам, жолумда чоң таштын түбүндө ай десе арксыз, күн десе көрксүз бир сулуу кыз туруптур, салам бергени барайын деп сулуулугунан сүрдөп жанына бара албай койдум», – дейт экен жигит.

Кан бул кабарды угары менен баягы жерге келсе, жигит айткандай ааламда жок бир сулуу кыз турат.

«Кай тараптан, кай элден келе жаткан периштесин?» – деп сурады кан. Сулуу жылмайып: «Күн чыгыш тараптан, өзүмө теңдеш бактылуу күйөө табар бекемин деп өңдөн азып, жер кезип келем», – деди. «Андай болсо мен бир элге канмын, жактырсан мага тийгин», – деди. Сулуу бир аз ойлонду да: «Мен сизге тиемин, бирок бир шарт коёмун. Мен турган үйдө сиз гана болосуз. Башка адамга кирүүгө тыюу саласыз». Сулуунун айтканын аткарбаса айнып кетеби деп, кан макул болуп, кызды жоргого миндирип алып шаарын көздөй жөнөдү. Кан шааншөкөт менен чоң той берип, аялын өзүнчө ордого коюп, айтылган шартты толук аткарды. Ортодон күндөр өттү, кан катуу жүдөй баштады: каны качып арыктап, сөлөкөтү

гана калды. Кандын ордосуна жан келмек турсун, абдан куш учуп өтпөйт. Ошол убакта падыша: «Сыркоолоп жүрөм» – деп табып чакыртат.

Адем аттуу табып кандын аялы турган ордого келип, «эмне бар экен» – деп ордону жарып аккан сууну бөгөп көл кылып алып жаткан ажыдаарды көрөт экен. Табып жүрөгүн токтотуп: «Дагы эмне болоор экен» – деп тиктеп турса, бир оокумда баягы ажыдаар келишкен сулуу болуп, созула басып үйүнө кирип кетет. Адем табып кандын оорусу эмнеден болгонун эми түшүндү. Кайра канга барып: «Үйүндөн көрүп дарылайм», – деп табыптыктын бардык ыгы менен кандын ден соолугун шашпай текшерип чыкты, кандын аялы сынын бузбай созулуп гана отура берди.

«Дартым эмне экен?» – деп сурады падыша. «Дартыңыз жок, ден соолугунуз түзүк, жөн эле мүнүшкөрлүктү таштап коюпсуз, жигиттеринизди ээрчитип, көңүл ачсаңыз эле ордуна келет», – деп табып эч нерсе ооз тийбей таазим кылып чыгып кетти.

Кан эртеси кушун кондуруп, жигиттерин ээрчитип чыкты. Кайра тартып келатканда жолунда табыптын турганын көрдү. Кан кайрылып салам берип: «Жол болсун, табыбым», – деди. Анда Адем табып: «Каным, кече дартыңызды тапкан менен аялыңыздан айбыгып айта албадым, ал сулуу аял эмес – ажыдаар экен», – деп болгон окуяны канга айтып берди. «Анын ажыдаар экенин өз көзүмө көргөз, анан ишенейин», – деди кан. «Болуптур, – деди табып. – Биринчиси, тирүү кекилик алып үйүнө киргин, кирери менен жан берет, себеби ал айбандардын биринчи жоосу, көрөрү менен жүрөгү түшүп өлөт. Экинчиси, агып жаткан сууну какшытып башка жакка бургуз! Кечинде туздуу бир жакшы тамак жасатып кадырың салсаң да, алдап жегиз! Үйүнө бир идишке да суу койгузба, уктамыш болуп карап жаткын, анан билесиң, каным, андан кийинки амалын өзүм табамын», – деди табып.

Айткандай үйүнө кан тирүү кекилик алып аялына көргөзмөк болду, аял колуна алганча кекилик тырп

этпей жан берди. «Куштан жүрөгү түшүп калса керек»,
– деп кан шек алгызбады.

Бир аз күн өткөндө кан экинчи шартты жасады. Түн ортосу ченде кан уктамыш болуп карап жатса, төшөктөн ажыдаардын башы сойлоп чыкты, куйрук жагы кандын денесине тийип жатса да, өтө созулуп ар кайсы идиштен суусаган ажыдаар суу издей баштады, бирок суу таппай айласы кетип, кайра жыйрылып мурдагы калыбына келип: «Үйдө суу жок экен, өзөндөн суу алып келе койчу», – деп, канды ойготту. Кан өзөнгө барып: «Анда да суу жок экен», – деп куру кайтып келди. Ангыча таң да атты. Аялдын тынчы кетти.

Кан ордосуна барып көргөнүн бүт жигиттерине айтып дарыяга сууну бурдуруп ыраактан карап турса, аялы эки жакты абайлап, сууну бөгөп, ажыдаар болуп суусуну канганча суудан шимирди.

Кан Адем табыпты дароо таптырып, ажыдаарды кантип жок кылуунун сырын сураса: «Падышам, эми мунун 80 күндүк жашы калды, ошондон кийин чыныгы ажыдаар болот, ошого чейин жок кылбасан, бүт шаарыны сорот. Буга темирден терезеси жок үй салып, алдап киргизип, эшигин жаап, туш-туштан от коюп, өрттөп гана жибербесек, башка айла жок, тамакка уу кошуп берсең сен жебесең деле ооз тийбейт. Сен шек алдырбай мурдагыдай эле жүрө бер», – деди табып.

Кан бир жуманын ичинде усталарга темирден үй салдырат. Кан аялын ээрчитип келип, баягы үйгө киргизет. Аялы үйгө кирип кылчайып канды чакырганча, эшик шак жабылып кулпуланып калат. Даяр турган усталар көрүгүн күркүрөтүп, туш-туштан отту үйлөп кирди эле темир үйдүн ичинен кулак-мээни жарган ажыдаардын үнү чыкты. Эртеси ачып караса үй толгон ажыдаардын күлү чыгыптыр. Элди азаптан куткарган Адем табыпты падыша сарайынан орун берип, ордо кишиси кылып алган экен. Эл аман, жер аман, амалдуу ажыдаардан кутулган кан мурдагы калыбына келип, аман-эсен элин жоодон сактап, көп жыл өмүр сүрүштүр.

ТАЛКАМЫШ

Бар экен, жок экен, ач экен, ток экен, бир кем-пир-чал жашаптыр. Алардын үч кыз, бир уулу болуптур. Уулу эн улуусу, бирок үйлөнө элек кези экен. Баланын бир карындашы турмушка чыгып, эки карындашы али жаш. Ал күндөрдүн биринде колуна бир алма алып: «Кимге тийсе ошону аламын», – деп ант ичип, ыргытып жиберсе, алма барып өзүнүн ортончу карындашына тиет. «Атаа, ушунча кыздын ичинен өз карындашыма тийгенин кара», – деп, бала аябай кейийт. Бирок ант ичип койгондон кийин айла жок, карындашын алмак болуп, ата-энесине айттырат.

Агасынын бул оюн карындашы билбейт, капарсыз ойноп жүрө берет. Бир күнү кыз меке кайтарып отурса, бир карга учуп келип аны жей баштайт. Кыз меке ни коруп, карганы кесек менен урду эле, карга:

– Ой, келесоо кыз, сен жөнүндө эмне кеп болуп жатканын билбейсинби? – деди.

– Мен жөнүндө эмне кеп болмок эле, сөзгө алаксытып мекеден жеп алгың бар ээ, жогол ары! – деп кубалай баштайт.

– Мен сен билбегенди билгизейин деп жатам, келесоо сени агаң алганы жатат, – дейт.

– Жогол, көзүмө көрүнбөй, карындашы агасына тийген каргаларда гана болот, силерден бери өтпөсүн, бизге жетпесин.

– Агаңдын алма менен урганы эсиндеби?

– Урса эмне болот экен?

– Анда сен билбесең, мен билем, акең алма кимге тийсе, ошону алам деп ант ичип койгон, эми сени алат, – дейт да, учуп кетип калат.

Кыздын ачуусу келип, үйүнөн качып чыгат. Кете берет, кете берет. Акыры чарчаганда бир таштын үстүнө чыгып отуруп алып аябай ыйлайт, асты акесине тийгиси жок, же өлгүсү жок. Ошентип, солуган мекедей болуп отурса, кайдан-жайдан бир киши чыга калат. Кыз коркуп кетип: «Ачыл, ачыл Талкамыш, мен ичине ки-

рейин», — десе, таш ачылып кетет да, кыз ичине кйрип, алиги кишиден жашынып калат. Кыздын ата-энеси аны издеп ойду да кыдырат, тоону да кыдырат, чөлдү да кыдырат, көлдү да карашат, такыр таба алышпайт. Жолуккандын баарынан сурашат, эч ким «көрдүм» дебейт. Издей беришип арып чарчашат. Эптеп кызын таап уулуна алып бермек болушат, анткени айткан антын аткара албаса, баары бир уулу өлмөк, кызы да жоголмок. Ошондуктан: «Уулубуз өлбөсүн, кызыбыз жоголбосун, экөө биригип өмүр сүрсүн», — деп байкуш ата-эне далбас урушат. Ата-энеси издеп жүрүп бир кишиге жолугуп, андан кызды сурашат. «Орто бойлуу, терең ойлуу, кара каштуу, узун чачтуу, оозу оймоктой, бетинен каны тамган, эки көзү чырактай жанган кыз көрдүңбү, жолоочум?» — Ооба, карыялар, айтпасам чындык уялар, айтсам көңүлүм кыйрар, ал кыздын айласы Кызырдай эле бар, тетиги таштын үстүндө отуруптур, жакындасам көздөн кайым болду» — дейт жолоочу.

Кемпир-чал таштын жанына барса кызы көрүпбөйт. Ошондо чал мындай дейт:

«Мен кызымды көрөйүн,
Ачыл-ачыл, Талкамыш,
Дидарына тоёюн.

Анда кыз унчугат:

«Кой, Талкамыш, ачылба,
Мен атамды көрбөймүн.
Дидарына тойбоймун,
Болду, кеткин, кайната!»

Талкамыш кыздын тилин алып ачылбайт, кемпир-чал ыйлап-ыйлап үйүнө кайтышат, уулун аябай урушат. Кудайына даттап энеси кайрадан келет да:

Айланайын Талкамыш,
Кылчы мага кол кабыш!
Мен кызымды көрөйүн,
Дидарына тоёюн.
Ачыла кой, Талкамыш,
Коркот кызым жапжалгыз!»

Кыз эми мурдагыдан да катуу кыйкырат:

«Менсиз такыр шашылба,
Кой, Талкамыш, ачылба!
Билем келди эмнеге,
Мен апамды көрбөймүн,
Дидарына тойбоймун,
Кете берсин кайнене!»

Апасы көзүнүн жашын көл кылып, үйүнө барат,
уулун өлгүчө урушуп, улуу кызын жиберет. Эжеси
келип:

«Айланайын, тартынба,
Эжен турат жанында.
Ачыл, ачыл, Талкамыш,
Ачылбасаң чон намыс.
Мен синдимди көрөйүн.
Дидарына тоёюн.
Ачыла кой, Талкамыш,
Кел, садага болоюн?!»

Кыз мурункудан да ачуулуу кыйкырат:

«Бежирейсин сен неге?
Мен эжемди көрбөймүн,
Дидарына тойбоймун.
Коё тургун, шашылба,
Талкамыш, түк ачылба,
Кете берсин кайын эже!»

Эжеси шолоктоп үйүнө барат, акесин аябай жемеге
алат. Ошентип, үй-бүлөнүн башына катуу кайгы түшөт,
күндүзү түнгө, түн түнөрүнгө айлангандай болот. Ошон-
до кайраттанып өзү жаш секелек, өрүмгө чачы жете
синдиси келет да:

«Ачыл, ачыл Талкамыш,
Айланайын балкамыш.
Мен эжемди көрөйүн,
Дидарына тоёюн!» — дейт.

Анын үнүн угуп, эжеси да сүйүнүп кетет:

«Мейлиң ачыл, Талкамыш,
Мен синдимди көрөйүн,
Дидарына тоёюн.

Макул болсо ширин тил,
Көтөрүп алып жөнөйүн», – дейт.

Талкамыш ачылат, кыз синдисин кучактап алып ыйлап: «Эми сен үйгө бара бер, мен адамдын кулагы угуп, буту жеткис алыска кетем», – дейт. Синдиси: «Мен артыңыздан калбайм», – деп болбой койгондо көтөрүп алып андан ары жөнөйт. Кете беришет, кете беришет. Арып-ачып, аябай суусашат. Бирок такыр эле суу жолукпайт. Бир жерге барышса, эчкинин мүйүзү сыяктанган суу агып жатат. Синдиси: «Ушу суудан ичем», – дейт. Эжеси болбойт, синдиси ыйлап баспай койгондо айласы кетип «мейлиңчи» деп тим коёт. Жата калып эчки мүйүз суудан шимирет да, ошол замат кийиктин улагына айланып, таптак секирип маарап тура калат. Эжеси ага аябай өкүнөт, өкүнгөндө айласы канча? Синдиси кийиктин улагы болуп аркасынан ээрчийт, кете беришет. Күндүзү жүрүп, түнүндө укташат. Капталы каркайган тоолордон, азуусу аркайган аскалардан өтүшөт.

Бир кезде алдыга көз кадашса, ааламда жок ак сарай турат. Кыз улагын мааратып, сүйүнгөн бойдон кирип барат. Ак сарайда бир бай жигит жашап турат экен. Аялы аябаган тажаал, адамга ырайымы жок таштан катуу адам экен. Кыз улагы менен анда жашап калат. Байдын оту менен кирип, күлү менен чыгып, ага жагат. Бай кыз үйгө кирсе үйгө кирип, сыртка чыкса сыртка чыгып аябай кызга кусадар болуп калат. Күндөрдүн биринде жигит кызды алмак болуп, той түшүрмөккө макулдашып, ууга чыгып кетет. Ал ууга кеткенде аялы алдап ээрчитип барып кызды сууга түртүп жиберет да, кечинде күйөөсү уудан кайтканда: «Кыздын сенде көңүлү жок, той түшүрөм дегенди угуп, эртен менен эле кетип калган», – деп коёт. Жигит аябай капа болот. Аялы аяк-быягына чыгып: «Улактын эти таттуу деп угам, улакты союп жаш сорпо ичпейлиби», – дейт. «Соёбуз» дегенди угуп, улак жүгүрүп сууга барат да: «Эжеке, мени сойгону жатышат», – деп үн салып ыйлап жиберет. Анда

кыз: «Кагылайын чунагым, кандай күнгө туш болдун, эми айланды кантем, белимден кумга басылып, чыга албай жатпаймынбы», – деп кыйкырат. Бай улак менен кыздын сөзүн угуп, иштин жайын түшүнөт да, жети күн бою өзүнүн сандаган төөлөрүнө, эчкилерине, койлоруна, уйларына, жылкыларына – төрт түлүк малына суу ичирбей туруп, сегизинчи күнү баарын айдап сугарды эле, сай кагырап кургап калды. Ошентип, кызды суудан чыгарып алды. Көрсө, баягы кыз жашынган таш кубулуп жүргөн байдын өзү экен, аты Талкамыш экен. Ошондо эле кыздын дидарын көрүп ашык болуп калыптыр. Улак сүйүнгөнүнө чыдабай, ары-бери жүгүрүп оюн салды эле, мурунку калыбына келе калды. Талкамыш кырк күнү тоюн, отуз күнү оюн кылып, кызды аялдыкка алды. Алар азыркыга чейин бактылуу жашашат экен.

ТӨШТҮК

Илгери-илгери кыргыз элинин кыпчак уруусунан Элеман аттуу адам болуп, ал Опол тоо жакты жердеген экен. Өзү аябаган бай экен, төрт тарабы шай экен, тогуз уулу бар экен. Айдан-ай, жылдан-жыл өтөт, а-бу дегиче Элемандын тогуз уулу бой тартып, эрезеге жетет. Ошондо «Уул үйлөндүрмөк парз, кыз узатмак карыз» деген эмеспи деп, Элеман алты кулач ала атын минип, алты жылдык гүлазык алып, тогуз кыздуу киши таап, тогуз уулун үйлөндүрмөк болуп кыз издеп жолго чыгат.

Элеман төгөрөктүн төрт бурчун айлана кыдырып, эже-синдилүү тогуз кыз таппай, айласы кетет. Акыры арып-ачып, чаалагып-чарчап, аты ыргайдай, өзү торгойдой болгондо Орускан аттуу хандын шаарына кез келип, конок айттырып, анын үйүнө келип түшөт. Элеман илинип турган сегиз сөйкөнү көрүп, «аттин ай» деп бармагын тиштейт. Кайра ойлонуп үйдүн ичин тегерете караса, жүктүн бурчунда жалгыз сөйкө илинип

турат. Аны көрө сала «бырс» этип күлүп жиберет. Элеманды байкап турган Орускандын алачыктай байбичеси: «Аягымдан кир, ашымдан кыл таптынбы, эмне күлдүн?» — деп сурады эле, анда бай: «Ээ, байбиче, күлдү деп айып этпе, издегеним ушул үйдөн табылды. Менин да тогуз уулум бар, бир кишинин тогуз кызы болсо алып берейин деп кыз издеп жүргөм. Сегиз сөйкөнү көрүп, бирин таба албай кайпаланып турдум эле, дагы бир сөйкөнү көрүп, ошого кубанып күлдүм. Сегиз кызыңызга сегиз уулум, балдарымдын кенжеси Төштүк касиеттүү кул эле, ага кичи кызыңызды баш байлайын», — деди.

Куш салып кеткен Орускан кечинде үйүнө келип, Элеман байды жакшылап конок кылды. Элеман бай ага жөн-жайын түшүндүрүп: «Менин тогуз уулум бар, тогуз кызыңызга куда түшөйүн», — деди. Анда Орускан: «Элеман, куда болорун чын болсо, кудалыкка жаратын, жай жайлоочу жайымды, кыш кыштоочу кыштоомду малга толтур. Эшигимдин алдына эки чынар терек орнот, бири күмүш, бири алтын болсун, биринин булбулу экинчисине сайрап учуп конуп турсун. Андан башка эшигимдин алдына бир май көл, бир сүт көл орнот. Биринин чабагы экинчисине секирип ыргып түшүп турсун. Ушуну аткарсан, тогуз кызымды тогуз уулуна беремин», — деди.

Бул калыңды угуп, Элеман бай алдырап: «Балдарыма кеңешейин, ошондон кийин жооп берейин» — деп, үйүн көздөй жөнөдү. Балдарына барып, Орускандын жөнүн айтты. Элемандын балдары: «Малды го эптеп табабыз, май көл, сүт көл, чынар теректи кантип орнотобуз, булбулду кантип табабыз?» — дешип, таң болуп отурушту. Ошондо Төштүк: «Баарын мен табам, бул оңой эле иш. Жылкы атасы Бозайгыр менен жылкы энеси Бозбээни Орускандын өрүшүнө алып барып союп, каны менен жинин чачып ийсеңер, айтканынын баары орундалат», — деди.

Төштүктүн сөзү менен Элемандын балдары касиеттүү айгыр менен бээни алып барып, түн ичинде Орускандын өрүшүнө союп, Төштүктүн айтканындай канын чачып кайтышты. Орускан эртең менен турса, айткандарынын баары орундалып, ой да, тоо да малга толуп, май көл, сүт көл орноп, алардын балыктары биринен-бирине секирип түшүп турат. Чынар терек асман тиреп, булбулдары сайрап жатат.

Элеман бай кабар алууга келди. Айтканынын баары орундап, көңүлү жайланган Орускан: «Элеман бай, эми тоюнду союп, келиндеринди алып кет», — деди. Элеман бай тогуздап мал союп, Алатоодой эт кылып, Алакөлдөй чык кылып чоң той берип, ач-арыктарды тоюнтту, тойго келген балдар торпокко жүктөп эт алды, эл арасында «Элемандын тоюндай» деген кеп калды.

Ошондо Элемандын Эр Төштүгү тойго келбей үйүндө калыптыр. Ошондон улам кыргыз элинде «Төштүкчө катынды үйүндө алабы?» деген ылакап айтылып калган экен. Кырк күн дегенде тойдун тамашасы бүтөт. Эртеси Элеман сегиз келинин көчүрүп жөнөйт. Ал эми сегиз кыздын кенжеси, бир Кудайдын эркеси Кенжеке атасына алаамат салды: «Чаар ингенге себимди артпай, Чалкуйрукту алдыма минбей, Куйту күндү жаным албай, ок өтпөгөн Кыл торко тонду, Көк жеке¹ өтүктү кийбей, атамдын байлыгын, мартабасын эл билбей, үйдөн чыкпаймын», — деп бүк түшүп ыйлап, көчтү токтотуп, өргөөсүнүн түндүгүн тартпай, жатып калды. Орускан ары чалып кепке салды, бери чалып кепке салды. Акыры аялына мындай деп акыл салды: «Барып кызынды көндүр, мени элге күлкү кылбай тезирээк аттансын. Кыз бала душман дегени чын белем, жылкымдын атасы — Чалкуйрук, төөмдүн куту — Чаар инген, аларды коюп, калган малымдан канча кааласа ал

¹ *Көк жеке* — эркектин кымбат баалуу бут кийими (К. К. Юдахиндин түшүндүрмөлүү кыргызча-орусча сөздүгү боюнча. М., 1965, 243-бет. Мындан ары сөздүктүн аты, бети гана көрсөтүлөт).

сын. Жоого аттансам жолдош болор, көзүм өтсө, атадан балага калар мурас Кыл торко менен Көк жекени таштап, жети кабат казынамдан каалаган буюмун алысын, душманчылыгын көрсөтпөсүн», — деди. Энеси барып кызына атасынын сөзүн айтты эле, Кенжеке ыйлап туруп: «Атам мени эрге берген жок, шорго берди. Төштүк менен жети күнү жолдош болбой, жети жылга айрылып, жети жылы жесир отурам. Ошондо Төштүккө адамдан эстүү Чалкуйрук арка болор, ок өтпөгөн Кыл торко калка болор деп суратып жатам», — деди. Орускан муну угуп, кызындын сураганы жөн экен, ыйлаганы эп экен деп, тогуз кыздын кенжеси Кенжекеге ок жетпеген, кырк эки жандуу Чалкуйрук атты мингизип, ок өтпөгөн Кыл торко тонду, бутуна Көк жеке ни кийгизип, Чаар ингенге жүк артып, Кер байталга мингизип Куйту күндү көч менен кошо жөнөтөт. Көч узай бергенде Элеман Төштүк берип жиберген болот өгөөнү кичи келинине тапшырды. Ал өгөө жөнөкөй өгөө эмес, касиеттүү өгөө эле. Төштүк төрөлгөндө энесинин курсагынан кошо түшкөн болучу. Кенжеке аны бек катып алды. Ошентип, көч жүрүп отуруп бир суунун жээгине келет. Ал күнү суунун жээгине тогуз өргөө тигип өр алышат да, эртеси андан ары жол тартышат. Ошондо сөөлөт менен көчүп келе жаткан көч алдынан Төштүктү көрүп, ага ашык болуп калган перинин кызы Бектору тосуп чыгып, Кенжекеге тийиштик кылат:

— Минген атын Чалкуйрук,
Маарек болсун, кут болсун, Кенже!
Жетелеген Чаар инген,
Маарек болсун, кут болсун!
Ээрчиткенин Куйту күң,
Маарек болсун, кут болсун!
Үстүндөгү Кыл торко,
Маарек болсун, кут болсун!
Бутундагы Көк жеке,
Маарек болсун, кут болсун!
Кошулганын алп Төштүк,
Маарек болсун, кут болсун!

Бекторунун күнүлүгү бар экенин аяр катын Кенжеке алдын ала билчү экен, ошондо ачуусу келип:

— Минген атым Чалкуйрук,
Атакем берди, мен миндим,
Сеникин тартып алдымбы, долу?
Жетелеген Чаар инген,
Атакем берди, мен алдым,
Сеникин тартып алдымбы, долу?
Ээрчиткеним Куйту күн,
Энекем берди, мен алдым,
Сеникин тартып алдымбы, долу?
Үстүмдөгү Кыл торко,
Энекем берди, мен алдым,
Сеникин тартып алдымбы, долу?
Бутумдагы Көк жеке,
Энекем берди, мен алдым,
Сеникин тартып алдымбы, долу?

— деп, кагып салып, бастырып кетет.

Көч жүрүп отуруп, намаздигер ченде бир чон сууга келип жетет. Элеман: «Жүктү түшүрүп, өргөө көтөргүлө» — деп буюрат. Кенжекенин чый-пыйы чыгып: «Атакеме айт, ушул жерден өтүп барып өрүш алсын», — деп киши жиберет. Элеман: «Келбей жатып, кепкесөзгө аралашканын кара», — деп болбой коёт. Кенжеке көзүнөн жашын чубуртуп, бирок айласы канча, алекисаламда өз өргөөсүн тиге салып, түтүн булатат. Элеман: «Кап, ушул келинде бир касиет бар көрүнөт, сөзүн угуп койсом да болмок экен. Эми болору болду», — деп ойлойт да: «Малды-жанды сак кайтаргыла», — деп коюп, жатып калат. Элеман эртеси эрте туруп аттарды сугарып турса, сууда бир өпкө агып келе жатат. Өпкөнү укурук менен сайгыласа токтобойт, түшө калып колу менен кармаса өпкө жети баштуу желмогуз кемпир болуп, абышканы көтөрүп уруп, көөдөнүнө минип алып желе баштайт. Ошондо Элеман кемпирге жалынып: «Үнкүр толгон пулум бар, короо толгон коюм бар, өрүш толгон жылкым бар, жайыт толгон төөм менен уюм бар, баарын сага берейин, жанымды кой!» — деп жалынат.

— Сен өлгөндө үнкүр толгон пулун, короо толгон коюн, өрүш толгон жылкын меники эмей кимики — деп, ыгырып-ыгырып алганда чалдын оозунан буудак-буудак кан кетти, Элемандан ал кетти: «Көчүрүп келе жаткан тогуз келиним бар, баарын берейин, жанымды кой!» — деди. Кемпир ага дагы болбоду эле, Элеман: «Сегиз уулум бар, баарын берейин, жанымды кой!» — деди. Кемпир ага да болбой, ыгырып-ыгырып алды. Ошондо Элеман ыйлап туруп, мындай дейт:

Тогуз уулдун кенжеси,
Бир Кудайдын пендеси
Төштүгүмдү берейин.

Жезкемпир Элеманды коё берип: «Бая эле ошентпейсинби, Төштүктү мага кандайча кылып бересин?» — деди. Элеман: «Төштүк төрөлгөндө өзү менен бирге энесинин курсагынан түшкөн болот өгөө бар, эртен көч жөнөгөндө өгөөнү түп тулганын түбүнө сайып кетем. Аны издеп Төштүк келет, ошондо кармап ал», — деди.

Көч жөнөрдө Элеман Кенжекеден: «Жүгөнүмдүн кадаасы чыгып кетиптир, кадап алайын, өгөөнү алып бер», — деди. Кенжеке бери карап күлүп, ары карап ыйлап туруп, өгөөнү алып берди. Ангыча көчтүн алды узай берди. Кенжеке кете албай кылчактап: «Өгөө бошосо сандыкка салайын», — деп сурады эле, Элеман: «Азыр бошой элек, бастыра бер», — деп койду. Кенжеке Чаар ингенди оодара жүктөп, ондогон болуп тулганын түбүндөгү өгөөнү алсам деп аттанбады. Аны кайнатасы байкай коюп: «Келбей келин баштаарбы, жер ыраак, жете конобуз, бастыргыла» — деди. Кенжеке кайын атасынын сөзүнө ыза болуп: «Жетимиштеги атасынын жаны аялуу болсо, мейличи» — деп, чү коюп бастырып кете берет экен.

Көч жүрүп отуруп, эл четине жакындап калганда Төштүк көчтүн алдынан тосуп чыкты эле, Кенжеке:

— Кызыл куурай кыякчы,
Кыяктын үнүн укпаймын,

Кыйкандатпай оолак тарт, Төштүк!
Чогоно куурай чоорчу,
Чоорундун үнүн укпаймын,
Чойкондотпой оолак тарт, Төштүк!
Атакемдин төрүндө, Төштүк!
Энекемдин колунда, Төштүк!
Же шыбыраша сүйлөшүп, Төштүк,
Же шынкылдашып күлүшүп, Төштүк,
Сенин эч урматын көрбөдүм, Төштүк! —

деп буркурап-боздоп ыйлап, Төштүктү жанына чендетпей койду. Кенжеке айлына барып үйүн тикти. Төштүк үйүнө кирсе да даарытпады. Буга ал капаланып: «Атам бир долуну мага алып келген экен» — деп, желенин жанына барып жатып алат.

Эртеси Элеман бай чоң той берип, Алатоодой эт, Алакөлдөй чык кылды. Тойго кырк уруу журттан эл чакырылды. Ошентип той аяктап, жети күн өтүп, сегизинчи күнгө аяк басканда гана Кенжеке долу жибип, Төштүктү кепке-сөзгө алып:

— Алтымышта атакең жаны аялуу,
Алдейлеген алп Төштүк,
Сенин жанын аёосуз.
Жетимиште атакең жаны аялуу,
Жетилип келген алп Төштүк,
Сенин жанын аёосуз, —

деп көчкөн журттагы тулганын түбүндө калган болот өгөөнүн жайын айтты. Эртеси Кенжеке Төштүккө: «Өгөөгө минип бара турган атыңды алып кел!» — деди. Төштүк жайытка барып алты аяктуу ала атты жетелеп келди эле, Кенжеке атты көрүп:

— Карган бээнин баласы,
Картасы кыска мал экен.
Алты күнү жол жүрсө,
Ичи катчу неме экен.

Бул жорго жарабайт, дагы башка атын болсо алып кел, — дейт. Төштүк жайытка барып аяктуу жээрдени алып келди эле, ал да Кенжекеге жакпады:

— Жети аяктуу жээрде
Байтал бээнин баласы,
Мандайы жука мал экен.
Жети күнү жол жүрсө,
Жеттигип калчу неме экен.

Эки-үч таң ашканга туруштук бере албайт. Дагы башка атын барбы?» — дейт. Төштүк «жок» дейт. Анда Кенжеке:

— Катындын аты дебесен,
Чалкуйрукту мин, Төштүк!
Катындын тону дебесен,
Кыл торкону кий, Төштүк!
Катындыкы дебесен,
Көк жекени кий, Төштүк! —

дегенде Төштүк макул болду. Ошентип, Кенжеке Төштүккө ок жетпеген Чалкуйрукту токуп мингизип, ок өтпөгөн Кыл торко тонду жана Көк жекени кийгизип: «Эрдигин бар, эсиң жок Төштүк, элирип кете көрбөгүн, адамдан эстүү Чалкуйрук адашсан онго салар, алдансаң жөнгө салар. Аттын сөзү дебестен, айтканына көнө көр. Сени Чалкуйрукка тапшырдым. Чалкуйрукту Кудайга тапшырдым» — деп, батасын берип буркурап ыйлап кала берди.

Төштүк Чалкуйрукту минип, журтта калган өгөөнү көздөй жөнөдү. Ана-мына дегенче, ачып көздү жумганча журтка жакындап калды. Ошондо адамдан эстүү Чалкуйрук адамча сүйлөп:

«Түп тулганын түбүндө бир кемпир ийик ийрип олтурат. Мен ооз жарма үйрөнбөгөн тай болоюн, сен алты жашар бала болгун. Желмогуз кемпирге барганда: «Ассалоом алейкум, эне киши!» — де. Кемпир: «Алейкима салоом, алеки бала киши. Атаа балам, саламың болбосо саргартар элем» — дейт. «Атаа, энеке, алигин болбосо алсыратар элем» — деп сен айт. «Энеке, мына бу өгөөнү алып берчи, мингеним ооз жарма ылоо тай эле, түшсөм аттана албайм, аттансам түшө албайм» — де. Кемпир: «Олтурсам туралбаган, турсам олтура ал-

баган бир кемпир элем, өзүн түшүп ала кой», — дейт. Ошондо мен боз коёндон жапыз болоюн, сен боз куштан илгир бол, кемпирдин жети башын ыргыта чаап, өгөөнү илип алсан, бизге Кудай бергени, ала албасан бизди Кудай урганы, Чалкуйрук үйүрүн, сен үйүндү көрбөйсүн» — дейт.

Төштүк кемпирдин жанына барып, айтышып туруп алты башын кылыч менен кыя чапты. Кемпир качып берди. Төштүк артынан кубалап калды. Аттын туягынын дабышынан тоо жарылып көл болду. Тоодой таштар убаланып, кумга айланды, аңгыча кара жер как жарылып кемпир жер астына кирип кетти. Төштүк кууп артынан кошо кирди. Көрсө, желмогуз кемпирдин Төштүккө келишинин себеби мындай экен. Жер алдындагы Урумкандын Узунчач аттуу кызы жер үстүндөгү тогуз уулдун кенжеси, Элемандын эркеси Төштүккө ашык болуп калат да: «Төштүктү азгырып алып кел» — деп, Жети баштуу желмогуз кемпирди жиберген экен.

Төштүк жер алдын кыдырып жүрүп отурса, тээ алыстан бир тоо көрүнөт. Жакын бастырып барса, тоо эмес, дөө көрүнөт. Көрсө, ал Урумкандын Ак тулпар деген аты, алты баштуу Айкулак аттуу алпы экен. Төштүк жер алдына түшүптүр деген кабарды угуп, «Аны менен кармашам» — деп, анын жолун тосуп күтүп жаткан экен. Аңгыча Айкулак алп: «Катындын атын минген, катындын тонун кийген Төштүк сага жол болсун? Айкулак аттуу алпты уккан жок белең. Алын болсо, алышка түш, күчүң болсо, күрөшкө түш», — деп айкырат. Ошентип, экөө ат үстүндө жети күн, жети түн кармашты. Аттары чарчап жүрбөй калды. Атчан эч алыша албай, жөө күрөшкө түшүштү: алышканы айры кезен, сүрүшкөнү сүйрү кезен болуп, тополоң болуп тоо көчтү, мунар болуп боз түштү. Акыры Төштүк Айкулакты көтөрүп ыргытып, алачыктай ай таш менен башын жанчып өлтүрмөк болгондо Айкулак жалынып:

«Төштүк, мени кыйнабай өлтүр, батегимдин алдында, көк желкенин үстүндө алты бүктөлүп ак албарсым бар, ошону бек көтөрүп, аста таштап башымды ал» — дейт. Чалкуйрук «сабыр кыл, баатыр» дегенче Төштүк ач албарсты алып катуу шилтеп калды эле, алптын башын алып ач албарс жер алдына түшүп кетти.

Төштүк Айкулакты өлтүрүп, андан ары кетип бара жатса, жолдон бир адам жаасын чоюп асманды карап турат. Төштүк келип, тигинин жөн-жайын сурады эле, ал: «Көзгө атар Маамыт деген менмин. Жер үстүнөн Элеман байдын эр Төштүк азып, чарчап келатат дегенди угуп, аны жети жылы туу калган казды атып конок кылайын дедим эле, мени жаздырып коё жаздадын», — дейт. Анда Төштүк: «Ошол сен күткөн Элемандын Төштүгү менмин», — дейт. Ал жерден тиги киши асмандагы жети жылы туу калган казды атып түшүрүп, конок кылат. Төштүк Көзгө атар Маамыт менен достошуп, андан ары-жөнөп кетип бара жатса, алдынан бир жейренди кубалаган адам чыгат. Ал жейренге жете келип, башынан секирип кетет да, кайта кубалап калат. Төштүк «бул эмнеси» деп таң калып, жанына келип: «Сен эмне кылып жүргөн адамсың?» — деп алигинин жайын сурады. Анда тиги жейрен кубалаган киши: «Жейрен секиртпес Маамыт деген менмин, жер үстүнөн Элеман байдын эр Төштүк келатат дегенинен аны конок кылайын деп, күтүп жаттым эле», — деп жейренди союп, Төштүк менен достошот.

Төштүк андан жөнөп бара жатса, бир дайраны бир ууртап алып, кургак жерге төгүп коюп бир адам жолдо олтурат. Төштүк: «Сен эмне болгон адамсың?» — дейт. Анда тиги адам: «Аты арып, өзү суусап, жер үстүнөн Төштүк келатат дегенинен таза суу даярдап күтүп отурдум эле, Көл ууртаар Маамыт мен болом», — дейт. Төштүк Көл ууртаар Маамыт менен достошуп, андан ары жөнөдү.

Кетип бара жатса, бир дарыянын боюндагы Чынар терекке оролушуп бир ажыдаар теректин башына чы-

гып бара жатат. Төштүк теректин башын карап, чыйпылдап турган Алпкаракуштун эки балапанын көрөт да, ажыдаарды атып өлтүрөт. Ажыдаарды бөлө-бөлө чаап, аны көтөргөн бойдон уяга чыгып барса, Алпкаракуштун балдары сүйүнүп тосуп алды да, мындай дешти:

«Энебиз келер маалга жакын калды. Сени катып коюп, ачуусу таркагандан кийин көрсөтөбүз». Ошентип, балапандар ажыдаар менен Төштүктү канатынын алдына катып коёт. Бир мезгилде күн бүркөлүп, катуу шамал болуп, мөндүр төгүп өтөт. Ангыча бир чоң кара неме чынар теректин башына келип конду эле, теректин башы үч жолу жерге тийип, үч жолу асманга көтөрүлүп барып ордуна келди. Көрсө, Алпкаракуш учуп келген экен, төгүлгөн мөндүр анын көзүнүн жашы экен. Алпкаракуш балдарын көрүп, алардын аман калганына сүйүнүп: «Ээ, балдарым, кандайча ажыдаардан аман калдынар?» – деп сурады. Балапандар: «Ээ, эне, жакшылыкты мурун көрсөтөлүбү, же жамандыкты мурун көрсөтөлүбү?» – дешти. Алпкаракуш: «Жакшылык кылганга башым токмок, каруум казык болгуча жакшылык кылам. Элден мурун жамандык кылганды көрсөткүлө» – деди. Балапандар ажыдаарды көрсөттү эле, Алпкаракуш аны ап эттирип жутуп жиберип: «Эми жакшылыкты көрсөткүлө» – деди. Төштүктү көрсөткөндө, аны да жутуп жиберет. Балапандардын чыйпыйы чыгып: «Өлгөн жаныбызды тиргизген, өчкөн отубузду тамызган кишини кайра кус», – деп ыйлап, энесинин тамагын тыткылап жиберешет. Алпкаракуш өкүнүп: «Атаа, балдарым ай, баштагыдан да эр болот эле, ок өтпөс, кылыч кеспес кылат элем, кичине коё турбай», – деп кайра кусканда Төштүк баштагыдан да нурдуу болуп түшөт. Ошондо Алпкаракуш жүнүнөн бир тал жулуп берип: «Башыңа кыйын иш түшсө, ушул бир тал жүндү түтөт, мен даяр боломун», – деди.

Төштүк андан ары жөнөп отурса, бир ак жолборсту бир кара кулак кабылан шер такымдап кууп келе жатат. Төштүк далдаланып туруп: «Качканды атпай, куу-

ганды атайын», — деп кара кулак кабыланды атып жиберди эле, ал кулап түштү. Ангыча качкан жолборс жүгүрүп келип: «Досум, Төштүк, жакшылыкка-жакшылык, жардамым тиер. Качан башына кыйын иш түшсө түтөтсөн, мен даяр болом», — деп мурутунан бир кыл жулуп берди.

Төштүк андан жөнөп олтурса, алдынан калын токой чер кезигет. Черди аралап бара жатса, аюунун үч баласы кынылдайт. Төштүк караса буттарына чөнөр кирип, ириндеп кетиптир. Аны алып таштады эле, жандары жай алып калды. Эне аюу Төштүк менен достошуп: «Башына кыйынчылык келсе, муну түтөт, ошо замат мен даяр болом», — деп бир мурутун жулуп берди.

Төштүк андан жөнөп кетип бара жатса, дагы бир жерде карышкырдын үч баласы кынылдайт. Караса, буттарына жара чыгып, баса албай калган экен. Төштүк аларды да тазалап айыктырып, бөрү менен достошот. Бөрү да мурутунан бир кыл жулуп берип: «Башына кыйындык келсе түтөт, мен даяр болом» — деди. Төштүк андан ары баратып, кынылдап баса албай жаткан илбирстин үч баласына кезигет. Караса, буттары ириндеген, алардын жаратын да жарып айыктырды эле, илбирс да мурутунан бир кыл жулуп берип: «Башына иш түшсө түтөт, мен даяр болом», — деди.

Төштүк андан жөнөп олтуруп Урумкандын шаарына барат, ханга жуучу салып: «Узунчачын мага берсин», — деп айттырат. Анда Урумкан: «Мен Төштүктөн мал албайм, мөөрөй коём, ошого жараса берем. Биринчиси — менин жолборсума жолборс таап келип күрөштүрсүн», — деди. Төштүк баягы кылды түтөттү эле, жолборс досу дароо даяр болду. Ачыккан жапайы жолборс Урумкандын тоодогу жылкыларын тоодон кырды, ойдогу жылкысын ойдон кырды. Анан эки жолборсту күрөштүрдү эле, Төштүктүн жапайы жолборсунун хандын бакма жолборсунун мойнун сый тиштеп салды.

Анда Урумкан: «Экинчи мөөрөйдүн шарты — бул. Менин бир илбирсим бар, ошого илбирс таап келип

күрөштүр», – деди. Төштүк баягы кылды түтөттү эле, илбирс досу дароо даяр болду. Ачыккан илбирс койчубу, Урумкандын ойдогу койлорун ойдон, тоодогу койлорун тоодон кырып, хандын бакма илбирсинин мойнун сый тиштеп, кете берди.

Урумкан: «Үчүнчү мөөрөй бакма карышкырым бар, карышкыр таап келип кармаштыр», – деди. Төштүк баягы карышкыр досу берген кылды түтөттү эле, карышкыр досу даяр болду. Урумкандын калган-каткан койлорун кырып, беттештиргенде бакма карышкырдын мойнун сый тиштеп, баса берди.

Урумкан: «Төртүнчү мөөрөй, бакма аюум бар, аюу алып келип кармаштыр, тойдун эти бышкандай тоодой отун жый», – деди. Төштүк кылды түтөттү эле, досу отуз аюуну айдап, аюуларга отунду жүктөй келди. Жапайы аюу Урумкандын аюусунун мойнун сый тиштеп өлүм кылды.

Урумкан: «Бешинчи мөөрөй, Ит ичпестин Алакөлүнүн түбүндө кырк кулактуу мис казан бар, ошону алып кел, эт салып бышырабыз», – деди. Төштүк көлдүн боюна барып чечинип «казанды алып чыгам» деп, түшмөк болду эле, адамдан эстүү Чалкуйрук күйүп күл болуп:

«Эрдигин бар, эсин жок,
Эчтеке менен ишин жок.

Ит ичпестин Алакөлү оной жоо эмес, көлгө мен түшөм. Жети күнү күт. Жети күн дегенде көлдүн үстүнөн ак көбүк оргуштап чыкса, Кудай бизге бергени. Кан аралашып оргуштаган көбүк чыкса, мен үйрүмдү, сен үйүндү көрбөйсүн» – деп, Чалкуйрук көлгө кирип кетти. Ал көл жээгинде жети күн күттү. Жети күн дегенде көлдүн үстүнөн кан көбүк толкуп чыкканда Төштүк коркуп:

Ит ичпестин Алакөл
Аталуу көлүм сен болсон,
Айтылуу Төштүк мен болсом,
Жолоочунун жалгыз атын бер деймин.

Жалгыз атын бербесен,
Айры-кетмен албасам,
Алты арыкка бурбасам,
Төштүк атым курусун!
Жебелүү кетмен албасам,
Жети арыкка бурбасам,
Төштүк атым курусун.
Эгерде ага болбосон,
Айры кетмен аламын,
Алты арыкка бурамын.
Жебелүү кетмен аламын,
Жети арыкка бурамын,
Түбүн менен соолтуп,
Түгөл чалчык кыламын!

Көл ууртар Маамытка ууртатып, кургак жерге куйдуруп, түбүн менен соолутуп, ак чопо кылам» – деп, жерди тепкилеп турду дейт. Ошондо көл – көл башы менен эси чыгып толкуганда казандын бир кулагы көрүндү. Төштүк ачуусу менен алып ыргытканда Урумкандын шаарынын бир бөлүгүн суу басып, бир бөлүгүн казан басты. Муну көрүп, Урумкандын эси чыгып: «Балам Төштүк, мөөрөй сеники, казаныңды ал» — деди. Төштүк казанды алып, кайта көлгө ыргытып жиберди. Ошол кезде Чалкуйрук көлдөн чыгып келип:

«Эрдигин бар, эсин жок,
Эчтеме менен ишин жок.
Айтсам тилим албаган,
Анкоого башым не коштум?

Кырк эки жаным бар эле, жети эле жаным калды, чымчып чөп бербей, кочуштап суу бербей, казан менен алек болгонун кандай?» – деп таарынды. Төштүк аттын сөзүнө жыгылыштуу болуп, жетелеп тойгузуп, жейрендей секирип калганда Урумкандын шаарына алып барды.

Урумкан: «Алтынчы мөөрөй эми күрөш болот» — деди. Урумкан өзү балбанга чыгып, Төштүктөн жыгылып калды. Урумкан: «Жетинчи мөөрөй, эми ат чабылат» – деди. Төштүк Чалкуйрукту Жейрен секиртпес

Маамытка мингизип чаптырды. Баягы желмогуз кемпир жети күнчөлүк жерге ат айдап, болжогон жерге келгенде: «Аттар сууганча жатып эс алып алалы» – деп, Маамытты алдап уктатып коюп, «чу» коюп кете берет. Кемпир кара санын камчылап бир күнчөлүк жолго барганда Чалкуйрук жерди чапчып Маамытты аран ойготот. Ал тура калса, Урумкандын аты эчак кеткен. Маамыт шашып-бушуп Чалкуйрукту көтөрүп алып чуркап, кемпир тууга жакындаганда алдыга чыгып барат экен.

Урумкан: «Сегизинчи мөөрөй, эми жамбы атыш», – деди. Жамбыны Көзгө атар Маамыт атып түшүрдү.

Урумкан: «Тогузунчу мөөрөй, жер дөнгөчүм бар, ошону мүйүз саптуу шырыган кийиз балта менен жара чаап бер», – деди. Төштүк: «Эмне арга кылам?» – деп, алапайын таппай, айласы кетип Узунчачка Маамыттын бирөөн жиберди эле, Узунчач колундагы алтын шакегин чыгарып берип: «Үстүртөн тениримдин, астыр-тан ата-энемдин деми, колуктум Узунчачтын деми», – деп жазбай чапса, тең жарылат деп айтып жиберди. Төштүк алтын шакекти оозуна салып туруп, кыздын айткандарын айтып, мүйүз саптуу шырыган кийиз балта менен дөнгөчтү чапты эле, эки бөлүнүп жатып калды.

Бардык мөөрөйдөн женилген сон, Урумкан: «Эми мөөрөй бүттү, колуктунду ал» – деп, Узунчачты Төштүккө нике кыйып алып берип, жер үстүнө жөнөтмөк болду. Той да бүттү, кыз-күйөөнүн аттанар маалы жакындады. Ошондо Урумкан Төштүккө: «Эми, жер үстүнө кантип чыгасын?» – деди. Төштүк Алпкаракуштун жүнүн түтөттү эле: «Ээ, досум, башыңа не иш түштү?» – деп, Алпкаракуш дароо даяр болду.

Төштүк досуна иштин жайын баяндап: «Эми мени жер үстүнө чыгар» – деди. Алпкаракуш макул болуп: «Мага кырк маралдын эти керек, кырк аяк суу керек» – деди. Көзгө атар Маамыт, Жейрен секиртпес Маамыт, Көл ууртар Маамыт үчөө бир заматта кырк маралдын этин даяр кылышты. Урумкандын Узун чач

кызы, Чалкуйрук, Төштүк Алпкаракуштун үстүнө отурду. Алпкаракуш алты күндө айланып жер үстүнө чыкты дейт. «Качан башына иш түшсө, мен даяр болом» — деп, кайра тартты.

Ошентип, Төштүк жол тарта берсин, эмки сөз Чоюн кулак алп жөнүндө болсун. Жер үстүндө киндиги темир, тырмагы жез Чоюнкулак аттуу алп жашаган экен. Ал адам аттууга тынчтык бербей, кордук көрсөткөндөн кийин, бүткүл адам баласы чогулуп кармап келип, терең орго салыптыр. Чоюнкулак Төштүктүн дабышын угуп: «Мени чыгарып ал», — деп жалынып-жалбарат. Төштүктүн аялы: «Ушуну чыгарба, акыр түбү өзүнө зыян кылат» — деди эле: «Мунун колунан эмне жамандык келет» — деп, Төштүк ордон чыгарып алды.

Ал дароо тоого чыгып, тоо кийигин кырып, шишкебектеп бүт жеди. Ойго түшүп, ой кийигин шишкебектеп бүт жеди. Тоо суусу менен оозун чайкады, дайра суусун соолто соруп, суусунун кандырды. Ошентип, Чоюнкулак алп Төштүктүн атын токуп, отунун алып, отун жагып бир топко жүрүп калды.

Бир күнү Төштүк адетинче Чоюнкулакка: «Чалкуйрукту току», — деди. Анда Чоюнкулак: «Төштүктүн атын Чоюнкулак токуйбу, Чоюн кулактын атын Төштүк токуйбу?» — деп, Төштүк менен кармаша кетет. Экөөнүн алышкан жери айры кезең болду, сүрүшкөн жери сүйрү кезең болду. Акыры Төштүк көтөрүп уруп, башын таш менен жанча турган болгондо Чоюнкулак: «Мен каруу-күчүм барбы деп сизге эркеледим эле, өлтүрбөнүз!» — деп жалынып-жалбарганынан өлтүрбөй аны коё берди.

Чоюнкулак дагы бир топко Төштүктүн атын токуп жүрүп калды. Ошол арада ой кийигин ойдон кырып, кыр кийигин кырдан терип, дагы бир топко тамакка бордонду. Күндөрдүн күнү Төштүк: «Ат току» — деди эле, Чоюнкулак: «Катындын атын минген кул, катындын тонун кийген кул», — деп атын токубады. Экөө дагы кармаша кетти, кармаш бир аптага созулду.

Төштүктүн алы кетип алдырап, шайы кетип шалдырап турду. Акыркы бардык күчүн жыйнап туруп, Чоюнкулакты көтөрүп уруп, таш менен башын талкалап өлтүрдү да, андан ары жол тартты.

Төштүк ыкчамдай бастырып жүрүп отурса бир төө качып келе жатат. Төө Төштүктүн жанына келип ботолоп жиберет. Төштүк төөгө айланышып туруп калды эле, артынан бир кызыл тору келинчек жете келди. Келиндин жөн-жайын сурады. Келин: «Ушул ингендин ботолобогонуна быйыл жети жыл болду эле, Кудайдын буйругу менен бүгүн ботолоп отурат. Жети жыл мурун желмогуз азгырып жер алдына түшүрүп кеткен Төштүгүмдүн келерине жакын калганбы, же өлөрүнө жакын калганбы, сизге жол болсун, жолоочум, кайдан келе жатасын?» – дейт. Төштүк: «Жер астынан чыктым», – деди эле, келин: «Жер алдынан чыксаныз, жети жыл мурун кеткен Төштүгүмдү көрдүңбү?» — деп сыр сурады. Анда Төштүк сынамак болуп: «Өзүм көргөнүм жок, бирок Урумкандын шаарында уй кайтарып жүрөт деп укканым бар эле», — деди.

Келин: «Жолоочум, бул сөзүңдү адам угар кеп эмес, Төштүгүм оной эр эмес, уй кайтарса башка киши кайтаргандыр, менин Төштүгүм уй кайтарбайт:

Чаалыган боз ат болбосо,

Чалкуйругум дээр элем.

Агала сакал болбосон,

Алп Төштүгүм дээр элем», –

деп, тайлакты өнөрүп, төөнү жетелеп алып, Кенжеке үйүн көздөй кетмек болду. Келин менен кошо Төштүк да жөнөдү. «Үйүнөр кайсы?» – деди эле, жепирейген сегиз чөп алачыкты көрсөттү. Төштүк барып, «Атамдын үйү го», – деп болжолдоп, жепирейген кара алачыкка түшүп калды. Кечинде Кенжеке Чаар ингенди саап, бир казан ууз бышырды да, бардык кишиге бир аяктан берип: «Төштүктүн арбагына да бир аяк ууз атап койгулачы» – деди. Кайын атасы: «Кайдагы устуканы упат, сөөгү сөпөт болгон Төштүккө ата дейсин» – деп,

жактырбай койду. Анда Төштүк: «Ээ ата, Төштүгүндүн кандай белгиси бар эле?» – деп сурады. Абышка: «Баламдын эки далысынын ортосунда алакандын отундай кызыл мени бар эле» – деди. «Анда ошол Төштүгүн мен болом!» дегенде сегиз агасы, сегиз жеңеси, абышка-кемпир – баарысы Төштүктү басып жыгылып калды. Аңгыча Кенжекеге толгоо кирди. Жети күн дегенде эркек бала төрөдү. Мал союп, той берип, баланын атын Жоодарбешим койду. Төштүк азып-тозгон кыпчак элин жыйнап, үзүлгөнүн улап, бузулганын курап, жатып калды.

ЖООДАРБЕШИМ

Илгери-илгери Кебезтоонун кең жайлоосунда ажыдаар менен арбашкан, желмогуз менен кармашкан, ааламдын жүзүн кыдырган Төштүк деген баатыр болгон экен. Ал сакалы агарып карыганча балалуу болбоптур.

Төштүк: «Ушул дүйнөдөн көзүм өтүп кетсе, ким калкалайт жеримди. Капа кылбай ким багат калын кыпчак элимди» – деп кайгыланып жүргөндө, байбичеси Кенжекенин боюна бүтүп, жолборстун этине талгак болуп, мандайында калы бар, арстандай жалы бар күмүш көкүлдүү бала төрөйт экен. Төштүк сүйүнүчү койнуна батпай, бүт кыргызды чакырып, тоюна токсон союп, баласынын атын Жоодарбешим коёт экен.

Жоодарбешим беш айында каз туруп, алты айында басат экен. Ошондо атасы: «Балама көз тийип калбасын» – деп, Жоодарбешимди тогуз жашар болгончо ээн жерге бактырат экен.

Жоодарбешим тогуз жашар болгондо атасы эр кийимин кийгизип, Кылкара деген атын мингизип, жоонун жайын үйрөтө баштайт экен.

Күн өтөт, ай өтөт, жылдар өтөт. Жоодарбешим балтыр эти толуп, атасын тарткан тоодой баатыр болот экен. Бир күнү атасы Жоодарбешимди мергендикке алып чыгып, ак аркар атып, бөкөн кууп жүрүп: «Балам, мен сага бир сыр айтайын», – дейт экен. Жоодар-

бешим: «Ал эмне сыр? Айткын, ата», — десе, Төштүк: «Ушул жерден жүрүп олтуруп, жүрүп олтуруп нечен дайра, нечен көлдөн өтүп, бир алтын булакка келесин. Ошол алтын булактан алтын баштуу Ак аркар суу ичет. Мен дагы атайын издеп барып Ак аркарды кармай албай келгем. Ошол Ак аркарды атып келип берсең, бул дүйнөдө ыраазымын», — дейт экен.

Ошондо Жоодарбешим: «Ай, жылдап жол бассам да, сага Ак аркарды алып келип беремин» — деп, үйүнө келип, жолго даярдана баштайт.

Энеси Кенжеке: «Быйылча токтой туруп, келерки жылы бар. Алыскы жолго аттана турган убагың боло элек» — десе, Жоодарбешим: «Мен ит көйнөгүм мойну-ма иле түшкөн баламын. Мен аруу тонум жонума кие түшкөн баламын. Мен атам алп Төштүктүн казабына калбаймын», — деп болбой коёт.

Ошондо Кенжеке кол башындай ак баштыкты уулуна берип:

— Балам, ушул жерден күн чыгышты көздөй жүрүп отурсаң, жүрүп отурсаң Оноюл деген жер келет, он периште тең келет. Андан кантип өтөсүн? — деди.

— Анын онун он жерге чаап таштайм. Андан эптеп өтөм, энеке, — деди Жоодарбешим.

— Кайгылуу деген жер келет,
Кырк жарактуу тең келет.

Мындан кантип өтөсүн, балам? — деди энеси.

— Анын кыркын кырк жерге кыйрата чабамын.
Андан эптеп өтөмүн, энеке, — деди Жоодарбешим.

— Эчен дайра суу келет,
Эчен кабат тоо келет,

Чытырман токой чер келет,
Андан кантип өтөсүн? — деди энеси.

— Аны бир чагым кууну коюп өтөмүн, — деди Жоодарбешим.

— Балам, андан ары сен барсаң, тогуз жолдун тоому бар, чатыраштын түйүнү бар. Андан ары сен барсаң, бир боз дөбө турат. Ошого барсаң таятандын боз ордосу

бар. Алачыктай кызыл кемпир жаткан кулунду тургузуп, турган кулунду жаткызып, сейилдик кылып турат. Кызыл тору келин бээ саап, кызыл тору жаш жигит, кулун салып турат. Таянец: «Балам, сен кимдин баласысын, бат айтчы?» — деп сурайт.

Анда: «Суусап келген балага суусун берип туруп кеп сурагын», — де. Бир чоң кесе кымыз берет. Ошону ичкенден кийин:

— Мен Кенжекенин ботосу, Төштүктүн баласы Жоодарбешимдин де. Анда үчөө басып жатып калат. Токмок жалдуу боз айгырды минип жигит сүйүнчүгө чабат. Орусканды ээрчитип жигит келет. Айтылуу Алтынбулактагы Ак аркарга аттанып бара жатканыңды айткын. Ошондо таятан: «Төштүк дагы курусун, Кенжеке дагы курусун, балага кийим камдабайт, жарак-жабдык, ээр токум камдабайт» — деп, жоого кийчү жарак-жабдык, ээр берет. Ал ээрди албагын. Атамда капталы алтын, кашы күмүш, Төштүк мага күйөөлөп барганда сурап калган ээр бар, ошону сурасан бербейт. Өзүн кирип эле: «Өзүмдүн ээримди өзүмөн аяйсынбы?» — деп алып чыгып, аны токуп ал. Эми сени Кылкарага тапшырдым, Кылкара экөөндү бир Кудайга тапшырдым», — деп Кенжеке оң батасын берип, Жоодарбешимди оң жолго салып жиберди.

Жоодарбешим жүрүп отуруп, жүрүп отуруп баягы энеси айткан эчен дайра суу, эчен кабат тоону ашып, Боздөбө деген жерге келет. Келсе, баягы Кенжеке айткан кемпир жаткан кулунду тургузуп, турган кулунду жаткызып, сейилдик кылып турат. Кызыл тору келин бээ саап, кызыл тору жаш жигит кулун салып турат. Жоодарбешимдин ким экенин билгенден кийин баягы кызыл тору жаш жигит Орусканга сүйүнчүгө чапты. Таятасы келип Жоодарбешимди басып жыгылат.

Жай сурашып далай отургандан кийин, Жоодарбешим айтылуу Алтынбулакка бара жатканын айтат.

Ошондо Орускандын кемпири көзүнүн жашын көл кылып: «Ээ, абышка, Төштүк менен Кенжеке курусун, ушундай дагы жибереби, же жоого жарай турган жарак-жабдыгы жок, же ээри жок?» — деди.

Эми Орускан кишилерин жиберип, акбула алдырды. Уз кыздардан, келиндерден алып келип, акбуланы эритип алды.

Мергенчилерин: «Тоо текенин мүйүзүн алып келгиле», – деп буюрду. Ошентип, Орускан мергенчилерге тоо текенин мүйүзүн алдырып келип, чеберлерин бүт жыйып, алтын жаак, сыр жебе жасатты.

Алтымыш текенин терисин малмага малдырып, кандагай жасатты. Алты аяктуу ала атын токуп, Жоодарбешимди мингизип: «Эми, балам, сен калкагардын как ыргайын алып кел», – деп жумшады. Бала баягы жерге барып, атка артынып алып келди. Баягыны уста ийрип ак олпок жасады. Жоодарбешимдин бардык жарак-жабдыгы бүттү.

Ошондо Орускан жети аяктуу жээрде атты токутуп:

«Эми балам, жолун шыдыр, жолдошун кыдыр болсун», – деп батасын берди. Анда Жоодарбешим: «Таята, Төштүк атам энеме күйөөлөп келгенде, сага капталы алтын, кашы күмүш ээр берген экен. Ошо ээриндин күчүн берип тур», – деди эле, таятасы берген жок. Жоодарбешим: «Өз ээримди өзүмөн аяйсынбы?» – деп үйдөн алып чыгып Кылкарага токуп алды.

Желенин башындагы Кылкаранын башына жүгөн салганда кунан болду, жонуна тердик салганда бышты болду Кылкара, куюшкан салганда куру ат болду. Олоң тартканда опол тоодой ат болду.

Чыбаш баскан куйругу,

Жап жибектей созулду.

Чүрүшүп калган туягы,

Айтабактай жазылды.

Кемпир-чал балага оң батасын берип, узатып чыгышты. Балдар жарлап карап турду. Баланын карааны жоголгондо, үйгө киришти.

Ошентип жүрүп отуруп, жүрүп отуруп бир жерге келгенде, Кылкара бугудай мойнун буруп, Жоодарбешимге кайрылып:

«Эрдигин бар, эсин жок,
Эчтеке менен ишин жок,
Энөө баатыр экенсин,
Мен билгенди билдинби,
Мен туйганды туйдунбу?» — деди.

Анда Жоодарбешим: «Мен эчтекени билген жок-мун, батыраак айтчы, Кылкарам!» — деди.

Кылкара: «Кайнардын Каракөлүнө ара күндүк жол калды. Ошол жерде жандан ашкан Жанаалы деген дөө бар. Анын Куу кулан деген аты, Куу жебе деген жаасы бар. Ал Агача канды өлтүрүп, Аксамай деген кызын тартып алган. Ошол Аксамай сени түшүндө көрүп, сүйүп калган экен. «Эми Жоодарым келет» — деп сени күтүп жүргөн кези. Жанаалы дөөнү өлтүрсөн, сага Кудай бергени. Аны өлтүрө албасан, сен үйүндү көрбөйсүн, мен үйрүмдү көрбөйм», — деди.

Андан ары аттанып жүрүп отуруп, жүрүп отуруп Жоодарбешим баягы Жанаалынын айлына жакындап калган кези экен. Ошондо Жанаалы аялына: «Куюккан кула талаада карга десем кагындай, кагын десем каакымдай, канаттуу десем аяктуудай бир нерсе көрүнөт», — деди. Ангыча Жоодарбешим да жетип келди. Жоодарбешим Жанаалы менен бир нече күн, бир нече түн күрөшүп, дөөнүн башын кыя чапты. Аксамайды өзү никелеп алып, андан ары Ак аркардын сары изине түшүп, саргара кууп жөнөйт.

Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп бир жерге келгенде Кылкара: «Ак аркар булак суулап, күмүш күнгөй оттоп, Чаарарчанын башында жатат. Бутунду чечип, байпакчан болуп, жанына өтүп бар! Менин ооздугумду чыгарып отко коё бер, суулугумду чыгарып сууга коё бер!» — деди. Жоодарбешим шашып Кылкараны кесе байлап, кең тушап салат.

Ал Чаарарчанын башына келип, шыкаалап туруп жааны чоюп бир кезде тартып жиберди эле, аркардын башын жаа үзүп кетет. Аркардын башын алып, Кылкарага жакындап келгенде асмандан бир кара неме

Жоодарбешимди энип кетет. Көрсө, бул Жоодарга ашык болуп жүргөн Нуркандын кызы Нурпери экен.

Нурпери Жоодарбешимди үйүнө алып барып, жатып калат.

Күндөн күн өтөт, айдан ай өтөт. Ошентип, жыл маалы болгондо бир күнү Нурпери: «Жоодарбешим, сенин бир күйүмдүү нерсең бар беле ошонун периштеси келип, мени тебелеп жаман кылды», — дейт.

Ошондо Жоодарбешимдин эсине Кылкара түшөт да:

Алаканын шак коюп,
Артын жерге так коюп.
Өкүргөндөн бакырып,
Өрүктүн башын жапырып.
Ичкен тамагын кайта кусуп,
Бүк түшүп жатып калат.

Нурпери: «Эми сен Кылкараны алып кел!» — деп, Жоодарбешимди Кылкарага жиберет. Жоодарбешим келсе, баягы атынын ордунда бир тери жатат. Көрсө, Кылкара ошол экен. Өлөр-өлбөс жаны бар экен. Кылкара Жоодарбешимди таанып:

«Айтсам тилим албаган,
Аңкоого башым не коштум.
Сүйлөсөм тилим албаган,
Шүмшүккө башым не коштум?»

Ооздугумду чыгарып, эми мени отко коё бер! Суулугумду чыгарып сууга коё бер», — деди.

Жоодарбешим Кылкаранын ээрин алганда териси куюшкан менен кошо кетет. Тердикти алганда жон териси кошо кетет. Ошондо Кылкара: «Эми мен үч жылы оттоюн, үч жылсыз келбе» — деп, Жоодарбешимди кайра Нурпериге жиберет.

Жоодарбешим Нуркандын элинде дагы үч жыл жашайт. Бир күнү Нуркан кызына чоң той берип аткармакчы болот да, отуз күнү ойноттү, тогуз күнү тойлотту. Ошондо Кылкара өзү келет.

Нуркан алтын өргөө, ар шайманды элүү төөгө жүктөтүп, алтын жамбы, ак күмүштү атан төөгө артты-

рып Асмайыл жана Ысмайыл деген эки жигитти кошуп, Нурпери менен Жоодарбешимди жөнөтөт.

Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп Жыламыштын тоосуна келгенде Нурпери менен Жоодарбешим эс алмак болушуп, ак өргөө көтөртүшөт. Ак өргөөнү көтөртүп, алты күн конгондон кийин бир күнү Жоодарбешим менен Нурпери сейилдеп токойго чыгып кетишет. Алар токойдо жүргөндө баягы Асмайыл менен Ысмайыл: «Экөөбүз уу коргошундан өлбөгөндөй жеп алып, ооруп калдык деп жатып калалык. Жоодарбешим менен Нурпери кандай дары берсе да: «Эски оорубуз кармап калды. Биз айыксак Гүлгаакынын гүлүнөн айыгабыз», — деп жата берели. Ит ичпестин көлүнө барган киши келчү эмес. Жоодарбешим барса, келбейт. Ошентип, Нурпери бизге калат», — деп акылдашат.

Жоодарбешим менен Нурпери келсе, Асмайыл менен Ысмайыл ооруп, онтолоп чыдай албай жатат. «Эмне болдунар?» — десе: «Биздин эски оорубуз кармап калыптыр. Эч кандай дары жардам бербейт. Бир жардам болсо, Гүлгаакынын гүлү дары болот», — деп ого бетер онтолошот.

Ошондо Жоодарбешим Кылкараны токунуп, кынсыз кылыч байланып, алтын жаак сыр жебени акырекке илип Гүлгаакынын гүлүнө жөнөйт.

Жоодарбешим эчен белес тоо, эчки жүрбөс зоо, адамзат келип көрбөс жер менен жүрүп отуруп, жүрүп отуруп бир эле жер жайнаган мыкка жолугат. Андан Кылкара бутун мыкка тийгизбей өтүп кетет.

Жоодарбешим жүрүп отуруп, жүрүп отуруп бир желмогуз кемпирге жолугат. Ал: «Жут ийрегим, жут, карт ийрегим, карт», — деп Жоодарбешимди жутканда кекиртегине токтоп калат. Ошондо кемпир: «Сен кекиртегиме токтоп калдын, менин бир жакынымсың го», — деп сурады эле, Жоодарбешим: «Мен Төштүктүн баласы, Кенжекенин ботосумун», — деди. Кемпир: «Кенжеке менен мен карын бөлө элем!» — деп, кайта кусуп салып: «Гүлгаакынын гүлүнө бара

жаткандардын жолун тоскон элем. Ушуга чейин эч кимди өткөргөн эмесмин. Ал жерге барган кайтпайт. Менин тилим алсан, кайт!» – дейт. Жоодарбешим болбой жөнөп кетет.

Жоодарбешимдин кеткенине кыйла күн болгондо, Асмайыл менен Ысмайыл Нурпериге: «Сени алабыз» – дешет. Ошондо Нурпери: «Мен экөөнө тең тиймек белем, биринди бирин өлтүр, тирүү калганына тием», – дейт. Асмайылды Ысмайыл өлтүрөт. Нурпери: «Менин никемди сага буюрган экен, мен сага тиemin. Сен мынабу кудукка түшүп жуун! Сен тарт дегенде тартып алам», – деди.

Ысмайыл сууга киргенде Нурпери көтөрмөнү кырыкып жиберип, Ысмайылды өлтүрөт.

Эми сөздү баягы Кылкарадан баштайлы. Бир күнү Кылкара: «Эми Гүлгаакынын гүлүнө жакын келдик. Эртең түшкө жакын жетебиз. Гүлгаакынын үч кызы бар, алар көлгө түшүп тамаша кылышат. Сууга түшөрдө кептерин алып коюшат. Ошол учурда мен кырк канатымды жайып, боз коёндон жапыс болуп, аткан октой жетем, сен боз карчыгадан илгир болуп кептерин иле көр! Сен жөнөгөндө төөдөй таш төкүрөндөп, уйдай таш утурундап, жылкыдай таш жылмандап, койдой таш котурандап куушат. Кызыл жалын өрт да кууйт, ошондо артына караба! Атан Төштүк да: «Кайрыл балам, кайрыл» – дейт. Мен канатымды жайып качам, энен, таятан – баары: «Кайрыл!» – дейт. Ошондо да караба. Ак көгүчкөн учуп алдына чыгып, колдорун мандайына тийгизет, шерт ошол, ошондо гана токто, көгүчкөндүн кебин бер. Алар кебин кийип, гүлдү алып келип берет!» – дейт.

Жоодарбешим жүрүп отуруп, жүрүп отуруп эртеси түшкө жакын баягы Кылкара айткан жерге келет. Келсе, Гүлгаакынын үч кызы кийимдерин чечип коюп, сууга түшүп жатышыптыр. Кылкара коёндон жапыс болду, Жоодарбешим боз карчыгадан илгир болуп, кыздардын кийимин илип жөнөдү. Жоодарбешимди уйдай таш утурандап, койдой таш котурандап кууйт.

Кызыл жалын өрт да кууйт, Жоодарбешим эч кайрылбайт. Ак көгүчкөн учуп алдына чыгып, колдорун мандайына тийгизгенде гана Жоодарбешим токтоп, көгүчкөндүн кебин берет. Алар кебин кийип алып, баягы гүлдү Жоодарбешимге алып келип беришет. Гүлгаакынын гүлү кышында соолубас, жыты анкыган, көркү адамды таң калтырган гүл экен.

Жоодарбешим Гүлгаакынын гүлүн алып келсе, баягы эки жигит жок. «Булар кайда кетишкен?» — деп сураса, Нурпери:

«Асмайыл менен Ысмайыл,
Адамдан ашкан куу экен.
Акылын эч ким билбеген
Ашып түшкөн шум экен.
Асмайыл менен Ысмайыл,
Кыял менен ооруптур,
Көңүлүн тетир буруптур,
Көрүнөө амал кылыптыр.

Ит ичпестин көлүнө барган кайра келбесин билип, сени жиберешкен экен», — деп болгон окуяны айтып берет.

Ошондон айлап, жылдап жүрүп отуруп Жоодарбешим Нурпери менен ата-энесине келсе, Чоюндун уулу Темир алп чон бүлүктү салып айылын чаап, атасын орго салып койгон экен.

Жоодарбешим Темир алп менен бир нече күн, бир нече түн кармашып, акыры женет.

Ошентип, Жоодарбешим элине хан болуп, ата-энеси, аялы менен жыргап жатып калган экен.

АЛНАЗАР БАКЫ

Илгери-илгери Жаныбек хан деген хан бар экен. Анын сегиз уулу болуптур. Сегиз уулунун алды ак ала сакал, арты кара сакал болгончо катын алып берген эмес экен. Байдын сегиз уулу чогулуп үч күнү кенеш кылып: «Атабызга катын алып бер деп кантип айттырабыз?» —

дейт экен. Алар ары ойлонуп, бери ойлонуп Алназар Бакыны алдырат экен. Алназар Бакы келип: «Мени эмне үчүп чакырдынар?» — десе, алар: «Биз бир энеден сегиз экенбиз, алдыбыз ак ала сакал, артыбыз кара сакал болуптурбуз. Сен бир энеден жалгыз экенсин. Кер мурут болупсун. Ушул убакка чейин бирөөбүздүн да катыныбыз жок. Бир жакка барсак: «Жаныбек байдын сегиз ангиси келе жатат» — деп жаман аттуу болдук. Атабызга катын алып бер деп кантип айттырарды билбей, сени чакырдык» — дешет. «Силер айыл-айылды кыдырып кыз карай берсенер, атанарга бир теңтушу кеп айтар, анан силерди эсине алып катын алып берер» — деп Алназар Бакы кеңеш берген экен.

Сегиз ага-иниси айткандай кыз издейт экен. Байдын теңтушу келип балдарынын кыз издеп жүргөнүн айтат. Ошондо Жаныбек хан: «Атаганат, мен эмнени унуттум десем, балдарыма катын алып бербей унуткан экемин» — деп, санын бир чапкан экен.

Хан: «Сегизине сегиз жерден кайындап, башка-башка кыз алып бергиче өмүрүм өтүп кетер, андан көрө сегизине бир жерден кыз алып берейин», — деп кыз издеп жөнөйт экен.

Бай төгөрөктүн төрт бурчун кыдырып, сегиз кыздуу киши издеп таппай, кечке маал болгондо бир байдын үйүнө келип отуруп, эки жакты караса керегенин башында жети сөйкө илинип турганын көрүп: «Атаа, бир балама жетпей калды» — деп, он карап ыйлап, сол карап күлгөн экен. Ошондо байдын байбичеси көрүп: «Атаа, оозуңа кан толгур, айт жөнүңдү, эмне ыйлайсың?» — деп, ханды жакасынан кармап туруп, эки жаакка эки чабат.

— «Атаа, байбиче, сегиз уулум бар эле. Керегенин башындагы жети сөйкөнү көрүп, ыйлаганым да, күлгөнүм да ушул эле», — дейт экен.

Анда байбиче: «Оозуңа кара кан толгур, менин тогуз кызым бар. Экөөсү сөйкөнү салбай кеткен тура» — дейт экен. Кан токолунун баласы Алназар Бакыны

унутуп калган экен: «Атаа, байбиче, менин да тогуз уулум бар эле», — дейт экен.

Бай: «Мен кыздарымдын калынына мал албаймын, эшигимдин алдына бир май көл, бир сүт көл орнот. Биринин чабагы бирине ыргып түшсүн, бир алтын терек, бир күмүш терек орнот. Биринин булбулу сайрап, бирине конуп турсун. Көчүгүмдү коюп отургандай алтын так болсун. Эшигимдин алдынан өзөн суу агыз. Өйүз-бүйүзүмө мамы тизилсин. Ошону тегиз жериме жеткирсен, кыздарымды ал», — деди.

Жаныбек хан үйүнө кетип баратып: «Май көл, сүт көлдү орнотсом, чабакты кайдан табам? Теректи орнотсом, булбулду кайдан табам? Өзөн сууну бурдурсам, мамыны кантип тиздирип бүтүрөм?» — деп үйүнө кайгыланып түштү. Ошол учурда Алназар Бакы уктап жаткан экен. «Тур, Алназар Бакы, жанындагы жүгөндү алып, атаңдын кашка жоргосун кармап минип, ары-бери чапкылап, кара сууга чөмүлтүп барып, атаңа салам бер. Ар жакка карап кетет. Ар жагынан салам бер, бер жакка карап кетет. Бер жагынан салам берсең, ал: «Кысталактын башын ал!» — дейт.

«Таксыр, арыз» — дегин. «Айт» — дейт. «Кайгырып келген ишинди мага бериниз. Үч күнгө чейин бүтүрөмүн», — деп түшүндө аян берет экен.

Алназар Бакы түшүнөн ойгонуп тура калса, жанында бир жүгөн жатат. Жүгөндү алып, жүгүрүп барып атасынын кашка жоргосун кармап, терге чөмүлтүп, атасына барып салам берсе, атасы ары карап кетет экен. Бер жагынан барып салам берсе: «Кысталактын башын ал!» — дейт. Аны укканда Алназар Бакы: «Таксыр, арыз» — дейт экен. «Айт, арызыңды» — десе, «Ушу кыжалат кылып аткан ишти мага берсең үч күндө бүтүрөмүн» — дейт экен. «Бүтүрбөсөң башыңды аламын!» — деп Жаныбек хан уруксат берет.

Бала үч күнгө чейин бир кетмен топурак чапмай: «Мага чын көрүндүңбү, калп көрүндүңбү?» — деп үчүнчү күндө баягы дөңгө чыгып уктап жатса: — «Тур, Ална-

зар Бакы! Атаңдын көк өгүзүнүн бир көзүн чукуп, май көл бол деп ыргыт, бир көзүн чукуп, сүт көл бол деп ыргыт, бир мүйүзүн алтын терек бол деп ыргыт, бир мүйүзүн чынар терек бол, биринин булбулу бирине консун деп ыргыт, ичегисин үйүн айланган алтын болсун деп ыргыт, тогуз кашык канын көчүк коюп отургандай сокудай алтын болсун деп ыргыт. Жанындагы куу таякты алып, чуу деп жүрүп отур. Эки жагына караба, тизилген мамыны санаба, өзөн суу агып, өйүз-бүйүзгө мамы тизилет,— деп дагы түшүндө аян берет. Бала ойгонуп түшүндө көргөндөрүн аткарат. Баары бүткөндөн кийин бай: «Баары бүттү. Келиндерин келип алсын» — деп, Жаныбек ханга киши жиберет. Жаныбек хан сегиз уулун ээрчитип, Алназар Бакыны дагы унутуп таштайт экен. Мындай чыгып эстеп: «Бардык балам башы, толгон балам толугу, ушул ишти бүтүргөн Алназар Бакыга өзүм барбасам келбес» — деп үйүнө келет. Алназар Бакы кайда?— деп энесинен сураса: «Бая эле атам менен барам деп кетип калган», — дейт экен. Атасы үйүнө барып караса Алназар Бакы тактысына минип олтурган экен: «Балам, жүрбөйсүңбү?» — десе: «Сен да кет, мен да кет, мында сиздин тактыңыз куру калабы? Балдарыңыздын улуусу улуусун, кичүүсү кичүүсүн алар, мага кенже кызы Кенжекени берет. Кайнатам мага кара болот өгөөсүн берет. Ошону мага сактап алып келип бериниз. Кайта келе жатканда көлөкөсү көйкөлгөн, көк шибери жайкалган бир булак бар. Ошого конбоңуз!» — дейт экен Алназар Бакы.

Жаныбек хан кудасына барып, отуз күн ойнотуп, кырк күн кыңшылатып байдын кыздарын алат экен. Кудасы улуу кызын улуусуна, кичүү кызын кичүүсүнө, кенже кызы Кенжекени Алназар Бакыга берет экен.

Жаныбек хан келиндерин алып, кайта үйүнө келе жатканда баягы баласы айткан көлөкөсү көйкөлгөн, көк шибери жайкалган булакка келет. Ошондо Кенжеке: «Ушул жер жин пери ойногон жер экен, атам конбосун» — дейт экен. Баягы сегиз уулу: «Какбаш

келинин ээрчитип кете берсин, атка жайлуу жер экен түшөбүз» — деп түшүп калышат.

Эртең менен балдары, келиндери уктап жатканда Жаныбек хан: «Аттарды сугарып келейин» — деп, сууга барат. Аттарын сууга айдап келсе, сууда казандай өпкө калкып турган экен. Аттары кошкуруп атып, суу ичпей үркөт экен. «Ай жылас болгон жылкычылар жылкынын баарын союп, өпкөсүн сууга таштап жиберген экен го» — деп, атынан түшө калып, өпкөнү суудан алып ыргытайын дегенде, жети баштуу жезкемпир тура калып, байды чап билектен алып көтөрүп уруп, көөдөнгө минип: «Ай какбаш, мага эмне бересин?» — дегенде: «Өрүш толгон жылкым бар, муну берейин» — деди. «Ай какбаш, сен өлгөндөн кийин ал жылкылар меники эмей кимдики?» — деп дагы желип койду эле, Жаныбек өлүп кете жаздап: «Дүнүйө толгон төөм бар, муну берейин» — деди. «Ай какбаш, сен өлгөндөн кийин меники эмей кимдики?» — деп дагы желип-желип койду. Акылынан шашкан бай: «Короо толгон коюм бар, муну берейин» — деди. «Ай какбаш, сен өлгөндөн кийин меники эмей кимдики?»

— Үнкүр толгон үйүм бар, муну берейин.

— Ай какбаш, сен өлгөндөн кийин меники эмей кимдики?

— Сегиз уулум, сегиз келинимди берейин.

— Ай какбаш, сен өлгөндөн кийин меники эмей кимдики?

Өлөрүнө көзү жетип, акыры айласы кетип:

— Бардык баламдын башы, толгон балам толугу Алназар Бакымды берейин, — деди Жаныбек хан.

— Ай курган чал, бая эле ушуну айтпайсыңбы? — деди желмогуз кемпир.

— Алназар Бакыны мага кантип бересин? — Анда Жаныбек хан: «Кайнатасы берген кара болот өгөөсү бар эле, ушуну эптеп алып, түп тулганын түбүнө жөлөп кетейин. Андан аркысын өзүң эптеп аларсың», — деди.

Жаныбек хан аттарын айдап барып: «Балам, өгөөнү алып таштачы, ат кургурдун бутуна чөнөр кириптир» —

десе, келини ары карап ыйлап, бери карап күлүп, өгөөнү алып таштады.

Бай балдарын жөнөтүп, өзү атынын бутундагы чөнөрүн алып, өгөөнү түп тулганын түбүнө желөп коюп, үйүнө барып жатты.

Кенжеке үйүнө барып түшкөндөн кийин Алназар Бакы Кенжекеден: «Кайнатам берген кара болот өгөө кана?» — деп сураганда, Кенжеке: «Өгөөнү атаң алды» — дейт. Алназар Бакы атасына барып: «Ата, менин кайнатам берген кара болот өгөөм кайда?» — десе, «Алда эсин алгыр ай! Аты кургурдун бутуна чөнөр кирип, ошону өгөп алып туруп, түп тулганын түбүнө желөп койдум эле, унутуп калган экем да», — деди.

Алназар Бакы ошондон үйүнө келип, жөнөмөк болгондо келинчеги Кенжеке: «Бүгүн жатып, эртең барарсың» — деп токтотуп, ал күнү жатып, эртесинде өгөө калган журтка жөнөдү. Барса, таш тулганын түбүндө шилби шыйрак, шиш аяк, түлкү тумшук, бөрү көз бир жадыгер кемпир отурат.

— Ассалоом алейкум, энеке! — деди.

— А-алейкум ассалам, балаке! Балам, саламың болбосо саргартар элем ээ!

— Энеке, алигич болбосо алсыратат элем ээ.

— Эмне келдин, балам?

— Өгөөм калыптыр, эне, өгөөгө келдим эле.

— Эй, балам өгөөндү мен алып калгамын. Сени бир жумушка жумшайын, — деди.

— Ээ, эне, атым жок, тонум жок, жарак-жабдыгым жок. Сенин ишине кайдан жараймын? Жутуучу болсоң жут. Жутпасан өгөөмдү бер!

— Атаа, балам, сени жутпайт элем. Сен ушул ишме жарайт элең, — деп кынжыла берди.

— Атаа, эми болбостур деп, өгөөсүн алып, Алназар Бакы кемпирди ээрчип жөнөдү.

Кемпир темирден капка шаарына баланы алып барып: «Жер астында Айгандын кызын алып келип бер», — деп жумшады. Алназар Бакы Айгандын кызы Алтынай сулууну карай жөнөдү. Кетип бара жатса, бир

жолборстун бутуна чегедек кадалып калыптыр. Алназар Бақы жолборстун бутунан чегедекти сууруп алды эле, капчыгайдын ичин ирин каптап кетти. Жолборс: «Эмне башыңа иш түшсө, отко куйкалагын» — деп, бир мурутун жулуп берди. Бала мурутту жанына салып алып, андан ары жүрүп кете берди. Андан ары бара жатса, бир адам тегирмендин ташын көчүгүнө байланып алып, ал жейренди барып бир тебет, бул жейренди барып бир тебет. Алназар Бақы карап туруп тан калат да: «Эй, тегирмендин ташын көчүгүнө байланган аке, ушул өнөрүнө баракелде» — деди. «Эй, балам ай, ушул өнөрүмдү карыгыча бирөө баракелде деген эмес эле. Мен да сага жолдошмун», — деп ээрчип алып жөнөдү.

Андан ары кетип бара жатса, бир киши бир көлдүн суусун бир көлгө ууртап куят. «Эй, көл ууртар аке, карап турсам бир көлдү ууртап, бир көлгө куясын. Ушул өнөрүнө баракелде», — деди.

— Эй, балам ай, карыганча ушул өнөрүмдү бирөө: «Бали!» — деп айткан жок эле. Мен да сага жолдошмун, — деп, ал да ээрчип алды. Андан жүрүп отуруп Алназар Бақы жер астына түшүп кетти.

Жер астында кетип бара жатса, бир ийин казган чычканды бир күйкө аңдып калыптыр. Алназар Бақы чырпыктан жаа, чийден ок кылып күйкөнү атып салды. Чычкан жүгүрүп келип:

«Досум, сен жакшылык кылдың, башыңа кыйынчылык түшсө куйкалап койсон, мен даярмын» — деп, бир кирпичин жулуп берди.

Андан жөнөп кетип бара жатса бир жерде жүз кумурсканын бир жагынан өрт кысып, бир жагынан суу кысып өлө турган болуп жаткан экен. Алназар Бақы этегин тосуп кумурскаларды өткөрүп жиберди эле: «Башыңа кыйын иш түшсө куйкалап кой» — деп, бирөө бир бутун жулуп берди. Андан ары Айгандын шаарынын четине барып: «Үчөөбүз бир жерде жата албайбыз. Бири-бирибизге кабардар бололу» — деп, туш-туш жакка тарап кетишти.

Алназар Бақы бир абышка-кемпирге бала болду. Анетип-минетип абышка-кемпир бала баргандан кийин малданып кетти. Бир күнү Алназар Бақы чычкандын мурутун куйкалап койду эле, чычкан келип: «Башына эмне мүшкүл түштү, досум?» — деди. «Ушул мен жаткан жерден Айгандын кызы Алтынайдын үйүнөн чыга турган кылып, бир киши баткандай жер алды менен жол казып бер», — деди Алназар Бақы.

Чычкан: «Жакшы болот, досум», — деп күндөптүндөп казып: «Бүтүрдүм», — деп кабар берди.

Алназар жердин алды менен түн ичинде барып, уктап жаткан Алтынай сулуунун он бетинен бир сылап, оң чачынан бир сылап, бир тал чачы жулунуп калды эле, катып алып жүрө берди.

Алтынай кырк кызы менен күндө таразага түшүүчү экен. Эртесинде таразага түшсө, бир тал чачы жок. Алтынайдын бир тал чачынын оордугунан кырк кызды оодарып түшүүчү экен. Ал күнү таразага түшсө, Алтынай кырк кызга тең келип калат экен. Алтынай: «Киши ичсе уктабай турган тамак бар бекен?» — деп сурады эле, бир кемпир: «Киши ичсе уктабай турган тамак жок. Тырмагыңды таза алып койсон уктабайсың» — деди. Алтынай тырмагын алып олтуруп, бир тырмагын таза алып коюп, ошол колунан кан чыгып кетсе чочуган бойдон алиги кемпирди жүрөккө муштап жиберсе, жүрөгү үзүлүп кетип өлүп калат. Кыз уктабай карап отурса, алды калдыр-кулдур этет. Карап турса бир жигит чыгып келди. Сол бетинен бир өбүп, сол чачынан бир сыларда Алтынай кармай калып: «Сен эмне кылып жүргөн жансың?» — деди.

«Мен ушундай жер үстүндөгү Жаныбек хан дегендин уулумун. Сиздин данкыңызды угуп, атайын келдим эле. Кечээ сизге келип ойгото албай, оң бетинизден өөп, оң чачыңыздын бир талын алып кеттим эле», — деди Алназар Бақы.

Кыз: «Мен эрге тийбей, жерге тиёмби? Жер үстүндө Жаныбек хандын баласы болсоң, мен сага тийбегенде кимге тиём? Мени алчу болсоң, ата-энеме айт», — деди.

Бала үйүнө барып, алиги багып алган атасына: «Айгандын кызы Алтынайга жуучу бол, мен Алтынайды аламын», — деди. Анда атасы: «Оо, кокуй балам, хан биздин эминибизди алат, эминибизге кызыгып берет? Жеке өтүктүү жете албай, жоор өтүктүү бата албай жүрсө, балам, бизге эмине деп берет», — деди.

— Сиз жуучу болуп барбай турган болсоңуз, мен мындан көрө житип жоголом, — деди.

— Ушул баламдан онолдук эле. Таздын көөнү болбосо, таза кыздын көөнү эмеспи дегендей, баламдын көөнү эмеспи? Барсаң боло, — деп кемпири абышкага айтты.

«Макул», — деп, атасы көк өгүзүн минип алып: «Мен элчимин, жуучумун, ханым. Элчиликке өлүм жок, жуучулукка кордук жок, ханым», — деп барды.

«Эй, кангыган абышка, эмне дейт? Өгүзүнүн куйругуна сүйрөтүп коё бергиле!» — деди хан. Абышканы жыга чаап, өгүзүнө артып коё берди. Кемпири көрө коюп: «Кокуй, уулум, катының менен куруп кал, абышканы өлтүрүп, өгүзүнө артып коё бериптир», — деди.

— Деги, эне, көөдөсү бүтүн барбы? — деди.

— Ооба,

— Эмесе кейибе, — деди да: «Эртен атам куландан соо болуп турсун», — деп жатып калды.

— Эртен менен атасы азанын айтып турду.

— Ата, барасынбы? — деди.

— Эй, балам, барам, — деп чал ханды карай жөнөдү.

— Мен элчимин, жуучумун, ханым! Элчиликке өлүм жок, жуучулукка кордук жок, ханым! — деп жана барды.

— Абышканы өлтүрүп жилик-жилик кылып, өгүзүнө артып, коё бергиле! — деди хан жигиттерине. Абышканы өлтүрүп, жилик-жилик кылып өгүзүнө артып коё беришти.

Кечинде өгүзү дагы келди. Кемпири көрүп: «Айланайын уулум, абышканы жилик-жилик кылып коё

бериптир», — деди. «Эй, эне! Иши кылып мүчөсү келсе болду» — деп, бала чалдын жилигин эптеп, кийимин жаап коюп: «Эртең менен атам азанын айтып турсун», — деп жатып калды.

Атасы эртең менен азанын айтып турду.

— Эй, ата, ханга барасыңбы? — деди баласы.

— Эй, балам, барамын, — деп көк өгүздү минип алып, мурунку айткан сөзүн айтып дагы барды. — «Абышканы өлтүрүп, сөөгүн өрттөп күлүн артып жибергиле», — деди хан. Абышканы өлтүрүп сөөгүн өрттөгөнү жатканда, Алтынай бир күнүн жумшап: «Томугун алып, ак чүпүрөккө түйүп, өгүздүн куйругуна байлап жибергиле» — деди эле алар томугун алып, ак чүпүрөккө түйүп, өгүздүн куйругуна байлап жиберди.

— Кокуй, уулум, өгүз келе жатат. Абышка жок, — деп кемпир дагы чый-пыйы чыкты. Бала өгүздүн куйругундагы томукту таап алып, кийимин жаап: «Атам эртең менен азанын айтып турсун», — деди. Атасы эртең менен азанын айтып турду.

Абышкага баласы: «Дагы барасыңбы?» — деди эле, ал: «Барамын» — деп жөнөп кетти. Абышка ханга келип: «Мен элчи, жуучумун, ханым. Элчиликке өлүм жок, жуучулукка кордук жок», — деп дагы айтты эле хан: «Бул тегин чал эмес экен го», — деп ойлоп: «Сенин эмнеңди жейин, малың жок болсо, төрт-беш мөөрөй кылам. Ушу мөөрөйдү бүтүрсөн ал. Уулуңу кечинде жибер», — деди.

Абышка үйүнө келгенден кийин Алназар Бакы жолдоштору менен кечинде хандыкына келишти.

— Келсенер, тамда эки бакма жолборс бар, ошону сойгула, — деди хан. Алназар жолборстун мурутун куйкалап койду эле, баягы дос болгон жолборс даяр болду. Ал жолборстун төрөсү экен, сарайга кирип, экөөнүн мойнун сый тиштеп чыга калды. Алназар Бакы жилик-жилик кылып союп, текче-текчеге алып коюп, биринин терисин жамынып, биринин терисин салынып жатып алды.

Эртең менен хан ойгонуп туруп:

«Эй, желдеттер, барсынарбы? Бая жолборстун үйүн сасытпай баланын өлүгүн сүйрөп таштагыла!» — деди. Бир желдет барып: «Эй, таксыр, жолборсту өлтүрүп коюптур», — деди. Падыша калп айтты деп ойлоп, жана бир желдетти жиберди эле, ал дагы: «Эй, таксыр, айтсам да өлдүм, айтпасам да өлдүм, жолборсту жилик-жилик кылып таштаптыр, биринин терисин жамынып, биринин терисин салынып алыптыр», — деди.

Эртеси хан жүз тенгени камыштын арасына чачтырып: «Ушу тенгени таап бер!» — деди.

Алназар Бакы баягы кумурсканын бутун куйкалап койду эле, жүз кумурска даяр болуп тура калды.

— Мына бул камыштын арасына хан жүз тенге чачтыртты. Ошону таап алып чыккыла, — деди Алназар Бакы.

Кумурскалар акчаны бир-бирден сүйрөп чыкты. Санаса бир тенге жок. Кумурскаларды кайта жабылтты. Кайта жабылтканда караса, баягы бир бутун үзүп берген кумурска сүйрөй албай жүргөн экен. Алназар Бакы хандын акчасын кумурскаларга бүт жыйнаттырып келип берди эле, хан:

— Эми эртең менен бир киши чыгарамын. Алназар Бакы бир киши чыгарсын. Экөөнүн колуна эки чайнек беребиз. Алар көз көргүс жерден суу алып келет. Анын кишиси мурун келсе, мөөрөй аныкы, — деди.

Алназар Бакы тегирмендин ташын көчүгүнө байлаган кишисин жиберди. Хан бир киши кошту. Хандын кишиси сууну чөмөрүп алып жолдун как ортосуна чейин жеткизбей келе жатат. Ошондо берки тегирмен ташты ыргытып жиберип безип жөнөдү. Хандын кишиси чалкасынан кетти, тигил киши кайра барып, сууну алып келгиче, Алназар Бакынын адамы алда качан ханга алып барып берди.

— Эми кечинде жолдош-жорон менен ушу тамга кирип отур! Тамдын төбөсүнө жеткиче көмүр төктүрө-

мүн. Туш-туштан көрүк менен бастырамын. Чыдап бересинер, — деди.

«Көл уртаар, бир-эки көлдү уртап кел!» — деди Алназар Бакы. Хандын вазири туш-тушунан усталарды жыйнай келип көрүктү бастырды. Темир ысып боз-ала болуп, ичиндегилердин демдери кысылып: «Төксөнчү сууну» — дей беришти. Улам «төк» деген сайын көл ууртар окшуп келип: «Басып, тура тургула!» — деди. Бирөө: «Эй, бизди күйдүрүп өлтүрөсүңбү?» — деп тура калып далыга бир муштады эле, көл ууртардын оозунан суу атып чыгып, хандын шаарынын бир жагын кошо каптап кетти.

Түнүндө Алназар Бакы кызга жүгүрүп келип: «Эми эмне мөөрөй кылат?» — деп сурады эле, кыз: «Эртен кемегени казат. Бир койду союп, этин казанга салат. Бир тутам шыбакты колуна берет. Ошону менен «этти бышыр» дейт. Кудай берерине алса, шыбак эт бышкыча күйүп турат, Кудай бербесине алса, дүр этип тамат да, өчүп калат. Кашыктагы кара суудан ууртатып, нике кыйып мени сага алып берет. Тоюн ошо болот», — деди.

Эртен менен койду союп, казанды асып, бир тутам шыбакты Алназардын колуна берди. Алназар Бакы отту жакты. От күйүп, эт бышып жатты. Эт бышкан убакта от өчтү.

Хан бир кашык кара сууга нике кыйып, Алназарга кызын берди. Алназар кайнатасынын берген дүнүйөсүн үчөөнө бөлүп берип:

— Эми жер үстүнө ким чыгат? — дегенде:

— Алпкаракуш чыгат, — дешти.

— Алпкаракуш кайда болот? — деди бала.

— Адырда бир булак бар. Ошол булакты өрдөп чыксаң, баш жагында калын терек бар. Алпкаракуш так ошондо, — дешти.

Бала эртең менен чыгып жүрүп отуруп, баягы булакка барды. Барса теректин башында эки балапан: «Жеди эле жеди, жутту эле жутту», — дейт.

Караса, терекке бир ажыдаар оролуп чыгып бара жаткан экен. Ошондо Алназар Алтынайдын алтын шакегин колунан чыгарып алып: «Сен Алтынайдын шакеги болсоң, ушул ажыдаарды мага өлтүрүп бергин», — деп урду эле, шакек бир жагынан тийип, бир жагынан чыгып, ажыдаар бир убакта жерге шалак деп жыгылды. Алназар кылыч менен ажыдаарды бөлө чаап алып, айбалта менен теректи тепкичтеп отуруп, башына чыгып барды.

Барса эки балапан: «Жутту эле жутту, жеди эле жеди», — деп чынырып жаткан экен.

Алназар: «Силер эмне кылып жаткан жансынар?» — деп сурады.

— Биздин энебиз чабыттап кетти эле. Ажыдаар келип жеймин дегенде, чынырдык эле, — деди. Алназар ажыдаардын куйругун эки балапанга бөлүп берип:

— Энен кайсы маалда келет? — деп сурады.

— Энем күүгүмдө келет.

— Кандай келет?

— Жолу болгондо, үйдөй таш үдүрөндөп, койдой таш кодурандап келет. Жолу болбогондо, кызыл шамал ышкырык менен, бороон-чапкын менен келет.

Бир убакта балапандардын энеси келет. Келгенде бороон-чапкын менен узун терекке келип конот. Узун терек чайпалып токтобой, кыска терекке келип конду.

— Жылда тууганымда балдарымды ажыдаар жеп кетчү эле. Бул маалга калмак эмес эле. Башыма балаа балдарсынарбы? Жаныма жапаа балдарсынарбы? — деп чыркырады.

— Эй, энеке, башына балаа эмеспиз. Жаныңа жапаа балдарбыз, — деди балдары.

— Жакшылыкты көргөзөлүбү, жамандыкты көргөзөлүбү?

— Эй, балам, жамандыкты көрсөтчү! — дегенде балдары ажыдаардын көкүрөгүн көрсөттү эле, Алпкаракуш жутуп жиберди.

— Эй, балам, эми жакшылыкты көрсөткүлө! — дегенде, балдары баланы көрсөттү эле, аны да жутуп жиберди.

«Кокуй, какбаш, сал эле сал, ташта эле ташта!» — десе, кулгуп коюп таштабайт. «Кой, какбаш, ичинде ирип кетет, ташта эле ташта» дегенде:

«Атаа, балдарым, коё турсанар болот эле. Баштагысынан эки эсе артык эр кылдым эле. Эми биртике коё турсанар, бүткөн боюн чылк темир кылат элем», — деди.

Жерге таштап жибергенден кийин Алпкаракуш баладан:

— Сен эмне кылып жүргөн жансын? — деп сурады эле, Алназар Бакы:

— Мен жер үстүндөгү адам элем. Сени жер үстүнө чыгат дегенинен келдим эле, — деди.

— Эми бүгүн балдардын кайгысы менен чабытым аз болуп калды эле. Эртен чабыттап алайын. Бүрсүгүнгө кел. Кырк кашык суу, кырк торгой ал, — деди. — Бер дегенде бир кашык суу, бир торгойдон берип тур.

Убадалуу күнүндө Алназар Бакы Алтынайды алып келди. Алпкаракуш даяр болуп турган экен.

Алпкаракуш Алназарды үстүнө мингизип алып учуп жөнөдү. Бер деген жерден суу берип, эт берип жүрүп отурду. Бир жерге келгенде Алпкаракуш:

— Келе суу? — деди.

— Суу түгөнүп калды.

— Келе эт? — деди.

— Эт түгөнүп калды эле, — деди Алназар.

Алы кеткен Алпкаракуш ылдыйлай баштады. Алназар Бакы ыйлап туруп ийри такымынан кесип берди. «Келе суу?» — деди. Бир көзүн чегип берди. Жер үстүнө чыкканда Алпкаракуш тамшанып:

— Кийинки берген этин менен суун эң таттуу экен, — деди.

— Эт түгөнүп эништеп баратканда, ийри такымымдан кесип бердим, суу дегенде көзүмдү чегип бердим, — деди Алназар.

— Эми далда жердеги такымын турар, — деп көзүн бүркүп жиберген экен. «Жакшылыкка — жакшылык, ал өлгөнчө жакшылык, жамандыкка — жамандык, ал өлгөнчө жамандык» — деп, Алпкаракуш коштошуп алып, жерин карай учуп кетти.

Алназар Бакы келинчегин ээрчитип алып, жезкемпирди карай жөнөдү. Бир нече күн жол жүрүп, Алназар Бакы бир күнү үшкүрдү.

— Сен эмне үчүн үшкүрдүң? — деп Алтынай сурады.

— Эми мен сага жок, сен мага жок, — деди Алназар Бакы.

— Эмне үчүн биз бири-бирибизден ажырайбыз?

— Бир жезкемпир сага жумшады эле, ошонун күчү менен сага бардым.

— Атаганат, аны атамдын төрүндө экенде айтсаңчы! Атамдын Мыка деген кушу бар эле. Ошону алып келип, көзүн чокутуп өлтүрөт элек. Адамга жай бербеген желмогуз абышкасынын көзүн чокутуп өлтүрттүм эле. Өчөштүк менен мага жиберген экен. Анын өзү качып кутулуп кетти эле. Эми илгери барсак, бир түптүү көк таш бар. Ошого барганда мен жибектен аркан эшейин, мени ошо ташка бек танып байлап кой. Анан сен баргын.

«Алып келдинби?» дегенде, «алып келдим» деп айткын.

«Кайда?» дегенде «балан жерде» деп айтарсын. Ошондо жылан болуп мени карай окторулуп сойлоп жөнөр.

— Атандын көрү, түбү куртка жакшылык кылган оңбосун, — дегин. Ошондо: «Эмне болду?» — деп кылчайып тура калат. «Менин карыным ач» — деп айтсаң, «Ме ачкыч, тамакты өзүң барып ич» — деп, ачкычты ыргытып жиберер. Дарбазаны ачып, коргондун ичине кирсен, төрүндө бир боз там бар. Ичине кирсен, тыягы сандык, быягы сандык, орто жеринде койдой боз сандык. Ошону бат жара теп.

Аны жара тепсен, ичинде кол башындай сандык бар. Кол башындай сандыкты жара тепсен, ичинде жети кара кучкач жаны бар. Ошолордун башын бат-бат үзүп өлтүр, — деди.

Алназар жезкемпирге барды.

— Алып келдиңби? — деди.

— Алып келдим, палан жерде турат, — деди. Кемпир жылан болуп окторулуп сойлоп жөнөдү.

— Атаа, деги куртка жакшылык кылган онбосун. Мен ачып-арып, жөө-жаландап келсем, тамак жөнүн айтпастан кетип баратасың.

— Мына, тамакты өзүң алып ич, — деп кемпир ачкычты ыргытып жиберди.

Алназар дарбазаны ачып, төрдөгү боз тамга кирип, койдой боз сандыкты жара тээп, ичиндеги кол башындай сандыкты жара тээп, ичиндеги жети баштуу кучкачтын башын үзүп, кайта кызды карай жөнөдү. Кызды карай жүрүп келсе, бута атым жерге ажыдаар келип жыгылган экен, андан ары барса кыз эси ооп жаткан экен. Кызды таштан чечип, сууга салып эс алдырып, кемпирдин шаарына келишти. Экөө эзилишип: «Бизге оной менен мындай шаар, мындай дүнүйө табылбайт» — деп жатты. Алтынайдын боюна бүтүп, эгиз эркек бала төрөдү. Агасынын атын — Асан, инисинин атын — Үсөн койду.

Бир күнү каалганы бекитип койсо, бир киши келип, каалганы кагат. Алтынай нан бышырып, Алназар Бакы үйдө олтурган экен.

Алназар Бакы тура калайын деди эле, зайыбы басып койду. Өзү барып эшик ачты. Ал киши Алтынайдын сулуулугунан чалкасынан кетти. Алтынай жоолук менен желпип эс алдырып, бир нан берип, кошунана жиберди. Көрсө, жаңыдан келип конгон кербен экен. Ал кайрылып кошунана:

— Эй, кербен башы, бир сулуу айым көрдүм. Ошону сага алып берсем, мага эмне берер элен? — деди.

— Ушул жолго алып чыккан малымдын жартысын берер элем. Айымды мага кандай кылып алып бересин?

— Адам өлтүрө турган уу таап бериниз. Бир аттын жүгүн бериниз. Калган айласын өзүм табамын.

Кербендерди жөнөтүп жиберип, алиги кербенчи Алназар үнүн угардай жерге келип: «Как жүрөгүм, кара боорум», — деп чынырып жатты. Алназар Бакы: «Ушул Кудай урганды жөнөтүп жиберейинчи, кишинин кулак-мээсин жеди», — деп кербенчинин жанына келип жайын сурады.

— Эй, садаган кетейин. Бир аттын жүгү менен жолдошторум таштап кетти. Кара боорум, как жүрөгүм ооруйт.

Анда Алназар Бакы мен эле жүктөп берейин деп, бир жаккы жүгүн жөлөтүп туруп, экинчи жагын жаны коюп жатканда кербенчи ууну үйлөп жиберди. Алназар Бакы ошол замат чалкасынан кетти. Ангыча кыйкырык, чуу чыгып, кербенчилер шаарга кирип келишти. Коркуп кеткен Алтынай эки баласын бир чункурга тыга салып, үстүн бир курмушу менен жаба салып, бир карын майды үстүнө таштай салды. Кербенчилер дүнүйөсүн алып, Алтынайды олжо кылып жөнөдү.

Баягы кербенчи Алназар Бакыга ууну чала үйлөгөн экен, эс алып үйүнө келсе, эч нерсе жок. Карап турса, бир чункурда кын-кын үн чыгат. Ача салса, бир карын май менен эки баласы. Алназар Бакы баласын көтөрүп алып, мурунку келген эски жолун карап жөнөдү. Жөнөп кетип бара жатса, алдынан бир өзөн суу жолукту. Улуу баласын жээкке коюп, кичүүсүн көтөрүп алып суудан кечти. Суунун ортосуна келгенде сыйгаланып жыгылып баласы сууга түшүп агып кетти. Жээктеги баласын карышкыр ала качты. Алназар Бакы эки баласынан ажырап аябай ыйлап, тентип жөнөдү.

Ошол учурда бир шаардын ханы өлгөн экен. Хандын эркек баласы болбогондон кийин керээз калтырыптыр: «Кушумду учургула, кимге консо, ошол хан болсун!» — дейт. Хандын кушу үч күнгө чейин эч кимге конбойт экен. Үчүнчү күнүндө шаардан чыга учуп бая-

гы Алназар Бакы жаткан терекке конду. Терекке келип кессе, ичинен Алназар Бакы түшүп келди. — «Мына хан, мына бек» — деп, Алназар Бакыны хан көтөрүштү.

Алназар Бакы хан болуп, ит агытып, куш салып жатып калды.

Эмки сөз Алтынайдан.

Алтынайды кербендер алып баргандан кийин, «мен алам, сен аласың» болуп талашып калышыптыр.

Алтынай:

— Эй, кербен башчылар, мен бир ой кылсам, силер көнөсүнөрбү? — деди.

— Эй, садаган кетейин айым! Сиздин айтканыңызга биз көнбөгөндө эмне кылабыз?

— Эми көнө турган болсоңор, баарын кийиминерди чечип, көйнөк-дамбалчан болуп, көйнөгүнөрдүн этегин байлаштырып алып жарышып келгиле, киминер мурун келсеңер ошонунарга тием.

Баары: «Эй, таза адилет адам экен да» — дешип жарышканы кетишти. Алар кеткенден кийин Алтынай бир атын минип алып, башка аттарын айдап алып, баягы шаарга кирип кетти. Калаага барып аттарды жоготуп, жаман кийим кийинип алып, калаанын ичин кыдырып жүрдү.

Баягы карышкыр ала качкан баланы койчу ажыратып, чонойтуп кой кайтартып алат. Берки сууга аккан бала балыкчынын чоосуна түшүп, балыкчы багып алат. Койчу ажыратып алган бала кой жайып келсе, бир бала суудан балык алып жатат.

«А баатыр, бир балык берчи?» — десе: «Эмине деп берем?» — деп, балыгын көтөрүп жөнөйт.

— А, баатыр, токтой турчу, атын ким?

— Атым — Үсөн.

— Эмесе, менин атым — Асан. Экөөбүз Алназар Бакы дегендин баласы экенбиз. Мени карышкыр ала качып, койчу ажыратып алып, койчунун баласы болуп жүрөм. Сен сууга агып, балыкчы кармап алып, сен чоочунун баласы болуп жүрөсүн. Биз минтип

жүргөнчө, кетели, — деп апасы кирген калаага кол кармашып кирип келишет.

Алназар Бакы бир күнү отуруп үшкүрөт. Аялы сура-са айтпайт. Анда Алназар Бакы ит агытып, куш салып кеткенде, зайыбы Куйту күн деген күнүнө:

— Ушул Алназар Бакыда чон күйүт бар, ага түспөлдүү бала болсо, же азган-тозгон катын болсо карай жүрчү, — дейт.

«Макул» — деп, издемек болду. Куйту күн эрте-синде калааны кыдырып жүрсө, Алназар Бакыга окшош эки бала ар кимден нан сурап жүрөт. Куйту күн:

— Кимдин балдарысынар? — деп сурады.

— Алназар Бакы дегендин балдарыбыз. Атабыз кайда экенин билбейбиз, — деди.

Куйту күн баланы чакырып алып, жакшы кийим кийгизип, үйгө отургузуп койду. Алназар Бакы ит агытып, куш салып, үйүнө кечинде келсе, эки баласы үйүндө отурат. Алназар Бакы балдарын көрүп бакырып ыйласа балдары атасын көрүп бакырып ыйлап, кучакташып калды.

Алназар Бакы дагы бир күнү балдарын ээрчитип, ит агытып, куш салып кыдырып кетти. Нечен күн, нечен түн жүрүп үйүнө келип үшкүрдү. Зайыбы: «Балдары болсо табылды. Эми ушу балдардын энеси бар го» — деп ойлоп, Куйту күнгө:

— Бир азган-тозгон катын болсо, карай жүр, — деди. Күн калааны карап жүрсө, бери караса киши көргүдөй эмес, ары караса сөөгү таза аял чүмкөнүп жүрөт. Күн аны чакырып:

— Бери кел, балам, баш карашып алалы, — деди.

— Эне, сиздин башыңызды карап берейин. Менин башым таза эле, — деди.

— Күн башын каратып атып байкаса, бети жарк-журк этет.

— Сени падышанын катыны ээрчитип кел, кайыр берем деди эле, жүр, — деп Алтынайды хандын үйүнө алып келет.

Кечинде Алназар Бакы үйүнө келсе, Алтынай үйүндө отурат. Ошентип, Алназар эли-журту, балабакырасы менен жыргап-куунап жатып калган экен.

МУНДУУБАЙ

Илгери өткөн заманда бир жандан ашкан Мундуубай деген бай бар экен. Жерге батпас малы бар, бир балага зар экен.

Бай бир күнү тойго барат. Балалуу элди караса, баласын учкаштырып келди. Баласы жок Мундуубайды караса, ак айгыр минип, коколой башы бастырып келди. Балалуу элди караса, баласына атын карматып кирди. Баласы жок Мундуубай болсо, ал балага берсе кармабайт, бул балага берсе кармабайт, ээринин кашын кагып туруп калды. Элдин баары тамакка киргенде бир чоң кыз эшикке чыгып: «Баласы жок Мундуубай эшикте калды», — деп кайра үйгө кирип кетти. Баягы сөздү уккандан кийин Мундуубай айгырын башка бир салып кайра тартты.

Мундуубай үйүнө:

— Кемпирим, сени жебесем! — деп ачуусу келип кирди.

— Эмне кылдым, какбаш? — деди кемпири.

— Мени баласы жок деп бүгүн көпчүлүк жаман өлтүрдү.

Кемпири:

Кудайын берген баланы, какбаш,

Курдашын мен бакпай койдумбу?

Тенириң берген баланы, какбаш,

Тентушун мен бакпай койдумбу?

Алчалуу мазар олуя

Азыр берет деп уктум,

Төрт түлүк малдан төрт тогуз,

Алалы да Алчалуу мазар баралы, —

деди. Кемпирдин сөзүн Мундуубай кабыл алды. Төрт түлүк малдан төрт тогуз алып, бир айчылык жолго жүрдү.

Темирден чокой жыртылды, ыргайдан таяк түгөндү. Мазарга барып тобо тасым кылып жатып калды. Алып барган малды союуга киши таппай Мундуубай: «Ээ, Кудай, пендем десен көзүмө бир караан көргөз», — деп чуркап жолго чыкты. Эки жагын караса бир топ кербен келе жатат. Баягынын алдын тосуп чуркап барды.

— Салам алейкум, кербен башы! — деп, салам берди.

— Алейки салам, жол болсун! — дешти.

— Андай болсун, кербендер. Силерди тосуп келгеним анча-мынча даамым бар эле, ошону бүгүн конуп ичип-жеп берүүнүздү сураймын, — деди.

— Макул болот, — деп баары түшүп калды. Жегенин жешти, жебегенин айдап кетти. Батасын беришти, бакыт тилешти.

Тан агарып атканда, тараза жылдыз батканда, кыбыладан кызыл мунар жел болуп, эми дабыш берди дейт:

«Бир эмес үч кылдын, кыйын-кыйын күч кылдын. Мусапыр болуп бир келдим, кемпирин байкуш канетсин, сообу тийсин байкуш» — деп, бир аяк каймак бергенде: «Тентип жүргөн мусапырга аягымдын алдын, ашымдын ырыстуусун берет» — деп, колумдан жулуп алдың. Экинчи ирет келүүмдө дубана болуп бир бардым. Кемпирин байкуш канетсин: «Дубанам, сопум» — деп, короодогу туу кара боз соолукту жетелеп киргенде, колуман сүйрөп чыгардың. Үчүнчү ирет зээрчи болуп бир бардым. Кемпирин байкуш канетсин: «Табакка этти салганда, астыма келип калганда, астымдан табакты тартып алгансың, как оройго салгансың. Карыш жерим айрылып, какшап куурап калгамын», — деп байдын койнуна аяктай ак алманы, байбиченин койнуна көнөктөй көп алма салып кеткенсиди. Бай энтиге тура калганда байбичеси: «Бай, сага белги болдубу?» — деп сурады. Бай: «Мага бир жышаан болду» — деди.

Кемпирдин боюна бүттү,

Келберсип жолуна түштү.

— Байбиче, сен үйгө бар, мен жылкыны көрүп келейин» — деп, бай жылкыга кетти. Ошондо курсактагы бала сүйлөдү:

«Айланайын энеке,
Тобулгуну кармап көр.
Тобулгу кармап түшөйүн.
Тобулгудай жаным бек болсун.
Айланайын энеке,
Ыргайды кармап көр.
Ыргай кармап түшөйүн,
Ыргайдай жаным бек болсун!» —

деп чиренип-чиренип кеткенде, байбиченин белдемчисинин боосу быт-чытынан үзүлүп кетти дейт.

Байбиче сыртка чыкты дейт.
Тобулгуну кармады,
Топ этип бала түштү дейт.
Бала жерге түшкөндө,
Эки колдун башына
Кан ченгелдеп түштү дейт.
Асты жагын караса,
Алты тутам көкүл бар.
Аркасына караса,
Аяктай кара калы бар, —

экен дейт. Үйүндө Куйту күн деген күнү бар эле. «Жан кишиге билдирбестен байдан сүйүнчүнү өзүм алам», — деп жөнөп кетти.

— Байым, сүйүнчү, түлкү ичигин кийинчи! Түрпүлөнүп сүйүнчү! Балкы ичигин кийинчи, бапалаңдап сүйүнчү, — деп чуркап байга барды.

— Болсун, эмне экен? — деди.

— Сүйүнчүмдү бербесең айтпаймын.

— Бир тулуп дилде берейин.

— Жок, албаймын.

— Анан эмне аласын?

— Менин башымды азат кылыңыз! — деди.

— Андай болсо башың азат, алтымыш кулач ала байтал энчине басканым, кырк кулач кара өгүз энчине бас-

каным, мурду көзөлбөгөн жүз төө энчине басканым, — деди бай.

Куйту күн: «Аз гана айтпай, көп айтчы, байым», — деп туруп алды. Ошондо Мундуубай:

Он эки капка шаары бар, Куйтум,
Он бештеги жигит бар, Куйтум,
Өзүн билип, өзүн тий, Куйтум, —

дегенде Куйту сүйүнүп: «Байбичен алтын көкүлдүү бир эркек, күмүш көкүлдүү бир кыз тууду! — деп шаарга кирип кетти.

Мундуубай сүйүнүп, үйүн көздөй чаап жетти. Аладан бээ союп, ашыркы¹ элди жыйып, куладан бээ союп, кумдагы элди жыйып, тоодой эт кылып, көлдөй чык кылып элге берди. Той тарарда Мундуубай баласын этегине салып барды да: «Атын коюп бергиле» — деди, Ак сакал көк сакалды карап, көк сакал кара сакалды карап, кара сакал боз баланы карап, боз бала жерди карап, эл балага ат коё албай койду. Баарысы минтип турганда эшиктен бир киши кирип:

«Ассалому алейкум, эмне кылып жатасынар?» — деди.

Ошондо үйдөгүлөрдөн бир киши: «Мундуубай карыганда бир перзент көрдү эле, ошонун атын коё албай жатабыз», — деди.

Баягы киши: «Көкүлдүү бала турбайбы? Аты — Көкүл болсун!» — деп бата берип чыгып кетти. Ошону менен баланын аты Көкүл болуп эл тарады.

Мундуубай эми: «Кудайга шүгүр», — деп жылкысына жөнөп кетти. Келсе, жылкысынын баары чөп жебейт. «Суу ичпей жылкынын бардыгы куураган турбайбы», — деп жылкысын сууга айдады эле, жылкысы сууга барбай кайра өзүн көздөй качты. «Бул эмне болду?» — деп сууга барса, сууда казандай өпкө агып келе жатат. «Бул жогорку элдин малы кара өпкө болуп жатат

¹ Ашыркы — бүткүл.

деди эле, кара санап өпкөсүн сууга салып жиберген экен го» — деп, укуругуна сайып, бери тартайын десе, өпкө экиге жарылып кетти! Түшө калып алайын десе, жети баштуу желмогуз экен. Мундуубайды жерге көтөрүп уруп, төшүнө минип алып: «Айт Мундуубай, малыңды алайынбы, сенин жаныңды алайынбы? — деп коркута баштады. Ошондо Мундуубай:

Желинин көрсөн казандай,

Эмчегин көрсөн камчыдай.

Мүйүздөрү жылтылдак,

Туяктары шылкылдак.

Сан-сарала сан уюм,

Сан өзөн толгон көп уюм.

Көп уюмду берейин.

Өйдө тур, кемпир, өйдө тур, —

деп жалынды. Анда кемпир: «Сен өлгөндө анын баары меники эмей кимдики?» — деп желе берди. Мундуубайдын оозунан зил кетти. Мундуубай:

— Ак тикен көрсө аймаган,

Тилин тикен сайбаган.

Чок дегенде бук деген,

Тизесин жерге бүктөгөн.

Кош аркан салып жүктөгөн,

Сан-сарала сан төөм,

Сары өзөн толгон көп төөм,

Ойсул-Ата малым бар.

Муну дагы берейин,

Коё бер, кемпир, колумду, —

деп жалынды.

Кемпир: «Сен өлгөндөн кийин меники эмей кимдики?» — деп желкилдетти. Мундуубай:

— Кекире башын керт оттойт,

Кетмендей куйрук ал оттойт.

Татыран башын тарт оттойт,

Табактай куйрук ал оттойт.

Сан-сарала сан коюм,

Сары өзөн толгон көп коюм,
Чолпон-Ата малым бар,
Муну дагы берейин.
Коё бер колум, коё бер! —

деп дагы жалынды. Кемпир: «Ал сен өлгөндө меники эмей кимдики?» — деп желип-желип алды эле, Мундуубайдан ал кетти:

— Кокту жерлер келгенде,
Койкондошуп оттогон.
Жылга жерлер келгенде,
Жылтылдашып оттогон.
Бооруна борколдой чычкан ийин казган,
Шонуна карышкыр, түлкү жол салган,
Сан-сарала сан жылкым,
Сан өзөн толгон көп жылкым,
Муну дагы берейин,
Коё бер, кемпир, колумду, —

деп көзүнүн жашын көл кылып жалынды.

Кемпир: «Ал сен өлгөндө меники эмей кимдики?» — деп дагы желкидетти.

Мундуубай:

«Чек дегенде мекирет,
Ташка чыгып секирет.
Сан-сарала сан эчким,
Сан өзөн толгон көп эчким,
Муну дагы берейин,
Коё бер, кемпир, колумду!» —

деп дагы жалынды. Кемпир: «Ал сен өлгөндө меники эмей кимдики?» — деп ого бетер желди. Мундуубайдын айласы кетип:

«Таз карадай таранып,
Такымга чачы оролуп.
Сүлөөсүндөй керилип,
Сүйлөөгө сөздөн эригип.
Алачыктай ак байбичем бар,
Муну дагы берейин.
Коё бер, кемпир, колумду!» —

деп жалынды. Анда кемпир: «Сен өлгөндө кемпирин меники эмей кимдики?» — деп дагы желип, Мундуубайды өлтүрмөй болду.

Акыры өлөрүнө көзү жеткенде Мундуубай:

«Эми көз канамдын карасы,
Тиш канамдын сарысы.
Көзүмдү ачып көргөнүм,
Оозумду ачып өпкөнүм,
Эр Көкүлдөй ботом бар,
Муну дагы берейин.
Көё бер, кемпир, колумду!» —

деп жалынды. Ошондо жезкемпир: «Алда байкуш ай, мурун эле эмне айтпадың, эми качан бересин?» — деп алкылдатты. Чал шашканынан: «Жети күндө берейин», — деди. Ошондо желмогуз кемпир: «Макул», — деп көздөн кайым болуп кетти.

Мундуубай Болжомонун Боз дөбөгө чыгып, өйдө карап өкүрсө, күн айрылып кеткендей, ылдый карап өкүрсө, жер айрылып кеткендей болуп мурутун булкуп ыргытып, боздоп турду. Ошондо алачыктай ак байбиче муну кереметинен билип келип:

— Кагылайын байым, малдан кемсинби же баштан кемсинби? Не башына күн тууду? — деп сурады.

Мундуубай:

— Мен куруюн, байбиче, тиш канамдын сарысы, оозумду ачып өпкөнүм, көзүмдү ачып көргөнүм, Көкүлдөй ботомду жети баш желмогуз кемпирге бермек болдум, — деп буркурап, боздоп ыйлады.

Анда байбиче:

— Сен ага эмне ыйлайсың? Жаман чал, жүр үйгө, — деп үйүнө алып барып, байтал бээнин бал кымызын баса чайкап, кунан бээнин курч кымызынан куя чайкап берди да: «Ай, бай, сенин Кеден дос деген досуна бар. Болсо ошондон айла болот деди. Мундуубай Тор айгырды минип аркыратып учкан бойдон Кеден досуна жөнөдү.

Ошондо Кеден дос ит агытып, куш салып, кырк жигитти бош чалып жүргөн кези экен. Кеден дос алыстан бир караан көрүп:

— Ой жигиттер, карга десем карга эмес, караанын көрүп турам. Тетиги келе жаткан Мундуубай досум болбосун. Чапкыла! Эгер Мундуубай досум болсо ак кийизге салып, бутун жерге тийгизбей, алтын тактын үстүнө алып келип койгула, — деди.

Кеден досу Мундуубайды ал күнү аябай сыйлап конок кылды. Эртеси:

— Досум, айда келүүчү эмес элен, жылда келүүчү эмес элен, башыңа не күн түштү? — деп сурады. Мундуубай досуна жүзүн буруп, эчтемени жашырбай болгон ишти айтып берди. Ошондо Кеден дос: «Сабыр кыл. Сенин балан Көкүлдү туулду дегенде жер астындагы үч алп жер үстүнө чыгып, жер үстүндөгү жети алп жер астына түшкөн. Ошол үчүн алп энеси желмогуз кемпирди: «Боорткол жүнү боорунда, чырымтал жүнү соорунда кезинде соолтуп кел», — деп жиберген. Сенин жылкыңда бир Кербээ бар эле. Ошол качып Алатоону ашып барып, Муздактөр деген жерде үстүнө мөңгү жамынып, астына таш төшөнүп жатат. Ошону барып жети кат ак кийизге туудур, кара узун керкулунуна эмиз, сары узун Көкүлгө күлазык кыл.

Усталарды жыйдырып айырмач жасат. Алтындан акыр соктуруп, күмүштөн казык кактырып, Керкулунду алып келип байлап кой. Көкүлдүн башына төбөсү карыш кара бөрк кийгизип, Керкулунга мингизип, Боорукер кан дегенге качыралы», — деди.

Мундуубай аттанып жөнөп кетти.

Баягы Кеден дос айткандай Мундуубай Муздактөр деген жерге келсе, Кербээ жатып-туруп, кайкалактап калган экен, алдына кийиз төшөп туудурду. Кара узун Керкулунга эмизип, сары узун Көкүлгө күлазык кылып, Кербээни алдына салып айдап үйүнө келди. Алтындан акыр соктуруп, күмүштөн казык кактырып Керкулунду байлатты.

Кеден дос болоттон канжар кылдырып, алтынчы күнү келди. Керкулунга айырмач токуп, Көкүлдү мингизип, өзү Кербээни минип учуп кетти.

Экөө жүрүп отуруп, жүрүп отуруп эки жолдун айрылышына барганда Кербээ бээлик кылып жүрбөй турган болду. Ошондо Кеден дос:

— Алты чуркап койгондон, Кербээ,
Атан өлүп калдыбы, Кербээ?
Жети чуркап койгондон, Кербээ,
Жети атан өлүп калдыбы, Кербээ? —

деп, таш токмок менен бир, куу токмок менен бир урса:

— Айланайын, Кеден дос,
Кагылайын, Кеден дос,
Кангыратпа башымды,
Дангыратпа башымды.

Жаны тууп, белимди бууй электе минип алдын, менин күчүмдү Керкулундан сурагын! — деп баспай койду. Кеден дос:

— Ай, Керкулун, жаныбар,
Мындан ары сен барсан,
Кулан, бөкөн көп болот.
Кулан, бөкөн көрбөгөн бала
Таңыркап түшүп калбасын,
Таңыркатпай алып өт.
Андан ары сен барсан,
Кыз-келини көп болот,
Кыз көрбөгөн жаш бала
Таңыркап түшүп калбасын,
Таңыркатпай алып өт.
Андан ары сен барсан,
Боорукер эле Карахан,
Кан ичме Карач деген бар,
Караханга алпарсан,
КерКулун, Кудайдын жалгаганы.
Кан ичмейге алпарсан,
Кудайдын каргаганы, —

деди да, Керкулунду учуруп коё берди. Өзү Кербээ менен үйдү көздөй тартты.

Бир күндүк жерге барганда, Керкулунга тил кирип, Көкүлдү карап сүйлөдү:

«Төш олонду бош тарткын,
Чап олонду бек тарткын.
Камчы салбас кара сан,
Катыра камчы сала көр,
Такым этти бөлө көр,
Көкүлжан, тарак-тарак кыла көр!» —

деди. Ошондо Көкүл:

Төш олонду бош тартты,
Чап олонду бек тартты.
Камчы салбас кара сан,
Катыра камчы салды дейт.
Такым этти бөлдү дейт,
Тарак-тарак кылды дейт.
Булуттуу көктүн асты менен,
Мундуу чөптүн үстү менен учуп жөнөдү.

Эми баягы желмогуз кемпир Мундуубайга келип:

— Баламды бер! — дейт. Мундуубай эси чыгып:

— Балаң качып кетти. Ишенбесең мынакей! — деп, Керкулундун изин көргөздү. Ошондо кемпир үстүнкү эрди менен көк шыпырып, астынкы эрди менен жер шыпырып: «Сары изине чөп салып, саргая катып куубасам. Куу изине чөп салып, кубара катып куубасам желмогуз атым өчсүн», — деп кууп жөнөдү.

Желмогуз кемпир жүрүп отуруп, баланын жети күн жүргөн жерине күн шашкеде жетип келди. Баягы Керкулун уктабаптыр. Керкулун кырга чыкса, карга десе карга эмес, түлкү десе түлкү эмес, бир караан көрүндү. Ошондо Керкулунга тил кирип:

«Мен көргөндү көрдүңбү, Көкүл,
Мен билгенди билдинби, Көкүл?» —

деди. Анда Көкүл:

— Түнөргөндүн көзүнө
Түн чалыңкы көрүнөт.

Карайгырдын көзүнө
Кан чалынкы көрүнөт,
Түк эчтеке көрүнбөйт! —

деп. Кер кулун:

Жыбыр, жыбыр жер бийик, Көкүл,
Жер үстүндө мен бийик, Көкүл,
Тиги желмогуз кемпир көрүнөт, Көкүл, —

деди. Бала эси чыгып ыйлап жиберди. Кер кулун:

Куюшканын кыскартып, Көкүл,
Көмөлдүрүк бош тартып, Көкүл.
Катыра камчы салсанчы, Көкүл,
Коёндой эгим бөлүнсүн, Көкүл.
Томуктай эгим көрүнсүн, Көкүл,
Тайгандай бутум түзөлсүн, Көкүл, — деди.

Көкүл айтканын кылып учуп жөнөдү, желмогуз кемпир жете албай калды.

Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп бир жерге келгенде Көкүл түшүп, азыкты жеп, атын чалдырып отурса, Керкулунга тил кирип:

Жер-жер бийик, жер бийик, Көкүл,
Жер үстүндө мен бийик, Көкүл.
Кар шынгыдай көрүнөт, Көкүл,
Түптүү бир немедей көрүнөт, Көкүл.
Билгенин болсо айта тур, Көкүл,
Сени бир жерден кутказдым эле.

Эми кан ичме Карачка туш келдик, Көкүл, —
деди. Көкүл тескери карап ыйлап жиберди. Ошондо Керкулун: «Сен менин боорума ач кене болуп жабыш, мен боосу жок боз турумтай болуп, асмандап «чыр» деп алып учайын. Мени көрбөй калса, Боорукер Карачандын дал эшигинин алдына алып барып түшөйүн. Көрүп калса, төшкө таяк саларда, эгеме тоёрдо салам айтып тура кал», — деди.

Керкулун боз турумтай болуп «чыр» этип учарда кан ичме Карач качырып калды. Төшкө таяк саларда,

этинe тоёрдо, Көкүл салам айтып тура калды. Караса, ушундай сонун бала: «Алыстан качып келаткан бала экен, каны качып келаткан бала экен. Үйгө алып барып бир нече күн коюп, канын толтуруп ичейин», — деп кан ичме Карач Көкүлдү алып үйүн көздөй жөнөдү.

Ошондо желмогуз кемпир: «Ийирдим да кийирдим, Карач. Качкынымды сага кийирдим, Карач. Качкынымды берип кет, Карач!» — деп жетип келди. Анда Карач: «Анкылдаган желмогуз, сага кантип берейин», — деди. Ошондо кемпир: «Оп», — деп келип жутту эле, Карач, Көкүл, Керкулун ичине кирип кетти. Тоо каранын төрт буту желмогуз кемпирдин бутуна илинип калды. Кан ичме Карач жанындагы болот канжарын алып кабыргадан жарып сыртка чыгып, кемпирдин беш башын айра чапты. Бир башы асманга чыкты, бир башы жерге түштү. Ошондо жерге түшкөнү: «Жети күндө жети миң кол алып, сени чаап албасам, Карач», — деп көздөн кайым болду.

Анда Карач: «Жети күн олтуруп, жети миң ок куюп, сени сага кылбасам» — деп, Көкүлдү бөктөрүп, Кер кулунду жетелеп намаз шамда үйүнө барды.

Карач баягы боорукер Каракандын баласы эле. Баланы алып келгенин малчысы көрүп, ханга айтып барган экен. Хан кокуйлап: «Эмдигиче канын ичип койду го» — деп, таң сүргөндө Карачтын үйүнө келип:

Карач балам, үйдөбү?
Үйдө болсон, үн бергин.
Үйдөн чыкпай бат бергин!
Керүүлөй чап, кенч алдын,
Кетменчисин кошо алдын,
Мындан олжо бербедин.
Өөдөлөй чаап, олжо алдын,
Мында олжо бербедин! — деди.

Карач тебетейи жок, топучан, чапаны жок, көйнөкчөн, кепичи жок, маасычан чыга калды.

— Кечээ бир бала таап алды дейт. Ошону сурап келдим, — деди атасы.

— Мен да эл четине жоо келип калган окшойт дегеним. Эчак эле канын ичип алгамын, — деп үйүнө кирип кетти баласы.

— Тар коргондон өтпөсөм, кең коргонго жетпесем, оозуна таш бекитип салбасам, аскадан алыс учуп өлбөсөм жаман аты саа калабы, маа калабы? — деп, кайра тартты атасы.

— Айтса, айтпаса төгүнбү? — деп, Карач: — Баланды ал! — деп, баланы түндүктөн ыргытты.

Боорукер хан баланы жерге түшүрбөй тосуп алды. Анан: «Ушунун жаман олпогу жениме жамаачы болобу?» — деп, Көкүлдүн ак олпогун ыргытты, Боорукер хан аны да тосуп алды. «Бир буту майрык Керкулун мага ат болобу?» — деп, аны да ыргытты. Аны дагы тосуп алып, хан үйүн көздөй жөнөп баратып:

Кемпирим эле, кемпирим,

Кудайын бербес баланы

Курдашын мен таап келатам.

Тенирин бербес баланы

Тентушун мен таап келатам, —

деп кыйкырып үйүнө келди. Тоодой эт, көлдөй чык кылып той берди. Элдин баары этти жеди. «Балага ат койгула» — деди эле, чогулуп отурган эл: «Алтын көкүлү жайнаган жаш бала экен, аты Көкүл болсун», — деп эски атын коюшту. Ошонун ортосунда алты күн өттү. Баягы Карач алты күн тынбай ок куйду. Ошондо атасы боорукер ханга: «Ата, менин колум тийбей жатат, баягы Акдөбөдөн кароол кара», — деди. Атасы Тоокарага минип алып кароолго чыгып барса эчтеме жолуккан жок. Дигер шамда же кумурска экени билинбейт, же адам экени билинбейт, жердин жүзүн каптап, бирдемелер келатат. Атасы үйүнө келгенде, Карач: «Ээ ата, эмне көрдүң?» — деди эле. «Эч эчтеме көргөнүм жок, балам. Дигер шамдын ортосунда же кумурска экени билинбейт, же эл экени билинбейт, жердин жүзүн бербей каптап келатат», — деди атасы.

«Ой ата, билбесең жанагы баланы жети баштуу желмогуз кемпирден ажыратып алгамын. Бир башы

асманга учуп чыгып кеткен эле, бир башы: «Мен жерге кирбесем, жети күндө келбесем, сени чаап албасам, Карач» — деп, жерге кирип кеткен эле. Ата, жанагы баланды бер, эртең урушка барайын», — деди Карач.

Боорукер хан: «Оо, атаңдын көрү жаман арам, элинди чогултуп урушка барбайсыңбы, менин балама асылбай», — деп баласын кагып койду.

Карач ак мылтыкка уучтап дары куюп, сүмбөлөп окту уруп: «Карач, Карач», — деп кыйкырып жоого тийди. Көрсө, желмогуз Экей, Текей, Бозбармак, Бозой алптары менен келиптир. Кылычтын мизи тийдиби, найзанын учу тийдиби. Карач аран качып кутулду. Карач атасына келип: «Жаныма караан болсун», — деп дагы Көкүлдү сурады. Боорукер хан ары карап ыйлап, бери карап күлүп Көкүлдү Карачка кошуп берди.

Карач ак мылтыкка кош уучтап дары куюп, сүмбөлөп окту уруп, Көкүлдү ээрчитип: «Карач, Карач!» — деп жоого тийди. Калың колду жапырып кирди.

Ошондо желмогуздун Бозкоён деген аты бар экен, анын тилин Керкулун билет экен. Керкулун Бозкоёндун тилин озунуп байлап коюп: «Карач, сен аттан түш да Тоокараны жыгып эчкиче бууп, артыма бөктөр. Көкүл экөөң учкаша мингиле да, катыра камчы салгыла. Аркар ашпас Алатоону аттап алып түшөйүн» — деди. Карач Керкулундун айтканынын бардыгын жасады. Керкулун асман менен алып учуп бара жатып туман салды. Сасык туман эч көрсөтпөй басып калды. «Мен Көкүлдү кармадым, мен Көкүлдү кармадым» — деп, бири бири менен сайышып тумандын ичинде далайы кырылып, Бозбармак, Бозой, Экей, Текей, желмогуз бешөө эле калды. Ошондо Бозкоёндун тили бошонуп: «Бешөөн беш атыңды жыга сал, эчкиче туягын бууп сал да, салбыратып артып ал. Өзүнөр учкашып алгыла. Буларды кууп жетелик» — деди. Айтканын кылышты. Бозкоён кууп жөнөдү.

Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп Бозкоён Керкулунга жетти. Керкулун акылы менен какыраган кара ташка түштү, Берки көйкөлгөн көк шиберге түштү.

Керкулун Көкүл менен Карачка кайрылып: «Эми мени агыткыла, Бозкоёнду мага Кудай берсе, тигилерди силерге бергени. Силер үйүнөрдү көрөсүнөр, мен үйүмдү көрөм. Эми мени агыткыла», — деди. Баягылар Керкулунду агытышты.

Ары башын каккылап, бери башын каккылап Бозкоён шиберден жеп:

— Акылы жок, менден мурун келип түшкөн жерин көр, — деп таба кылып жата берди.

— Ээ, Бозкоён, экөөбүзгө эмне жок? Силердин алптар алса, сени минип, мени жетелеп алат. Биздин алптар алса, мени минип, сени жетелеп алат. Чөбүбүздү оттоп, суубузду суулап бирге жүрө берели, — деди Керкулун.

— Ай, чөптү, сууну аяп жатамбы? Кел, бирге оттоп, бирге суулап туралы, — деди Бозкоён.

Уламдан-улам жакындап, кашынымыш болуп алдап туруп, Керкулун Бозкоёндун ооз омурткасын сый тиштеди. Мандайын жара тээп, баса берди. Муну көрүп турган Карач: «Кана, бир-бирден билек түрүп, күч сынашалы», — деп чыга келди. Желмогуз: «Бозбармак, барчы», — деди. Бозбармак чыкты эле, Карач аны ары-бери жыгып башын кесип салды. Желмогуз Бозойду жиберди. Карач аны да жыгып, башын кести. «Дагы кел!» — деп, Карач кайта барды. Экей чыкты, Карач анын да башын кесип ыргытайын деп жатканда: «Ойногон Карач десем, оюлган Карач турбайбы» — деп, Текей менен желмогуз кемпир чуркап келди. Карачты экөөлөп жатканда, Көкүл келип, Текейди шыйрактан алып туруп башын ташка чапты. Карач экөөлөп желмогузду да өлтүрүп, үйлөрүнө жөнөштү. Ошондо боорукер хан: «Балдарым аман-эсен келер бекен?» — деп, жолду карап көзүнүн жашын көл кылып ыйлап турган экен. Көкүл: «Атам сага кейир бекен, же мага кейир бекен? Сен мурун барып атама учурашкын» — деп, Карачты алдыга жиберди.

Карач атасына келип салам айтты. Боорукер хан чочуп: «Ой, балам Карач, нары жагыңды караймын,

бери жагынды караймын. Менин Көкүл балам кана-кей?» — деди. Карач: «Кечээ алптар менен алышып, күчтүү менен күрөшүп жүргөндө, Көкүл уулуна ок жаңылып калыптыр», — деп жооп берди. Карахан ишенбей сыртка чыгып караса, Көкүл топ жылкыны айдап келе жатат. Боорукер хан калың элди жыйып, жамбы аттырып, улак тарттырып чон той берди. Эл Көкүлдүн эрдигине ыраазы болуп: «Баландын өмүрү узун болсун!» — деп, жабыла бата берип, ошону менен тынч жатып калды. Бала күндөн-күнгө чонойду. Бир күнү Көкүл Карачтын аялына барып:

— Эр эригип бук болдум, жене,
Эр кумарын ким жазат, жене?
Ат семирип лык болду, жене,
Ат кумарын ким жазат, жене? — деди.

Анда жеңеси:

— Эр эригип бук болсо, уул,
Эр кумарын куш жазат, уул.
Ат семирип лык болсо, уул,
Ат кумарын туз жазат, уул, —

деп Көкүлдүн атына туз берди. «Өзүн бир куш кармап кел, ошону мен таптап берем. Эриккенин жазылар», — деди. Көкүл куш кармап келди эле, жеңеси Күлайым мүнүшкөр киши экен. Кушун бир күндүн ичинде таптап берди. Аңга чыгып, Көкүл кушун салса, күнүгө бирден гана алат, ашык албайт.

Он беш күндөн кийин Көкүл: «Күнүгө бирден аласың», — деп шыйрагынан кармап ташка бир чапты эле, куш өлүп калды. Күндөрдөн күн өттү, айдан ай өттү. Бала чоңоюп калды. Бир күнү Көкүл жеңесине дагы эриккендиги жөнүндө айтты эле, анда жеңеси: «Ушундан жүрүп отурсан, жүрүп отурсан бети тик бийик аска бар. Ошол жалама зооканын башында Агыйын деген бүркүт бар. Эки гана балапаны бар. Бирөөсү эң сындуу, сыпаттуу, бирөөсү эң жаман, ошол жаманын алып кел, таптап берейин», — деди.

Көкүл Керкулунга болоттон така кактырып, өзүнө болоттон тайтуяк кылдырып, Керкулунга минип бая-

гы зооканын жанына келди. Көкүл кулжанын буту токтобос, Кудай урган как тоскок. Текенин буту токтобос, Теңир урган көк тоскок зоонун башына чыкса, баягы женеси айткандай, бүркүттүн эки балапаны жатат. Бирөөсү эң сулуу, сыпаттуу, бирөөсү эң жаман. Жакшысын алайын деп женесинен коркуп, жаманын алып үйүнө келди. Келсе, женеси кебезден уя жасап отурган экен. Бүркүттүн балапанын көрүп: «Жумуртка чагында сары суу басып калган турбайбы, үйдөй болгон уюткан коргошундун үстүнө алып койгула», — деди.

Карач коёмун деп коё албады. Көкүл жалгыз колу менен алып койду. Карач арданып катынынын бетин айра тепти. Көкүл же женесине болуша албай, же ага сына болуша албай, эшикти тарс коюп, эшикке чыгып кетти. Женеси: «Эрдүү катын таяк жейт, койлуу катын куйрук жейт, токто, уул!» — деп чуркап чыкты.

Женеси Көкүлдүн жанына барды да:

— Үч күндөн кийин кел, бүркүттү таптап коёюн, — деди.

Женеси айткан күнү Көкүл бир атка кымыз жүктөп алып келди. Баягы бүркүт сонун болуп калган экен. Карач менен жайылмакка чыкты. Карач өз бүркүтүн алды. Көкүл Агыйынын алды. Экөө жайылтып жүрдү. Көкүлдүн бүркүтү көзүнө эмне көрүнсө, ошону алды, Карачтын бүркүтү эч нерсе алган жок, кечинде үйдү көздөй кайтып келе жатып Карач: «Көкүл, сенден бир нерсе сурайын», — деди. Көкүл:

— Үстүндөгү кишмиш¹ тон,

Сурасан чечип берейин.

Колумдагы Агыйын,

Сурасан муну берейин.

Астымдагы Керкулун,

Сурасан түшүп берейин, — деди.

Анда Карач: «Астымдагы Керкулун, аны сурап, сени кантип жөө коёюн. Үстүндөгү кишмиш тон, аны

¹ *Кишмиш* — кымбат баалуу аң териси.

сурап, сени жыланач кантип коёюн? Алдагы колундагы Агыйын бүркүттү сурайын», — деди. Көкүл кыя албастан кыңырылып туруп берди. Эки бүркүттү Карач эки колуна кондуруп, Көкүл анын атынын тизгинин мойнуна түрүп жетелеп алды. Үйгө барганда эшикке чыгып: «Эки колун байлоодо, эки көзүң жайлоодо, төрөм, эри өлгөн катындай эмне болдун? — деп сурады.

Карач: «Көкүл, сурасам эле берди», — деди.

Бир күнү Керкулун: «Жүрү, атам Бозайгыр, энем Кербээ көзүн кан басып, жылкыга жетпей калыптыр. Сенин атаң Мундуубай, энең Ак байбиче жүктүн алдынан турбай калыптыр», — деди.

Көкүл боорукер ханга келип:

— Мага уруксат кылыңыз. Менин да ата-энем бар эле, эмне болгонун бир билип келейин, — деди.

— Уруксат, балам, мени эсинден чыгарбай, бир кайрылып келип кет, — деди боорукер хан.

Көкүл жүрүп отурса, жүрүп отурса, бир тоо турат, жөн турбай жылып турат. «Оо, бияктын тоосу жылып турат экен ээ», — деп жанына барса, Көк дөө экен. Аны менен бир нече күн, бир нече түн кармашып, көтөрүп чаап өлтүрдү да, ошону менен Көкүл дагы жөнөдү.

Жүрүп отуруп, Көкүл Ак дөөгө жолугат. Аны менен да үч күн, үч түн кармашып, акыры Көкүл женет.

Көкүл дагы жүрүп отуруп, жүрүп отуруп Кызыл дөөгө туш келет. Муну менен Көкүл он беш күн, он беш түн күрөшөт. Керкулун он беш күн, он беш түн чөп жебей, суу ичпей карап турат. Алышып алга толо элек, күрөшүп күчкө толо элек Көкүлдүн каруусу кетип, шалдырап калганда Керкулун биле коюп, Кызыл дөөнүн омурткасын бириктире тиштеп койду эле, Көкүл көтөрүп чапты. Кызыл дөөнүн денесинин жармысы жерге киргенде ал: «Ой, Көкүл, менин батегимдин астында, байпагымдын башында жети бүктөм ак болот бар, ошону алып, типтик көтөрүп бек шилтесен, ошондо башым аласың, антпесен башымды кесе албайсың», — деди. Көкүл баягы жети бүктөм ак болотту алып, шилтээрде Керкулун:

— Болотту чаппай кармап турсаң, дөөнүн башы өзү түшүп калат, — деп токтотуп коёт. Көкүл: «Болотту чапса эмне болот эле» — десе: «Анда өз башынды кошо ала кетип, акыр кыямат болмок», — дейт Керкулун. Көкүл болотту дөөгө жакындатканда Кызыл дөөнүн башын алып түшөт. Көк дөөнүн башы:

— Жүрөгүңдү жүрөгүмө бас, — дейт. Көкүл: «Кой, бул мени дагы өлтүргөн турат окшойт», — деп дөөнүн жүрөгүн Ит ичпестин ала көлүнө салып жиберсе, көл соолуп калды. Дөөнүн башы:

— Ичегимди алып белине курчан, балбан болоруна жакшы, — дейт.

Көкүл дөөнүн ичегисин алып курчанайын деп жатса, Керкулун:

— Ичегиси менен курусун, үйдөй кара ташка ыргыт, — деди. Көкүл Кызыл дөөнүн ичегисин ыргытты эле, кара таш как жарылып, таруудай быркырап кетти.

Көкүл атын токуп минип алып, дагы жолго чыкты. Күндөн күн өтөт, айдан ай өтөт. Бир жерден кетип бара жатса, бир айыл турат. Көкүл: «Бул кимдин айылы болду экен?» — деп барса, баягы атасы Мундуубайдын айылы. Мундуубай Көкүлдү таанып:

«Башымдагы куу булут кеттиби?» — деп, баласын басып жыгылат. Кемпир, чал, карындашы Көкүл менен көрүшүп, коргошун болуп эрип кетерде кырчоосун үзүп Керкулун үйгө кирип, тиштеп туруп бир чака сууну ортосуна куюп жиберди. Төртөө төрт башка болуп үшкүрүп отуруп калышты. Ошентип, Көкүл эне-атасын таап, эли-журту менен жыргап-куунап жатып калышкан экен.

ЧЫНЫБЕК

Бар экен, жок экен, Миңбай менен Жүзбай бар экен. Миңбайдын миң кою, бир баласы, Жүзбайдын жүз кою, бир баласы бар экен. Миңбайдын баласы бир

күнү коюн талаага кайтарып чыгып уктап калса, карышкыр келип койду ээн жайкын эртеден түшкө чейин кырат. Бала болсо ойгонбостон уктап жата берет. Жүзбайдын баласы кой кайтарып жүрүп, Минбайдын коюн карышкыр кырып жатканын көрүп: «Кудай куу-раткыр, коюнду карышкыр кырып кетпедиби» – деп, баланы ойготот.

Минбайдын баласы тура калып: «Сен жүз коюн менен мага тенелгиң келеби, менин мин коюм бар, эмне үчүн ойготосун, эң кызык түш көрүп жаттым эле, түшүмдү таап бер» – деп, Жүзбайдын баласын жаакка бир салат. Жүзбайдын баласы карап турсунбу, а да жаакка бир салат. Ошентип, экөө түштөн урушкан бешимге чейин урушшуп аябай чарчашат. Акырында Жүзбайдын баласы: «Эмне түш көрдүң? Айтчы, каадалуу түшүңдү угайын?» — деди. Минбайдын баласы: «Каадалуу түш дейт тура. Башыма Күн тууп, аягыма Ай тууп, орто жерине Чолпон жылдыз чон тууп жатыптыр, бул каадалуу түш эмегенде карышкыр кырган кой каадалуу бекен? — деди.

Жүзбайдын баласы: «Сатасынбы түшүңдү?» – деди. Минбайдын баласы: «Сатамын, карышкыр канча коюмду кырса, ошончо кой берип алгын», – деп убадалашты. Жүзбайдын баласы: «Карышкыр канча коюнду кырды экен деп санаттырса, Минбайдын баласынын туура жүз коюн кырыптыр. «Жүз коюмду өлтүрүптүр, жүз коюнду бердиңби?» – деди. Экөө: «Алдым, саттым, береке» – деп кол алышып, кечинде үйлөрүнө кайтып келишет.

Жүзбайдын баласы эл жата үйүнө барды эле, атасы тура калып: «Кокуй, балам, коюң кана?» – деди. Баласы: «Атаке, түшкө сатып жибердим», – деди. Жүзбай: «Ал эмне болгон түш экен, жүз койдун баарын саттыңбы?» – деди. Анда баласы күлүп: «Башыма Күн тууп, аягыма Ай тууп, орто жериме Чолпон жылдыз чон тууган түшкө саттым, атаке», – деди. Атасы ордунан тура калып, жеткен жеринде келтек менен, жетпеген жеринде тезек менен уруп, баласын кубалап жиберди.

«Эгер койду таап келбесен ичинди жарып, башынды итке салбасам, Жүзбай атым өчсүн» – деп, ачууланып кала берди.

Бала айлап-күндөп жүрүп отурду. Башы ылжыраган таз болду, курсагы ач болду, ошондо асманда учуп бара жаткан каргага кайрылып: «Карга аке, ынтымакка келели, бир табактан жешели, ачка өлүп баратам; жардам кылыңыз», – деп колун каргага сунду эле, карга: «Ошондой бол, таз балам, коюна салган чөптөн жейин деп барсам, жата калып таш алып, тура калып баш алып уруучу элен, дагы сага чала болуптур», – деп өтүп кетти. Мындан кийин үстүнөн бир көгүчкөн учуп өттү. Бала буга да кайрылып: «Көгүчкөн аке, ынтымакка келели, бир табактан жешели, ачкадан өлүп баратам, жардам кылыңыз», – деп колун сунду. Көгүчкөн: «Ошондой бол, таз балам, кар жаап, борошо урганда, короондон тамак жейли деп барсак, тузак тартып ата-энемди, бала-чакамды кармап алгансын, ата-энен: «Көё бер, убал болот» – десе: «Убал болсо Кудайым адал кылбай эле койбойбу» – деп, шишкебөк кылуучу элен, эми мусапыр болдунбу?» – деп өтүп кетти.

Канаттуудан айла болбогондон кийин бала: «Өлсөм дагы адам жетпес дөбөгө жетип өлөйүн, этимди карга-кузгун жесин» – деп, илкий басып андан ары жүрүп отурду. Акыры бутун шилтей албай, каруусу калбаганда дөбөгө келип, башына таяк жазданып, көзү чекчейип, бели бөкчөйүп, жатып үргүлөп уктап кетти. Таң агарып атканда бир адам келип: «Ой бала, тур, атка мингин!» – деп мингизип алып жүрүп кетти. Түш болгондо баягы адам артына айланып карап түрү суук бир таз баланын атына минип келе жатканын көрдү да, атып салмак болуп саадагын сууруп алды. Бирок кайра ойлонуп: «Буйрук ушул болсо, бул бечаранын канына сабын¹ болбоюн!» – деп кыз сабыр кылып жүрүп отуруп бир тоого келишти.

¹ Сабын — милдеттүү.

Эмки сөз кыздын тазга кандайча жолукканы жөнүндө болсун. Кыз өзү Күлгaaкы деген сыйкырчы кемпирдин кызы экен. Ал Сейит чалдын Өмүраалы деген уулуна качмак болуп убадалашыптыр. Ушу түндө адам жетпес дөбөгө Өмүраалы келип, кызды алып кетмекчи экен. Жигит ал күнү дөбөгө жетпей калып, буйрук менен кыз тазга дуушар болду. Кыз таздын башына дары сыйпады эле, жети күндө кундуздай кара чач чыкты. Ошентип, Айым сулуу: «Кудайдын буйругу», – деп таз балага тийди. Баланын аты Чыныбек эле.

Күндөрдүн биринде Айым сулуу түш көрүп, эртен менен Чыныбекке айтты: «Түндө түшүмдө Өмүраалы кырк жигити менен Чыныбекти өлтүрүп, колуктумду таап аламын деп жолго чыгыптыр», – деди. Чыныбек: «Андан коркпо, түшүн жакшы түш экен, мен аны өлтүрөт экенмин» – деп, жаман кементай кийип, бир жаман сары курумшу курчанып жүрүп кетти. Барып Өмүраалынын келе турган жолуна чоң ак үй болуп кубулуп, кырк кулактуу казандын ичинде толтура эт болуп кайнап турду. Ангыча Өмүраалы кырк жигити менен келип: «Кокуй, куйка таз ушу, тегеректеп карсылдатып сабагыла», – деди эле, жигиттери: «Таксыр, куйка тазыңыз адамбы?» – деп сурашты. Өмүраалы: «Ооба, адам» – деди. Анда жигиттер: «Адам болсо кантип тигилүү үй, жагылган от, кайнаган эт болуп калсын, жолдогу бышып турган бейиштин тамагынан жебей кетсек, жолубуз болбойт» – деп, түшө калып кырк кулактан кармап чыгаралы дегенде казан жарылып кетип, Өмүраалы баштап кырк бир киши күйүп өлүп калды. Чыныбек таз аларды кандайча айла менен өлтүргөнүн Айым сулууга айтып берди.

Арадан бир жума өтүп, жуманын түнүндө Айым сулуу түш көрүп, эртен менен тура калып: «Түндө түшүмдө Сейит чал баламды тиргизип, келинимди тапкызып алып, Чыныбекти өлтүрөм деп келе жатыптыр», – деди. Чыныбек таз муну угуп: «Экинчи үйүн көргүс кылайын» – деп, курумшу курун курчанып жүрүп кет-

ти. Барып Сейит чалдын келе турган жолун тосуп, ак тайлак болуп боздоп жүрдү. Сейит чал көрөрү менен куйка таз экенин билип, кармап алды.

Үйүнө алып барып чөгөрүп коюп, темир казыкты өркөчүнө кагып: «Келинимди таап бергин, баламды тирилтип бергин», – деп боздотуп кыйнай баштады. Куйка таз тайлак болуп муңданып, эки көзүнүн жашын мончоктотуп төгүп ыйлап турганда, Сейит чалдын Ашымкан, Кишимкан деген эки кызы келип: «Айланайын атаке, адам баласы кантип тайлак болуп жүрсүн, бекер жанын кыйнабасанар, бул деле Кудайдын бир макулугу турбайбы», – дешти.

Сейит чал: «Жок, баламдын түбүнө жеткен чунак ушу» – деп, ансайын ура баштады. Таз тайлак андан бетер көзүнүн жашын мончок-мончоктотуп төккөндө, эки кыз: «Атаке, ушу тайлагынды бизге бериңиз, Ит ичпестин ала көлүнөн сугаралы, эгер суудан ичсе, төө экени, ичпесе адам баласы, анык куйка таздын өзү. Андан кийин эмне кылсаңыз, өзүңүз билиңиз, бербесениз мойнубузга аркан салып муунуп өлөбүз», – дешип коркутушту. Чал: «Баламдын үстүнө кыздарымдан айрылбайын», – деп корккон бойдон бере салды. Эки кыз жетелеп алып, көлдү көздөй жөнөп калды. Тайлак жолдо секирип, ойноп тамаша салды. Кыздар каткырып күлүшүп, кумарга канды. Ошентип, Ит ичпестин ала көлүнө жетишип, тайлакты сугарайын деди эле, таз акен коргошун болуп суунун түбүнө түшүп кетти. Эки кыз тилдерин жебиретип, бойлоруп кибиретип, алаканын шак коюп, көчүгүн жерге так коюп, атасына: «Ырас эле куйка таз экен, суунун түбүнө коргошун болуп чөгүп кетти», – деп ыйлап барышты. Сейит чал: «Эчак эле айтпадым беле, чунак кыздар, чуулдап жүрүп ушуну кылмак эленер, кайсы жерге түшкөнүн көрсөтүп бергиле» – деп, эки кызын ээрчитип сууга келди. Суунун баарын ууртап коргошунду тиштеп алайын дегенде, Чыныбек таз жөргөмүш болуп кубулуп, бир теректин башына жөргөлөп чыгып кетти. Сейит

чал жылкычы чымчык болуп жөргөмүштү эми тиштейин дегенде Чыныбек асманга турумтай болуп учуп, жылкычы чымчыкты тырпыратып басып мээсин чукуп өлтүрүп, учуп кетти. Чыныбек келип, Сейит чалды кантип өлтүргөнүн айтты эле, Айым сулуу кубанып: «Эн жакшы кылыпсын, эми эл-журту бар жерге барып оокат кылалы», – деди.

Булар жүрүп отуруп, Каракандын жерине келип, кандын айлынын жанына чөптөн алачык жасап туруп калышат. Бир күнү кан кырк жигитин ээрчитип, куш салууга чыкты. Кушун бир түлкүгө салса албастан айланып учуп, таздын чөп алачыгына барып конуп олтуруп алды. Кан келип: «Ой, үйдө адам болсо, чыгып кушумду алып бергилечи», – деди. Айым сулуу тазды карап: «Кан келди, батыраак чыгып кушун алып бери», – деди. Таз: «Өзүң эле алып бере салбайсыңбы, кан жутуп коймок беле», – деп урушуп койду. Айым сулуу кушту алып берейин деп чыга калганда кан аялдын сулуулугунан эси ооп аттан кулап түштү. Айым сулуу: «Ушунчалык кан болуп туруп, киши көрбөгөн экенсиз» – деп, алтын жоолук менен желпип аттантып, колуна кушун кондуруп узатып жиберди.

Кан Айым сулууну көргөн жерден ашык болуп калат. Айым сулууну кантип алуунун амалын таппай, бир күнү тазды чакыртып алып: «Чыныбек баатыр, сага эп болсо бир тамаша салайын деп жатамын, жалгыз жатып сен да эриккендирсин, көптөн бери тим жатып мен да эриктим», – деди. Чыныбек таз: «Кандай тамаша салсаңыз да мени качат экен деп ойлобунуз», – деди. Кара кан: «Катын сайышып, жашынмак ойнойлу», – деди. Таз «Макул, нече күндөн жашыналы, кимден башталсын?» – деди. Кан: «Үч күндөн болсун, менден башталсын» – деди. Биринчи болуп кан жашынды. Таздын ары-бери күйпөлөндөп жүгүрүп жүргөнүн Айым сулуу көрүп: «Эмне кылып жүрөсүң?» – деди эле, «Канды карап жүрөмүн», – деди. «Кайдан карайсың?» «Кайдан карамак элем, ушулардан карап табамын», – деди. Анда

Айым сулуу: «Булардан таба албайсың, ат байлаган сарайда чон ак эркеч турат. Ошону сакалынан алып бакылдатып сабасан, өзү туруп келет», – деди. Чыныбек келип эркечти бакылдатып сабады эле, кан: «Мөөрөй сеники, Чыныбек баатыр», – деп тура келди.

Экинчи күнү кан дагы жашынды. Таздын ары-бери карап таба албай жүгүрүп жүргөнүн Айым сулуу көрүп чакырып алып: «Жардын түбүндөгү теректи өзөгүнө чейин кессең, кан өзү туруп келет», – деди. Таз чуркап барып, теректи өзөгүнө чейин кести эле: «Мөөрөй сеники, Чыныбек баатыр» – деп, кан ордунан туруп келди. Үчүнчү күнү кан дагы жашынды. Айым сулуу таба албай жүргөн күйөөсүн чакырып: «Эмне кылып жүрөсүң?» – деди. Таз: «Канды таба албай жүрөмүн», – деди. Анда Айым сулуу: «Кандын эшигинин алдында өсүп турган жалгыз гүлдү үзүп алсаң, өзү туруп келет», – деди. Таз кандын эшигинин алдына барып: «Жалгыз сага эмне бар?» – деп, гүлдү үзүп алды эле, кан: «Таз, мөөрөй сеники», – деп тура келди.

Кан үч жашынып, үчөөн тен таптырып койгон сон: «Эми бир жашынайын, меники төрт болсун» – деди. Таз макул болду. Кан төртүнчү жолу жашынды. Таздын дагы ары-бери чуркап жүргөнүн Айым сулуу көрүп: «Эмне кылып жүрөсүң?» – деп сурады эле, таз: «Канды карап жүрөмүн» – деди. Айым сулуу: «Кайдан табасың?» – деди. Таз: «Анын эмнесин сурайсың, сарайдагы ак эркечти сабасам, жардын алдындагы теректи кессем, эшигинин алдына чыккан гүлдү үзсөм эле, туруп келбейби» – деди. Анда Айым сулуу: «Ай, Кудай алгыр, кан бүгүн жакын арада жок, Сасыккөлдүн аралында кара буура болуп бөгүп жатат. Он эки четин таякты кургагынан, он эки кайың таякты суусунан кесип алып, ошол жыйырма төрт таягың сынганча сабасаң, кан өзү туруп келет. Болбосо канды алты издесең да таба албайсың» – деди. Таз Айым сулуунун айтканындай он эки четин, он эки кайың таяк кыйып алып, аралда жаткан кара буураны бакылдатып, жы-

йырма төрт таягы сынганча сабады эле: «Чыныбек баатыр, мөөрөй сеники» – деп, ордуна тура келди.

Кан: «Эми, Чыныбек баатыр, сен жашын» – деди. Таз макул болуп чуркап кетти. Катыны караса, таз бир кап менен кементайды көтөрүп чуркап жүрөт. Айым сулуу: «Эмне кылып жүрөсүн?» – деди. «Кандан жашынганы жүрөмүн». «Кайда жашынасын?» – «Кементай жамынып бир жерге жата каламын» – деди. Анда Айым сулуу: «Атаны каран күн ай, бери кел, кууратканы жүргөн турбайсыңбы», – деп чакырып алып, оймок кылып сөөмөйүнө салып, таздын көрпөчөсүн кайып олтуруп алды. Кан ары карап, бери карап таба албай айласы кетип акырында: «Мөөрөй сеники, бери кел», – деп чакырды. Анда Чыныбек: «Каным, канткенде мунун сулуу катынын аламын», – деп жүрүп көзүңүз боз ала болуп калган экен го? Мен ушу жерде катынымдын жанында отурсам көрбөйсүз», – деп ордуна тура калды. Экинчи күнү жашынганда Айым сулуу тазды колундагы ийне сапталган жиптин учундагы түйүнгө кошо түйүп жашырды. Кан ары-бери карап таба албай, айласы куруп: «Чыныбек баатыр, мөөрөй сеники», – деп чакырды. Таз: «Мен катынымдын жанында олтурсам мени көрбөйсүз», – деп тура калды. Үчүнчү күнү жашынганда, Айым сулуу тазды ийне кылып жакасына сайып алды. Кан ары-бери карап таба албай, айласы кетип: «Мөөрөй сеники, Чыныбек баатыр, кел» – деди. Таз дагы: «Мен катыным менен куракташып олтурсам көрбөйсүз», – деп ордуна тура калды. Ошентип кан женилип, катынын уттуруп ага ичи күйүп, бирок кандыгына салып, бербей койду.

Кан Айым сулууда бир керемет бар экенин билип дагы да ашык отко күйүп чыдабай, эли-журтун жыйнап: «Ким ушу таздын катынын алып берет?» – деп жарлык кылды. Ошондо оозунда тиши жок алтымыш жаштагы бир мастан кемпир: «Таксыр каным, мени он бештеги балага алып берсең, мен сени Айым сулууга жеткиземин» – деди. Кан: «Кандай кылып алып бере-

син?» – деди. Анда кемпир: «Аны Ит ичпестин ала көлүнө суу алып кел, кан оору болуп калды, ошол дары экен, үч күндөн калбай келгин, үч күндөн кала турган болсоң, катынын кандыкы дейбиз. Ал сууга бара турган болсо, үч күн эмес, үч жылда да келбейт» – деди.

Кан макул болуп, тазды чакырып алып, колуна бир көнөк берип: «Ит ичпестин ала көлүнөн ушуну менен бир суу алып кел, үч күндөн калба, үч күндөн калсаң, катынын меники болот», – деп буюрду. Таз макул болуп, көнөктү алып чуркап бара жатканын Айым сулуу көрүп: «Кайда барасың?» – деди. Таз: «Каным катуу келди, кара жаным таттуу келди, Ит ичпестин ала көлүнөн канга суу алып келейин» – деди. Айым сулуу: «Качан кел деди?» – деп сурады. Таз: «Үч күндөн калбагың деди», – деп жооп берди. Айым сулуу: «Үч күнгө чейин көнөккө толтура малдын заарын жыйып, анан канга алып баргың да, «Ит ичпестин ала көлү жылжып агып, суусу сары болот экен деп айт» – деди. Таз Айымдын айтканын жасап, үч күндөн кийин көнөктү канга алып барды да: «Ит ичпестин ала көлү жылжып агып, суусу сары болот экен, таксыр» – деди. Кан: «Ит ичпестин ала көлүнүн суусу», – деп ичип, соо жанын оору кылып алды. Ошентип төшөктө жатып кан калкына жарлык салды: «Ким таздын катынын алып берет, алып берген адамды эмне тилесе тилегине жеткиземин» – деди. Анда бир чал: «Каным, мага он бештеги кызды алып берсең, мен алып беремин» – деди. Кан: «Кандай кылып алып бересин? Эгерде айтканымды орундатсаң, сенин каалаганыңды аткарам, сөзүм эки эмес» – деди. Чал: «Чыныбекти жаян балыкка жиберели, балыктын кабыргасын алтын уук кылып бир жак ыптасын сөгүп жети күндө кел, жети күндө келбесең, катының кандыкы болот дейбиз. Ал жаян балыкка барса, жети күндө эмес, жети жылда да жетпейт. Жетсе да жаян балык жутуп коёт» – деди.

Кан тазды чакырып алып: «Жаян балыктын бир жак өңүрүн сөгүп кел, жети күндөн калбагың, жети

күндөн калсан, катынын биздики болот» – деди. Таз бул сөздү катынына барып айтты эле, Айым сулуу тору атты, чолок кара кылычты, алтын конгуроону, алтын шакекти Чыныбекке берип, асман менен учуруп жиберди. Ал учуп отуруп жети күндө жетти. Жаян балык Кудай жалгап суунун түбүндө ойноп жүргөн экен. Айым сулуу бир кезде жаян балыктын аксак тору атын семирткени алган экен. Ошондо Тору тулпарга тил бүтүп, мен: «Жаян балык, аксак атыңды ал», – деп чакырайын, чыгып келгенде башын кылыч менен жара чап» – деди. Таз макул болуп, кылычты кынынан чыгарса, жети кулач болуп узарды. Ангыча Тору ат: «Жаян балык, аксак тору атыңды ал», – деп күнгүрөндү. Жаян балык: «Тору атымды аламын», – деп чыгып келе жатканда таз кылыч менен башын жара чапты. Тору тулпар балыкты алып чыкмак болуп сууга кирип кетти. Бир топтон кийин балыкты желкеден тиштеп суудан тышка алып чыгып, өзү сулк жатып калды. Таздын айласы кетип ары чуркап ыйлап, бери чуркап ыйлап, бир убакта бир колтук бетеге жулуп келип, аттын оозуна тыгып олтурса, тору тулпар жаныбар ыргып тура калып: «Ат кадырын билбеген куйка таз, жети күндүн ичинде асмандап учуп келип жана да жаян балыкты тоодой кылып суудан чыгарып отурсам, ачка болгондур, жаныбар», – деп бир тутам чөп, бир ууртам суу бербестен, балыктын бир жак ыптасын сөгөсүн. Өлгөн бойдон кайра тирилбеймин дедим эле, бу да болсо Айым сулуунун кадыры», – деп чөптү жеп, сууну ичти. Тору ат антип-минтип тойгончо таз балыкты союп бир ыптасын тулпарга кырк бүктөп салып, асман менен учуп, жети күндө кайта келип түштү.

Таздын кеткени жети күндөн ашкандан кийин кан Айым сулууну аламын деп калкын жыйнап, нике кыймакчы болуп жатканда, Айым сулуу жети катар темир үй болуп жатып калган эле. Кандын айласы кетип, атып да, кесип да ала албай, акыры от менен чыгар деп тегерете карагайды үйүп, темирди ысытты. Таз-

дын келген убагында жети катар үйдүн алты кабаты күйүп, жетинчиси ысый баштаган экен. Ангыча алтын конгуроонун үнү чыгып калат. Айым сулуу таздын келгенин билип, сыйкырын жандырды эле, темир үй да жок, от да жок болуп, катын таз менен бирге отуруп калды.

Кан таздын катынын кандай кылып алууну билбей жинди болуп кала жаздады. Дагы акыл сурап калка жар салса, анда бирөө: «Ушу жакта көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын элик бар, ошону алып кел деп жиберсек, Кудай албаса да өлөт, жолдо ажыдаарлар көп» – деди. Чыныбек таздын катыны алардын сөзүн керемети менен билип, эрин чакырып: «Кан сени көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын эликти алып кел деп жумшайт. Канча күндө келесин десе, «күнү-түнү он күндө келейин» дегин, «ат алсан, жылкынын артында сүйрөлгөн бир кунан бар, ошону ал» – деди. Ангыча кандын жигити келип, Чыныбек баатырды алып кетти. Чыныбек баатыр үстүнө кирер менен кан ага: «Ушу жакта көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын элик бар экен, ошону алып келгин, сенден башка жароочу киши жок, канча күндө келесин?» – деп сурады. Чыныбек баатыр: «Күнү-түнү он күндө келемин» – деди. Кан: «Ат алгын» – деди. Чыныбек баатыр баягы жылкынын артында сүйрөлгөн жаман кунанды алып, катынына жетелеп келди. Ал жүдөө көрүнгөнү менен тулпар эле. Айым сулуу багып, тулпар алына келтирди да: «Тулпарды минип жолго чык. Кечкисин барып эс алгын да, эртен менен мойнуна курунду салып, элик жуушап жаткан чынар теректин түбүнө бар. Бул арканды үч тегеретип ыргытып, кайра чуу койгун, элик болсо артындан кошо жөнөйт» – деди. Баатыр тулпарын минип, закымдап жүрүп олтурат. Нечен ажыдаарлар тулпардын туягын чагып өттү, бирок тулпар былк этпеди. Кечкисин түнөп, эртеси эликке барса, ал чынар теректин түбүндө жаткан экен. Чыныбек Айым сулуунун айтканын жасап, арканын үч тегеретип ыргытып кайрадан чу кой-

ду. Ангыча элик барпандап артынан кошо жөнөдү. Чыныбек үйүнө келерине бир күн, бир түн калганда Айым сулууга кандын вазири келип: «Жүрүңүз, баатырдын ашын берели» – деди. Айым сулуу: «Бара бериниз, эртең келбесе, өзүм барамын» – деди. Эртеси Чыныбек эликти алып келип берди эле, кан эми эмне кыларын билбей калды.

Ошондо кандын бир вазири: «Сиз оорумуш болуп калыңыз, Чыныбек баатырды Күлгаакынын гүлүн алып келүүгө жиберели, анда барса Кудай албаса да өлөт» – деди. Айым сулуу муну керемети менен билди да күйөөсүн чакырып: «Каныңыз оорумуш болуп жатат, сени «Күлгаакынын гүлү дары» деп ошого жиберет. Сен «барбаймын» дебегин, «барамын» дегин», – деди. Ангыча кандын жигити келип, Чыныбекти алып кетти.

Барса, кан ооруп төшөктө жатыптыр: «Мен ооруп калдым. Бул ооруга Күлгаакынын гүлү дары дейт, ошону барып алып келгин, сенден башка жарай турган жигит жок экен» – деди эле, Чыныбек «макул» деп, баягы Тору тулпарды алып, үйүнө келди. Эртеси Айым сулуу кат жазып чөнтөгүнө салып берди да: «Нечен күн, нечен түн жүрүп отурганда жар боорунан бир жарты алачык көрүнөт. Анда бир кемпир жашайт. Кирип салам бер, ал сага туякка айран куюп берет. Оң колун менен айранды алгын да, сол колун менен катты алып бер» – деди. Чыныбек баатыр макул деп жүрүп кетет. Жүрүп олтуруп, баягы жарты алачыкка келсе, бир кемпир туякка айран куюп берди. Айранды оң колу менен алып, сол колу менен катты сунду эле, кемпир катты окуп: «Айымдын айтканын бербеске ылаажым жок. Сенин албаска ылаажын жок экен, күндүн танабын тартып, азыр үч кызымды чакырамын, сен кудуктун жанына жашынып жаткын. Ангыча үч кызым үч көгүчкөн болуп учуп келет, кичүүсү бардыгынан кийин келет, ошол кичүүсүнүн кийимин катып алып «тиемин» деп убадасын бермейинче түк бербегин» – деди. Бир убакта кемпир күндүн танабын тартты эле,

айтканындай үч көгүчкөн учуп келди. Кичүүсү кийин келди. Ошондо жашынып жаткан Чыныбек кичүүсүнүн кийимин катып алып, канчалык жалынса да бербей:

«Мага тийсең берейин, тийбесен бербеймин» – деди. Акыры кыз «тиемин» деп убадасын бергенде, кемпир келди да, төрт шакекти төрт жагына ыргытып жиберди эле, тиги жактан деле, бу жактан деле «той болот экен», – деп чуулдашып кишилер келе баштады. Кемпир чоң той жасап, Күлгакынын гүлүн берип, Чыныбек менен кызын узатты. Орто жолго келгенде кыз: «Жүрү, кайра баралы, энемдин баягы төрт шакегин албай, мен кетпеймин деймин, сен да алмайынча кетпейбиз деп жатып ал. Айласы куруганда шакегин берет» – деди. Ошентип, кайра үйүнө келишти.

Кыз энесине: «Шакегинди бермейинче, барбаймын», – деди. Баатыр да: «Алмайынча кетпеймин», – деди. Кемпир ары карап ыйлап, бери карап күлүп кыйылып туруп, төрт шакегин берди. Экөө шакекти алып жүрүп кетишти. Чыныбек үйүнө жетерге бир күн калганда кандын вазири Айым сулууга келип: «Жүрүңүз, баатырдын ашын берели», – деди.

Анда баатырдын катыны: «Эртең келбесе, өзүм барып беремин», – деди. Ошол күндүн эртеси колуктусун алып, баатыр келип калды. Кийинки күнү гүлдү алып барып, сууга чайкап канга берди эле, кан ичкен болуп, айыгып кетти. Бирок таздын сулуу колуктусун көрүп, андан бетер эси кетип, оорусу чынга айланды.

Чыныбек баягы төрт шакекти төрт бурчка ыргытты эле, баягыдай кишилер чогулуп келе баштады. Аларды көрүп, кандын тынчы кетип: «Бул эмне деген кишилерин, шаарды алабыз деп келгенби?» – деди. Анда Чыныбек баатыр: «Элине эл, журтуна журт кошомун, залал болбос», – деди. Кан сөзгө жыгылып калды. Бирок: «Таздын катындарын кантип аламын», – деп вазирине акыл салды. Анда вазир: «Сен өлгөн атамдан кат алып келгин деп жибер, андан Кудай албаса да өлөт», – деди. Муну баатырдын катыны дагы

керемети менен билип, эрине айтты: «Кан өлгөн атамдан кат алып келгин деп жумшайт. Сен барбаймын дебегин, барамын дегин», – деди. Ошол чакта кандын вазири келип, Чыныбекти алып кетти. «Атам бейиште бекен, же кейиште бекен, барып кабарын билип, кат алып келгин», – деди. Чыныбек макул болду. «Канча күндө келесин?» – деди. «Күнү-түнү он күндө келемин», – деди да, бир дөнгөч, он аркан даярдатып алып, кайта үйүнө келди. Катыны өзүндөй кылып Чыныбектин сүрөтүн тартып, дөнгөчкө байлап, карангыда аркан менен учуруп жиберди да, күнү бүткөнчө күйөөсүн көрсөтпөй катып койду. Тогуз күн болгондо кандын вазири келип: «Жүрүңүз, Чыныбек баатырдын ашын берели», – деди. Анда таздын катыны: «Эртең келбесе, өзүм барамын», – деди. Вазир кеткенден кийин Чыныбектин катыны кандын атасынын атынан: «Балам, мен бейиштемин, келип көрүп кеткин», – деп кат жазып, даярдап койду. Эртеси баатыр жазылган катты алып барып канга берди.

Кан катты окуп ыйлап: «Мени атам келип кет дептир, Чыныбек, мени да өзүндөй кылып учургун», – деп кыйнады: Чыныбек өчүн алгыдай кылып, элинен кыл аркан жыйып, канды кабыргасынан кан тамганча танып, тоонун башынан ылдый карай тоголотуп учуруп жиберди. Бир-эки күн өткөн соң, Чыныбек баатыр кандын аялына барып: «Жүрүңүз, кандын ашын берели», – деди. Аялы Чыныбек баатырдын Айым сулуусун туурап: «Эртең келбесе, өзүм барып беремин», – деди.

Кан тоодон учуп коктуга түшүп өлгөн соң элине кайтпады. Чыныбек канга аш берип, катынын алып, анын ордуна кан болуп, эл сурап туруп калды. Эли-журтун жыйып, баягы Жүзбай атасынын алдына барып: «Ата, башыма Күн, аягыма Ай, орто жериме Чолпон жылдыз чоң тууган түшүм ушул го», – деди. Атасы кубанып, аябай ыраазы болду. Бала ата-энеси, катындары менен ошол күндөн ушул күнгө чейин жыр-гап-куунап жатышкан экен.

ЧЫНАРБАЙ

Илгери бир убакта жетишпеген кембагал кишинин аялы токойдон чырпык терип жүрүп бир чынар теректин түбүнө толготуп, эркек бала төрөйт да, этегине ороп, чырпыгын аркасына көтөрүп үйүнө келет. Чынар теректин түбүнө туулганы үчүн баланын атын Чынарбай коёт.

Чынарбай чоноё баштаганда баягы чынар теректин түбүндө ар күнү ойноп жүрүүчү экен. Бала чонойгон сайын чынар терек дагы күндөп узарып өстү. Чынарбай күндө ойногону келип, чынар теректин күн сайын бир кулачтан узарганын сезип жүрдү. Чынар теректин өсүшүнүн сырын билүүгө айылдагылар тегерегине кароолчу коюп кезек менен күндө бир киши кайтаруучу болду. Бирок эч ким эч сыр биле алган жок. Бир күнү Чынарбай өзүнүн жолдош баласы менен чүкө талашып күрөшө кетип, жыгылып чалкасынан түшөт. Чынарбай жаткан жеринен турбай, көзүн ачып чынар теректин башын бир карап алып, эси ооп жатып калды. Жолдош баласы үйүнө барып кабар берди. Атасы келип Чынарбайды тургузуп: «Балам, сага эмине болду?» — деп, сурады эле, Чынарбай: «Ата, мен жыгылып кетип өөдө карасам, кырк канаттуу ат минген кыз келип чынар теректин башына конду. Чынар терек ийилип барып бир кулач узарды. Кыз бир аздан кийин асманды көздөй учуп көздөн кайым болду» — деп, атасына айтты. Бул чынар терек: «Кыздын тереги экен», — деп Чынарбай түшүндү.

Арадан эки-үч күн өткөндөн кийин Чынарбай астына ат минип, үстүнө темир тон кийип, жанына Ашык деген досун ээрчитип, кызды издеп жолго чыгат.

Чынарбай жолдошу экөө күнү-түнү жол жүрүштү. Ээн талаа, эрме чөл, как эткен карга, кук эткен кузгун жок жерлерден өтүп, аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болушту. Ушул кезде балдардын астынан бою бир карыш, сакалы миң карыш адам чыгат. Балдар

салам айтып: «Карыя, бул жол кайсы жакка алып барат?» — деп сурашты эле, анда карыя: «Балдарым, атынар ыргайдай, өзүнөр торгойдой болупсунар, кызыл өңүнөр самандай болуптур, ыраактан келе жаткан окшойсунар, издегенинер эмне?» — деди. Чынарбай атынан түшө калып, эки колун бооруна алып, карыяга башын ийип, өзүнүн көргөн-билгенин айтып берди. Карыя баланын сөзүн угуп туруп: «Балам, жолуң болсун, жаш экенсиң, жаштын тилегин берет, бактын ачылсын», — деп батасын берип, перинин аялы асман менен учуп, жер көрүп саякат кылып жүргөндө толгоо кирип, үйүнө жетүүгө чамасы келбей калган. Ошондо ошол чынар теректин башына конуп, кыз төрөгөн. Ал убакта сенин энең кембагалдын аялы болуп, оокаттын айласынан токойдон чырпык терип жүрүп толготуп сени чынар теректин түбүнө төрөгөн. Перинин аялы астына кызын алып, кызын бир карап, сени бир карап чынар теректин түбүндө жаткан сенин маңдайыңдан бир сылап туруп: «Тиги адамзаттын баласы болсо дагы кызым экөө бир убакта, бир жерде Кудайдын буйругу менен дүнүйөгө бир төрөлдү. Экөөнүн бактысы, өмүрү жана өлүмү дагы бирге болсун», — деп батасын берген. Кызы чоңойгондо ар дайым чынар теректин башына ойнотчу. Перинин кызы келген сайын чынар терек бир кулачтан өсүп турчу. Сен күндө чынар теректин түбүнө келип чүкө ойночусун», — деди. Чынарбай угуп туруп: «Карыя, эми аны мен кайдан табар экемин?» — деди. Анда карыя: «Балам, жолуңдун көбүн жүрүп, азы калды. Мындан ары жолуңардан ач бөрү чыгат, таман алдынардан кара чаар жылан чыгат, андан унчукпай өтүп кеткиле. Андан ары көзгө сайса көрүңгүс карангы калың токой кездешет, токойдогу жырткыч айбандардын кыйкырыгынан кулагыңар тунат, ал убакта кайрылып карабастан, атыңарды жыгып мууздап, жырткычтарга сала бергиле. Айбандар силерге тийбейт. Андан өткөндөн кийин күн батышты карап кара жерди тешилте тырмагыла, таң ага-

рып, күндүн нуру төгүлүп келе жатканда жер жарылып жол ачылат. Ошол жол менен жүрүп отурсанар кыздын өргөөсүнүн өзүнөн чыгасынар» — деп, көздөн кайым болду.

Чынарбай ээрчиткен досу экөө карыянын айтканындай жүрүп олтурушуп, кыз уктап жатканда өргөөсүнөн чыгышат. Чынарбай менен Ашык дос кыздын чачын белдерине беш айланта оролто байлашып, экөө эки ийinine минип, кызды аран ойготушту. Кыз ойгонуп асманга үч көтөрүлүп, жерге үч конуп: «Эмне кылып жүргөн жансыңар, максатыңар эмне, издегениңер эмне?» — деди.

Чынарбай көп сөз айтпастан: «Мен чынар теректин түбүндө төрөлгөн Чынарбаймын», — деди. Кыз бул кабарды энесине угузду. Энеси Чынарбайдын мандайынан таанып, кызын берип жер үстүнө узатты.

Чынарбай колуктусу жана Ашык досу үчөө жер үстүндөгү эл жок, мал жок, бир тоонун башына келип туруп калышты. Күндө Чынарбай менен Ашык дос экөө кийик уулап мергенчиликке кетет, перинин кызы ар дайым үйдө жалгыз калат. Кыз бир күнү эригип отуруп дарыяга барып чачын жууду эле, бир тал чачы дарыяга агып кетти. Ал дарыянын аягына бир кан суу тегирмен салдырган экен. Пери кыздын чачы агып олтуруп кандын тегирменинин барасына оролуп, тегирмен токтоп калат. Кан тегирменин оодартып карап, жалгыз тал алтын чачты таап алып, элди чогултуп: «Тегирменге оролгон перизаттын чачы экен, муну ким таап келет?» — деди. Элдин ичинен бир мастан кемпир чыгып: «Эгер тапсам, эмне бересиз, каным?» — деди. Кан: «Кааланынды беремин» — деди. Кемпир сүйүнүп: «Он бештеги балага алып бериниз, перизатты таап келемин», — деди.

Кан кемпирдин сөзүнө макул болду. Кемпир суу ылдый жүрө турган суу кайык, суу өөдө жүрө турган жел кайык жасатып алып, суу ылдый жүрүп эч нерсе таппады. Жел кайыкты минип суу өөдө издеп, суунун түпкү жерине барып токтоду. Кайыгын сууга байлап коюп, өзү кызды издеди. Кечке маал кемпир кыздын

үйүн таап, ыйламсырап кирип келди. «Элибизди жоо чаап кетип, журтта жалгыз өзүм калдым, ошондон бери тентип жүрүп, силерге дуушар болдум, багар-көрөрүм жок, кызматынды кылып, жанына эрмек болоюн, эми картайганда кайда барамын?» — деп көзүнүн жашын көлдөтүп ыйлады.

Кыз: «Энеке, мында жүргөнүңүздүн ылайыгы келбес, күйөөм келгенде акылдашып көрөйүн», — деди. Кемпир: «Андай болсо акылдашып көргүн, мен кабакка барып далдааланып жатып турайын, эриң жүрсүн десе жүрөйүн, жүрбөсүн десе, өзүмдүн өлбөй турган оокатымды кылайын», — деп кетип калды. Бир кезде Ашык дос менен Чынарбай кийиктин этин артынып, үйгө келишти. Эртеси эки дос дагы ууга чыкмак болушканда перинин кызы айтып калды: «Бир мусапыр кемпир жүрөт, «эл-журтубузду жоо чаап кетип, талаада калдым, силердин үйүнөрдө жүрүп оокат кылайын» дейт, буга кандай дейсин?» — деди. Ашык дос: «Кууланып жүргөн мастан болбосун, албай эле коёлу» — деди эле, Чынарбай: «Сага жалгыз отуруш көңүлсүз болор, өлө албай жүргөн бир мусапыр кемпирдин колунан эмне келмекчи, жанына алып, эрмек кылып жүрөм десең өзүң бил», — деди. Бул сөздү уккандан кийин кыз кемпирди чакырып алды, кемпир алар менен бирге туруп калды.

Арадан бир нече күн өткөндө кемпир пери кызды сууга ээрчитип келип чачын тарап отуруп: «Кокуй, тетиги эмне?» — деп, кайыкты көрсөтөт. Андан кийин чуркап барып, байлаган кайыкты чечип алып ичине түшүп ары-бери жүрдү да: «Кел, сен да түш, суу ылдый бир аз барып тамаша куруп, көңүл ачып келели», — деди. Кыз эч жамандык ойлобостон кайыкка түшүп, суу ылдый жерди көрүп кызыгып кете берди. Кемпир кызды кандын шаарына алып келип кандан сүйүнчү алды. Кан эли-журтун жыйып, перинин кызын алмачкы болуп мал союп, тоюн берип, чачыла дасторконун чачып бүлүнүп калды.

Чынарбай менен Ашык дос кечинде үйүнө келип, пери кызды кемпирдин азгырып кеткенин билип, суу

бойлоп издешти. Алар танга маал кандын шаарына жетип тойдун үстүнөн чыгышты. Тойго жыйылган эл короого жык толуп, көчөгө батпай кетиптир. Чынарбайга пери кызды көрүүгө мүмкүндүк болгон жок. Ал өзүнүн келгенин билгизүү үчүн мылтыгын алып учуп бара жаткан кушту түшүрө атты эле, үйдө олтурган пери кызы Чынарбайдын келгенин мылтыктын үнүнөн билип, кемпирден: «Тышка чыгып келейин», – деп суранды. Мастан чыгарбай койгондо кыздын ачуусу келип, кемпирди көкүрөккө жыга тээп, асманга учуп чыкты да, Чынарбай менен Ашык досту жыйылган элдин ичинен чачы менен тартып алып, көздөн кайым болду. Турган эл айран таң калышты, кан менен кемпир оозуп ачып, тоюн чачып кала беришти.

Ошентип, булар айлын көздөй жол тартышты. Булардын келе жаткан кабары Чынарбайдын атасына эки күн мурун угулду. Чынарбай Ашык досу менен «перинин кызын алып келе жатыптыр» деген сөз айылдан айылга тарады. Чынарбайдын өгөй атасы карасына алып, баласына кастык ойлой баштады: «Менин баламды Кудай урган экен, мен аламын деп жүргөн перинин кызын алыптыр» – деп, келинге көтөргөн өргөөгө уу сээп, уулуна камдаган куштун боосуна уу сыйпап, Чынарбайды өлтүрүп, келинин өзү алуу аракетинде болду. Бул убакта Ашык дос түш көрүп, Чынарбайга айтты: «Бүгүн бир түш көрдүм, сага кийин айтып берем, бирок сенден үч нерсе сурайын, ошону аябай бергин», – деди. Чынарбай макул болду. Айлына жакындаган убакта атасынын уу сыйпап токуган аттарын алып келишти эле, Ашык дос Чынарбайга мингизбей, аттарды муздап, ээр токумун өрттөп жиберди. Бир аздан кийин бир жигит Чынарбайга куш алып келди. Ашык дос куштун боосун отко салып, кушту учуруп жиберди.

Мындан кийин бир жигит кийим алып келди. Ашык дос аны да өрттөп жиберди. Элине келгенде атасы уулун уу сыйпаган үйгө киргизди. Ашык дос анын өгөй атасынын кылыгына чыдай албай, Чынарбайга айтууга оозу бата албай жатып уктап кетти. Бир убакта ойгонуп ууктун билегине сыйпаган уунун пери

кыздын бетине тамганын көрдү да, «уу синбесин», деп улам соруп түкүрүп турду.

Ангыча Чынарбай ойгонуп, пери кыздын бетин соргон Ашык досту көрүп: «Досум, ушундай кылып жүргөн экенсиң го?» – деп, көңүлүнө жаман пикир алды. Ашык дос досунун сөзүнө таарынып, сырын айтпастан, өзүнүн үйүнө кетет. Ашык досу кеткенден кийин Чынарбайга уу жайылып өлүп калды. Эртеси айылга «Чынарбай өлдү» деген кабар угулганда, Ашык досу келип: «Сен эптеп жан сактап тура турарсың», – деп пери кыз менен коштошуп, Чынарбайды үкөккө салып көтөрүп алып жөнөп кетет. Пери кыз болсо: «Жети кат темир үй болгун», – деп жети теменени дубалап жерге сайды эле, айтканындай жети кабат үй болуп калды. Өзү темир үйдүн ичине кирип, Ашык достун кайтышын күтүп жатты. Ашык дос дөбөдө олтурса, баягы жол айтып берген сакалы миң карыш, бою бир карыш карыя пайда болду: «Ээ, балам, бул жерде эмне кылып олтурасың?» – деди. Ашык дос көзүнүн жашын төгүп, башын жерге салып: «Айланайын акебай, кичинемден бирге жүргөн досум эле, өлүп калды, сизден пайда болор бекен деп алып келип олтурам», – деди.

Карыя: «Эмесе, тилегин кабыл болгон экен, балам», – деп сандыктан бир аттап, таягы менен чаап койсо, Чынарбай үшкүрүп тура келди, карыяга салам айтты. Карыя: «Бактыңар ачылсын, балдарым» – деп, көздөн кайым болду. Карыя кеткенден кийин Чынарбай: «Биз бул жерге эмне келип отурдук?» – деп сурады. Ашык дос көргөнүн, атасынын кылганын айтты.

Чынарбай Ашык досун ээрчитип үйүнө келсе, атасы келинин «аламын» деп темир үйдү буза албай усталардын баарын жыйып, көрүк менен үйдү ысытып жаткан экен. Чынарбай келгенде атасы: «Келинимдин карды ачып калат го», – деп темир үйдү бузуп, тамак бере албай жатамын деп, өлгөн баланын тирилип келишине тан калды. Чынарбай үйдү ачуусу менен тепкенде үй томолонуп кетип, перинин кызы чочуп кетип асманга учуп чыкканда, Чынарбайды көрүп кайра жерге конду.

Үчөө аман-эсен кайра баш кошуп, кубанычка бөлөнүшөт. Эли Чынарбайды кандыкка көтөрүп, ал адилеттик менен элди башкарып калган экен.

ЖАНЕК МЕРГЕН

Илгерки өткөн заманда көргөнүн жаза атпаган Жанек деген мерген болуптур. Ал бир күнү кийик атууга чыгып, бир жерге барганда самаган жерине жетип конуп калат.

Уктап жатса, танга жуук түшүндөгүдөй болуп, бир адам келип: «Жанек... Жанек, элдин баары кетип экөөбүз эле калып калдык. Жүрү... бат, тур!» — деп коюп эле, көздөн кайым болуп жөнөп кетет.

Жанек чочуп кетип, башын көтөрүп тура калса, жанында киши жок. Жанек туруп алып ары-бери басып, эки жакты карап: «Мени кайып ойготкон экен го», — деп таң калат. Атын токуп жөнөйт. Көзүнө кечке бир да нерсе көрүнбөдү. Жанек: «Мен эмне болуп турам? Түшүмдө киши ойготуп кетсе, күндүк жолум болбосо...» — деп, өзүнчө кайгырат.

Кетип бара жатып, кечке жуук бир жерге атын откоруп, эки жакты карап турса, тоонун башындагы зоонун арасында бир ээр токулган кийик турат, атып жиберсе, таштын жаранкасына кире качат. Жанек кийиктин кирген жерине кошо кирет. Кирип барса бир сулуу кыз: «Алда, Жанек ай, мени бекер атпадыңбы? Эми кантейин, аксап калбадымбы! Отурунуз» — дейт. Жанек кыздын сулуулугунан эсинен танып калат. Кыздын караган жагы жарык болуп тургандыгын көрөт. Үйдүн эки жагында жыбыраган улактар байланып турат. Кыз тура калып, эчкинин туягынан жасалган идишке Жанекке айран куят. Жанек ичип түгөтө албайт. «Ичтим», — деп кайта берсе, кыз: «Түгөтө ичиңиз», — деп аякты албай коёт. Жанек туякка куйган айранды кечке араң түгөтөт. Ал күнү кыз Жанекти кетирбей кондуруп калат. Көрсө, баягы танга маал Жанекти ойготуп кеткен кайып ушул кыз экен. Эртең менен кыз Жанекке бир жайнамазын берип: Тиги

көрүнгөн кырдын ары жагында дагы эки кыр бар, ошол кырларды ашсан, бир ээрди желки сары кыз, бир ээрди желки кара кыз келип: «Жанек жездем келиптир» деп тосуп алат», – дейт да көздөн кайым болот.

Жанек эки кырды ашып, үчүнчү кырдын башына чыкканда эле, ойдогу аппак тигилген үйлөрдү, шарактаган кыз-келиндерди алыстан көрүп таң калат. Баягы айткан эки кыз келип: «Жанек жездем келиптир» – деп, эки жагынан жөлөп алып кетишет.

Жанек баягы кайып берген жайнамазды башына коюп кыйшайып отурса, кыз-келиндер келишип: «Бизди аралап киши келчү эмес эле. Бул адамды ээбиз жиберген экен го, жайнамазын бериптир», – деп өздөрүнчө сүйлөшөт.

Жанек болгон окуяны айтып берет. Ошентип, өргөө көтөрүлүп, шаан-шөкөт менен Жанек баягы кайыптын кызын алат. Барган түнү колуктусу: «Сен таң аппак атканча кирпич көзүңдү какпай чык. Эгер көзүңдү ирмеп койсон эле, менден айрылдың?» – дейт. Жанек ал түнү таң сүргөнгө чейин уктабай жатып, аялы таң сүрүп келе жатканда түндүк тартканы эшикке чыгып кетсе, уктап калат.

Аялы үйгө кирсе, Жанек уктап калган. Кайыптын кызы чыркырап: «Көзүңдү ирмебе десе, уктап калган тура», – деп көздөн кайым болуп, көккө учуп кетет.

Эртең менен Жанек көзүн ачса аялы жок. Жанек: «Мени Кудай урган экен го, уктаба дебеди беле, мен айрылган экенмин», – деп кайгырып, суунун жээгине барып, сууга түшүп, жээкте отурса, көктөн бир чыңырган үн чыгат.

Жанек байкап тыншап калса: «Жанек, Жанек, менин убалыма калдың го, көзүңдү ирмебе десе, аз калганда сени Кудай урдубу? – деп кыйкырат. Эмдиги жылы так ушул жерге келип этегинди тос» – дейт. Мергенчинин айласы кетип: «Ушунча жашка чыкканча аялым жок, же балам жок болсо, мага эч нерседен айткан эмес экен го», – деп үшкүрүнүп үйүнө кайтат.

Келе жатса, эки коктунун ичи толгон аркар-кулжа, эчки-текелер. Араласа, бир да бирөө мергенчи деп

сезип койбостон жуушап жата беришет. Анда мергенчи: «Бул жаныбарлар эмне үчүн менден сестенишпейт. Мени кайып колдогон экен. Бул жаныбарларга тийбейин» — деп, ошол жерге түнөйт да, жуушаган кийиктердин эн аягындагы бир аксак кийикти атып алып карагайдын түбүнө барып, этти бышырып жей турган болгондо, аты кошкуруп калды. Ангыча болбой эки колун тумшугуна каткан бир аял келип, отура кетти. Жанек болот бычагын кайраштырып койсо, баягы аял:

— Болотту да болотко кайрайбы? — деп үн чыгарды.

— Эт жениз, — деп, Жанек бир кесим эт кесип берди эле, баягы аял жемиш болуп, жеңине катып жөнөп кетти.

— Токойдо жез тумшук болот дечү эмес беле. Бул мени соо койбойт, — деп ойлоп, Жанек ээр-токумун башына жаздап, чепкенин айкарасынан үстүнө жаап киши сыяктуу кылып карагайдын сыныгын жаткырып коюп, отту өчүрүп, мылтыгын октоп, карагайдын башына чыгып кетти. Түндүн бир оокумунда баягы жез тумшук: «Жанек мерген сенсинби?» — деп, кементайды жамынган карагайды мыкчып жыгылды. Жанек мерген: «Менмин!» — деп атып жиберди.

Жез тумшук бир чынырды да чалажан болуп, каны чубуруп, үйүнө келет. Жанек мерген чубурган канды кубалап, из кууп жүрүп отуруп, жез тумшуктун бир таштын жараңкасына кирип кеткенин байкайт.

Караса таштын алдындагы үнкүрдө баягы жез тумшук аял, абышка-кемпир олтурат. Жаралуу аял бутунан кан агып ыйлап жатат. Жанек мерген үнкүрдүн жаракасынан туруп баягылардын баарын атып өлтүрүп, жез тырмактарын кесип алып кайтат.

Антип-минткиче арадан бир жыл убакыт өтүп, баягы аялы айткан суунун жээгине барып этегин тосуп отурса, балтайган эркек бала этегине түшөт.

Ал бала баягы алган аялы кайыптын кызынан экен. Жанек баласын багып жүрүп чонойтот. Баласы чоноюп көзгө атар мерген жана акылдуу, балбан болуп, элине кереги тиет. Ошентип, Жанек мерген эл-журту, баласы менен жыргап-куунап жатып калыптыр.

СОКУРБАЙ

Илгерки өткөн заманда көзү сокур, кыялы чукул, дүнүйөгө атагы чыккан, төрт түлүгү шай бир чоң бай болгон экен. Күндөрдүн биринде Сокурбай баласына миң дилде берип базарга жиберет. Баласы базарга бара жатып, бир топ киши чогулуп алып бир өлүктү сабап жатканын көрөт. «Эмне уруп жатасынар?» – десе: «Биздин эки жүз дилдебизди карыз алып, төлөп бере элегинде өлүп кетти, ошол карызы үчүн уруп жатабыз», – дешет. Бала: «Силердин эки жүз дилденерди мен бейрейн» – деп, өлүктү бошотуп алат.

Өлүктү кепиндетип көмдүрүп, дилдесин бүт сарп кылды. Кечинде үйүнө кайтканда атасы: «Эмне алып келдин, балам?» – деп сурайт. Баласы жолдогу көргөндөрүн, дилдесин өлгөнгө сарп кылганын айтты.

Сокурбай баласынын жоругуна капаланып: «Шаарга жиберейин, жакшы жигит таап келгин», — деди. Баласы базардан он эки жигит алып келди эле, Сокурбай ар бирини колунан кармап көрүп: «Булар жолдоштукка жарабайт, балам» – деп, чогуусу менен кетирип жиберди. Бала дагы бир күнү шаарды карай келе жатса, астынан бир жигит чыгып салам берет. Бала алик алып, жолдош боло турган жигит издеп жүргөнүн айтты эле: «Эмесе мен жигит болоюн» – деп, алиги чоочун жигит ээрчип келди. Сокурбай жигитти колунан кармап олтуруп: «Ушу жигит жарайт», – деп урматтап, сыйлуу кабыл алды.

Беш-алты күндөн кийин кырк төөгө жүк артып, баягы жигитти кербен башы кылып, өзүнүн баласын, дагы бир канча жигиттерди кошуп, соода кылып келүүгө жөнөтүп жатып: «Жүрүп отуруп бир узак чөлгө туш келесинер, анда жалгыз булак бар, суусасанар дагы булакка карабай өтүп кеткиле», – деп бек эскертип, батасын берип узатып жиберди.

Жигиттер бир канчалык күн жүрүп олтуруп, баягы Сокурбай айткан чөлгө жетишти. Баланын өтүп кетем дегенине кербен башы болбой жатып булакка кондурду. Кербендер жүгүн түшүрүп жатканда бир кемпир жыла

басып келип кынылдаган үнү менен: «Жетим балдарым бар, багар-көрөрү жок жесирмин. Ары-бери өткөн силерге окшогон мырзалардын кайрымы менен эптеп жан сактап турабыз» – деп, ыйламсырап олтура калды. Кербен башы кемпирдин курсагын тойгузуп, балдарына өрүк, мейиз жана ар түрдүү тамактардан берип узатып жиберди да, өзү көрүнбөй артынан ээрчип барды. Кемпир үнкүрүнө кирип беш баласына: «Баягы көзүн мен сокур кылган байдын балдары мына бул булактын башына келип конушту. Уу талканды жасап ошолорго берейин» – деп, балдарына кенеш салды. Балдары макул болду. Кемпир арыдан бери уу талканын жасап, сарала тулупка салып, үнкүрдүн төбөсүнө илип койду. Кербен башы жигит кемпирдин тулубуна окшогон тулупка талкан салып келип ордуна илип, кемпирдин тулубун талканы менен уурдап алып кетти.

Эртеси жүк артып жатса, кемпир жанына келип: «Айланайын балдарым, кечээги силердин жакшылыгыңарды кантип унутайын, менин колумдан келгени ушул, ооз тийип кеткиле», – деп колундагы талканын берет. Кербен башы сыр билгизбей: «Ыракмат, энеке, муну балдарыңыз менен өзүңүз бөлүп жениз», – деп уурдап алган талканын өзүнө кайра берди. Кемпир талканды алып барып, балдары менен чогуу жеп сокур болуп калышты. Артынан андып жүргөн кербен башы жигит булардын баарысын өлтүрүп, үнкүрдүн ичин оодарып, эки жүз жыйырма төөнүн дүнүйөсүн таап, оозун бекемдеп бекитип коюп, кайра келди. Алар жүрүп отуруп беш күнчөлүк жерге келгенде кербенчилердин алдынан бир адам чыгып: «Бул жерден алысыраак кетпесенер болбойт, бөөдө өлүм болосунар», – деп безеленди. Сокурбайдын баласы: «Кетели», – деп кербен башчыга жалынды. Кербен башчы анын айтканына болбой, ошол жерге жүктү түшүрүп кондуруп, эки жагын караса, жакын жерде бир ак өргөө тигилүү турганын көрдү, өргөөгө келсе, бир жак керегесинде кырк кыз, бир жагында кырк кой көгөндө байланып, төрдүн башында бир сулуу кыз ыйлап отурат. Кербен башы тиги кыздан: «Мында эмне кылып отурасынар?» – деп сурады.

Кыз: «Биздин шаарды ажыдаар сормок болгондо, элим кенешип, жылына кырк кыз, кырк кой бермек болушкан, убада боюнча бизди ажыдаарга беришти. Эртең ажыдаар келип сорот. Жаш бала экенсиң, мында турбагын, бекер өлүм болосун», – деп боздоп ыйлады.

– «Ажыдаар келгенде кандай түрдүү болуп келет?»

– «Мурун шамал болуп, андан кийин мөндүр жаадырып, заарын чачып, тилин чыгарып ышкырып келип, бизди сорот», – деди. Кербен башчы жигит белин бекем байлап, таң атканча бутун серппей уктады. Эртеси түшкө чейин ажыдаарды күтүп олтурду. Түш болгон убакта кыздын айтканындай заарын чачып ышкырып, ажыдаар келди. Башы эшикке кире бергенде кылыч менен башын жара чаап ажыдаарды өлтүрдү. Кырк кыз менен кырк койду бошотуп: «Белги кылып баргын» – деп, кыздын белине ажыдаардын терисин ороп берди. Кырк кыз, кырк кой аман-эсен шаарга чубап кирип барганда шаардын эли антаң калышты, «кантип аман калдынар?» – деп чурулдап жибершти.

«Бир жигит ажыдаарды өлтүрүп бизди куткарды» – деп, ажыдаардын терисин көрсөтүштү. Кан ажыдаардын терисин көргөн соң ошол жигитти кайдан болсо дагы таап келүүгө буйрук кылат. Анткени кан ажыдаарды өлтүрсө, кызымды берем деп ант берип койгон экен. Жигит: «Бир жумуш менен шаарга баратат элек, кайра келе жатканда алармын», – деп коштошуп жүрүп кетти.

Бир канча күн жол жүрүп аран дегенде бир шаардын чегине жетип конушту. Шаардан бир аял келип: «Жаныңардан аша кечкен адамсыңарбы, бул шаардын тышынан түнкүсүн кыбыраган жан да, мал да жүрбөйт. Мында жер бетине атанган жети каракчы бар, береги көрүнүп турган айланасы чоң шаардын баарын алып бүтүштү. Силерди өлтүрүп коёт, кеткиле», – деди.

«Ал каракчылар кайсы жерде?» – деп, жигит сурады эле, аял: «Жаткан жери бул жерде, жетөөнүн

жети чаар аты бар, буларга бүткүл шаардын элинин алы жетпей койду, күн баткандан тартып эле шаарды кымгуутка түшүрөт», — деди.

Кербен башы жигит жети каракчынын үйүнө барып түшүп, атын мамыга байлап коюп күтүп олтурду. Бир убакта каракчылар келип: «Бул ким, кайдагы өлө албай жүргөн акмак биздин мамыга атын байлаган, үйдөн чыккын!» — деп, ачуулары келип ызырынып, жетөө тең катарлашып эшикте турушту. Кербен башчы жигит: «Мен, — деп акырын жай айтып, — жалгыз каракчы элем, силерге жолдош болоюн деп келдим, жетөөн бир шаарды ала албай жүрөт деп уктум, силер үчүн намысыма чыдабай келдим, мен бул жакта отуз эки шаарды алып келе жатамын», — деди. Жети каракчы: «Жалгыз эле кандын казынасы калды, бүт шаарды басып алып болдук», — дешти. Сүйлөшүп отуруп: «Бүгүн кандын казынасын тешели», — деп кенешти. Түн кирген сон кандын казынасын тешишти. Анда кербен башчы жигит алты каракчынын бирөөнү алып: «Биз экөөбүз эле алып келебиз» — деп, кандын кызынасынын ичине кирди да, ээрчиге келген каракчыны өлтүрүп: «Алыбыз келбей жатат, бирөөн батыраак келгин, үнүңөрдү чыгара көрбөгүлө, туюп калбасын» — деп, экинчисин чакырды. Ошентип, улам бирин чакырып алып олтуруп, баарын өлтүрүп, жетөөнүн тең кулактарын кесип алды. Жети каракчынын жети чаар атын тышка айдап чыгып агытып жиберди.

Эртеси бул кабар канга жетти. Кан: «Шаарга бүлүк түшүрүп жүргөн жети каракчыны өлтүргөн ким болсо да кызымды беремин, алдыма келсин», — деп жар чакыртты. Шаардын эли: «Мен өлтүрдүм», — деп бара беришти. Кан: «Белгиң кана?» — десе, белги таба албай, уят болуп кайта кете беришти. Эң артында кербен башчы жигит барып: «Каным, жети каракчыны мен өлтүрдүм» — деп, кулактарын көрсөттү. Кербен башы өлтүргөнүнө кан ишенип: «Кыздарымдын ичинен көңүлүңө жакканын тандап алгын», — деди. Кербен башы жумуштап баратканын айтып, кайтып келе жатканда алмакчы болуп, шаардан жүрүп кетти.

Кербенчилер бара турган шаарына барып, соода кылып бүткөндөн кийин кербен башы Сокурбайдын баласынын колуна төрт дилде берип: «Тетиги жердеги ээр жасаган устага баргын да ага ушул төрт дилдени берип: «Ээр жасап бер деп буюргун» – деди. Сокурбайдын баласы барып устага төрт дилдени берип: «Бир ээр жасап бересиз», – деп буюрду.

Эртеси кербен башчы Сокурбайдын баласынын колуна дагы төрт дилде берип: «Устага барып, жасаган ээрин кармап көрүп, мындан жакшыраак жасагын деп төрт дилдени берип келгин», – деди. Сокурбайдын баласы устага барып жасаган ээрин көрүп: «Мындан жакшыраак жасаңыз» – деп, төрт дилдени берип кетти. Ошентип, ээрин жасаган ар бир күнү төрт дилдеден берип жүрдү. Он экинчи күнү кербен башчы байдын баласынын колуна төрт дилдени берип жатып: «Бүгүн устанын өнөрү түгөнөт, сен ээрин кармап көрүп, мындан жакшы жасагын», – деп дилдени устага бергин. Ошондо уста: «Ээри дагы курусун, дилдеси да курусун», – деп ыргытып жиберип, атына минип бир чоң сууну кечет, андан кийин бир чоң үйгө түшүп аттанып кетет. Ээрди ыргыткандан кийин, сен устанын артынан калбай жүрүп отуруп баарын көрүп келгин», – деди.

Эртеси байдын баласы төрт дилдени алып устага барды. Жасаган ээрин карап отуруп: «Мындан дагы жакшыраак жасап бергин», – деди. Уста: «Ээри да курусун, дилдеси да курусун», – деп ээр менен дилдени ыргытып жиберип, капаланып атына минип бастырып кетти. Сокурбайдын баласы артынан ээрчип жүрө берди. Уста чоң сууну кечип ак өргөөгө түштү. Артынан барган Сокурбайдын баласы уктабай түн ортосуна чейин олтуруп, түн ортосу болгондо уктап калды. Көрсө, баягы өргөө кандын кыздарынын ойной турган үйү экен. Кандын кызы уктап жаткан Сокурбайдын баласын көрүп: «Муну өлтүрсөмбү?» – деп кылычын сууруп, кайра: «Койчу, алтын көкүл неме экен», – деп өлтүрбөй, баланын бир жак бетине так салып, таң атканда кетип калды. Сокурбайдын баласы ойгонсо, күн шашке болуп калыптыр. Тура

калса эч нерсе жок, бала: «Кербен башчы мени бул жакка алдап жиберип, малды бир жакка алып кеткени жүргөн экен», — деп ачууланып, кайра келди.

Кербен башчы баланын түрүн көрүп: «Сенин малыңды мен албаймын, ал үйгө түн ортосунан кийин кандын кызы келип ойнойт, мен ошону үчүн жибергенмин, сен уктап калып билбептирсин, күзгүгө карачы, кандын кызы так салып кетиптир. Бүгүн барып, танга маал кыз кетеринде ичигин сурагын, ал берет», — деди. Сокурбайдын баласы кийинки күнү барып олтурса, түн ортосунан кийин кандын кызы келип бала менен таң атканча ойноп, таң аткан соң кетмекчи болду. Бала кандын кызынын ичигин сурады. Кыз ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп, ичигин берди. Ичикти алып бала кербен башчыга келди. Кербен башчы кыздын ичигин кийип, кандын үйүнө конок болуп келип олтурду.

Аялы канга карап: «Бул конок кийип олтурган ичик биздин кызыбыздын ичиги экен», — дейт. Кан абайлап карап: «Менин кызымдын ичиги экен, кайдан алдыңыз?» — деди. Жигит: «Сиздин кызыңыздыкы эмес» — деди. Кан: «Жок, менин кызымдыкы экен», — деди. Жигит: «Туура айткан болсоңуз ичигинизди алыңыз, башка болуп калса эмне бересиз?» — деди. «Жанылсам, кызымды берейин», — деп убада кылды. Жигит баягы кемпирдин дүнүйөсүнөн кандын кызынын ичигине окшогон кырк кызыл ичикти алып келип, ага кыздын ичигин кошуп кырк бир ичикти: «Кызыңыздын ичигин таанып алыңыз» — деп, кандын алдына тартты. Кан ичикти тааныбай койгон соң, убадасы менен кызын берди. Кербен башчы кандын кызын алып кошунга келди.

Ошентип, бала менен кербен башы соода кылган мүлктөрүн алып, ичик жөнүндө мелдешкен кандын кызын, жолдогу эки кызды кошо алып, баягы булактагы кемпирдин малын алып, эки жүз жыйырма төөнүн жүгү менен Сокурбайдын үйүнө келип түшүшөт. Сокурбайга көз бүттү. Ал үч кызды, эки жүз жыйырма төөнүн

жүгү менен соодаланган малын көрүп аябай ыраазы болду. Анда жигит: «Эми мага уруксат бериниз, тапшырган кызматыңызды аткарып келдим. Мен баягыда уулуңуз базарга бара жатып, көп дилде берип, карыздан куткарып алып көмгөн өлүк кишимин», – деп коштошуп, көздөн кайым болуптур.

КАРАЧ БААТЫР

Илгери-илгери бир абышка-кемпир болуптур. Алардын Эгизбек, Сегизбек деген эки баласы бар экен. Жайнаган жылкысы бар экен. Эки бала эр жетип Тайгылмандын тайгак ташы деген жерде жылкыларды жайып коюп жата беришет. Тайгылмандын ташына тайгаланып, эч бир адам чыгып көрбөптүр. Ошондуктан, эки бала ээн-эркин жылкыларын жайып коюп, эртеден-кечке ордо атышчу экен. Күндөрдүн биринде Буктугул жана Шуутугул деген эки дөө баягы тайгак ташты түбү менен омкоруп ташташып, эки баланы жылкылары менен алып кетишет.

Балдарын атасы жылына бир келип, көрүп кетчү экен. Бир күнү келсе, ордосу тигилген бойдон калып, балдары жок, баягы таш болсо казылып ташталган. Абышка балдары жоо колдуу болуп кеткенин сезип, ыйлап-сыктап үйүнө келет. Ошентип, абышка-кемпир куубаш аталып, баладан да, малдан да ажырап, өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагып жашап калышат.

Күндөрдүн биринде абышка уктап жатып түш көрөт. Түшүндө бир аппак сакал абышка көрүнүп: «Ыйлаган менен эч пайда таппайсың, тиги жогоруда бир булак бар, ошол булактын жанындагы мазар терекке барып, түбүнө түлөө өткөрүп, кемпириң экөөң түнөгүлө. Түн ортосунда көктөн бир ак алма түшөт, аны өзүн жегин. Танга маал көктөн кызыл алма түшөт, аны кемпирине бер. Арадан көп убакыт өтпөй балалуу болосунар», – деп айтып, көздөн кайым болот. Абышка чочуп ойгонсо түшү. Ашып-шашып мазар терекке барып, түлөө өткөрүп кемпири экөө түнөп калышат. Абышка-

нын айтканындай түн ортосу ченде асмандан ак алма түшөт. Аны абышка өзү жейт, бир убакта кызыл алма түшөт, аны кемпирине берет. Эртеси үйүнө кайтышат. Арадан көп убакыт өтпөй эле кемпиринин боюна бүтүп, тогуз айдан кийин эркек бала төрөйт.

Бала жерден боорун көтөрө баштагандан шок чыгат. Айылдагы балдарды уруп-согуп, чуу салат. Бала ошентип жүрүп, онго чыгат. Бир күнү бир кемпирдин баласын токмоктоп коёт. Кемпир баланы каргап: «Сен андай эле кыйын болсоң, эки аганы таап албайсыңбы?» — дейт.

Буга чейин бала эки агасынын жоголгонун билчү эмес. Кемпирдин сөзүнөн улам капа болуп үйүнө келет. Келсе энеси үйүндө жок экен. Бала жалгыз гана казанды калтырып, үйүндөгү идиштердин бардыгын катып коюп, энеси келгенден кийин: «Эне, мага буудай кууруп берчи», — дейт. Энеси буудайды казанга кууруп жатканда бала эшиктен: «Энеке эле, энеке, көгүчкөндөр учуп өтүп кетмек болду, мен буудай чачып тузакка илиндирип ала коёюн, кууруп жаткан буудайды алып чыга кой!» — деп шаштырып калат. Кемпир шашкан бойдон идиш таппайт. «Энеке, энеке, идиш жок болсо, колуна эле уучтап чыга кал!» — деп, баласы дагы кыйкырат. Энеси ысык буудайды колуна уучтап чыга калат. Бала энесинин колун ысык буудай менен кабыштыра кармап: «Айт, энеке, чынынды, менин эки агам болгонбу, же жок беле?» — дейт. Колу ысык буудайга күйүп чыдабаганда энеси: «Сенин Эгизбек, Сегизбек деген эки аган болгон. Аларды жылкы багып жүргөн жеринен Шуутугул, Буктугул деген эки дөө алып кетти деп угабыз, анык-чынын билген адам жок», — дейт.

Бала энесинин сөзүн уккандан кийин: «Эмесе, энеке, мен ошол эки агамды издеймин», — дейт. Ага баланын эне-атасы: «Азыр сен жашсың, балтыр этиң толо элек, барар чагың боло элек, койгун, балам», — деп болбой коюшат. Бала үч күнү тамак ичпей таарынып жатып алат. Акыр аягында кемпир-чалдын айласы кетип, макул болушат. Баланын онго чыкканга чейин аты коюлган эмес экен: «Эми жок дегенде баланча ба-

лабыз бар эле деп айтып жүргөнгө атыңды коюп ала-лы» – деп, кемпир-чал элди чакырып, той берип, баланын атын коюп берүүнү элден суранышат. Балага кандай ат коёрун биле алышпай, ак сакалдар кара сакалды карады, кара сакалы кер мурутту карады, кер муруттар боз балдарды карады, боз балдар качып-качып тарады. Бирок эч кимиси ат тандай албайт. Ошентип, кысталып турушканда, кайдан-жайдан бир абышка пайда болду. Ошондо абышка баланы өзүнө каратып: «Баатыр болчу кебетеси бар экен, аты Карач баатыр болсун», – дейт. Элдин баары: «Карач баатыр болсун!» – деп батасын беришип, тарап кетишет.

Бала эли-журту, ата-энеси менен коштошуп, жүрүп кетет. Жүрүп келатып, бир аңга тыгылып жаткан даакысы түшө элек сары тайды көрөт. «Сен дагы бир шордуу өңдөнөсүң» – деп, ал тайды андан чыгарып коюп, андан ары кете берет. Тай болсо кишенеп артынан калбай, Карачты ээрчип алат, кууса да болбойт. «Эми болбостур» – деп, тайдын башына нокто катар замат, ал кунанга айланды, тердик салса, бышты болду, ээр токуганда жайкалган опол тоодой ат болду. Ошентип, бала сары тулпарга минип, сары жол менен жөнөп кетти. Жолдон атка тил бүтүп адамча сүйлөйт: «Сен, ушул жол менен жүрүп отурсаң, жолдо бир терек бар, ал терекке жеткенде менин ээр токумумду алып, аса байлап кой, ошол теректин ылдый жагында бейит бар, бейиттин арасында күмбөз турат, ошол күмбөздүн ичине кирип, тердигинди астына салып, ээринди башына жаздап, күн чыгышты беттенип, коркпой жата бер. Эртең менен бир киши келет да: «Бул жерге адамзат келчү эмес эле» – деп: «Ой, жигит тур», – деп ойготот. Анда турбагын. Андан барып, аяк жагындан ойготот, анда салам айтып тура кал да, ал адам менен достошуп кайра кайт», – дейт.

Бала аттын айтканындай кылып, атты терекке аса байлап таштап, өзү күмбөзгө барып жатып калат. Эртең менен бир адам келип: «Бул жерге адамзат келчү эмес эле» – деп, Карачтын баш жагына чыгып: «Ой жигит, ой жигит» – деп ойготсо, ойгонбой коёт. Аяк

жагына келип ойготкондо тура калат. Белгисиз адам Карач менен достошуп, ага сырын айтат: «Мен да бир абышка-кемпирдин жалгыз баласы элем. Эртең менен «Жоо келди!» деген кыйкырыктан улам шашып эшикке чыга калганымда бирөө ай балта менен жыга чапты. Көрсө, келген жоо Буктугул менен Шуутугул деген эки дөө экен. Экөөнүн учкаштырган эки баласы бар эле, болду-болбоду сенин агаларың болуш керек. Эгерде ошол дөөлөрдү өлтүрсөн, «Нурпери досума атадым», – деп башын кесип ал. Эки дөөнүн кырк сары ала тулпары бар, ошол кырк тулпарды тен: «Нурпери досума атадым», – деп мууздагын да, аларды баккан эки кызды дагы өлтүр. Алар тирүү калса, адам баласына жабыр тарттырат, ошол эсинде болсун», – дейт.

Карач тиги адам менен коштошуп, атын токунуп, жолго чыгат. Бир жерге келгенде аты кан сийип, баспай туруп алат. Карачтын айласы кетип, ээр токумду шыпырып алып, көтөрүп жолго түшөт. Бир аздан кийин аты артынан жетип келет. Аны минип алып кайра жолго чыгат. Дагы бир топ баскандан кийин аты дагы кан сийип баспай коёт. Ээр токумун көтөрүп алып андан ары жөнөйт. Бир аз узагандан кийин аты артынан келди, Карач ага минбестен жөө баса берди. Ал ангыча ат айланып көрүнбөй алдыга өтөт да: «Бул чыныгы баатыр бекен?» – деп сынамак болуп камыштын арасынан кара чаар жолборс болуп, Карачты качырып калат. Карач болсо: «Эки агамды жоготуп өлбөгөн, сенден өлөмбү», – деп кылычын сууруп, качырып кирет. Ошондо: «Баатыр, сабыр кыл, жолборс менмин» – деп, өз аты алдына тура калды: «Сенин эки агаңды алып кеткен эки дөөнүн бири – Буктугул сени издеп келе жатат. Анын аты менин тилимди байлап коюп, мен кан сийип баса албай жаттым. Эми мен ал аттын тилин чечилбес кылып байладым. Ал болсо менин тилимди байлай турган сыйкырын жоготуп койду. Эми мен бир сары ала ат болоюн, сен укурук сүйрөгөн жылкычы бол, аларды амал менен өлтүрбөсөк, жөн өлтүрүү кыйын. Сен барып салам айткын, ал кайда баратканыңды сураса, жылкы жоготуп,

издеп жүргөнүндү айт. Ошондо дөө: «Карач деген келатат дейт, аны билесинби?» — деп сурайт. «Билем» — дегин. «Ал жоого сексен өгүздүн этин бүт жеп, жети күнү көлдөн башын чыгарып, кар жаадырып жатат. Жети күндө көлдүн үстү тонот, ошондо муздарды асманга атылтып, Карач тура калып, жоого чыгат» — дегин.

Карач макул деп, жылкычынын кейпин кийип жөнөп калат.

Ангыча Буктугул дөө астынан чыгат. Карач токтоп салам айтат.

Анда дөө:

— Кайдан келатасың? — деп сурайт.

— Байдын жылкычысы болом, жылкы издеп келатамын.

— Карач деген неме келатат дейт, билесинби?

— Билем.

— Ал жоого чыгардын алдында эмне кылчу эле?

— Ал сексен өгүздүн этин жеп, жети күнү көлдөн башын чыгарып жатат да, анан жоого чыгат. Жоого чыгарында көлдөгү муздар чатырап жарылып, асманга атылат.

— Андай болсо, мен да сексен өгүздүн этин жейин, өгүздү союшууга мага жардам бер, — дейт.

Карач макул болот. Дөө экөөлөп сексен өгүздү соёт. Карач этин бүтүндөй бышырып, дөөнүн алдына коёт. Бала ары-бери карап, бир жилигин жегиче, дөө сексен өгүздүн этин бүт жейт да, кар жаадырып, суук чакырып, көлгө жатып калат. Жети күн болгондо Карачтан: «Турайынбы?» — деп сурайт. Карач: «Турсаң болот» — дейт. Көлдө жаткан муздар чатырап жарыла баштайт. Анда Карач чочуп кетип: «Кокуй, мен унутуп калыпмын. Дагы жети күн, бардыгы он төрт күн жатат», — дейт. Дөө дагы жети күн жатат. Он төрт күн болгондо муз дагы калындап катып, дөөнүн мойну гана кекендеп, муздан чыга албай калат. Ошондо Карач Буктугулдун башын: «Нурпери досума атадым», — деп туруп, кылыч менен кыя чаап салат. Аты кубанып: «Эми Шуутугул калды, аны өлтүрүш үчүн дөө кете турган жолдун жээгине жашынгын. Бир убакта Шуутугул: «Сени Карач жебесем, сени

Карач жутпасам», – деп кыйкырып өтөт. Өтүп баратканда Шуутугулдун жонунан ак кебез булактап бараткан болот. Ошол жерге таамай сайсаң өлтүрөсүн, антпесең алышып алын, күрөшүп күчүн жетпейт», – дейт.

Бала жолдун жээгине Шуутугулдун келерин күтүп жатып калат. Бир убакта ач кыйкырык салып, дөө чаап келаткан болот. Жонунан кебез булактап чаап өтүп барат! Карач аны жонго сайып өтөт. Дөө ошо замат аттан кулап түшөт. Анын башын да кесип алат. Шуутугулдун аты асманга уча бергенде Карачтын аты: «Муну өлтүрүү керек, антпегенде Шуутугулду кайра тирилтип алат», – деп куйруктан тиштеп жерге алып түшөт. Карач эки дөөнү өлтүрүп, алардын сарайына барса, сарайда бири-бирине коёндой окшош кырк сары ала тулпар байланып турат. Карач кыркын тең мууздап, Нурпери досуна арнайт, эки сыйкырчы кыздын да башын алат. Ошентип, эки дөөнүн катуудан казаны, жумшактан күлү калат.

Андан эки агасын издеп келатса, бир төөгө жүк артып учкашып келаткан эки абышка алдынан чыгат. Алардын жөн-жайын сураштырса, эки абышка жоготкон эки агасы болуп чыгат. Бала өзүн аларга тааныштырып: «Мен силерди кармап келген дөөлөрдү өлтүрдүм, мен ининер болом», – дейт. «Эгерде инибиз болсон, биздин эмне белгибиз бар экенин билесинби?» – дешет. «Экөөндүн тең далыңарда калыңар бар» – дейт. Чынында эле тиги экөөнүн далысында калы бар болуп чыгат. Ошол жерден үчөө кучакташып көрүшүп, кемпир-чалды көздөй жөнөп калышат.

Келсе алар күйүткө чыдабай, төшөккө жатып калышыптыр. Кемпир-чал балдарын көрүп, кеткени келип, кемтиги толуп жыргап-куунап жатып калышкан экен.

КЕНЖЕ БАЛА

Илгери-илгери бир кан болгон экен. Ал бир күнү түш көрүптүр, түшүндө мүшкүл иш көрүптүр. Түшүндө бир куш көрүп, куштун көзүнөн жаш ордуна шуру

агат экен. Ал эми мындай ажайыпты кан эч качан угуп көрбөптүр. Эртеси кан ордуна турбай түш болгуча жата бериптир. Ошол кандын үч уулу бар экен. Экөө бойго жеткен жигит, бири ойноо бала экен. Балдары келип сыр сурайт, кан айтпайт да, сүйлөбөйт. Эртеси ошо убакта эки колун бооруна алып, чөгөлөп дагы сурашат. Кан баягы түшүндөгү ажайыпты айтат. Эки баласы ошол кушту таап келиш үчүн барабыз деп камынып, жөнөп калышат. Күн өтүп, ай алмашып, жылдар жылат. Бирок кандын балдары дарексиз жоголот. Алиги кичүү баласы бой тартып жигит болот. Кан болсо, кайгыга батып, эки баласынын күйүтү женет да, эл суроодон калат. Ар ким өз билгенин жасап, чан-тополон башталат. Ошондо бала элдин билермандарын жыйнап алып, ары акылдуудан, ары амалдуудан, эл камын ойлогон эр жүрөк баатырдан он башыдан миң башыга чейин шайлайт да, атасына келип, эки агасын таап келиш үчүн уруксат сурайт.

Анда кан: «Эх-ээ, балам, эки аган кетип келбей калды, мен көргөн нерсе болбогон бир кыял экен, бейопо дүйнө, эми сен барба, мен өлсөм ким көмөт, элди ким сурайт? Тирүүлүгүмдө жанымда жаша?» – дейт. «Жок, ата, шуру көз кушту таппасам да, агаларымдын бир дарегин билермин. Сиз эч нерседен муктаж эмессиз, ал эми агаларымды таап келбесем арманда өтөрсүз, уруксат бериниз? Кандыгыңыздан кам санабаныз, айлалуу-амалдуудан, эр жүрөк баатыр калыс адамдардан журт башчысы кылып дайындадым. Мага уруксат берсеңиз экен», – деп эки ирет суранып таазим этет. Ошондо кан: «Бак карасын, Кыдыр даарысын. Баатырдан жолдошун болсун, ак пейил колдоочун болсун, оомийин», – деп батасын берет.

Бала кажыбасты минип, жыртылбасты кийип, кырк күндүк азык алып, кырк күндүк жолду бет алып жөнөйт.

Күн кырк батты, таң кырк атты, бала да уйку даамын кырк татты. Кыйналды, аты ыргайдай, өзү куурайдай болду. Көзү соолуп бараткан булактай үңүрөйдү. Аты арык, өзү карып болду. Ал эми кырк биринчи күнү дегенде өзү

өргүп, атын оттотуп, уктап калды. Бир убакта көзүн ачса түн түшкөн: «Коркок — наамарт, баатыр — жоомарт», — деп атын караса, аты оттоп жүрүптүр. Бала төшкө чыгып көз чаптырса, коргоолдой жерден кол башындай от жылтылдайт. Бала кайраттанып кол созуп, атын токунуп, бир заматта баягы отко жетип барды. Жакындап келип көз салса, аябай өңдөн азган, бети-башын жүн баскан, кийминин чалдыбары кеткен эки киши арчадан отту улуу жагып уктап жатыптыр. Бала баягы экөөнү ойготуп, алардын ал-жайын сураштырса, өзүнүн агалары экен. Ошентип, үчөө бири-бирин таанып, кучакташып көрүшөт. Эртеси саарда туруп оокаттанышып, үчөө баягы шуру көз кушту издеп жөнөп калышат. Андан жүрүп отуруп «Барса келер», «Барса келер-келбеси арсар», «Барса келбес» деген үч жолдун айрылышына келишет. Чоң агасы «Барса келер» деген жолго, ортончусу «Барса келер-келбеси арсар» деген жолго түштү. Ал эми эң кичүүсү «Барса келбес» деген жолго түшүп, эки агасы менен кайыр кош айтышып ажырашып, ашуу ашып, суу кечип, токой аралап, чөл кезип, аскалуу тоого кез келди. Бир кезде бала сайды өрдөп, асканы аралап баратса, бет маңдайынан түрүлүп, сансыз кийик чыгып, бура бастырбай каптайт. Бала ажыдаарча ышкырып жибергенде бир аз токтоп калат да, кайра жапырып жолду тосот. Акыры бала жолборсочо качырып киргенде, кийиктер тең жарыла берет. Бала андан күн баткан жерге конуп, таң аткан жерде жолго чыгып жүрүп отуруп, как эткен карга, кук эткен кузгун жок бир жерге туш келет. Ангыча көздөрү чакырайган, чачтары саксайган бир кемпир пайда боло калып: «Как этип карга учпаган, кишинин буту баспаган жерде адамзат эмне кылып жүрөсүң? Сүв, кийик бол!» — деп баланы кийик кылып койду.

Бала так секирип кийиктерге аралашып кетти. Ал жүрүп отуруп устундары жез, сараптары¹ күмүш, торсундары² тилла, увасалары³ каухар бир ажайып зангы-

¹ *Сараптары* — тамдын алды жагына коюлуучу устундар.

² *Торсундары* — такан иретинде коюлган тоголок жыгачтар.

³ *Увасалары* — туура таштамай жыгачтардын ортосуна жыш коюлган майда жыгачтар.

раган айвандуу үйгө кез келди. Үйдүн далисинде күмүш толгон жаван¹ жаркырайт. Увасалардагы каухар шамчырактай жаркырап күйүп турат. Бала айран-таң калып төркү үйгө кирсе, ай десе ардак, күн десе кымбат бир перидей сулуу кыз отурат. Сүйлөйүн десе сөзү жок, баланын ичи жалын чок, эки көзүнөн жаш буурчактай томолонуп, санаасы сайдын ташындай, арманы аттын башындай арбып, перизатты буту менен секирип чапчып, бышкырып зорго ойготту. Перизат бир толгонуп көзүн ачып ойгонуп:

«Какбаш апам ай, дагы бир манкайган жигитти тикчийген кийикке айландырып койгон тура, ташбоор» — деди, ичинен күбүрөп. Челектеги сууга ак ташты салып, андан кара ташты алып, балага жети мертебе дем салып, мурунку калыбына келтирди да: «Кандай жумуш менен жүргөн жансың? — деди. Бала бермет баштуу кушту издеп келгенин айтты эле, кыз мындай деди: «Ошо атаң түшүндө көргөн куш меники эле, аны перилердин каны зордук кылып алып кеткен. Перинин шаары өтө алыс, барсаң өлөсүң, барба», — деди. Бала буга макул болгон жок: «Өлсөм мейли, барамын, атам боорун көтөрбөй жатат. Антип жата берсе ажалынан мурун өлүп калышы мүмкүн, барбасам болбойт», — деди. Кыз баланы сынап: «Бер жагы кырк күнчөлүк жол, аягы чаң-тополоң шор, мындан өтө албайсың. Ар жагында кырк күнчөлүк кыя ашуу, андан аша албайсың, ашсаң түшө албайсың, ашуудан түшүү кырк күнчөлүк жол. Эгер булардан өтсөң, асман мелжиген чынар бар, анда алпкаракуштун уясы бар, ал жылыга тууйт, жылыга балдарын ажыдаар жеп коёт. Эгерде ажыдаарды өлтүрүп, алпкаракуштун балдарын аман алып калсаң гана оюн орундалат. Ошонун баарын аткарууга күч-кубатың жетпейт, бөөдө өлүм болуп жүрбөгүн», — деди. Бала: «Ал жагынан кам санаба, алышууга алым, күрөшүүгө күчүм бар», — деди. Ошондо баланын айтканынан кайтпасына кыздын көзү жетип,

¹ *Жаван* — жыгачтан жасалган сандык формасындагы үй шаманы.

ага бир кутуча берди да: «Болуптур, ак жолун ачылсын, ушу кутучаны эч жоготпо, курсагың ачса, ичиндеги гүлазыктан бир чымчым жесең, ошол замат калыбына келесин», – деди. Бала кыз менен кыяматтык дос болду да, жөнөп кетти. Карды ачканда кутучадагы гүлазыктан бир чымчым жеп, чарчаганын жазып, чырма этип уйку албай, эч жакка буйдалбай жол жүрдү. Кыз берген гүлазык уйкусу кандырып уктатпай, чарчоосун жазып чарчатпай аттан тез, куштан ылдам жүргүзөт экен, кырк күнчөлүк жолго төрт күндө жетти, кырк күнчөлүк ашуудан төрт күндө өттү, ашуудан ары кырк күнчөлүк ылдыйга төрт күндө түштү. Ангыча асман мелжиген чынар көрүндү, ага жетип барса, жоондугу теректей ажыдаар чынарга оролуп чыгып баратыптыр. Чынардын башында алпкаракуштун балдары чыркырап туруптур. Бала гүлазыктан жеп, кылычын кынынан сууруп, керилип туруп чапты эле, ажыдаар тең бөлүнүп жатып калды. Бала ажыдаарды барча-барча туурап, чынардын башына чыгып барса, алпкаракуштун үч балапаны сүйүнүп, ага канаттарын саябан кылып беришти да: «Сен эми жерге түшпөгүн, энемдин келе турган маалы болуп калды. Энем келерде катуу бороон жүрөт да, анын эпкинине эч нерсе туруштук бере албай, койдой таштар кодурандап, аттай таштар анырандап, үйдөй таштар үнүрөндөп учат, мындан эч коркпогун. Учуп келип конгондо чынар үч мертебе жерге тийип, үч мертебе асманга чыгат. Мындан да коркпогун» – деп, баланы канаттарына катып жашырып коюшту.

«А-бу» дегиче болбой, аалам алай-дүлөй болуп, жандуудан эч нерсе көрүнбөй калды. Чынында да алпкаракуштун каары анын балапандары айткандай экен, үйдөй таштар өнүрөндөп, аттай таштар антарылып, койдой таштар конторулуп учту. Ангыча алпкаракуш чынар терекке учуп келип конду эле, анын башы жерге үч тийип, үч түзөлдү. Балапандарынын аман экенин көрүп, алпкаракуштун көңүлү тынды. Бир паста борошо басылып, күн ачылып, жай күнү кадимкидей жаркырады.

Ошондо алпкаракуштун балапандары энесине: «Жамандыкты көрсөтөлүбү, же жакшылыкты көрсө-

төлүбү?» – деди. Алпкаракуш: «Адегенде жамандыкты көрсөткүлө», – деди. Балапандар төрт бөлүнгөн ажыдаарды көрсөтүштү эле, алпкаракуш баарын бир сугунуп туруп, күкүм кылып кайрадан бүркүп жиберди. — «Эми жакшылыкты көрсөткүлө, балдарым», — деди. Балапандар баланы көрсөтүштү эле, алпкаракуш баланы белине чейин сугунуп калганда, балапандары энесинин канатын тыткылап, алкымын апчылап, чый-пыйы чыгып кетти. Алпкаракуш баланы кусуп жиберип: «Эй шашма тентектерим, бир пас аяндасанар го, баланы ок өтпөс, кылыч кеспес, отко күйбөс, сууга чөкпөс кылат элем», – деп үшкүрүп отура кетти. Ал баланын ал-жайын сурады. Бала шуру көздүү, бермет жаштуу кушту издеп чыкканын айтты. Алпкаракуш:

«Жакшылыкка жакшылык, жардам берейин. Мен ой кийигин ойдон, тоо кийигин тоодон терем. Сен терилерин сыйрып чанач кыл, эттерин шылып ага сал, анан учабыз», – деди.

Алпкаракуш өзү айткандай, ой кийигин ойдон, тоо кийигин тоодон терди. Бала болсо, алардын терисин сыйрып, этин миң чаначка салып, миң чаначты суу куюп, оозун бууп, алпкаракуштун үстүнө арта иреттеп койду да, өзү анын үстүнө отуруп алып, асманга көтөрүлдү. Бала алпкаракуш он жагын караганда бир чанач эт, сол жагына караганда бир чанач суу берип жүрүп отурду. Бир убакта алпкаракуш баладан: «Жер көрүнөбү?» – деп сурады. Бала: «Жер токум бетиндей гана бүлбүлдөйт», – деди эле, алпкаракуш: «Али жете элек экенбиз», – деп кайрадан уча берди. Алпкаракуш эт сурап кайрылганда, бала өз такымынан эт шылып бере салды. (Ошондон кийин адамдын такымы чункур болуп калган экен.) Бир убакта алпкаракуш: «Жер көрүнөбү?» – деди. Бала: «Жок, көрүнбөйт» – деди. Бир топ убакыттан соң алпкаракуш: «Жер көрүнөбү?» — деп дагы сурады. Бала: «Көрүндү», — деп жооп берди. «Анда жеткен экенбиз» – деп, учуп келип конуп калды да: «Эми мындан ары өзүң бар,

мына бу чокунун ар жагын дөөлөр мекен кылышат. Алар кырк күн уктабайт, кырк күнү уктайт. Чокуга чыгып карагын, эгер дөөлөр ар кайсы жерде тоодой, таштай томпоюп жатса уктаганы. Уктаган болсо, мени чакыр. Уктабаган болсо келе бер», – деди.

Бала чокуга чыгып барса, тоодой-тоодой дөөлөр күн күркүрөгөндөй коңурук тартып уктап жатыптыр, алп-каракушту жандап чакырды эле, ал чокуга чыгып келип, баланы ошол жерде күтүп жатып калды. Бала болсо дөөлөрдү аралап өтүп, шаарга кирет. Андан шуру көздүү, бермет жаштуу кушту издеп үй-үйдү кыдырат. Акыры чарчап бир кооз үйгө кирсе, анда бир сулуу кыз уктап жатыптыр, кыздын жанындагы капаста бир куш отурат. Бала көпкө ойлонуп туруп, тобокелге салып кызды ойготту эле, кыз баланы көрүп: «Кайдан жүргөн жансың, адам баласынын буту жетпеген жерге кантип келдин?» – деп суроо салды. Бала өзүнүн кайдан, эмнеге келгендигин айтты. Кыз болсо аны менен кетүүгө макул болуп жөнөп калды. Бала кушту алып, баягы үч жолдун айрылышына жеткирип коюп, кош айтышып кайра тартты. Андан кызды ээрчитип, кушту колуна кондуруп, баягы агалары менен коштошкон жерге келсе, агасы жолун тосуп отуруптур. Ортончусу кара сакал чал болуптур, улуу агасы ак ала сакал чал болуп, карылыкка моюн сунуптур. Эки агасы инисинин баягысынан да сулуу, мурункусунан да жаш, күчтүү болуп калганын көрүп, аябай тан калышты. Түнкүсүн экөө акылдашып: «Атам ансыз да муну жакшы көрүүчү эле, эми энчиден чындап куру кала турган болдук. Муну өлтүрүп, кушту «биз таптык» деп алып баралы дешти да, уктап жаткан жеринде баланы да, кызды да өлтүрүп кудукка таштап, кушту алып жөнөп кетишти. «Кушту биз таап келдик», – деп атасына барып: «Кичүү уулун биз кой десек болбой, барса-келбес жолго түшүп, ошол бойдон жоголду. Күтө-күтө жол арыттык. Акыры келбегенден кийин күдөр үзүп, шуру көздүү, бермет жаштуу кушту алып мында келдик», – дешти. Атасы кичүү баласынын кайтпагандыгына аябай капа болуп:

«Мага кичүү баламсыз куш керек эмес, кушту силер алгыла да, баланы таап келгиле», — деп экөөнү кууп жиберет. Мындай чыгып экөө кушту талашып чырлаша кетип, улуусун ортончусу өлтүрүп коёт. Анан кушту алып, дагы бир кандын шаарына барып туруп калат.

Муну быякка таштайлы да, баягы кичүү бир тууганга кыямат дос болгон кыздан сөз баштайлы. Ал түнүндө түш көрүп, түшүндө өлүп, кудуктун түбүндө жаткан кыз менен баланы көрүп, дос кызынын кырк дөөсүн ээрчитип жетип келет да, тогуз жолдун тоомунда өлүп жаткан кыз менен жигитти тирилтип, жолго салып, өзү көздөн кайым болот. Бала элине келип, ортончу агасын таап, шуру көздүү, бермет жаштуу кушту атасына алып берип, өзү баягы кызга үйлөнүп, бакты-муратка жетип, жыргап жатып калат.

АЛТЫН КУШ

Илгери бир абышканын үч уулу жана бир чоң түп алмасы бар экен. Ар жылы анын мөмөсүн жеп, абышка жашарып турчу экен. Бир жылы быша элек кезинде ошол алмасын белгисиз бирөө келип жеп кетет. Келерки жылы абышканын улуу баласы күзөтүп отуруп, түн ортосу ченде уктап калып, жегизип жибериптир. Андан кийин ортончусу күзөтүп, ал дагы уктап калат. Абышка үчүнчү жылы кичүү баласына кайтартат, ал уктабастан, куурай¹ ойноп отура берет. Бир убакта алтын куш келип алмага конуп, алманы жей баштайт. Бала акырын барып, канаттан алганда куш учуп кетип, бир канаты үзүлүп колунда калат. Бала эртеси атасына куштун канатын алып келди эле, атасы: «Канатын таапсынар, эми өзүн тапкыла», — дейт. Кушту издемек болушуп, абышканын эки уулу келишкен ат минип, келишимдүү курал алып жүрүп ке-

¹ *Куурай* — илгерки убактагы чоор сыяктуу музыкалык аспаптын бир түрү.

тет. Ошондо абышканын кичүү баласы: «Мен да барамын» – деп, атасынан уруксат сурайт. Атасы макул болуп, сары кунанын балага токуп берет.

Бала жүрүп отуруп жол боюндагы кара ташка келип такалат. Кара ташта кара жазуу турат: «Сол жакка баргандын өзү өлөт, он жакка баргандын аты өлөт». Ошондо сары кунанга тил бүтүп: «Өлсөм өлөрмүн, он жакка бара бер», – дептир. Бала он жакка түшүп олтуруп бир токойдун ичине келгенде бир бөрү качырып сала берет. Бала аттан түшө качат. Бөрү атты басып калат. Аттан айрылып, бир терекке жашырынып ыйлап отурган балага карышкыр жетип келет. Бала коркуп кетет. Ошондо бөрү: «Коркпо, мен сенин атыңды жедим, эми тилегине жеткиремин», – деди. «Издегеним алтын куш эле», – дейт бала. Анда карышкыр: «Эми сен менин үстүмө минип, көзүңдү жум», – деди.

Бала бөрүгө минип, көзүн жумду эле, бөрү нечен тоолорду ашып, бир убакта: «Көзүңдү ач!» – деди. Бала көзүн ачса, бир шаарга келиптир.

Ошондо бөрү: «Куш мына бул үйдө, акырын барып бутунан албай, канатынан кармап алып чык», – дептир. Бала киргенден кийин карышкырдын сөзүн унутуп, куштун бутунан алса, бутундагы конгуроосу шылдырап кетип, кандын жигиттери ойгонуп, баланы кармап алышат. Эртең менен канга алып келди эле, кан: «Кушту неге уурдадың?» – деди. Анда бала: «Менин атамдын бир түп алмасы бар эле, ошону жеген сайын атам жашарып туруучу эле, кушунуз үч жылдан бери алманы жеп кетип, атам ошондон бери карып бара жатат», – деди. Кан: «Атамдын жумушунда жүргөн бала экенсиң, сенин кандыңды кечтим, ушу жакта бир кандын алтын жалдуу, алтын куйруктуу аты бар, ошону алып келсең, кушту беремин», – деди. Бала бөрүгө келип: «Кан бир кандын алтын жалдуу, алтын куйруктуу аты бар, ошону алып келсең, алтын кушту беремин деп айтты», – деди.

Анда бөрү: «Коркпогун, үстүмө мин да, көзүңдү жум», – дейт. Бөрү бир убакта: «Көзүңдү ач!» – дегенде бала

көзүн ачса, дагы бир шаарга келип калыптыр. Ошондо бөрү: «Кырк сарайдан кийин бир сарай бар, ошол сарайдын ичинде алтын жалдуу ат бар, чылбырдан кармабастан, акырын жалдан алып жетелеп чык», – деди.

Бала кирип барып карышкырдын айтканын унутуп коюп, чылбырдан жетелеп алып чыгам деп дагы колго түшүп калат. Эртеси кандын алдына алып барганда бала эмне үчүн келгенин айтты. Анда кан: «Сен, бала, атандын жумушунда жүргөн экенсин. Сени жазага тартпайм. Ушул жакта Банча деген кандын бир сулуу кызы бар, ошону алып келсен, алтын жалдуу, алтын куйруктуу атымды беремин деди», – деп, бөрүгө айтты эле, анда бөрү: «Дагы үстүмө мин», – деди. Бала бөрүгө минип, көзүн жумду. Бөрү жүрүп олтуруп: «Ач көзүңдү», – дегенде, көзүн ачып эки жагып караса, таң сүрүп калыптыр. Ошондо бөрү: «Сен ала албайсың, эми мен барайын» – деп баланы ошол жерге таштап, өзү жөнөп кетти. Кандын кызы эртең менен алдына кырк кыз, артына кырк кыз, оң жагына кырк кыз, сол жагына кырк кыз алып, бак ичине сейилдикке чыккан эле. Бөрү тамдан секирип түшүп, алма жыгачына жашынып туруп, кыздар жанынан өтө берерде кандын кызын илип кетти. Жолдо келатып кыз менен бала бири-бирине ашык болуп калат. Бала бөрүгө: «Экөөбүз айрылбайбыз, ушунун ылаажысын тапсаң экен» — деди.

Ошону менен шаарга келишти. Бөрү кубулуп, баягы кыздан да сулуу кыз болду. Бала канга айткан кызың деп кубулган бөрүнү алып келди эле, кан балага ыраазы болуп, атын берди.

Кыз менен бала андан ары кете беришти. Кан кызды бир үйгө киргизип коюп, бир убакта жанына барып отурайын десе, кыз жок, карышкыр турат. Кан коркуп чалкасынан кетип, эси ооп калганда карышкыр сыртка чыгып жолуна түшөт. Ангыча бөрү кыз менен баланын артынан жете келди, үчөө алтын кушу бар кандын шаарын көздөй жөнөштү. Жолдо бала бөрүгө: «Бул аттан да айрылгым келбейт, ушуга бир амал тап», – деди.

Бөрү: «Макул», – деп кубулду да, келишимдүү ат болду. Бала атты канга алып барып берди эле, кан ыраазы болуп, ага алтын кушун берди. Бала алтын кушту колуна кондуруп, алтын жалдуу атты минип, сулуу кызды алып өз үйүн көздөй андан ары жөнөп кете берди.

Кан ушул күнү учуларын жыйнап, баягы бала алып келип берген атты минип тоого ууга чыгат. Учурлар бир түзөнгө аттарын тушап коюп, өзүлөрү кийик өнүп кетишет. Алар кетери менен ат болуп кубулган бөрү өз түрүнө келип, тушалган аттардын баарын жеп алып балага жете келет. Үчөө жүрүп олтуруп, баягы баланы атын жеген токойго келгенде токтошуп, бөрү балага бир мурутунан бир кыл жулуп берип достошуп, ошол жерде калат. Кыз менен бала андан ары жүрүп олтурат. Бир кезде кыз: «Ушул жерде ат чалдырып, түнөп кетели», – дейт. Бала макул болуп, конуп калышат. Экөө уктап жатканда эки агасы келип: «Атабыз бул тапты, экөөң таппадың деп бизди жаман көрөт», – деп акылдашып, инисин өлтүрүп, кызын, кушун жана атын алып кете беришет.

Бир күнү баягы токойду көздөй жүргөн желден улам бөрү баланын жытын сезип ага жетип келет да, досунун өлүгүн каргалар чокуп жеп жатканын көрөт. Ал жерден бөрү каргалардын пашаасын кармап алып: «Өлбөстүн суусун алып келгиле, же болбосо, коё бербеймин», – дейт. Карганын пашаасы каргаларды өлбөстүн суусуна жиберет.

Алар өлбөстүн суусун оозуна алып жетип келишет. Бөрү карганын төрөсүнүн канын сууга аралаштырып балага сыйпайт. Бала: «Көп уктап калыптырмын», – деп тура келет. Бөрү балага: «Сени агаларың өлтүрүп кетиптир. Менин үстүмө мин, үйүнө алып барып коёюн», – дейт.

Барса кызды улуу агасы алганы жатыптыр. Бала: «Үйгө кирип, чоор ойноп берүүгө уруксат сурап бер», – деп бир кемпирди атасына жиберет. Кемпир тыштан кирип: «Бир бала чоор ойноп берейин, уруксатпы деп жатат», – деди. Анда атасы: «Кирсин, балким, менин кичүү баламдын күүсүн ойноор, кирсин», – деди. Бала

үйгө кирип, чоор ойноп берет. Ошондо кыз: «Мени алган бала ушул, бул экөө муну өлтүрүп, мени мында алып келген», – деди. Атасы иштин жайын түшүнүп, кызды кичүү баласына алып берди. Бир күнү баягы карышкыр кубулуп дубана болуп балага келди. Бала аны таанып, жакшылап урматтап, коноктоп узатып жиберет. Абышка жыл сайын баягы алманын мөмөсүн жеп, жылдан-жылга жашарат экен.

КӨЧПӨСБАЙДЫН БАЛАСЫ

Бир заманда Көчпөсбай, Көчөрбай деген эки бай болуптур. Көчөрбай ар дайым жайлы-жайы менен жайлоого көчүп, кышты-кыштай ар кайсы кыштоого көчүп, малын багып жүрчү экен.

Көчпөсбай жайы-кышы бир жеринде олтуруп, өмүрүндө көчпөптүр. Бир жылы жут болуп, тегерегиндеги оту түгөнгөндөн кийин, Көчпөсбай көчмөкчү болуптур. Көчүп көнбөгөн Көчпөсбайдын аялы бир жүгүн унаага артса, бирин унутуп, үзүгүн таңылчакка танса, кийизин унутуп, аягын салса, табагын унутуп, чөмүчүн салса, кашыгын унутуп жатып, күн чыккандан үйүн чечкен, күн батканда араң жыйнап бүтүшүптүр.

Ошентип, айдын жарыгы менен Көчпөсбай көчүп жөнөйт. Жолдо келе жатып баласы: «Атаке, менин сакам журтта калган турбайбы», – деди. Атасы: «Балам, чаап барып алып келе койгун», – деди. Бала өзүнүн кызыл бууданын минип, журтту көздөй чаап келе жатса, аты токтой калып балага айтты: «Эрдигин бар, эсин жок, жаш бала, менин көргөнүмдү көрдүңбү, менин билгенимди билдинби? Журтта жети баштуу жезкемпир отурат. Мен аттан жапыс, иттен бийик болгондо, сен амалын таап, эптеп саканы алып кач», – деди.

Барса кемпир мойнун жерге салып, саканы карап шылкыйып олтуруптур. Бала: «Энеке, сакамды алып берип коюңузчу», – деди. Кемпир анткорлонуп: «Оой, айланайын балам, өзүм араңжанмын, олтурсам тура албаймын, турсам олтура албаймын, жаш бала эмесинби, өзүң түшө калып ала койгун», – деди.

Бала, кемпирдин кууланып жаткандыгын билип: «Ээ, энеке, жар боорундагы жарганатты карачы», – деди. Кемпир мойнун буруп карай салганда, бала саканы энип алып качып жөнөдү. Кемпир такымдап артынан кууп калды. Бала качып отуруп, кой кайтарган абышкага жолугат. Абышка баланын качып келе жаткан жөнжайын билгенден кийин: «Мага бала болосунбу?» – дейт.

Бала: «Болоюн» – деди. Ошентип, абышканын үйүнө барып олтурса, бир кара ит үч күчүктү ээрчитип жүрөт. Бала күчүктөр менен моюндашып уктап жатып түш көрөт. Түшүндө жезкемпир: «Сени жебесем», – деп кууп жүргөн болот. Бала чочуп ойгонуп, күчүктөрүн көтөрүп жөө качып жөнөйт. Бир нече күн жол жүрүп, аябай чарчап, бир жерге келип уктап калат. Күчүктөр болсо кемпирдин келе жаткан табышын бир күндүк жерден билип, баланы ойготушат. Ойгонсо, күчүктөрү дөбөт болуп чоңоюп калыптыр. Ошол жерден күчүктөрүнө ат коёт. Чонун «Угар кулак», ортончусун «Көрөр көз», кичүүсүн «Жер тыншар» деп атайт. Ангыча сокусун минип, сокбилегин камчыланып кемпир да келип калат. Кемпир жете бергенде бала иттерин кемпирге коё берди эле, балага жалынып: «Иттеринди чакырып алгын, экөөбүз жарашалык, мен сага кызымды берейин», – дейт. Бала балалык кылып, кемпирди ажыратып алып, анын кызын алып туруп калат.

Бала күнүгө иттерин ээрчитип, мергенчилик кылып жүрчү экен. Бир күнү аялы балага: «Сен өзүн эчтеке ата албайсың, иттериндин аркасы менен ан уулап жүрөсүң, кыйын болсоң иттерди үйгө таштап өзүн барып атып келчи», – дейт. Бала: «Өзүм эле атамын» – деп, тоого чыгып кетсе, баягы кемпир артынан кууп келет. Бала: «Эки ача терек бол, ортосунда мен болоюн», – деп мылтыгын ыргытып жиберет. Мылтыгы эки ача терек болуп, бала теректин башына чыга качат. Кемпир келип бир тишин сууруп алып, балта менен теректин түбүн казып кирет. Ошол кезде бир кызыл түлкү келип: «Ой, эне, сиз чарчап калыпсыз, эс алып туруңуз, балта, араанызды мага бериңиз, мен кесе турайын», – деди. Кемпир сүйүнүп жарагын берип, өзү барып уктап калат.

Түлкү кесимиш болуп отуруп, жабдыгын көлгө салып, өзү качып кетти. Бир убакта кемпир туруп караса, балта, араасы жок, түлкү да жок. Кемпир ачууланып дагы бир тишин сууруп балта кылып, бир тишин сууруп араа кылып, теректи чаап олтурса, бир ак түлкү келип:

«Ой, энеке, сиз карыган киши экенсиз, чарчап калдыңыз го, теректи мен чабайын, сиз эс ала турунуз», – деди. Кемпир: «Мени жана бир кызыл түлкү алдап, жабдыгымды сууга салып кетти, эми жабдык кылар тишим да калбай калды», – деди. Анда түлкү: «Ой, энеке, сиз алжып калсаңыз керек, кызыл түлкүнүн сырын ушул убакка чейин биле элек турбайсызбы, кызыл түлкү куу болот, өзүңүз ойлоңузчу, ак түлкү жакшыбы, кызыл түлкү жакшыбы», – деди. Кемпир: «Ак түлкү эле жакшы» – деп, жабдыгын берип, дагы уктап калды. Түлкү кесимиш болуп олтуруп, жабдыгын сууга салып, өзү качып кетет.

Ангыча асмандан бир карга учуп өттү эле, бала: «Ой карга, менин иттерим бар эле, ошолорго кабар берип койсон», – деди. Карга учуп барып үч итине кабар айтты. Кемпирдин кызы иттерди терекке байлап койгон экен. Иттер теректи түп тамыры менен жулуп алышып, балага жетип келишти. Ошол жерден үчөө кемпир менен алышып отуруп, көлгө түшүп кетишет. Бала болсо теректен түшүп, иттерин күтүп отурса иттери кемпирди өлтүрүп, суудан чыгышты. Бала аларды ээрчиткен бойдон үйүнө келип, аялынын кастыгын билген соң чекеге атып өлтүрөт.

«Эми жоомдон кутулдум го» – деп, баягы багып алган атасына барып, бала атын минип, үч итин ээрчитип, үйүнө кетмек болуп, жолго чыкты. Айылга жакындаганда чогулган элди көрүп, чуулдаган үндү угуп, бир койчудан: «Бул эмнеге чогулуп жаткан эл?» – деп сурады эле, анда койчу: «Ээ, балам, анын эмнесин сурайсын. Мен ошол үйдүн койчусумун, чуу чыккан Көчпөсбай деген байдын үйү, өзү өмүрүндө көчүп көргөн киши эмес эле, мындан эки жыл мурун жайыты түгөнүп, тегерегинде оттой турган чөп калбай калганда,

бүт өмүрүндө бир гана көчкөн болучу! Ошондо жалгыз баласынын сакасы журтта калып: «Сакамды алып келемин», — деп кеткен эле, ошол бойдон байдын баласы кайткан жок. Көчпөсбай ошонун ашын берип жатат» — деди. Бала койчунун сөзүн угуп: «Эмесе, байга берип сүйүнчү алыңыз, ошол баласы менмин» — деди.

Койчу тебетейин көккө, таягын алыс ыргытып, байдын астынан чыгып: «Сүйүнчү байым, сүйүнчү», — деди. Бай ачууланып: «Мен уулума аш берип жатсам, сен сүйүнчү дейсиң, кана, айтчы, эмнеге сүйүнөм, жалгыз баламдан айрылганыма сүйүнөмбү?» — деди. Анда койчу: «Байым, сүйүнчү! Ачуунду тыйгын, эл-журтунду жыйгын, ашыңды тойго айланткын, жалгыз уулун кайтып келди», — деди. Бай сүйүнүп, уулу менен көрүшүп, ашын тойго айландырып, жыргап жатып калган экен.



АЙБАНАТТАР ЖӨНҮНДӨ ЖОМОКТОР

ТОРГОЙ

Бир торгой учуп келе жатып эрмендин арасына топусун түшүрүп жиберип: «Эрмен, топумду алып бер», – десе, эрмен: «Топунду алып бермек түгүл бүрүмдү көтөрө албай аран турам», – деп болбой коёт. Анда торгой: «Сени эчкиге барып айтпасамбы», – деп, эчкиге келип: «Ой эчки, тетиги жерде бүрүн көтөрө албай турган эрменди барып жесең болбойбу?» – дейт.

Эчки: «Эрменди жемек түгүл, эгиз улагымды көтөрө албай жатам», – деди. Анда торгой: «Сени карышкырга айтып жедирбесемби» – деп, карышкырга барып айтты эле, карышкыр: «Байдын эчкисин жемек түгүл, ийинимди каза албай жатамын», – деди. «Сени жылкычыга барып чаптырбасамбы», – деп жылкычыга барып айтты эле, жылкычы: «Карышкырды чапмак түгүл, байдын жылкысын жоготуп таба албай жүрөмүн», – деп койду. «Анда сени байга барып айтпасамбы», – деп байга келип: «Ой бай, жылкычын жылкыңды жоготуп, ары-бери чапкылап жүрөт, жылкыга жакшылап көз сал десең бойбойбу», – деди. Анда бай: «Ой айланайын, жылкымды теске салмак түгүл, өз казымды көтөрө албай аран жатам», – деди.

«Сени чычканга барып айтпасамбы», – деп чычканга барып айтты эле, чычкан: «Байдын казысын тешмек түгүл, ийинимди каза албай жатам», – деди. «Сени балдарга айтып ийинине суу куйдурбасамбы», – деп, балдарга барып айтса: «Чычкандын ийинине суу куймак түгүл, музоомду кайтара албай эмизип, чүкөмдү уттуруп, даакымды тыттырып, аран жүрөм», – дейт. «Ой балдар, сени энеңе барып урдурбасамбы», – деп, энесине барып айтса, энеси: «Балдарымды сабамак түгүл, жүнүмдү сабай албай жатам», – дейт. «Сени куюнга барып айтып жүнүңдү учуртпасамбы?» – деп куюн-

га барып айтса, анын колу бош экен, куюн коктудан уюлгуп келип катындардын жүнүн учуруп, катындар балдарын уруптур. Ошону менен балдар чычкандын ийинине суу куюп, чычкан байдын казысын тешип, бай жылкычысын уруп, жылкычы карышкырды кууп, карышкыр эчкини кууп, эчки эрменди жеп, эрмен торгойдун топусун алып берип, ошондон кийин торгой топусун башынан түшүрбөй кийип жүрөт дейт.

АБЫШКА МЕНЕН ТҮЛКҮ

Бар экен, жок экен, бир түлкү бар экен, ал бир тоодо жашоочу экен. Анын барган сайын бир жагынан жей турган оокаты түгөнүп, бир жагынан анчылар көбөйүп түлкүнүн турмушу кыйындай баштайт. Ары-бери караса, жан багар жайдын ылайыгы жок, эгер анчыларга көрүнсө, кутулар чарасы жок, түлкүнүн амалы куруйт.

Ошол түлкү жашаган тоонун этегинде дагы бир абышка-кемпир оокат кылып туруучу экен. Бир күнү түлкү абышка-кемпирге келип: «Менин ичимде жети балам бар, кыштан аман-эсен багып чыгарсанар, жети баламды беремин, андан көрө мени жакшылап баккыл», — деп суранды. Абышка-кемпир акылдашып: «Айтса-айтпаса төгүңбү, жети түлкү бир ичик турбайбы, ийгиликтин эрте-кечи жок, жаз жакында чыгат, түлкүнү багып алалы», — деп макул болушту. Кемпир-чал түлкүгө күндө бир аз сөөк таштап коюшат, ага түлкү канааттанбай жүдөп кетти.

Бир күнү түлкү абышка-кемпирге: «Менин ичимдеги балдарым өлүп кала турган болду. Мага шерик болуп жардам кылсанар тоодогу мыкты аңдарды колунарга түшүрүп беремин. Силерге териси, мага эти пайда болор», — деди эле, абышка: «Ал кандай аң?» — деди. Түлкү: «Арстан, жолборс, аюу, бөрү» — деп жооп берди. Кемпир түлкүнүн сөзүн угуп: «Оо, чедирейген желмогуз, биздин түпкө жеткени жүргөн турбайсыңбы», — деп, аны как тумшукка сабоо менен бир салды.

Абышка көпкө ойлонуп отуруп, акыры түлкүнүн сөзүнө макул болду. Эртеси түлкү тоого чыгып, кандын жигиттеринен качып жашынар жер таппай, шашып жүргөн бир каманды жолуктурду. Каман: «Түлкү досум, мени кубалап келе жатышат, жардам бергин», – деди эле, түлкү: «Төмөн жакта жүргөн абышкага баргын. Сени ошол аман алып калат», – деди. Каман жалынып-жалбарып: «Айланайын түкө, мени ошол абышкага ээрчитип барчы?» – деп суранды. Түлкү каманды абышкага ээрчитип келди. Каман: «Мени кандын жигиттеринен аман алып кал», – дегенде абышка макул болуп: «Үйгө кир», – деп каманды үйгө киргизди. Ушуну эле күтүп турган түлкү акең карап турчубу: «Капка кире койгун, мен оозун байлай салайын», – деп каптын оозун ача койду. Ангыча кандын жигиттери келип, үйгө кирип, каманды таба албай кайта кетишти. Абышка алар кеткенден кийин: «Айдап койгон аштыкты жеп, жум-жумуру болуп бу капырдын семиргенин карачы, мага пайдасы тийген эмече «аңчылардан ажыратып койгун», – деп келгенин көр, деп каманды өлтүрүп, терисин сыйрып алып, этин түлкүгө берди.

Дагы бир күнү түлкү ууга чыкты. Ангыча аңчылардан качып кайда барарын билбей шашып жүргөн бир бөрү жолугуп: «Эптеп мени жашырып кал, досум», – деп жалынып-жалбарды. Түлкү муну да алдап абышка-кемпирдин кабына түшүрдү. Кемпир: «Былыр көк улагымды жеп койгон көк чунак ушул болчу, эми колума түшкөн турбайбы», – деп, сокбилек менен солкулдатып уруп өлтүрдү. Мунун да терисин абышка сыйрып алды, этин түлкү жеп тоюнуп калды. Түлкү дагы бир күнү тоого чыгып, бир жыгачтын башында отурган аюуну көрүп, жанына барды. «Айланайын түкө, жолборстун андыганына беш күн болду. Ошондон бери коркуп, жыгачтан түшпөй отурам. Кандай айла кыламын?» – деди эле: «Мында бир абышка-кемпир бар, ошолор куткарат» – деп, муну да ээрчитип алып келди. Абышка капка киргизип оозун байлап: «Жалбыр,

жалбыр жалпандаганынан көр, салбыр, салбыр салпандаганынан көр, абышка-кемпир кой ичигине жарыбай жүрсө, мунун дүнүйөнүн ичигин жалгыз өзү кийип алганын көр», – деп, чоюнбаш менен уруп өлтүрдү. Ал арада жолборс келип: «Аюу ушунда келдиби?» – деп сурады. Жолборсту көрүп, абышка, түлкү шашып калды. Абышка алдоого тырышты, түлкү актанууга шашты. Ангыча болбой жолборстун артынан арстан кууп келип калды. Жолборс өңдөн кетип, түлкүгө жалынып: «Айланайын түкө, бир жакшылык кылып, жашырып кал», – деди. Түлкү кемпирдин көн салган кабын алып келип: «Ушунун ичине кире калгын», – деди.

Жолборс каптын ичине кирер замат абышка оозун байлап, кемпири тура калып: «Бул менин агамды өлтүргөн, агамдын кунун аламын» – деп, как маңдайга чоюнбаш менен чакылдатып уруп өлтүрдү.

Ангыча арстан үйгө кирип: «Жолборс кайда кетти?» – деп, айкырык салды. Абышка-кемпир коркуп дирилдеп эстен танды, түлкү жойпуланып ар жак-бер жагына чыгып, ачуусун тарката албай, берер жообун камдай чебеленип калды.

Ошол мезгилде найзаларын жалаңдатып, мылтыктарын арбайтып, жааларын эрбейтип, бир топ аңчылар жетип келди. Арстандын шаштысы кетип: «Эмне кылсан да куткар, сенин кулун болоюн», – деп абышкага жалынды. Абышка кырк бээлик сабанын оозун тиле салып, арстанды ичине киргизип жиберди эле, кемпир ошо замат оозун тигип койду да: «Азуулуунун падышасы болбой, кудай болуп калсан да, эми сабадан чыгар алын жок», – деп, чоюнбаш менен ура баштады. Ошентип, абышка-кемпир арстанды да өлтүрүп, жолборстун терисине кошуп экөөнү тең боз үйдүн ортосуна керип коюшту. Ангыча аңчылар келип, арстанды сурап үйгө киришти эле, бирөөнүн колундагы бүркүт түлкүнү көрүп «аламын» деп жутунду. Түлкү коркконунан кирерге тешик таппай бүжүрөп калганда, кемпир чыйпылдап тура калып: «Үйдө жаткан абышка-кемпир аюу, жолборс алса, тайган ээрчитип бүркүт алып, жа-

рак-жабдык асынып жүрүп, кур кайтканынарга жол болсун! Эмне, анды менин алты канат үйүмдүн ичинен издеп келдинерби? Ушунчалык жер жайнаган андан тырмагынарга илинбей, үйдө жаткан түлкү баламдын жүрөгүн түшүрүп, бүркүтүнөрдү телпендеткенинер кандай?» – деп сабоону алып, бүркүттү башка бир чаап өлтүрүп салды. Муну көрүп турган аңчылар: «Жолборс менен арстанды өлтүргөн мастан кемпир бизди да өлтүрөт экен», – дешип үйдөн чыга жөнөштү.

Ошентип, абышка-кемпир олжого тунуп, түлкү этке тоюп, жыргап-куунап жатып калышкан экен.

МЫШЫК, ТҮЛКҮ, АЮУ, КАРЫШКЫР

Мышыкты бир күнү ит кубалап, иттен качып бара жатса, алдынан түлкү чыкты. «Ой, сен кимсин?» – деп, түлкү мышыктан сурады.

Мышык: «Мен азуулуу айбандардын падышасымын, сенин үйүң кайда, сага конокко келдим», – деди. «Менин үйүм мына», – деп, түлкү ар жагына бир чыгып, бер жагына бир чыгып, жылмандап бир ийинге ээрчитип барат экен. «Сен азуулуу айбандарга кабар кылгын, мени жакшылап конок кылышсын», – деди мышык.

Түлкү жасоол болуп, азуулуу айбандарга бара жатса, алдынан карышкыр чыкты. Карышкыр: «Сен кайда бара жатасын?» – деп сурады. «Биздин үйгө азуулулардын падышасы мейманга келип калды, тамак камдагын деп жиберди», – деди. Карышкыр бир кой жетелеп алды. Түлкү андан ары жүгүрүп бара жатса, алдынан аюу чыкты. «Түлкү, сен кайда чаап баратасын?» – деп сурады аюу. «Биздин үйгө азуулуунун падышасы мейманга келип калды. Тамак камдагын», – деп түлкү аюуга айтты. Аюу бир торпогун жетелеп алды.

Аюу, карышкыр, түлкү үчөө мышыктын үстүнө келип: «Падышага үйрөнүшкөн сен тамак бергин», – деп аюу менен карышкыр торпогун, коюн өлтүрүп түлкүгө беришти.

«Падышаны ыраактан көрөйүн», – деп аюу карагайдын башына чыгып кетти. «Мен мына бул жерден

көрөмүн», – деп карышкыр ийиндин оозундагы чөпкө жашынып жатты.

«Падыша аке, тышка чыгып, тамак жениз», – деп мышыкка түлкү кабар берди эле, ал ийинден чыгып тамакты кырылдап жей баштады.

Аюу карагайдын башында турса дагы коркуп отурду. Падышаны көрөйүн дегендей карышкыр чөптү кыймылдатып койду эле, мышык чычкан экен деп жутунуп калды. Карышкыр: «Мени көргөн экен», – деп былк этпей калды. Карышкыр чыдай албай дагы чөптү кыймылдатты. Мышык секирип барып басты эле, карышкыр тура качты.

Баягы мени кууган ит экен деп, мышык карагайды көздөй чыга качты. Мени көрүп койгон экен деп карагайдагы аюу качам деп учуп өлүптүр.

АЙБАНДАРДЫН ДОСТУГУ

Төө, аюу, түлкү карышкыр, жолборс, козу, улак – баары чогулуп кенешип: «Бирге жан багабыз», – деп дос болуп жайлоого чыгышты. Төө, козу, улак үчөө чөп жеп жакшы семиришет экен. Аюу, түлкү, карышкыр, жолборс болсо эч тамак таба албай ачкалыктан аябай арыкташыптыр.

Бир күнү түлкү: «Баарыбыз ачка өлүп калбайлы, азырынча улак менен козуну жей туралы», – деди. Буга жолборс жана башкалары макул болушту. Улак менен козуну эки күн азык кылышат. Дагы жээр эчтеке таба албай ачка болушту. Дагы бир күнү түлкү: «Минтип жүрүшүбүз болбойт экен, төөнү да жейли», – деди. «Төө биздин төрөбүз болсо, муну кантип жейбиз?» – деп жолборс сурады.

«Эгер силер макул болсоңор, төөнүн жайын өзүм табамын», – деди түлкү. Жолборс, карышкыр макул болушту.

Түлкү төөгө барып, ары жагына бир, бери жагына бир чыгып эркелеп: «Төө аке, тигил досторум азыр

сизди союп жеп, көктөмдө кырк козулуу кой берели дейт. Буга макул болосузбу», – деди.

Төө ары ойлонуп, бери ойлонуп бат эле байымак болду: «Көктөмдө сүйрөтпөй жыйып берсенер эле болду», – деди. Түлкү жолдошторуна барып, карышкырды төөнү союуга ээрчитип келди. Төө мойнун созуп, чөгүп берди. Түлкү менен карышкыр соё башташты. Төөнүн ичин жаргандан кийин түлкү ичине кирип, ич майынын баарын жеп чыкты.

Карышкыр: «Сен жылтырап эле жеп чыктын, мен ачка каламбы», – деди.

Түлкү: «Тамагы жаман кудай урган, мына муну жегин», – деп өпкө, боорун алып берди.

Карышкыр: «Тен жегенди тенирим сүйүптүр, тен жебегендин кепини күйүптүр», – деп, тенин түлкүгө берди. Өпкө, боорун бөлөм деп, карышкырдын оозу бүт кан болуп калат. Түлкү бары-жогун кан кылса да, жымылдатып жуунуп алат.

Төөнү союп болгон сон аюу келип, этти бөлүштүрө баштады. Аюу: «Өпкө, боору кана?» – деп сурады. Карышкыр түлкүнү карады, түлкү карышкырды карай: «Үнүрөйгөн митаам, өзүң жеп алып, мени эмнеге карайсын?» – деди.

Аюу, жолборс, карышкырды кууган бойдон кетти. Аюу менен жолборс келгенче, түлкү акен эттин баарын жыйып катып алды.

Баягы экөө кайтып келип: «Эт кана?» – деп түлкүдөн сурады: «Мени жей электе эле минтип чыр кылып жатасынар, силерден эчтеке өнбөйт көрүнөт деп, туруп кетип калды», – деди.

Аюу менен жолборс өкүнүп калды. Экөө кеткенден кийин түлкү төөнүн этин көрсөтпөй жей берди. Түлкү төөнүн этин жеп өтө семирди. Бир күнү жолборс: «Түлкү, сен эмне жеп мынча семирдин?» – деп сурады.

Түлкү: «Ачка болгонумдан кийин ичеги-чучугумду чубап жеп жүрүп семирдим, эң эле таттуу болот экен», – деди.

Жолборс менен аюу ишенип, өздөрүнүн ичтерин жарып жеймин деп өлүштү. Ал экөөнүн этин да түлкү ээлеп калды.

Түлкү бир күнү карышкыр эмне болду экен деп издеп чыкты. Жол менен бара жатса, бир жерге капкан салып коюптур, капкандын үстүнө килейген койдун куйругун коюп коюшуптур, түлкү алып жей албай коркуп турду. Ангыча болбой карышкыр келди. «Карышкыр аке, мына бул куйрукту сага койдум эле, алып жегин», – деди. Карышкыр: «Кокустан анда капкан болуп жүрбөсүн», – деди. «Сакалдуу деп сага койсом, кудай алган жаман, жебейсинби?» – деп, түлкү тап берип койдун эле, карышкыр түлкүдөн мурун алып жейин деп барып капканга түшүп калды. Куйрук оозунан ыргып кетти. Түлкү куйрукту жай алып жеп: «Жат, бөрү аке, жабышып, капкан менен кабышып, эртең менен болгондо, ээси менен табышып», – деп желе-жорто жүрүп кетти.

ЧОМОТОЙ САЯТЧЫ

Бир күнү кузгун Чомотой саятчыга келди, салам берип күнгөй-тескейден көргөн-билгенин айтып берип көпкө ангемелешти. Андан сон шашып ыйлап жиберди. Чомотой мурун шайыр отурган эле, муну көрүп катуу чочуп кетти. «Эмне капан бар, Куке, батыраак айтып жиберчи, менин колумдан келген иш болсо жардамдашайын, кимдир бирөөдөн ыза көрдүңбү, же байбичең көрүңбөй калыптыр, сыркообу?» «Жок», – деди кузгун. Ар жылда алты балапандуу болобуз, чоноюп темир канат болгондо эле уянын кырына чыгамын деп, биз жокто учуп өлүп калышат. Уяны зоого, жыгачка да салып көрдүк, эч пайда чыкпады, Чомоке. Бүгүн кемпирим кайтарып калды, кандай айла кылабыз? Быйыл да бирөөнөн ажырадык.

Чомотой саятчы кемпирин чакырып: «Байбиче, бир түрүм шоона ала келчи», – деди. Кемпири алып келген шоонаны кузгунга берип: «Эси жок десе, ме муну менен уянын кырына эч жакка жетпес кылып бутуна байлап койгун», – деди. Кузгун кубанып Чомотойдун акылына ыраазы болуп, алкыш айтып, шоонаны алып үйүнө жөнөдү. Келди да, балапандарын жалгыздан бу-

тунан байлап уяга бекитип койду. Кайда барса да капарсыз учуп кете берүүчү болушту. Балапандар канатын күүлөп уча турган болгондо буттарын чечип учуруп чыгышты. Кузгун кубанып: «Эми Чомотойдун акысынан кутулуу керек», – деди. Алыскы Каухар-Төрдөн балдарынын баарына чүкөдөй каухар тиштетип келип Чомотойго беришти. Карыя да кубанды, балапандардын жонунан сылап эркелетти.

Мына ошондон кийин кузгун дайыма балапандарын аман-эсен учурат экен.

ТҮЛКҮ, ТАШБАКА ЖАНА ЧАПКЕНЕ

Түлкү, ташбака, чапкене – үчөө шерик болуп эгин экмей болушту. Түлкү жайлоого чыгуучу, ташбака эгин багуучу, чапкене оруучу болду.

Түлкү аштык даяр болгондо жайлоодон түшүп келип: «Буларга эгиндин эмне кереги бар, эгинди алдап алайын деп ойлоп: «Шериктер, мунун несин бөлүп убара болобуз, жарышалы, кайсы мурун келгенибиз эгинди бүт алалык», – деди. Түлкү аксакалдын сөзүн ташбака менен чапкене макул көрүштү.

...«Чуркайлы!» – деп убадалашкан жерге барышты да үчөө катар турушту. Ал арада чапкене түлкүгө жабышып кулагына чыгып алды. Чуркап жөнөштү.

Түлкү аштыктын жанына келип бир силкинди эле, чапкене түшүп ашыктын так эле төбөсүнө чыгып алды. Эми эгин меники го деп түлкү аштыкты караса, анын үстүндө чапкене олтурат. Анын жүрөгү болк этип: «Качан келдин?» – деди. «Мен келгенге бир далай болду, аштыктын үстүнө чыгып силерди карап турбаймынбы», – деп койду. Ошентип, байгени кичинекей болсо да чапкене алып кеткен экен.

КЫРГЫЙ МЕНЕН ҮКҮ

Жем таап жээрге жарабай турган бир оору үкү менен бир алгыр кыргый тааныш болот. Кыргый үкүнү өзүнөн артык кылып багат. Аягында экөө кучакташып

ынтымак дос болушат. Экөө алыска сапар жүрүшөт. Кыргыздын эстүүлүгү, алгырлыгы менен жакшы күн көрүшөт. Үкү оорусунан бүт айыгып өз тамагын табууга жарап калат.

Бир күнү: «Эми ар кимибиз өз күнүбүздү өзүбүз көрөлүк», – деп үкү менен кыргыз ууга чыгат. Нары-бери учуп эчтеме таба албай калышат.

Анда үкү кыргызды акырын чакырып алып, кармайт да: «Мен сени жеймин», – дейт. Кыргыз акыреттик достугун жана кылган көп кызматын айтып ыйлайт. Анда үкү: «Жакшылыкка жакшылык – эшектин иши, жакшылыкка жамандык – эшендин иши, дүнүйөдө жашамак – алышмак, күрөшмөк, алы жетишпесе ылдыйламак, айла кылмак, иши кылып өзү жашамак», – дейт да, кыргызды чыркыратып баса калат. Темир айры өндүү өткүр төкөөрү менен кыргызды мыжып өлтүрөт. Аны жеп тоюп алып, кагынып учуп кетет.

ДӨӨТҮ УСТА МЕНЕН ИТЕЛГИ

Илгери өткөн заманда колунан көөрү төгүлгөн зергер уста Дөөтү жашаптыр. Ал кызыл чокко колун салса да күйүүчү эмес экен. Темирди камырдай жууруп, түркүн буюм жасачу, алтын-күмүштөн оймо-чийме төгүүчү. Баатырларга соот-чопкут, жоо-жарак жасаса, элге алтындан баалуу буюмдар жасады, шаарга чеп курду, желге жел тегирмен, сууга суу тегирмен чуркатты.

Калкы кадырлап, атагы алыска жайыла баштады. Миңдеген шакирттер өнөрүн үйрөндү. Алыскы өлкөдөн да келип үйрөнүп кетип жатты. Дөөтү алардан эч өнөрүн аянган жок, баарына бирдей үйрөттү. «Бирок, – деди шакирттерине, – эч убакта мактанбагыла, эгер мактансаңар усталык өнөрдүн сыры ачылып калат да, оттогу темирди колунар менен кармай албай каласыңар», – деди. Шакирттеринин баары устатынын айтканын эске тутушту. Ошентсе да алардын ичинде бирөө бар экен.

Бир күнү бир кары адам: «Балам, усталыгын кандай, бардыгын үйрөнүп калдыңбы?» – дептир. Анда ала көөдөн: «Дөөтүдөн да өтүп калдым» – деди устанын айтканын эстен чыгарып. Дүкөнүн ачып, отко темир салып көрүгүн басып, темир кызыганда карма-йын десе, колуна ысык темир шыр этип жабыша түштү. Ала көөдөн ошондо гана мактанып койгонун билди. «Аттин», – деп оозун карманды. Жолоочулап кетимиш болуп, колун айыктырып алды, бирок дүкөнүнө кирип алып миң аракет кылса да эч нерсе чыкпады. Ошо кезде Дөөтү уста бүт ааламды кыдырып, шакирттерин көрүп жүргөн кези эле, бул устатына да кезикти, бирок дүкөнүнө барган жок, жөн гана: «Балам, иш кандай?» – деди. Бала уялып эч нерсе айткан жок. Дөөтү уста билди да: «Ит сөөктү кантип кармап жегенин да билбейсинби?» – деди да, артын карабай жок болду. Бала эми түшүндү, дүкөнүнө келип эптеп бир кычкач сокту. Ошондон баштап иши кайра жүрдү. Экинчи мактанганды койду. Бир күнү Дөөтү уста тегирменин жүргүзөйүн деп чегип бүтүп, суу жыгайын деп жатса, чатырында бир ителги отурган экен. Дөөтүгө салам берип, өзүнүн эмнеге келгенин айтты: «Сиз менен мелдешейин дедим эле, эгер мен сиздин тегирмендин ташын жара тээп, жүрүүгө жаратпай койсом, мага алтындан текээр салып бересизби?» – деди. Дөөтү уста: «Койгун, бекер убара болбо! Эгер жара тебе албасан уят болосун». – Ителги болбоду. Мелдеш башталды. Ителги асманга атып чыгып, типтик куушурулуп келип тегирмендин ташын жара тээп, кайра асманга атып чыкты. Дөөтү уста ителги кайра имерилгенче ташка кадоо салып сууну жыгып, жүргүзүп жиберди. Ителги кайрылып келип караса, тегирмен кадимкидей эле жүгүрүп жатат, өз көзүнө ишенбей көпкө таныркап тиктеп турду. Качан гана устанын айлакерлигине жана амалына түшүнгөндө ыза болгон ителги ыйлап жиберет. Ошондон ителгинин көзүнө жаш тоңуп калган, көзүнүн жашын ушул убакка чейин аарчыбастан ител-

ги ичиндеги ызасын чыгаруу үчүн түркүн кушка кас болуп кезиккенин жара тээп кете берет экен.

Дөөтү устага ителги кайрылып келген жок, эгер келсе тегирменди токтотуп чын эле эрдигин көргөзмөк, ызасын басмак.

Дөөтү зергер да ушул күнгө чейин ителгини келип калабы деп күтүп жүрөт дейт.

АКЫЛДУУ УЛАК

Илгери бир убакта байлыгы ашкан бир бай болгон экен. Ал бай жаз алды менен тоого көчүп чыгат. Ал жердин оту түгөнгөндөн кийин, башка конушка көчүп жөнөйт. Ошондо анын мурунку көчүп чыккан конушунда бир козу, бир улак адашып калыптыр. Анан улак козуну жетелеп, башы оогон жакка жүрүп кетип баратса, жолунан бир адашып калган музоого учурап, козуга музоону жетелетип, улак өзү айдап алат да, дагы жол тартышат. Жолдон жолборстун терисин табышат да, ал терини музоонун үстүнө жабат дагы ээн талаада кыламык жааган кардын үстүндө кетип бара жатышса жолунан бир кепе көрүнөт.

Кепенин тышына музоону байлап, ичкериге кирип барышса, шарап ичип отурган жолборс, арстан, аюу, карышкыр, түлкү жана башка бардык жырткыч айбандардын үстүнөн чыгат.

«Ассалоомуалейкум жалпынарга» – деп улак менен козу салам берет. Баягы жырткычтар: «Бизге эт келди», – деп сүйүнүшүп: «Алейкума ассалом. Келгиле, меймандар! Жакшы келипсинер, төргө өткүлө», – дешет. Анда улак түлкүнүн алдына олтурат. Козу болсо төргө өтүп олтурат. Анан дагы арак ичиш башталат. Ичкиликти ичип ырдап отурушуп түлкү комуз чертип, мындай дейт: «Улак балбан бир күндүк, козу балбан бир түндүк». Ал тыштагы жолборс терисин жамынган музоону байкабайт.

Анда түлкүнүн колунан улак комузду жулуп алып: «Түлкү балбан биздин талпагыбыз, аюу балбан биздин

тамагыбыз, жолборс балбан биздин жамынчыбыз», – деп комузду чертип калат.

Анда түлкү коркуп кетип эшикке чыкса, үстүндө жолборстун терисин жамынып музоо турат. Кайрылып кепеге кирбей, качып кетет. Анан эшик артынан билинбей бардыгы качып жөнөшөт. Эң артында жолборс да качып жөнөйт. Улак, козу, музоо – үчөө идиштеги бозону таза калтырбай ичип, кетип калышат. Кар кыламык жааган болот. Алар бир күн жол жүрүп келе жатышса, жолунан бир чоң терек көрүнөт. Ошол чоң терекке түнөп кетиш үчүн улак теректин башына чыгат, козу ортороок жерине чыгат. Музоо бир жагына зорго илинип турат.

Эмки сөз баягылардан. Качып отуруп, качып отуруп бир жерге келишет. «Кой, качпайлы» – деп кенешишет. Анда жолборс: «Силер дагы качасынар», – деп ишенбей, бардык жырткычтарды куйругуна байлап алат да, жөнөй берет. Алар изди кубалап, жүрүп отуруп баягы козу, улак, музоо илинген терекке жетип, асманды карабастан, айлана бериптир, айлана бериптир. Бир кезде музоонун колу талып кетип: «Мөө!» – деп жерге кулап түшөт. Ошондо улак менен козу: «Чонунан карма, чонунан карма!» – деп кыйкырат. Баягы келген жолборстор алды-артын карабай качып жөнөйт.

Жолборс бардык жырткычтарды сүйрөп жүрүп өлтүрүптүр, өзү аран качып кетиптир.

Ошентип, козу, улак, музоо аман-эсен кутулуп калган экен.

ДЫЙКАН МЕНЕН ДОҢУЗ

Бир дыйкандын эгини жакшы чыгып, жайкалып келгенде догуздар келип эгинди тебелеп, тумшугу менен каза берүүчү болду. Бир нече мертебе дыйкан догуздарды кууп чыгып: «Эми жолобос», – деп ойлоду. Бирок догуздар эгинди ойрондой берди. Бир күнү догуздардын азуулуу чонун кармап алды да, терекке бек байлап танды.

Чон таякты колуна алып: «Өзүн айдаган эгиндей эле жеп жатасын, жазда, кош айдаганда кайда элен?» – деп кулак түпкө келтирип туруп бир чапты. Чочко коркулдап чыңыра баштады.

«Тукум сепкенде кайда элен?» – деп дагы андан бетер катуу чапты. «Арык чапканда кайда элен?» – деп андан бегирээк чапты. Донуз чарк айланып, жерсууну бузуп чынырып, тегерене баштады.

Бирок дыйкан анысына карап, боору ачыган жок. Андан бетер ачуусу менен дем алалбай ура берди: «Эгинди сугарганда кайда элен, ыя, чочко!..»

Ошентип, доуздун мурдунан кан кетип, чынырып жатып өлгөн экен.

ТҮЛКҮНҮН ЖУУЧУ БОЛУШУ

Илгери бир кедей дайым тузак салчу, ага түшкөн андар менен эптеп күн өткөрчү экен. Бир күнү токойго тузак тартып койсо, бир түлкү түшүп калат. Түлкүнү чыгарып алайын десе адамча сүйлөп: «Мени тоок менен бак, сени бат эле байытам, атыңды Батбайыр коём», – деди. Ал киши түлкүнү үйүнө алып келип, бир тоокту берди. Түлкү тоюп алып тоого чыгып оонап жатса, карышкыр жанына келип: «Түкө, эмне оонап калгансың», – деди. Анда түлкү: «Быякта бир кан чон той берип, тамаша куруп жатат. Этти аябай жедим эле, ыксырап калыпмын», – деди. Карышкыр бекер тамакка көнгөн айбан эмеспи, сүйүнүп кетип: «Анда мен да барайынбы?» «Ой кокуй, жеке эле өзүн эмес, отуз-кырк карышкыр болуп баргын», – деди. Карышкыр ойдогу карышкырды ойдон, кырдагы карышкырды кырдан жыйнап, бат эле отуз-кырк карышкырды ээрчитип келип калды.

Түкөм жол баштап, карышкырларды ээрчитип канга келди да: «Таксыр каным, бу карышкырларды сизге Батбайыр деген киши жиберди. Бир үйүңүздү бошотуп кийирип, союп талпак кылып алыңыз», – деп жөнөп кете берди. Кан бир үйүн бошотуп карышкырларды ки-

йирип алды. Түлкү андан кедейге барып: «Азыр отузкырк карышкырды канга алпарып келдим. Кудай буюрса, кандын кызын алып беремин», – деди да, бир тоокту бышыртып жеп алып, тоого чыгып кетти.

Дагы баягы жерге барып оонап жатса, бир түлкү жанына келип: «Түкө, түкө эмне оонап жатасын? – деди. Анда ал: «Быякта бир кан той берип, ошондон абдан тоюп алыпмын, ичимди көтөрө албай жатам», – деди. «Мени да ала барбайсыңбы?» «Макул, ала барайын. Жеке эле сен бармак белен, барып бир топ болуп келгиле», – деди. Түлкү жүгүргөн бойдон барып, бир топ сүлөөсүн, түлкүлөрдү ээрчитип жетип келди эле, берки түлкү жол баштап аларды ээрчитип канга алпарды да: «Дагы бир үйүнүздү бошотуп кийирип алыңыз. Батбайырдын сиздин кызыңызга берген калыңы», – деди. Кан сүлөөсүн, түлкүлөрдү бир үйгө камап коюп, жуучу түлкүнү аябай коноктоду.

Түлкү кетерде канга: «Алтын ченегенге чаканды бере турунуз. Батбайыр чака менен алтын ченеймин деди эле», – деди. «Чака менен алтын ченесе бул менден бай беле?» – деп кан таң калып, чакасын берди. Түлкү аны алпарып кум менен жышып жатып жылтыратып, эртеси түбүнө бир алтын салып алпарып бергенде, кан: «Бул бир чириген бай экен го», – деп ойлоду. «Эми Батбайырын келип колуктусун алып кетсин», – деди. Түлкү жүгүргөн бойдон жетип барып баягы кедейди ээрчитип, кандын кызын алып бермек болуп жөнөп калды. Жолдогу көпүрөдөн өтө берерде түлкү көпүрөнү сууга кулатып жиберип, канга чуркап жетти да: «Күйөө баланар көпүрөдөн өтөйүн дегенде көпүрө түшүп кетип сууда жатат. Кийим алпарып алып келгиле. Тойго жакшы эле кам менен чыктык эле, баары сууга агып кетти», – деп бышактады. Кан: «Кийим кийгизип алып келгиле», – деп жигиттерине буюрду. Беш-алты күнү той жасап, тамаша куруп жатып кан кызын узатты. Кыз дүр-дүнүйө себи, нөөкөр кыздары менен аттанып чыкты. Күйөө баланын үй-жайын, камын көрмөк болуп, кан-каныша да кошо жөнөдү.

Түлкү болсо: «Мен барып кам көрүп турайын», – деп, алдыга тызылдап жөнөп калды. Жолдо көрүнгөн койчу, уйчу, жылкычылардын баарына: «Жылкы кимдики десе, Батбайыр деген кишиники дегиле, уй кимдики десе Батбайырдыкы дегиле, төө кимдики десе да Батбайырдыкы дегиле, антпесе артта каардуу кан, кырк жигити, кырк вазири, жер жайнаган колу менен келатат, башынарды алат», – деп кете берди. Көрсө, жер жайнаган кой, уй, төө, жылкылардын бардыгы жыландын падышасыныкы экен. Түлкү андан тызылдап жүгүрүп отуруп жыландын падышасына келди да: «Эй, жылан, тээ тетигинде кан жыландын падышасын таап өрттөп өлтүрчүмүн», – деп миң сан колу менен келе жатат. Жанындан үмүт кылсан, тетиги жыгачтын башына жашынып кал, антпесең жанын калчудай эмес. Ишенбесең өзүн деле башынды өйдө көтөрүп карачы?» – деди.

Жылан башын көтөрүп уюлгуган чанды көрдү да, коркуп кетип, жыгачтын башына чыга качты. Түлкү жыланды жайлап коюп, канды тосуп турду. Алар үйдүн жанына келгенде чыга калып: «Батбайырдын үйү ушул, түшүнүздөр», – деди. Кан менен Батбайыр үйдүн ичине кирип, ичиндеги алтын-күмүштү, үйдүн жасалгасын, түрдүү тамактарды көрүп аябай тан калышты. Кан бөлмөлөрдү аралап кеткенде түлкү Батбайыр досуна мындай деди: «Айтканымды орундаттым. Бул үй жыландын падышасынын үйү, өзү силерден коркуп карагайдын башында жашынып отурат. Жыланды атып өлтүрсөң, үй сеники болот», – деди. Кедей тура калып карагайдын башындагы жыланды атып өлтүрдү да, анын малынан арбын союп, кан менен канышаны экиүч күн кетирбей аябай сыйлады. Кан менен каныша: «Кудай буюрса кызыбыз ырас жерге туш болду», – деп көңүлү жай болуп, үйүнө кайтты. Ошентип, кедей кандын кызын алып, жыргап жатып калды. Күндө тооктун этин жеп түлкү да сайрандады.

АКЫЛДУУ КЫЗ

Бир заманда Сарыбай деген кырк жыл кан болуптур. Күндөрдүн биринде элин чогултуп: «Кырк жыл кан болдум, көрөр күнүмдү көрдүм, ичер суумду ичтим, өлөрүм калды, өсөрүм калган жок, менде аласанар болсо айткыла, көзүмдүн тирүүсүндө берип кутулайын. Көзүм өткөндөн кийин баарынар чогулуп, ичинерден бирөөнү кан көтөрүп алгыла», – деди. Эли: «Жок, сиз өзүңүз коюп кетиниз, сиз бизге кырк жыл кан болдуңуз, сиздин сөзүңүздү угабыз», – дешти.

Сарыбай кан: «Жок, өлүүнүн сөзүн тирүү сыйлабайт дептир, мен өлгөндөн кийин сөзүм дагы өлөт», – деди. Эл көнгөн жок: «Канды өзүңүз көтөрүп кетсениз экен», – деп, чуулдап туруп алышты. Ошондо Сарыбай кан: «Менин он бир жыл жолдош болгон ак шумкарым бар, мен өлгөндөн кийин үч күнгө чейин тамак жебей, канатын какпай жатат. Төртүнчү күнү элди жыйып, шумкарга жем берип учурсанар ал бирөөгө конот, ошол адамды кандыкка көтөрүп, ак шумкарды канга бергиле, менин арманым артымда бала калган жок, болбосо ак шумкар элди айланып учат беле, бирөөнүн колуна өтүп барат беле?» – деди.

Арадан көп күн өтпөй Сарыбай кан өлдү, ак шумкар айтканындай үч күнгө чейин жем жебей, канат какпай аза күтүп жатты. Ошондо эли чогулуп, төртүнчү күнү ак шумкарга жем берип учурушту. Ак шумкар элди айланып жүрүп акыры бир койчуга конду. Айрымдары: «Койчуну кандыкка көтөрбөйбүз», – деп чыр кылышты. Айылдын аксакалдары: «Сарыбайдын тирүүсүндө убадабызды берип сураган элек, айтканыңызды орундатабыз деп ишендиргенбиз. Сарыбай өлгөндөн кийин баштагы сөзүбүз боюнча ак шумкарды учурдук, ак шумкар койчуга конду, койчуну кандыкка көтөрөбүз», – дешти. Аксакал-

дардын сөзүн эл жактап, койчуну кандыкка көтөрүшүп, ак шумкарды канга берди.

Койчу адилдик менен эл сураган түзүк кан болду. Колунда жок кембагал кишилерге мал бөлүп берип, казынадагы кийимдерден таратып берип турду. Бирок кан ар жума сайын казынага кирип ыйлап чыгуучу. Эл мунун себебин түшүнө албай, бир күнү: «Каным, эмне үчүн казынага кирип ыйлап чыгасыз?» – деп сурап калышты. Ошондо кан: «Казынада көп дүнүйө бар, суйсалган түлкү ичиктер бар, жыйылган атилес, шайы бар, алтын, күмүш баары бар, ошонун ичинде менин койчу убагымда кийген, колго алгысыз жыртык жамаачылуу эски кийимим да бар, мен ошону көрүп ыйлап жүрөмүн», – деди. Эли: «Баракелде кан, али ошонунузду унутпай жүргөнүңүзгө ыракмат», – дешти.

Кан бир топ жылдарга чейин эл сурап турду. Бирок аял алган жок, байлардын, чоң кандардын кыздарын көңүлүнө жактырган жок. Эли канга келип: «Сиздин бойдок жүргөнүңүз жакшы болбойт, артыңызда ордунузду басар бала калсын, бала калбаган Сарыбай канды көрбөдүкпү?» – дешти. Кан бул сөзгө көнгөн жок, эли кандын оюна койгон жок.

Ошондо кан айлындагы кыздарды чогултуп, үч ооз табышмак айтты: «Күн батыш менен күн чыгыштын ортосу нече күндүк жол, асман менен жердин ортосу нече күндүк жол, калп менен чындын ортосу нече күндүк жол?» Жандырмагын жандырып келүүгө үч күн мөөнөт берип: «Тапсаңар да, таппасаңар да күнүгө эки маал келип жооп айтып тургула», – деди.

Кыздар табышмакты таба алышпай, күндө эки маал кандын үйүнө чубап барып кайтып жатышты. Бир күнү талаадан отун алып жүргөн чор таман кедейдин чолок этек кызы: «Эжекелер, күндө эки маал чубайсыңар, кайда барып жүрөсүңөр?» – деп сурап калды. Анда бир кыз: «Эминеден айланасынбы, отунунду алганды билсеңчи», – деди. Экинчи бир кыз: «Койчу, бул байкуш дагы угуп калсын», – деп, кандын табышмагын айта

кетти. Үч күн мөөнөт берди эле, үчүнчү күнү бүттү. Таба албай бара жатабыз», – деди.

Кедейдин кызы: «Эжекелер, мен дагы силерге кошулуп барайын?» – деди. Кыздар кошуп ээрчитип алышты.

Кан: «Табышмакты ким тапты?» – деп сурады.

Кыздардын эч кимиси үн чыгарбастан турушту эле, кедейдин чолок этек кызы тура калып: «Каным, табышмагыңызды мен чечтим» дегенде, кан: «Чечкениңди айтчы?» – деди. Кыз: «Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу күн үчүн бир күндүк жол, анткени күн эртең менен чыгып, кечинде батат, жолдо конуп-түнөп жүргөн күндү көрбөдүм. Экинчи табышмагыңыз: «Асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосундай, анткени кашыңызды көтөрүп өдө карасаныз асман, кабаганызды түшүрүп ылдый карасаныз жер көрүнөт», – деди. Үчүнчү табышмагыңыз: «Калп менен чындын ортосу төрт гана эли, кулак менен укса калп, көз менен көрсө чын, кулак менен көздүн ортосунда төрт эли ыраактык бар», – деди.

Кан табышмагын таптырып жиберип: «Эми бир үч ооз табышмак айтайын, ошо табышмакты тапкан кызды алам, – деп табышмагын айтты. – Кордук деген эмине? Мундук деген эмине? Зардык деген эмине?» Дагы үч күн мөөнөт берди. Кыздар үйлөрүнө барып, күндө эки маал келип, бир да бирөө табышмакты чече албай убара болуп кайтып жатты. Үчүнчү күнү кан кыздардан табышмагын сурап, табалбагандары үчүн кыздардын башын алмакчы болду. Ошондо мурунку табышмакты тапкан кедейдин чолок этек кызы туруп: «Каным, сөзүңүзгө кулдук, табышмагыңызды таба албай калган үчүн кыздарда эч айып жок, баарыбыздын башыбызды алганы жатасыз, ичибизден таап кетсе, бардык кыздар ажалдан калган турат, бирок ал кызды сиз чанганы турасыз», – деди.

Кан: «Жок, бир сөзүм эки эмес, табышмакты туура тапкан кызды алам», – деди. Анда кедейдин чолок этек кызы: «Эмесе, мен таптым, – деп чече баштады: – Кор-

дук деген – оору болот, мундук деген – өлүм болот, зардык деген – жокчулук деген сөз каным», – деди.

Кан табышмакты тапканына ыраазы болуп, ал кызды жанына алып калып, калган кыздарды үйлөрүнө жиберди. Кыздар: «Ажалдан калдык» – деп сүйүнүшүп үйлөрүнө кайтышты. Кан кедейдин кызын жакшы кийиндирип, нике кыйдырып аялдыкка алып: «Эми ургаачыдан акылдуусу экенсин, башка бирөөгө акыл үйрөтпө, акыл үйрөтүп койсоң, анда экөөбүз эрди-катын болбой калабыз», – деди.

Бир күнү кандын бир жигити күнөөкөр болуп, айласы кетти, айылдагылар: «Кандын аялына барып айтсан, акыл таап, ошол куткарат», – дешти. Жигит кандын аялына муңканып келип: «Канга күнөөкөр болуп калдым», – деп акыл сурады. Аялдын боору ооруп, жигитке акыл үйрөтүп: «Кимден үйрөндүн десе, мен экенимди айтпа», – деди. Жигит аялдын үйрөткөн акылы менен кутулуп кетет. Аны кан билип: «Ким үйрөттү, айткын, айтпасаң өлтүрөмүн дегенде, коркконунан: «Сиздин аялыңыз айтты эле» – деп чынын айтып берди. Кан аялына келип: «Убадабыз бар эле, мен ыраазы болоюн, сен мага ыраазы болгун, аздыр-көптүр жолдош болуп бирге турдук, эми менин тактымды кой, таажымды кой, андан башка сүйгөнүңдү алып кет», – деди.

Аялы: «Жакшы болот, бул сөзүңүзгө ыраакмат, мен бир тамак жасайын, бирге олтуруп ичели, андан сон кетейин», – деп тамакты жедирип, арак берип, канды мас кылып уктатып, тактысын, таажысын калтырып эки аргымакты арабага коштуруп, канды арабага салып даңгыр жол менен чаң ызгытып, конгуроону шарактатып алып жөнөйт. Бир шаарга барганда кан көзүн ачса аялы жанында, өзү бир башка шаарда жүрөт. Кан чочуп кетип: «Ой, мени эмне кыласың?» – десе, аялы: «Каным, сөзүңүз эки болбосун, тактымды кой, таажымды кой, башка сүйгөнүңдү ал дединиз, таажыңызды, тактыңызды калтырдым, андан башка сүйгөнүм сиз экенсиз, сизди алып келдим», – деди. Кан өзүнүн сөзүнө жыгылыштуу болуп, аялы менен бирге туруп калган экен.

ОБОЗГЕРДИН КЫЗЫ

Илгери бир кан өзүнүн обозгери менен күнүнө ит агытып, куш салып талаага чыгуучу экен. Күндөрдүн биринде экөө адатынча уудан келе жатканда кан обозгерине: «Экөөбүздө тең бала жок, кудай берип аялдарыбыздын боюна бүтүп, бири эркек, бири кыз төрөсө, куда бололу, экөө тең кыз, же уул болсо, достоштуралы», – дейт. Обозгер макул болуп, жакшы тилекке кошулат.

Айтканындай экөөнүн тең аялынын боюна бүтүп, кандын аялы эркек, обозгердики кыз төрөйт экен. Анан экөө молдодон окуп, кат таанып, чоң молдо болуп чыгышат. Бала менен кыз окуп жүргөндө чатыраш¹ ойногонду үйрөнүшөт. Экөө тең бойго жеткенден кийин кан менен обозгер эски убадаларын эске алышып, бала менен кызды баш коштуруп коюшат.

Күндөрдүн биринде кандын уулу ит агытып, куш салып сейилдикке чыгат. Көлгө барып өрдөккө кушун салса, куш өрдөккө карабастан, токойдун арасындагы чөптөн жасалган алачыкка учуп барып конуп калат экен. Кандын уулу куштун артынан сабап келип: «Үйдө киши барбы?» – дейт. «Үйдө киши бар», – деп, бир зайып эшикке чыга калганда, кандын уулу: «Үйдүн үстүндөгү кушту алып бер», – дейт.

Анда тигил: «Сен андай эле кушунду кишиге алдырып ала турган мырза болсон, өзүңдүн кол алдындагы обозгердин кызын албай эле койбойсунбу? Кандын уулуна кан кызы ылайык. Алыскы бир шаарда Сыйпа деген кыздын бир түндө үч сүйлөткөн кишиге тиемин деген убадасы бар. Аралыгы бир айлык жол, ошону барып албайсыңбы?» – дейт. Кандын уулу кушун алдырып, колуна кондурад да, үндөбөстөн бастырып кетет.

Ошондон баштап кандын уулунун көңүлү бузула баштады. Катынын жаман көрүп: «Кет эле, кет», – деп, ур-бергиге көп алуучу болду. Акыры бир күнү кандын

¹ Чатыраш – шахмат (К. К. Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк, 852-бет).

уулу жигиттерин ээрчитип азык-түлүгүн мол алып, Сыйпа деген падыша кыздын шаарын көздөй жөнөп калат.

Жолдон азык-түлүгү түгөнүп айлалары кеткенде кандын баласы: «Буларды ээрчитип жүрүп, талаада өлтүрсөм убал болор, андан көрө аты-тону аманында кайтарып жиберейин», – деп акыл ойлонуп жигиттерине: «Эми мындан ары өзүм барайын, силер элге кайтыкыла» – деп уруксат берет.

Жигиттери элине кайтып, өзү андан ары тобокелге салып жалгыз жөнөйт. Бала жүрүп отуруп, азык-түлүгү такыр түгөнүп, акыры минген атын союп жейт. Эки этекти кайра кыстарып, жөө-жалаң жүрүп отурат. Арып-ачып өңдөн азат. Ангыча бел ашып бир дөңгө чыкса, бир шаардын чети көрүнөт. Ал күнү талаага конуп, эртеси керели-кечке жүрүп отуруп, өлдүм-талдым дегенде шаарга араң жетип, шаардын четиндеги уй баккан бир чалга кездешет. Чал:

– Ээ балам, кайдан жүрөсүн, эрдин кеберсиген, этегин түрүлгөн, сен ыраак жерден келе жаткан бала-сың го?

– Ооба, ата, ыраактан келе жатамын. Мен бир кандын баласы элем. Сыйпа деген падыша кыз бар дейт, ошону алайын дедим эле.

Чал баланы тамакка тойгузуп: «Оо, кокуй, аны сен ала албайсың, тетиги Мунараны көрүп турасыңбы? Ал жалаң кишинин башынан куралып чыккан Мунара. Эки-үч күнү эс алып ал да, кайра кет. Балам, тил алсаң койгун, бөйдө өлүм болосун, ал кызды бир түндө үч сүйлөткөн киши гана алат. Бир түндө үч сүйлөтүп алабыз деп нечен кандын сен өңдөнгөн балдары келип сүйлөтө албай, баштары алынып, жалаң баштан бир Мунара болгонун көрүп турбайсыңбы? Сен аны сүйлөтө албайсың», – деди. Анда бала: «Ошонун кабарын угуп, сүйлөбөс Сыйпа кызды сүйлөтүп, аны аялдыкка алууга, атайы келдим. Сыйпа кызга беттешпей кайра элге кантип барамын», – деп чын сырын айтты. Чал: «Айткан тилимди албай койдун, эми

кандын дарбазасынын алдына барып унчукпай тура бер. Бир убакта: «Эмне кылып жүргөн жансын?» – деп, ары жактан желдеттер келет. Ошондо өзүндүн жумушунду айт», – деди.

Бала дарбазанын алдына барып турары менен эле эки желдет келди: «Ой, бала эмне кылып турасын? Сөзүң болсо айт?» – Сыйпа кызды сүйлөтүп алайын деп келдим! – Желдеттин бири Сыйпа кызга келип: «Таксыр каным, тиги турган кандын баласы экен, сизди үч сүйлөтүп алмакка келиптир» – дейт. Сыйпа кыз:

– Мейманды үйгө кийирип, төшөк салып, ар түрдүү тамак-аштардан алдына койгула. Жакшы оокаттанып, ошол үйдө эс ала берсин.

Желдеттер баланы ээрчитип барып, падыша Сыйпа кыздын айтканындай жайгаштырышты. Болжолдуу убакты болгон кезде: «Баланы чакырып кел», – деп, Сыйпа кыз бир желдетти жиберди. Баланы Сыйпа кыздын алдына алып келет. Бала ар түрдүү сөздөрдөн кеп урат, кыз унчукпайт. Ошентип, бала менен кыз таң атканча отура беришти. Баланын жини келип: «Жиндисинби? Дудуксунбу? Келесоосунбу?» – дейт. Кыз такыр унчукпайт. Бала сүйлөтүүгө аракет кылып: «Сенин ата-тегин ким? Сени ким падыша койду? Кудай үчүн бир сүйлөсөн боло» – дейт. Кыз такыр сүйлөбөй таң атырат.

Сыйпа кыз таң аткан соң желдеттерин чакырып: «Бу баланын башын алып Мунарага кошкула, тулкусун баягы орго таштагыла», – деп буйрук кылды. Эки желдет баланы эки колунан алып, дегдендетип баш алчу жерге алып бара жатканда падыша кыздын музоо кайтарчу кемпири көрүп: «Муну кайда алпарасынар?» – деп сурайт. Желдеттер: «Өлтүрөбүз», – дегенде, кемпир: «Айланайындар, кичине токтоп тургула, мен Сыйпа кыздан сурап музоо кайтартып алайын», – деп жүгүрүп кетти. Кемпир Сыйпа кызга келип: «Ушу баланы мага бер, музоо кайтартып алайын», – дейт. Сыйпа кыз макул болот.

Кемпир баланы үйүнө ээрчитип келип музоо кайтартып койду. Бала өлбөй аман калганына сүйүнүп,

музоо кайтарып жүрүп: «Мен катын чанганды эмне кылам, ит агытып, куш салып жүрө бербей эмне болдум?» – деп, өз башын өзү койгулап арман кылат. Бала ошентип музоо багып жүрө турсун, эми сөз баягы обозгердин кызы жөнүндө болсун. Баланын аялы бир күн ойлонуп отуруп: «Мени күйөөм жаман көрсө да; аз күнү жолдош болуп калдык эле, ошонун өлүүсүн же тирүүсүн билейин», – деп чачты төбөсүнө түйүп, эркекче кийим кийип, күлазыкты мол алып, бир жакшы атты минип алып күйөөсүн издеп жөнөйт.

Обозгердин кызы нечен күн, нечен ай жол жүрүп, акыры аттан ажырайт да, жарагын колуна көтөрүп алып, жөө жүрүп отуруп, бир бийик белге чыгып эс алат. Ошол жерде эки жакты карап отурса, чоң өзөндүн боюнда бүлбүл болуп бир шаардын чети көрүндү. Ал күнү керээли-кечке жол жүрүп күн батканда бир терекке коноюн деп кайрылса анын түбүндө алтындан оюп жасалган төрт орундук, ортосунда бир чатыраш турат. «Эмнеси болсо да ушунда бир чоң окуя бар го, байкап билейин», – деп ойлоп, теректин башына чыгып кетет. Жылдыз толгон убакта көлдөн эки эркек жанаша коюлган орундукка, кыз жалгыз орундукка келип отура кетишет. Ангыча кыз: «Адам ээй, адамзаттын жыты жыттанат да», – деп калды эле, анда берки экөө: «Адамзат биерге кайдан келмек эле, тик чатырашты», – деп коюшту.

Ошентип, баягы экөө чатырашка киришти. Бир канча убакыт өткөндөн кийин, көпкө ойноп олтурушуп, кыз эки эркекти утуп алат. Бирок тиги экөө чырдашып: «Оюндун шартын туура аткарган жоксун», – деп моюн беришпей турган болгондо, обозгердин кызы:

– Ой, жигиттер, чырдашпагыла, кыз оюндун шартын туура аткарды, – дейт. Үчөө чочуп кетип, теректин башын карай коюшса, бир адам отурат. Анда үчөө: «Түш бери, сен эмне болгон жансың?» – дешти.

– Мен адамзатмын, – деп обозгердин кызы теректен түшүп, үчөөнүн жанына келет: – Мен жайымды түшүндүрдүм, силер өзүңөр кимсиңер?

– Биз жиндин падышаларыбыз, үчөөбүз менен чатыраш ойнойсунбу?

– Ии, ойносо ойнойлу, байге эмне?

– Биз утсак, башыңды алабыз, сен утсаң, тилеген тилегинди айт, ошого жеткиребиз.

Төртөө ойной башташат. Көпкө ойноп отуруп, баягы баланын аялы үчөөнү чатыраштан утуп алат. Анда берки үчөө: – Эмне максатын бар, айткынын, орунда талы, – дешти.

– Сыйпа деген падышаны бир түндө үч сүйлөткөн киши алат деген кабарды угуп, аны алсам деп, алыстан келдим эле, ошол кызды үч сүйлөтүүгө жардам бергиле.

Тигилер: «Макул, жардам берели, сен бир табышмактуу окуя айтып, Сыйпадан сура, ал сүйлөбөйт, ошондо биз тактанын астына жашынып жатып, тескерисин айтабыз, калыс кан эмеспи, чочуп кетип туурасын айтат. Ошондой акыл менен сүйлөтпөсөк, ал сүйлөбөйт, керек мезгилде биз даяр болобуз», – дешип көлгө кирип кетишти.

Баланын келинчеги дагы бир күн жол жүрүп, арандан зорго, өлдүм-талдым дегенде шаардын четине жетип, баягы аялдын чөп алачыгына кайрылат. Чалга салам айтат.

– Балам, бул элдин баласындай эмессин, алыстан келаткандай түрүң бар, жол болсун.

– Ата, Сыйпа деген падыша кыз бар экен. Ошонун шаары кайда, ошол кызды үч сүйлөтүп туруп алайын деп келе жаттым эле.

– О, уу-у балам, ал кыздын керемети да, касиети да көп. Сыйпанын шаары ушул, сен аны да ала албайсың, сага окшогон нечен төрөнүн, кандын өздөрү жана балдары келип сүйлөтө албай, жалаң баштан Мунара жасалды. Кой, балам, тил алгын да, бир топ күнү эс алып, кайра кет.

Аял чалга болбостон кан дарбазасынын эшигинин алдына барып турду эле, бир убакта эки желдет чыга келди:

– Эмне кылып жүргөн жансың? Жумушун болсо айт, анчейин жүрсөң, айлына кайт. Эркекче кийинген келинчек келген жөнүн айтып, Сыйпага жолуксам деп суранды. Эки жигит дарбазанын алдындагы чоочун адам сүйлөтөм деп алыстан атайын келгенин Сыйпага билдиришти.

– Анда конок үйгө алпарып тамактандырып, орунду жакшылап салып бергиле, эс алсын. Күн баткандан кийин аны ордого алып келгиле, – деп буйрук кылды. Эки желдет Сыйпанын айтуусу боюнча мейманды жакшылап жайгаштырышты. Ангыча күн да батты. Мейман уктап, сергип алды. Бир маалда эки желдет келди:

– Сыйпа кыз сени чакырып жатат. Мейман: «Макул», – деди да, ыргып туруп, эки желдеттин артынан жөнөдү. Жалаң каухар таштан салынган үйгө алып барса, падыша кыз келип күтүп калган экен.

Мейман Сыйпа менен учурашып, аны алганы келгендигин айтты. Анда кыз астейдил күлүп койду: «Мени бир түндө үч сүйлөткөн киши алат. Мени үч сүйлөтө албасаныз башыңыз алынат. Берки: «Ал шартты билем», – деди. Кыз: «Эмесе, сүйлөтүүчү бөлмөгө киргин», – дейт. Ошондо мейман мурда барып, кире бериштеги кооз тактага отурду.

– Сыйпа кыз: – Ал такта меники, сиз тигинде өтүп отурунуз, – деди. Мейман: – Мен өлүүчү, же күйөө болуучу кишимин, ошон үчүн бир түн каалаган ордума отурамын», – деп, көшөрүп отуруп алды. Ошентип, Сыйпа падыша үн чыгарбай отуруп калды. Мейман ар түрдүү кептен баштады. Сыйпа түк унчукпайт. Түн ортосу жакын калганда баякылар келгендир деп болжоп, ангемени мындайча баштады: «Илгери-илгери бир жыгач уста, бир темир уста, бир кийим тигүүчү, бир молдо болуп төрт адам жолго чыгат экен. Ууру-бөрү күчтүү болгондуктан, кезек менен аттарды күзөтмөк болушат. Биринчи кезек жыгач устага тиет, ал эригип отуруп, жыгачтан кишинин түспөлүн жасап коюп, кезекти темир устага бериштир. Темир уста аттардын жанына барса,

бир киши турат, киши деп караса жыгач. «Бул жыгач устанын көрсөткөн өнөрү экен» – деп, темир уста ага сөйкө, билерик, шакек, мойнуна мончок жасап кооздоп туруп, кийим тигүүчүнү ойготуп, кезекти өткөрүп берет. Тикмечи барса бир кыз турат. Байкаса жыгач: «Ии, жыгач уста менен темир устанын жасаган өнөрү экен, – мен да силерден калбайм», – деп не бир кооз кийимдерди тигип кийгизип жасалгалап акыркы кезекти молдого өткөзүп, уктап калат.

Молдо туруп аттарды аралап жүрүп, тикесинен турган бир адамды көрөт. Чукул барса кыз, түртсө жыгылып калат. Ошондо молдо: «Бул мага тигил үчөөнүн көрсөткөн керемети экен», – деп дем салса, баягы жыгач кызга жан кирип, тил бүтөт экен. Эртеси «мен алам, сен албайсың» дешип, катуу талашып калышат. Сыйпа падыша, айтыңызчы, кызды төртөөнүн кимиси алат?» – деп сурап калды эле, падыша кыз унчуккан жок.

– Анда мейман жандуу Сыйпа айтпаса, жансыз сен айтчы? – деп тактаны бир салды эле: «Кызды жыгач уста алат», – деген күнгүрөгөн добуш чыкты. Ал добуштан Сыйпа чочуп кетип: «Андай эмес, ал кызды жан салган молдо алат», – деп жиберди. «Сыйпа кыз бир сүйлөдү» деген конгуроо угулду. Бул кабар шаарга дүнк дей түштү.

Экинчи аңгеме мындайча башталды. «Илгери бир байдын жалгыз кызы болуптур. Ошол кызга бир күндө үч кандын баласы жуучу жибиришиптир. Кыздын атасы кимисине берерин билбей башы катып, ары-бери ойлонуп туруп, үч күйөөгө: «Үчөөнү үч түрдүү буюм алып келгиле. Кимиңки артык болсо, ошонуна беремин» – деп үч күйөөнү кайра кайтарып жиберген экен.

Арадан нечен айлар, жылдар өттү. Акыры үчөө үч түрдүү буюм сатып келе жатышып, бир жолдон кездешип калышат да, ар бири өзүнүн сатып алган буюмунун касиеттерин айтышып мактана кетишет. Көрсө, алардын бири алма, бири килем, бири күзгү сатып алган экен. Алманын ээси: «Мунун касиети өлгөндү ти-

рилтет», – деди. Килемдин ээси: «Килемге олтурсан, каалаган жерине дароо жеткизет», – деди. Күзгүнүн ээси: «Дүйнөдө эмне болуп жатса, ошону даана көрсөтөт», – деди.

Анда үчөө: «Кана, көрөлүчү, колуктубуз эмне болуп жатат?» – деп, күзгүнүн бетин ача койсо, үчөөнүн талашкан кызы өлүп, мүрзөгө койгону жатыптыр.

«Кана, килемдин өнөрүн көрөлү», – деп, үчөө килемге отуруп, дароо жетип келишти да: «Токтогула, койбогула» – деп, кызды мүрзөгө койдуртушпай кайра көтөрүп үйүнө алдырып келип, алманы мурдуна тийгизсе, кыз тирилип тура калды. Ал жерден: «Мен аламын, сен албайсың», – деп талаш чыгыптыр. Кана, падыша кыз, айтыңызчы, аны үчөөнүн кимиси алат? – деди эле Сыйпа дагы унчуккан жок. Анда обозгердин кызы: «Жандуу Сыйпа айтпаса, айткыла», – деп, дагы тактаны бир салды. Ошондо: «Жеткизген килемдин ээси алат» – деп, тактадан үн чыкты. Анда Сыйпа падыша чочуп кетип: «Андай эмес, кызды тиргизген алманын ээси алат», – деп сүйлөп жиберет. Ангыча: «Сыйпа кыз сүйлөдү», – деп, экинчи жолу коңгуроо кагылып, шаардагылар бүлүк түшүп калды.

Кандын баласынын келинчеги үчүнчү ангемесин айта баштады:

– Илгери бир кемпир кандын уюн саап, күнүнө канга эртен менен эрте сүт алып барып берүүчү экен. Күндөрдүн биринде баягы уй саачу кемпир адатынча таң заарыңан сүт алып бара жатып, сүттү жерге коюп, бир жакка чуркап кетет.

Дал ошол убакта бир айрыкуйрук келип, бир жыланды жерден энип алып кемпирдин сүтүнүн үстүнөн алып өтүптүр. Ошол мезгилде жылан заарын төгүп ийсе, сүткө келип түшүп калат экен. Кемпир билбестен сүттү алып келиптир. Кан сүттү ичер менен мүрт өлүптүр. Бул кандын өлүмү үчүн үчөөнүн кимиси айыптуу? Жооп берчи, Сыйпа? – десе кыз унчукпайт. Ошондо кыз: «Бул канды кудай дудук кылып жаратыптыр. Мын-

дан жансыз такта сен өйдөсүн, ким айыптуу? Кана айтчы?» – деп тактаны бир салды эле: «Кандын өлүмү үчүн кемпир эле күнөөлүү», – деген үн чыгат. Адилет Сыйпа чочуп кетип: «Жок, андай эмес, айрыкуйрук күнөөлүү», – деп сүйлөп иет. Ушуну менен «Сыйпа падыша үч сүйлөдү» деп конгуроо кагылып, калкына кабар берилет.

Эл: «Кызды сүйлөткөн кандай ырыстуу неме болду экен, же сыйкырчыбы, бат эле тан атып, күйөөнү көрсөк экен», – деп, аябай тан калышты. Ангыча тан да атат, эл жыйылып, кандын ордосуна келе баштады. Аял болсо Сыйпа менен аркы-беркини сүйлөшүп олтурду: «Менден башка сиздин колунуздан аман калган пенде барбы?»

– Бирөө бар, аны уй кайтарган чалдын кемпири сурап алып кеткен, ал ошондо болууга тийиш.

Обозгердин кызы Сыйпага кайрылды.

– Ушул өлгөн пенделерди бир сыйра көрүп чыгууга болобу?

– Эрк сизде.

Ошентип, обозгердин кызы өлгөндөрдү бүт кыдырып чыгат, бирок күйөөсүнүн башы көрүнбөйт.

Андан таппагандан кийин: «Мен үч күнү бир жерге барып келем», – деп коюп, баягы Сыйпа кыз айткан уйчу чалдыкына барса, күйөөсү музоо кайтарып жүрүптүр. Чач-тырмагы өскөн, адам сыпаты кеткен. Аны таанып: «Ата, ушул музоо кайтарган баланды мага сатыңыз, жалгыз элем, жолдош кылып алайын», – деп жабышат. Чал макул болот. Баланын зайыбы чалдын сураган дилдесин берип, күйөөсүн сатып алып, шаарга келет.

Андан кийин баланын чач-тырмагын алдырып, жуунтуп, тазалап туруп, эски кийимдерин, чач-тырмагын бир чон сандыкка салып бекитип, ачкычты өзү катып алат да, ушуну бек каткын», – деп, сандыкты Сыйпага алып барып берди. Кайрадан келип, өзү кандай кийим кийсе, баланы да ошондой кийинтип, өзү-

нүкүндөй окшош ат мингизип үч күнү алып жүрүп тынытып кол кармашып, достошот да: «Мен тез кетейин, ошондой зарыл жумуш чыгып калды. Сыйпа канышаны сүйлөткөн мен элем. Үйүмдө аялым бар, аны кыялбадым, Сыйпаны сен ал. Сыр билгизбей кызга баргын, ашык сүйлөбө, сөз айтса сөзүнө жараша жооп бер, тезирээк алып кайт», – деп бала менен коштошуп, обозгердин кызы кете берди.

Бала болсо Сыйпа кызга барат. Сыйпа каныша себин сексен төөгө жүктөтүп, күң жана кулдарын алып, бала менен жөнөйт экен. Обозгердин кызы болсо, мурунураак келип, жүдөнкү тартып үйүндө отуруп калат. Бир аз күндөн кийин кандын баласы Сыйпа кызды алып келип, өзүнчө өргөө көтөртүп, чоң той берет. Мурунку аялын болсо: «Кет, селпейген каракчы десе, дале кете элек тура», – деп уруп кирет. Ошондо обозгердин кызынын ачуусу келип Сыйпага барат: – Мен бир сандыкты аманат таштадым эле, ошону мага беринизчи, – деп, сандыктын ачкычын койнунан сууруп алат. Сыйпа кыз болсо оозун кармап, өзүн сүйлөткөн ушул келинчек экенин билет да, сандыкты алып келип, таазим кылып алдына коёт. Обозгердин кызы сандыкты ачып, элден мурун баланын самтыраган кийимин сууруп чыгат. Анда бала: – Бул эски кийим меники эмес, бул чач менен тырмак да меники эмес, – деп танат. Обозгердин кызы: – Сыйпаны кантип сүйлөтүп алдың, айтчы? – дегенде унчуга албай жер тиктейт. Ошол жерден бала менен Сыйпа кыз экөө тең обозгердин кызынын бутуна жыгылып, бүт бийликти ага берип, үчөө ынтымактуу болуп жырғап жатып калышкан экен.

ЗАР МЕНЕН МЭЭР

Илгери-илгери бир падыша болгон экен. Күндөрдүн биринде вазири экөө куш салып ууга чыкса, башка падышалар жанына балдарын ээрчитип, куш салып жүргөнүн көрөт.

Падышанын көңүлү бузулуп, вазирине: «Кудайым бизге эмне үчүн бала бербеди, биздин катындарыбыз эмне үчүн туубайт?» – деп капа болуп үйлөрүнө келип, катындарын сабап кирет. Бечара катындар бала үчүн зарланышат, тилек тилешет. Алардын зары өткөнбү, үч-төрт айдан кийин катындарынын боюна бүтөт экен.

Падыша дагы бир жолу куш салып жүрүп: «Эми кудай берсе, катындарыбыз туумак болду. Менин катыным эркек тууп, сенин катынын кыз тууса, кызынды менин балама бер, сенин катынын эркек тууп, менин катыным кыз тууса, кызымды сенин уулуна берем, эгер экөө тең эркек болсо акыреттик дос болсун», – деп экөө баталашып, ант кылышат.

Айлар өтүп, күндөрү жетип, катындары толготордо: «Жүрү куш салалы, төрөгөндө бир киши сүйүнчүлөп барар», – дешип, экөө жүрүп кетишти. Буйрук менен вазирдин катыны эркек, кандын катыны кыз төрөдү. Бир мастан кемпир сүйүнчүлөп вазир менен падышага: «Аман-эсен катындарыңар төрөдү, вазирдин катыны эркек, падышанын катыны кыз төрөдү», – дейт. Экөө сүйүнгөн бойдон жарышып келе жатып, вазир атынан жыгылып, арка-мойну астында калып өлөт. Падыша той жасап, кыздын атын Мээр, уулдун атын Зар койду.

Зар менен Мээр бир жүрүп, бир ойноп 16 жашка чыгышты. Мээрдин сулуулугу жандан ашып, ар кайсы падышалардын балдары ашык болуп, куда түшүүгө суратты. Кээ бир падышалардын балдары: «Мээрди албасак да жүзүн бир көрөлү», – дешип, ашык болуп, ак боз аттары менен жыландай ойнотуп, Мээрдин астынан өтөр эле. «Куда түшөм», – деп келгендерди падыша: «Кызым күйөөдөн жутаган жок, күйөөсү бар, убара болуп келе бербегиле», – деп, кайтара турган.

Падыша элден коркуп, адам эшигин тапкысыз бир сарай жасатып, Мээрди киргизип, эшигин бир мастан кемпирге кайтартып койду. Зар ары жактан карап, бери жактан карап, Мээрди эч таба албай, ичи күйүп: «Куда түшөм деп жүргөн падышалардын бирөө ала ка-

чып кеттиби?» – деп ичинен сызып ыйлайт. «Эне, менин курдашым, акыреттик жарым Мээр жок. Кайда экенин билесинби? Же падышалардын балдары менен качып кеттиби?» – деп Зар энесинен сурайт экен. Энеси чуркап барып, баласынын башын көтөрүп: «Зар балам, башынды көтөр, ыйлаба. Кайнатан жаныдан салган сарай үйдүн терезесин барып карачы көңүлү болсо Мээр сага бир сөз айтар» – дейт экен. Энесинин сөзүнө кубанып, Зар чуркап барып терезени карап турса, Мээр терезени ачып, күзгүнүн бетин өзүнө, сыртын Зарга каратып, терезени жаап кетип калды. Зар капаланып энесине келди да: «Эне, менин досум, акыреттик жарым менден күдөрүн үзүптүр. Күзгүнүн бетин өзүнө, сыртын мага каратып кетип калды. Кулдун баласы деп мени теңине албагандыгы үчүн мен бул дүйнөдө турбаймын» – деп дагы ыйлады. Анда энеси:

«Андай эмес күзгүнүн артын көрсөткөнү күндүз эмес, түнкүсүн кел дегени эмеспи», – деди.

Зар сүйүнүп, ордунан ыргып туруп барып терезеден карап турду. Ары басты, бери басты, күндүн кеч кирмеги кыямат кайымдай болду. Намаз шам менен куптан арасында Мээр Зарды чакырып алып: «Сүйүктүү досум, сен чоң ак чийдин түбүнөн кетпе. Эл жатарда мен атамдан уурданып, сандыктагы ак бараң менен көк бараңды, акырдагы ак тулпар менен көк тулпарды алып чыгамын. Экөөбүз качабыз. Сен даяр тур», – деди.

Бул экөөнүн сүйлөшүп жатканын мастан кемпир угуп: «Силерге бирди кылайын» – деп кекенип калат.

Ушуну менен Зар барып, ак чийдин түбүнө Мээрдү күтүп олтурду. Мастан кемпир акырын келип караса, уктап калыптыр.

– Зарды ордунан көтөрүп башка жерге коюп, ордуна чүкөдөй болуп олтуруп калды. Мээр аттарды алып келип: «Мингин тулпарга», – деди. Мастан кемпир тулпарга минди. Түн бою экөө жүрүп отуруп, күн шашкеде арт жагына караса, Зардын ордуна мастан кемпир аргымакка минип келе жатат: «Кылмакчы элен

кылдын, жемекчи элен жедин, ушинтип кууратмак-сын? Канча кылганын менен көптү көргөн эмессинби, жол башта», – деди Мээр.

Мастан ак тулпар менен кыя тартып, алдына түшүп бара жатат. Мээр ак баранды колго алып, астында бара жаткан кемпирди шыкаалап: «Эки далынын ортосу, так жүрөктүн толтосу, өлөр жерин ушул», – деп атты эле, мастан чынырып кулап түштү.

Канча кылганы менен акылы бар эмеспи, тулпардын изи менен Зар таап келер деген ой менен Мээр ошол жерде үч күнгө чейин күтүп жатты.

Зар уктап бир убакта турса, эч ким жок. Жалгыз өзү калган. Күн алда качан шашке болуптур. Эки жагын караса, анда-санда аяктай жерди томура баскан тулпардын изи жатат. «Кой, мени алдап уктатып коюп, качып жоголгон экен. Тулпардын изи менен таап, канчалык сен деп жүрсөм да карабайсың, эң жок дегенде жолдоштук акымдан кеч дейин», – деген ою менен артына түштү. Узак жүрүп отуруп, акыры Мээрге жетти. «Акыреттик досум, келдинби, мастан кемпир экөөбүздү ажыратып коё жаздады. Эмне болуп адаштын», – деди Мээр. «Бу да болсо мастандын азгырып уктатканы» – деди Зар.

Зарды атка мингизип жүрүп олтуруп, бир теректин түбүнө келип тамактанышты да, ошол жерге түнөмөкчү болушту. «Зар, сен уктап ал, аттарды мен карап турайын» – деди Мээр. Зар уктап болгондон кийин Мээр уктады, Зар аттарды карап турат. Ал үч күн тамаксыз жөө келгендиктен көзү уйкуга кетти. Бир убакта шылдыр-шылдыр этип теректен түшкөн жалбырак Мээрдин бетине тийди. Көзүн ачып караса, бир кара чаар жолборс теректин башына чыгып бара жаткан экен. Акырын тура калып ак бараң менен атып жиберди эле, жолборс жерге кулап түшөт. Терисин сыйрып алып, экөө андан ары жүрүп кетишти. Бир шаарга жакындаганда аттары боругуп өлүп, өздөрү жөө калып, дагы илгери жүргөндө жолунан чоң суу кез болду. Жөө

өтө албай, сууну бойлоп жүрүштү эле, бир кайык көрүндү. Анда бир сокур абышка отурат. Мээр: «Айланайын аке, бизди аркы өйүзгө чыгарып коюңузчу», – деди эле, абышка: «Чыгарсам бирден чыгарам, экөөңү кемем көтөрө албайт», – деди. Мээр чалдын ойлогонун билип, кемеге ыргып түшүп жүрүп кетти. Суунун ортосуна барганда чал Мээрдин бетинен жыттап, асылып калды. Мээр абышканы кармашып жатып сууга түртүп жиберип, кемени кайта айдап келсе Зар жок. Ары карады, бери карады, таба албады. Зарды жоготуп, кайдан табарын билбей, акыры чарчап бүтүп, бир теректин түбүнө уктап калды.

Таймас деген падыша куш салып жүрсө, кушу Мээр жаткан терекке конду. Падыша келип, Мээрди көрөр замат ашык болуп калды. Падышанын тогуз катыны бар экен, Мээрди онунчу аялдыкка алмак болуп, чон той берди. Мээр: «Таймас падыша, мен да бир падышанын кызы элем, кудай никемди сизге букюруптур. Эми сиз мени, тогуз катыныңызды кошуп сейилдикке жибериниз. Баарыбыздын аттарыбыз, кийимдерибиз бирдей болсун, анан кимибиздин өнөрүбүз ашык болсо, ошонубуз эрке катын бололу», – дейт.

Таймас падыша макул болуп, Мээрдин айтканынын баарын оюндагыдай орундатты. Бир күнү тогуз катынды ээрчитип келсе, баягы кемеси ордунда турган экен. Тогуз катынга кемени көрсөтүп: «Ар жакка чыгып ойноп келелиби?» – дейт.

Катындар сүйүнүп кемеге түшүштү. Мээр кемени айдап суунун агыны менен бара жатып, суунун көлгө куйган жеринде ары-бери өткөндөрдү карактап турган он каракчыга кармалып калды. Каракчылар: «Өзү келген олжо», – деп кубанышат. Мээр каракчыларды: «Той кылгыла», – дейт. Каракчылар той жасап нике кыйып, катындарды алмак болду. Алар той камылгасын көрүп жүргөндө Мээр аялдар менен сүйлөшүп: «Чайга уу кошуп берип буларды уулантып өлтүрөлү», – деди. Айтканындай чай менен кошуп уу берип, каракчы-

лардын баарын өлтүрүп, эркекче кийинип, чачтарын төбөлөрүнө түйүп, кылычтарын жана мылтыктарын асынып, аттарын минип, жүрүп кетишти.

Катындар жүрүп отуруп, жүрүп отуруп, бир шаарга жетишти. Ал шаардын падышасы өлүп, падыша кылууга баласы, же жакын туугандары болбогондуктан, талаш болуп жаткан экен. Өлгөн падышанын бир кушу бар экен. Ошо кушту учуруп, кимдин башына консо ошону падыша кылабыз деп жатышыптыр. Катындар жыйылган элдин ичине барышат. Бир убакта эл кушту учурду эле куш Мээрдин башына конуп калды. Элдин баарысы келип Мээрди караса, жанында тогуз жигити бар, жарак-жабдыгы келишкен бир сулуу жигитти көрүп: «Өзү деле падыша экен», – деп, Мээрди көтөргөн бойдон алып барып такка олтургузушту.

Мээр падыша болуп, Зарды табуу үчүн бүтүн шаарындагы жыгач усталарды чакырып: «Менин сүрөтүмдү өзүмдөй кылып жыгачтан жасагыла», – деп буйрук кылды. Усталар бир-эки күндүн ичинде жасап, аларды падышага алып келип берди. Мээр сүрөттөрдү көчөгө койдуруп, бүтүн журтуна, ар кайдагы падышаларга кабар берет. Биринчиден, менин сүрөтүмдү эл көрсүн, экинчиден, ушундай усталар бар экенин эл билсин деп иштеттим» – деди сурагандарга.

Шаарындагы адамдар жыйналып, көчөдөгү сүрөттөрдү карап өтүп жатты. Түш ченде бир сокур абышка сүрөттү көрүп тура калып: «Атаганат, жыгачтыгы болбосо, Мээр деп айтсам боло турган экен», – деди. Мээр аны алып, бир үйгө кийиртип койду. Журт чубап өтүп жатты. Эртеси түштө орто бойлуу, отуз кырк жаштагы бир киши дагы: «Атаганат, жыгачтыгы болбосо Мээр деп айтсам боло турган экен», – деди. Мээр аны да өзүнчө бир үйгө кийирттирди.

Журт өтүп жатты. Эртеси кечке жуук, этеги тизесине жетпеген бир бала өтүп бара жатып, сүрөттү карап: «Айланайын Мээрсинби?» – деп, келип сүрөттү кучактай калды.

Мээр: «Алып келгиле чунак баланы!» – деп аны да каматып койду.

Эртеси Мээр келип, сокур абышкадан: «Мээр сиздин эмнениз эле?» – деп сурады. Абышка калп жеринен: «Катыным эле, чанып качып кеткен», – деди. Сокур абышканын калп айтып отурганына Мээр ачууланып, сокур көзүнүн үстүнө соо көзүн чукуп, таза сокур кылып коё берди.

– Андан чыгып орто бойлуу кишиден: «Мээр сиздин эмнениз эле?» – деп сурады. Бул киши Таймас падыша экен: «Мээр эмнем болсун, талаадан таап келип, алайын деп турганда сейилдикке чыгамын деп, тогуз катынымды алып кетип, ошол бойдон жок», – деди.

Мээр: «Эми Мээрди кошо алар белениз?» – деди. Анда алиги киши: «Дегеле Мээрге ыраазы элем, тогуз катыным гана табылса болду эле», – деди. Тогуз катыны эркекче кийинип, Мээрдин жанында сурак сурап турганын билбеди.

Мээр чыгып балага келди. Бала көрсө Зар экен. Экөө кучакташып көрүштү. Зарды жуундуруп тазалап, падышалык кийимдерин кийиндирип, падыша кылып койду. Мээр менен Зар кошулуп, Таймас падышага: «Адам баласы канаат кылбайбы, чүрөктөй катынын турса, мени алам дедин. Мына менин өмүрлүк жолдошум. Мына катындарың, мен сатып жиберген жокмун» – деп, Таймас падышанын катындарын берип, конок кылып узатып жиберет. Ошентип, Зар менен Мээр мақсаттарына жетип, түбөлүк жыргап-куунап жатып калышкан экен.

ЖЕКЕ ТАЗ МЕНЕН ЖЕТИ ТАЗ

Илгери бир жеке таз жана жети таз бар экен. Жети таздын жети кара торпогу, жеке таздын жалгыз кара торпогу, жети таздын жети энеси, жеке таздын жалгыз энеси бар экен. Жеке тазды жети таз жеткен жерден жекелеп уруп, тазын сүрүп койчу экен.

Жеке таз ушул жети таздан кантип кутуларын билбей жүрдү. Бир күнү бир байдын баласы жети өгүз айдап келе жатыптыр, жеке таз: «Ой, байдын баласы, жети өгүздү кайда айдап барасын?» – деди. «Кайтарып жүрөмүн, жеке таз баатыр», – деди.

«Байдын баласы, ушул жети өгүзүндү сайып мелдешесинби? Мен жердин мээсин, ичеги кардын чыгара муштайын», – деди. «Макул, сен ошондой кылсан, жети өгүзүмдү берейин, анте албасан, сен мага эмне бересин?» – деди алиги байдын баласы. «Анда мен башотум менен кул болуп берейин», – деди таз. «Сен эртен дагы өгүзүндү ушундай кайтарып кел. Эртен мушташалы», – деди. Байдын баласы: «Макул» – деп жеке таз менен убадалашып кетти. Жеке таз жалгыз торпогун сойду дагы мээсин алып бир жерге, ичеги-кардын алып бир жерге көөмп, этин үйүнө илип койду. Эртеси баягы байдын баласы өгүздөрүн жайып чыгып келди. «Кана эми, жеке таз баатыр, жердин мээсин, ичегисин чыгара муштаймын дебедин беле, муштагын», – деди. Жеке таз ары-бери кайсалап туруп, анан мээ көмгөн жерди катуу муштады эле, мээ чыкты, ичеги көмгөн жерди муштады эле, ичеги чыкты. Баягы жерден байдын баласынын жети өгүзүн мелдешке алып койду. Жеке таз жети өгүздү айдап алып кечинде баякы жети тазга келди. Аны көргөн жети таз: «Ээ жеке таз баатыр, бул өгүздөрдү кайдан алдың?» – деп сурашты. «Ой баякы жалгыз торпогум гана, ошону союп жети бөлүп жерге көөмп, ар бирин бирден өгүз болуп тур десем эле, жети өгүз болуп калышты», – деди.

Жеке таз кетип калгандан кийин: «Атан көрү, биз деле жети торпогубузду союп ошентсек, ар бирибиздики жетиден өгүз болсо, көп эле өгүз болбойбу», – дешти. Анан баягы торпокторун союп, жетиге бөлүп коюп: «Өгүз болуп тур», – десе, эчтеке жок. Жетөө жети торпогунан айрылып, жеке тазга келип: «Сен эмне бизди алдайсын?» – деп уруп тазын ташка сүрүп, өгүздөрүн тартып алып, жетөөнү жетөө бөлүп алды.

«Ай атандын көрү, буларга дагы эмне кылсам экен», – деп жеке таз ойлонуп калды. Анан бир күнү бир байдан: «Көмүр жүктөп алайын», – деп, бир төөсүнүн күчүн сурап алып, төөнүн бир жагына көмүр, бир жагына күл теңденип алып кандын ордосуна барды. «Ой жеке таз баатыр, артынып жүргөнүн эмне?» – деп ордодогу кыздар сурады. «Ой, бул кандын алтын, күмүшү, ушундай сейилдикке арттырып койду. Ар кайсы жерге барып жүргүн деди», – деп жооп берди.

«Ой, баатыр, көрсөтсөн көрөлүк, ал кандын алтын, күмүшү кандай болот экен?» – деди кыздар. Анда жеке таз: «Кой, көрсөтпөймүн, көрсө көмүр, күлсө күл болуп калат», – деди. «Кой, баатыр, көрсөтсөн күл, көмүр болсо бизде деле алтын, күмүш бар, ошондой биз деле салып беребиз», – деп болбой жатып түшүрдү.

Көмүр жагын чечти дагы: «Көрсө көмүр болуп калат дебедим беле? Мына көмүр болуп калыптыр. Эми эмне кылам?» – деп алаканын шак коюп, көчүгүн жерге так коюп ыйлап калды эле, баягы кыздар шылдындап күлүштү. «А күлүп койдунар, эми быягы күл болуп калды, мени өлтүргүлө, эми мени жуткула», – деп эле ыйлай берди. Анан баякы кандын кыздары көмүр жагына алтын, күл жагына күмүш салып артып берип, жеке тазды кетиришти.

Алтын менен күмүштү төөгө артынып алып, жеке таз баягы жети тазга келди. Жети таз: «Ой, жеке таз баатыр, бул артынып жүргөнүн эмне?» – деп сурашты. «Бул артынып жүргөнүм алтын менен күмүш». «Аны кайдан алдын?» – дешти. «Муну кандын кыздарынан алдым, баягы жаман алачыгымды өрттөп жиберип, күлүн бир жагына, көмүрүн бир жагына артынып: «Күлгө күмүш, көмүргө алтын бересинерби десем эле берди», – деди. «Кана, баатыр алтын, күмүшүндү көрсөтчү?» – дешти. Жети таздын көрүп көөнү жайланды. «Биз дагы ушундай кылалы» – деп, алачыктарын өрттөп, жетөө жети өгүзүнө артып алып, кандын кыздарынын ордосуна жөнөштү. Кандын кыздарынын ордосуна баргандан

кийин кыздар чыгып: «Жети таз, бул эмненер?» – деп сурашты эле. «Күлгө күмүш, көмүргө алтын бересинерби?» – дешти. «Булар жинди болгонбу?» – деп, кыздар таздарды кармап алып тазын сүрүп коё беришти.

Жети таз кайта келип: «Сен калп айтыптырсын», – деп жеке тазды карсылдатып сабап, алтын, күмүшүн тартып алышты.

Жеке таз: «Атандын көрүлөр, булар мени ар качандан бир качан уруп жүрүп жок кылмак болду, буларды бир жолу өлтүрүп, жаным тынбаса болбойт», – деди.

Бир күнү жеке таздын энеси өлүп калыптыр. Энеси өлгөндөн кийин, бир байдын атынын күчүн сурап минип энесин кымкап менен жаап өнөрүп алып, кандын кыздарынын ордосуна барды.

– Ой, жеке таз баатыр, бул өнөрүп жүргөнүн эмне?» «Бул кандын кызы, сейилдикке өнөртүп жүрөт», – деди жеке таз. «Бизге көрсөтчү, жеке таз баатыр», – деди кыздар. «Ой кокуй, атым азоо, үркүп жыгып кетет, өлүп калса кандын кызынын кунуна калбаймынбы?» – деди.

«Ой, өлүп калса, бизде деле кызга жарагыдай кыз бар, алып кел, көрөбүз» – дешти. Ай, силер ар качан эле ушинтип каласынар, эми атым үркүп өлтүрөт» – деди жеке таз. Анда кыздар: «Ой, түгөнгүр, өгүнү деле алтын, күмүшүндү төлөп бербедик беле, өлсө төлөп берели», – дешти. Анан баягы кыздар тегеректеп келип түшүрө турган болгондо, жеке таз согончогуна бир шибегеси бар экен, теминип-теминип койгондо эле ат мөңкүп-мөңкүп келип, аны көтөрүп урду. «Атаны кокуй, наалат күн ай, кандын кызы өлүп калды, эми эмне арга кылам?» – деп, жеке таз боздоп ыйлай берди. «Кой, эми буга бир кыз берели» – деп, ордодогу кыздан бир кыз беришти. Жеке таз энесин бир жерге көөмп коюп, кызды өнөрүп алып, жети тазга келди. «Ой, жеке таз баатыр, бул өнөргөнүн эмне?» – Бул өнөргөнүм кандын ордо кызы, энемди өлтүрүп алып: «Өлүү кызга тирүү кыз бересинерби?» – десем, энемди алар алып калып, ушуну берди», – деди.

– «Атаңдын көрү, биз деле энебизди өлтүрүп алып, ошентип барып бирден катын алып алсак болбойбу», – дешип дагы жетөө жети энесин өлтүрүп алып: «Өлүү кызга тирүү кыз бересинерби?» – деп кандын кыздарынын ордосуна барышты. Кыздар кармап алып: «Өлүү кызга тирүү кыз дагы берүүчү беле?» – деп, тазын сүртүп, бетин тытып коё беришти. Андан ыза болуп келген жети таз: «Сен бизди алдап энебизди өлтүрттүң, өзүбүздү ургуздун», – дешип жеке тазды өлтүрмөк болушту. Жеке таздын мойнуна сыйыртмак салып, токойдун четиндеги чынар терекке сүйрөп барып чытырата танып өрттөш үчүн өздөрү отунга кетишти. Ошол учурда сур жорго минген, суусар тебетей кийген, бир көзү сокур, алдында айдаган отуздай чаар аты бар байдын баласы келатат. Аны көрө коюп байланган чынарды сүзгүлөп: «Көзүмдү бер, көзүмдү бер», – деп жеке таз кыйкырат. Байдын баласы таныркап токтой калат. Ошондо гана жаны көрө калган болуп: «Ой, бай болгур көзүм ордуна келиптир, бир карап койчу», – дейт. «Көзүңүз ордунда эле турат, эмне болду эле?» – дейт. Эмнеси курусун, көзүм кыйшайып көрбөй калган, эми көрө түштүм, касиеттүү чынар деген эле», – дейт. «Ой, айланайын аке, менин дагы көзүм сокур, бир жардам кыл?» Жеке таз кыйылгансып туруп: «Болуптур эми, менин киймимди кий, аркан менен танып коём, бир чай кайнамада көзүң онолот. Теректи үч жолу «көзүмдү бер, көзүмдү бер» деп сүз», – дейт. Жеке таз байдын баласын терекке танып, киймин кийип, жоргону минип чаар жылкыларды айдап жолго түшөт.

Ал ангыча жети таз отун көтөрүп жетип келишет да теректин түбүнө отунду үйүп өрттөй баштайт. «Өл, курган таз», – дешет.

– Ой, айланайын акелер, мен ал эмесмин, байдын уулумун аман калтыргыла, сураганыңарды берейин, – деп байдын баласы жалбарат.

– Ии, куусун муну, дагы алдаган турасың, – деп болбой коюшат. Чучуктай чынырып жатып бай баласы

күйүп бүтөт. Анын күлүн кудукка салып, көңүлдөрү куунак жети таз жеке таздын катынын алып келелик деп үйүнө келсе жеке таз суусар тебетейди кийип төрдө отурат. Үйдүн тегереги толгон чаар жылкы. Жети таз айран-таң калат.

– Ой, жеке таз баатыр, кайдан?

– Ээ, кайданды эмне кыласынар. Мен силерге ыраазымын. Силер мени өрттөп күлүмдү кудукка салбасанар мындай бай болбойт элем. Кудуктун түбү толгон мал, чоң энеме жолуктум. Силердин чоң атанар салам айтты.

– Эми биз кантип жолугабыз аларга, – деп жети таз жалбарды.

– Иттен арзан, колдорунарга узун чырпык алып кудукка салсаңар чырпык айланса чакырганы, анда шар кире бергиле.

Жети таз колдоруна узун чырпык алып кудукка барышат. Эң улуусу кудукка түшкөндө колундагы чырпык айланып кетет. Бизди чакырып жатат деп калгандары сууга кирет. Ошентип, жеке таз айла-амал менен душмандарынан кутулган экен.

САРЫ ТАЗ

Илгери, илгери бир Кыйран ууру деген болуптур. Ал жашынан малдуунун малын койбой, баштуунун жанын койбой уурдап жүрүп Кыйран аты калып – Кыраан ууру аталыптыр.

Ошол Кыраан ууру кыркка чыкканга чейин бир перзент көрбөптүр, элүүгө энкейип, бели бекчейип, көзү чекчейип калганда өзү сары, көзү көк, оозу жалжайган, мурду балчайган, башы таз, бою пас балалуу болуптур. «Баланын өзүн көрүп, атын кой дегендей» эли-журту чогулуп атын Сары таз коюптур.

Бирок Сары таз бала кезинен баштап эле чуулуу чыкты, айылдагы куюшкан, жүгөн, көмөлдүрүк дегенден койбоочу болду. Күндөрдүн биринде атасы «өзүм

болсо карып бара жатам, балам өнөрүмдү алып калчуу-дайбы, жокпу деп сынамакчы болуп ээрчитип алып, айылдын четине чыгат да: «Мен тетиги терекке чыгып барып, басып жаткан сагызгандын жумурткасын уурдап келем, сен карап тур», – деди. Бала: «Макул», – деди. Атасы көз ачып-жумганча чыгып барып, сагызганга билгизбей, басып жаткан жумурткасын уурдап алып түшүп келди. «Көрдүңбү, балам, өнөрдүн күчүн?» – деди. Сары таз санын чаап: «Кокуй, ата, шымын кана?» – деди. Ошондо Кыраан ууру баласына: «Анык өзүмдү тарткан экенсин», – деп батасын берди.

Күндөрдүн биринде ошол элдин каны элге жар чакырды: «Кимде-ким эч чын кошпой кырк ооз калп айтып берсе, ошого кызымды беремин, айта албаса башын аламын», – деди. Нечендер: «Кырк ооз калпты айтпай эмне?» – деп оной көрүп бөөдө өлүм болушту. Ал кабар Сары тазга да жетти.

Жээрде чолок кунанын минип, желки ээрдин жаланып-жуктанып, кандын ордосуна желдире бастырып келди да: «Кырк ооз калп айтып, чыны жок жалкы айтып, кызынды алганы келдим, айталбасам өлгөнү келдим», – деди. Кан: «Ии, айткын», – деди. Ошондо Сары таз малдаш урунуп туруп шашпай сөз баштады. «Өз атам туула электе чоң атамдын жылкысын кайтардым. Күндөрдүн биринде жылкы арасындагы кырк кулач бээм жоголуп кетти. Отуз кулач кара атыма минип алып бир дөбөгө чыгып бардым, аттын үстүнө сексен кулач укурукту коюп, теребелге көз жүгүртсөм, бээм көрүнбөдү. Укуруктун үстүнө тебетейимди коюп карасам анда да көрүнбөдү. Жерге түшүп тебетейимдин үстүнө кепичимди коюп карадым эле, бээм суунун аркы өйүзүндө жаны эле тууп, кулунун жалап туруптур. Атыма олбуй-солбуй камчы уруп жетип бардым. Атка минип, бээни учкаштырып кулунду өнөрүп суудан өтмөк болдум эле, атым кайкалап жата калды. Бээни минип, атты учкаштырып, кулунду өнөрүп өтөйүн десем, бээм баспай койду. Ошондо кулунду минип, атты учкаштырып, бээни

өнөрсөм, «чу» коюп дарыядан өтүп кетпеспи. Суудан өттүм да, күн кечтеп кеткендиктен эки терекке атым менен бээмди аса байлай салып, тезек терип жагып жылынмакчы болдум. «Тезек» деп этегимди толтуруп терип келгеним чил, бөдөнө, кекилик болуп чыкпаспы, «терек» деп аттарымды байлай салганым эки ак куу болуп калбаспы, бир жегенде он бөдөнө бир жедим, отуз кекилик, отуз чил, эми эки ак куу жумурума жук да болбой калды. Кантмек элем, кынырылып уктамак болдум. Катуу уктап кетипмин, ангыча тоо менен тоо кагышкандай катуу добуш чыкты. Ойгонуп кетсем эки өтүгүм мушташып жатыптыр. Көрсө, мен кекилик, чилдин этин жегенден кийин май болгон колумду он өтүгүмө аарчып, сол өтүгүмдү жөн коюптурмун. Ошондон улам экөө мушташып жатыптыр. Иштин жайын түшүнгөндөн кийин ачуум аябай келип, экөөн эки муштап, бирөөн башыма, бирөөн аягыма жаздап жата кеттим. Эртең менен ойгонуп өтүгүмдү кийин десем, бирөө бар, бирөө жок, көрсө, май сыйпабаган өтүгүм мага таарынып качып кетиптир. Артынан издеп чыктым. Жолдо келе жатып, аябай суусап калыптырмын, бир арыктан суу ичтим. Ошентип, түшкө маал бозокерлердин айлына келсем, өтүгүм бозо сунуп жүрөт. Чакырып кийип алып кетмек болдум эле, элдин баары эле: «Жарты чеке, калак баш, карга менен бок талаш», – деп мени карап күлүп жатышыптыр. Көрсө, баягы суу ичкен жериме жарты чекем түшүп калыптыр. Суу ичкен арыгыма келип жарты башымды таап, чапташтырып койсом, жиги билинбей калды.

Таксыр каным, кырк ооз калптан да ашып кетти окшойт, берер кызынды эртелеп жөнөт», – деди.

Кан сөзүнөн танып, тазды тенсинбей, «бүгүн кел, эртең кел» деген болуп кызын бербей койду. Таз ага кекенип: «Сага эле жети зыян кылбасам, таз атым өчсүн», – деп кетип калды.

Арадан көп убакыт өтпөй кандын казынасы уурдалды. Экинчи, үчүнчү күнү дагы кайталанды. Ошондо

кан вазирлерин чакырып: «Ууруну кантип кармайбыз?» – деди. Кандын баш вазири: «Казынанын оозуна калындап желим төктүрүңүз. Келген ууру желимге жабышып чыга албай калат. Эртеси кармап алабыз» – деди. Сары таз атасын ээрчитип а күнү да ууруга келди. Баласы: «Ата, казынага мен түшөйүн» – деди. Анда атасы: «Өлөрүм калды, өсөрүм калган жок, мен түшөйүн» – деп болбой койду. Кыраан ууру казынага түшүп алтындан сузуп алып бере берди. Сары таз тартып ала берди. Бир убакта атасын чыгарып алайын десе, балтырына чейин желимге бек жабышып чыга албай калыптыр. Сары таздын айласы кетип, ары-бери чебеленди эле, акылын атасы тапты: «Айланайын балам, экөөбүз тең өлүм болбойлу, ичеримди ичтим, жээримди жедим, мен эле өлөйүн, эгер мени эртең ушул калыбымда кармап алса, сени да өлтүрөт, мени баары бир куткарбайт. Кайрат кылып акылыңды жыйгын да, менин башымды кесип кет, тулку боюмду ким таанымак эле?» – деди. Баласы ыйлап-сыктап, акыры башка айласы болбогондон кийин атасынын башын кесип көтөрүп алып үйүнө барды.

Эртеси кандын жигиттери канга келип: «Казынага түшкөн ууру кармалды, бирок тулкусу калып, башы жок», – дешти. Кан вазирлерин чакырып дагы кенеш курду эле, бир вазири: «Тогуз жолдун тоомуна чоң такта кактырыңыз да, өлүктү илип коюңуз. Өлүктүн бир жагына кырк, бир жагына кырк кароолчу коюңуз. Ким өлүккө келип ыйласа, ошол уурунун туушкандары, жолдоштору болуп чыгат. Ошондон улам таап алабыз», – деди. Кан вазирдин сөзүн макул таап, тогуз жолдун тоомуна өлүктү илдирет да, бир жагына кырк, бир жагына кырк кароолчу коёт.

Бул кабар Сары тазга да, энесине да жетет. Энеси: «Кыраанымды кантип көрбөй каламын», – деп күндө эки маал ыйлап таздын мазесин алат. Ошондо таз: «Көрөм деп калдыңыз, барып көрүп келиңиз, кароолчулардын жайына баргын да, мүдүрүлүп жыгылып,

«кокуй тизем» демиш болуп, ичтеги бугунузду чыгарып ыйлап алыңыз. Кандын желдеттери канга алып барат. Кан суракка алганда «өзүм бир мусаапыр кемпирмин, мүдүрүлүп жыгылып кетип, тиземди оорутуп алып, ошого ыйладым деңиз» – деп, кемпирди жөнөтүп жиберет. Кемпир уулунун айтканын жасап, мүдүрүлүп жыгылып, ичтеги мунун чыгарып алат. Кандын жигиттери дегдендетип канга кемпирди алып барышат. Канга кемпир уулунун үйрөткөнүн айтат. Кан: «Өзүнчө бир жүргөн мусаапыр турбайбы» – деп, кудайы-садага бердиртип кетирип жиберет.

Арадан эки күн өтпөй Сары таз кандын айтылуу кара жоргосун уурдап кетет. Кечке маал аттын бир жагын, өзүнүн кийиминин бир жагын акка боёп, чапкан бойдон келет да, атасынын сөөгүн ала качып жөнөйт. Кароолчулар айтылуу кара күлүккө кайдан жетсин, кыркы: «Ак атчан, ак кийимчен киши алып кетти» – десе, кыркы: «Кара кийимчен, кара ат минген киши алып кетти» – деп кала берет. Кан эртеси: «Сексенин жүрүп бир кишини айра тааный албайсың», – деп сексенинин тең башын алдырып салат.

Кан дагы вазирлери менен кенешип, казынага ууру түшпөсүн деп, бакырчаак төөнү кайтартып коёт. Аны Сары таз угат да, бир боо беде көтөрүп алып, түн ичинде жетип барат. Көрүнбөстөн бедени узун жыгачка байлап туруп төөнүн алдына таштап коёт. Ал улам жемек болуп обдула берет, таз акең улам жүткүнүп коюп, кандын сарайынан алыстатып алып барат да, үйүнө алып келип союп алат. Эртеси канга «бакырчаак төө уурдалды» деген кабар барат. Кан: «Кимде-ким ууруну таап берсе, каалаганын орундатам» – деп, элине жар салат. Ошондо бир мастан кемпир кандын алдына келип: «Он бештеги балага алып берсеңиз, ууруну мен табамын», – дейт. Кан макул болот. Кемпир: «Айланайын эл-журт, жалгыз балам оору эле, ошого жаңы союлган төөнүн эти дары дейт, соопчулукка берип койгула», – деп айылдан-айылга кыдырат.

Сары таздын энеси мастан кемпирдин амалын кайдан билсин, куулук-шумдук менен иши жок бечара: «Түндө эле союлган төөнүн эти» – деп, бир асым эт берет. Кемпир жаны эле жөнөөрү менен Сары таз үйүнө келет да, иштин жайын түшүнүп, кемпирдин артынан жете келип: «Айланайын энеке, ошол эттен кантип жебей кетесиз» – деп, акидей асылып жатып үйүнө алып келет.

Кемпирди коноктоп отуруп: «Ээ энеке, кан кызынын күйөөсү каадалуу Канбача кай күндөрдө колуктусуна күйөөлөп келет?» дейт. Анда кемпир: «Кандын күйөөсү Канбача берекелүү бейшемби күнү кечинде кандын сарайындагы чынар теректин түбүнө келип олтурат. Ошол убакта кандын кызынын нөөкөрлөрү чыгып, ак кийизге салып, кандын кызынын өргөөсүнө алып кетишет», – дейт. Сары таз: «Ал айтканың чын болсо, чындыгына күбө», – деп бир колун кесип алат. Ошентип улам бир мүчөсүн кесип отуруп, кемпирди өлтүрүп коёт. Эртеси күнгө бейшемби экен, Сары таз көп ойлонуп отурбай, бир койдун табарсыгын, кемпирдин бир колун алып, кандын сарайындагы чынар терекке жетип келет. Ангыча кан күйөөсү Канбача каадалана басып, сөөлөт менен теректин түбүнө келип отурат. Бугуп жаткан Сары таз шапа-шупа баса калып өлтүрүп, сөөгүн көлчүккө ыргытып жиберет да, анын кийимин кийип, отуруп калат. Ангыча кан кызынын нөөкөрлөрү келип: «Ии, жездекем күтүп калган турбайбы» – деп, ак кийизге салып, кан кызынын өргөөсүнө көтөрүп барышат.

Түн ортосу болгондо Сары таз: «Эшикке чыгып даарат ушатып келейин», – деп кийине баштайт. Кандын кызы: «Оо, мындай эле отура калчы», – деп болбой коёт. Анда Сары таз: «Ишенбесең колумду кармап турчу» – деп, кемпирдин колун карматып, табарсыкты жарып коюп чыгып кете берет. Кан кызы колду кармап тура берет, тура берет. Акыры тажап: «Ой болбодубу», – деп колду тартып алайын дегенде, табар-

сык бетине былч деп келип бир тиет. Эртеси бул кабар канга жетет. «Кандын кызын түн ичинде бирөө келип шылдын кылып кетиптир» деген сөз элге дүнк дей түшөт. Кан эми чындап ыза болот. Элин чакырып: «Ушуну ким таап берсе, тилегин орундатам», – деп жар салат. Ошондо эл арасынан бир мастан кемпир чыгып: «Муну кызыңдын боюндагы бала табат. Баланын там-тун тили чыгып калган кезде элинизди жыйып чубатууга салыңыз. Ошондо кимди «аталап» жанына келсе, баланын атасы ошол», – дейт. Ошентип тогуз ай, тогуз күн дегенде кан кызы эркек бала төрөйт. Атасы уятына чыдабай бүк түшүп жатып калат.

Ай айланып, жыл жылат, бала экиден үчкө карап тамтун сүйлөй баштайт. Ошондо кан элин эки айлантып чубатууга салат, бирок бала бир да бирөөн карабайт. Акыры кандын жигиттери Сары тазды алып келишет. Бала аны көрө салып: «Ата» – деп кучактап калат. Кан тазды: «Даргага аскыла», – дейт. Ошондо Сары таз: «Таксыр каным, даргага асууга шашылбаныз. Менин каным бөөдө мойнунузга кетет. Мен өзүм бала жылдыздумун, жалаң эле бул бала эмес, шаардагы ушул курактуу балдардын бардыгы мени «ата» дешет. Үч күндөн кийин шаардагы ушул курактуу балдардын бардыгын жыйдырыңыз. Эгерде ошолордун бардыгы мени көрө сала «аталап» жүгүрбөсө, башымды алып саласызбы, даргага асасызбы, өзүңүз билиниз», – дейт.

Кан макул болуп, үч күндөн кийин шаардагы экиден үчкө оогон балдардын баарын жыйдырмак болот. Сары таз ар кандай боёкко боёлгон беш-алты тулуп чүкөнү үч күндүн ичинде кандын кызынын баласы курактуу балдардын бардыгына таратып чыгат. Кан үч күндөн кийин шаардагы үч жашар балдарды бүтүн жыйдырып, Сары тазды алдырып келди эле, балдардын баары көрө сала: «Ата, чүкө» – деп басып жыгылып калышты. Анда Сары таз: «Көрдүңүзбү, каным, мен бала жылдыздумун дебедим беле?» – деди. Кан: «Айтканың ырас экен», – деп коё берди.

Арадан эки-үч күн өткөрүп Сары таз канга келди да: «Каным, сизге бир суроо берсем болор бекен?» – деди. Кан: «Ии, сура», – деди. «Бир ачуунузду бересизби?» «Ии, берейин, эмне болуп кетти?» – деди. Анда Сары таз: «Таксыр, кулдугум бар, кырк калп айткан кишиге кызымды берем», – деп жар чакырганыңыз эсиниздеби?» «Ооба, эсимде». «Ошол кырк калпты айткан мен элем, убададан танган сиз элениз. Ошондо ыза болуп: «Жети зыян кылбасам Сары таз атым өчсүн» – деп, өзүмө-өзүм ант кылдым. Биринчиси, капкалуу казынанызга кол салдым. Экинчиси, караандатпас кара жоргону уурдап алып, көз жаздым кылдым. Атымдын бир жагын, кийимимдин бир жагын akka боёп чаап барып, атамдын сөөгүн ала качтым. Кыркы: «Ак ат минген, ак кийинген киши алып кетти дешсе, кыркы: «Кара ат минген кара кийим кийген киши алып кетти», – дешти. «Бир кишини айра таанып албадынар», – деп, сексен желдеттин башын алдырдыңыз. Бул сизге кылган үчүнчү зыяным болду. Казынаны бакырчаак төөгө кайтарттыңыз, амал менен азгырып алып барып союп алдым. Ишенимдүү мастаныңызды ууруну билип келүүгө жумшадыңыз. Аны өлтүрүп, кемпирдин колун, бир койдун табарсыгын алып сарайыңызга кирдим да, күйөөлөп келген күйөөнүздү өлтүрүп, кызыңыздын өргөөсүнө барып жаттым. Түн ортосунда кемпирдин колун карматып, койдун табарсыгын жарып коюп кетип калдым. Ошентип, күйөөнүздү өлтүрүп, кызыңызды шылдын кылдым. Бала мени таанып койду, сизден үч күнгө сүрүк алып, амал менен андан да кутулдум», – деди.

Кан бир чети ыза болуп, бир чети сөз берип койгонуна өкүнүп: «Болуптур, азамат экенсин. Мени менен коншулаш кан: «Өзүндү ушунчалык шылдын кылган бир ууруну таба албагандан кийин эмнең кан», – деп ар дайым сөзгө сындырат. Ошого бир сыр көрсөтсөн, мен кандыгымды, кызымды да берем», – деди.

Таз макул болуп чон эркектин чаначын алып, дубананын кийимин кийип экинчи кандын шаарына

жөнөп кетти. Кандын сарайына кирип, бир чынар теректин түбүнө жашынып жатып калды. Ангыча кеч кирди. Эки чынар терекке чаначты кере байлап, кандын эшикке чыгышын күтүп жатты. Бир убакта кан эшикке чыкты эле, андып турган таз акен койчубу, ары-бери чаначка кандын башын киргизе түртүп, оозун байлап аркасына көтөрүп жөнөп калды. Кароолчуларга келди да: «Алдымды тоспогула, канынарды бир шайтан тегеректеп жүрүптүр. Дубанын күчү менен шайтанды жеңип чаначка салдым. Шаардын четине алып чыгып бир чай кайнамада өрттөп ийбесем, кайра тирилип келиши мүмкүн. Анда шаардын бүт элине зыян кылат», – деди. Кароолчулар «кудайлап» жакаларын кармашып, жолун тоспой чыгарып ийишти. Ал гана эмес, ат менен шаардын четине жеткирип коюшту.

Сары таз чаначты көтөрүп, кайнатасы кандын сарайына келди да: «Бул жолку олжо сиздики» – деп, алдына таштап койду. Кан чаначтын оозун чечсе, берки кан чыга келди. Ошондо уурдалып келген кан сөзгө жыгылып, эки кандыкты кошуп, тазды кан көтөрүүгө макул болду. Ошентип, Сары таз эки элдин каны болуп, кандын кызын алып, жыргап-куунап жатып калды.

АККӨНҮЛ МЕНЕН КАРАКӨНҮЛ

Аккөнүл менен Каракөнүл эл кыдырып, жер кезип жүрүүгө сапарга чыгышты. Аккөнүл бир атка сылай күл азык, Каракөнүл бир атка сылай күл азык жүктөп, кулак угуп, көз көргүс башка чет жерге жүрүп кетишет. Арасынан бир ай, эки ай өттү. Бирок жолдо азык-түлүктүн баары да Аккөнүлдөн болду. Каракөнүл азыгын да, акчасын да коротпой Аккөнүлдөн жеп-ичип жүрө берди.

Каракөнүлдүн «Качан сенин азыгын, каражатын түгөнгөндө меникин жейбиз, ага чейин сеникин гана түгөтөлүк» деген убадасы бар эле. Аккөнүл эчтемеден кабары жок бейкам жүрдү.

Бир убакта Аккөнүлдүн азыгы түгөндү. Аты арыктады. Кезек Каракөнүлгө келди. Бирок Каракөнүл ага азыгынан бербеди. Аккөнүл ачка болду, алы куруду. Каракөнүлгө: «Баатыр, убаданыз ошондой беле? Меникин түгөткөндө, сенин азыгыңды жемек эмес белек?» – деди Аккөнүл.

Анда Каракөнүл айтты: «Жок, сенин азыгың бүт түгөнгөн жок. Жетелеп жүргөн атыңды сой! Атты жеп болгон сон, менин азыгымыңды жейбиз».

Аккөнүл байкуш дагы макул болду. Жетелеген атын сойду. Аттын эти түгөнгөндө, Аккөнүл: «Кана, Каракөнүл, жол азыгыңды алып кел! Баатыр, убадабыз ушундай беле?» – деди. Анда Каракөнүл: «Сенин азыгың дагы бар, бир көзүңдү оюп берсен, тооч берем», – деди. Бербеске айласы жок ачкалыктан чыдабай, Аккөнүл бир көзүн бир тоочко сатты.

Аккөнүл алдан тайыды: «Ээ баатыр, азыгыңды алып кел, ортоктош бололу» – деди. Анда Каракөнүл: «Жок, сенин азыгың дагы бар. Эми бир көзүңдү чукуп берсен бир тооч беремин», – деди. Бербеске ылаажысы жок, Аккөнүл калган көзүн дагы чукуп берип, бир тооч алды. Аккөнүл тамагы үчүн эки көздөн айрылып, төмселеп калды. Каракөнүл: «Кош, Аккөнүл өзүңдү карга кузгун жесин», – деп атын шарт камчыланып жөнөп кете берди.

Аккөнүл ай-талаада арманын айтып кала берди:

«Мен үйүмдөн чыкканы
Алты ай, он беш күн болду.
Эки көздөн айрылып,
Жүрөккө кайгы, чер толду.
Жарык шоола көрө албай,
Ай карангы түн болду.
Сары чачтуу шайтандай
Азгырган шайтан ким болду?
Же көргөндөй көзүм жок,
Же бир тыйын бөзүм жок.
Азыгым жеп, көз чукуп,
Каракөнүл бачагар

Кете берди көңүл ток.
Тирүүлөй берип жалгандан,
Талаада тентип мен калдым.
Кутула албай армандан,
Уялбадын, таш көңүл,
Көзүмдү чукуп алгандан.
Кулак угат, көз көрбөйт,
Ызгаардуу шамал жел болдун.
Карга, кузгун тил билбейт,
Мен буларга жем болдум.
Эл кыдырып, жер кезип,
Жолоочу жүрүп келгенче,
Каракөңүл капырга
Көзүмдү чукуп бергенче
Күндөп-түндөп жол жүрүп,
Намыс кылып келгенче
Өткөн айдын ичинде
Кайта кетпей не болдум?» –

деп өксүп-өксүп ыйлап, зарлап жатып уйкуга кетти. Уктап жатып түш көрдү. Туулган жеринде, өнгөн элинде алты саны аман, эки көзү бүтүн, баштагысынан эки эсе жыргап жаткан кезде кимдир бирөө: «Тур өйдө!» – дегендей болду.

Аккөңүл чочуп тура калса эчтеке билинбейт. Эки көзү ордунда, жүрөгү алапта, көңүлү сүйүнчүлүктүү, эки эсе кубаттанып калган. Курсагы ток, кайгысы жок. Түндө түшүнө кирген керемет, алтымыш күндүк азык, кырк кишилик кубат берген, эки көзү ордуна келген. Аккөңүл күндөп-түндөп жүрүп отуруп, бир ээн талаа, эрме чөлгө кез келет. Ал жерден жаныдан тууган беш баласы бар канчыкты көрөт. Канчыктын азыгы жок. Балдары жаш. Баштыгын антарып, бир жарым нандын кагынчыгын таап, таштын бетине салып, канчыктын астына койду да: «Сен да мендей карыпсын», – деп, бир-эки сөз айтты:

«Берейин десем азык жок,
Шекер-шербет жем чачып.
Үлбүрөйсүн алын жок,
Беш балалуу жаш канчык.

Эл кыдырып, жер кезип,
Мен дагы сендей байкушмун.
Мунканып ыйлап жүргөндө
Арманым угар болсончу.
Тирүүлөй отко күйгөнчө
Сураганым берсенчи!» –

деп көзүнүн жашын төгүп жиберди. Канчык кыншылап эркелеп, Аккөнүлдү ээрчийин десе, балдарын таштай албай кала берди.

Аккөнүл жолго түштү. Күндү күн дебей, түндү түн дебей жүрүп отуруп, бир күнү кечинде жол боюндагы көп коргонго кез болду. «Бул тегеректе эл бар экен. Эмне болсо да ушул коргондордун арасына коноюн, эртең менен эки жактан эл карайын», – деп ой кылды да, төбөсү түшкөн бир көрдүн ичине кирип жатты. Уйкусу да келбейт, жүрөгү дегдейт. Түн ортосу болгон кезде тарсылдаган дабыш угулат. Дабыш уламдан-улам жакындап, кобур-күбүр адамдын үнү чыкты. Аттын дабышы анык билинди. Калың коргонду аралап тигилер да коно турган болду. Аттарын байлап коюп, алоолонтуп от жагышты. Бирок Аккөнүл өзүнүн бардыгын билдирбеди. Тигилердин арасынан бирөө бакылдап сүйлөп чыкты:

– Туугандар, тогузубуздуң тең катын-балдарыбыз жок. Үй-жайыбыз жок. Ушинтип талаалап жүрүп өтүп кетебизби?

– Анын ырас, оокат кыла тургандын акылын мен таптым, менин акылыма киресиңерби? – деди экинчи бирөө. Башкалары: «Айт, айт, акылыңа киребиз», – дешти.

– Ушул өзүбүз турган коргондун арасында бир далай мал бар. Тетиги коргондун арт жагында бир чычкан бар. Ошол чычкандын тогуз дилдеси бар. Күндө эртең менен күн чыккан кезде дилделерин күнгө сергитет. Андып туруп, муну алсак бул мал эмеспи, ал оокат эмеспи. Бир күндүк жерде чоң калаа бар. Ошол калаада баланча көчөдө Кунакун сарттын короосунда ат башындай жамбы бар. Короомду сатам деп жүрүүчү

эле. Анын короосун сатып алсак, ал мал эмеспи, оокат эмеспи. Жана ошол шаардын канынын алтын казынасы бар. Ай сайын: «Кимде-ким алтын казынамдан алтын, күмүш алып берсе, тенме-тенин кызмат акысына берип, тенин өзүм алам», – деп жар салып жүрөт. Ага кызмат кылып, алтын-күмүш алсак, ал мал эмеспи, ал оокат эмеспи?» – деди.

Калгандары бул акылды макул көрдү. «Ушундай кылалы», – деп убадага токтошту. Аккөнүл бул сөздөрдүн барын тыншап жатып абыдан угуп, анык билди, түшүндү. Тан атып, күн чыккандан кийин Аккөнүл баякы кишилерди байкап караса, эч дайыны жок. Жымжырт. Түшкөн ордуна барса адамдын изи, аттын такасынын тагы түгүл түндөгү жаккан оттун күлү да жок.

Кадимкидей мунун бир керемет экенин билди. «Кудай мага берген экен, мен бул жердин баарын издейин, карайын, табайын» – деп, коргондун арт жагына чыкса бир чычкан дилде ташып жүрөт. Аккөнүл андып туруп тогуз дилдени алып, чөнтөгүнө салды.

Анан шаар бар деген жакка жөнөдү. Жакын арадагы шаарга жетип, Кунакундун короосун алты дилдеге сатып алды. Бир дилдеге жалан жабдык, кетмен, күрөк алды. Ар күнү короону антарып, баякы жамбыны карап жүрдү. Бир күнү кетмен «чак» деп кайта ыргыды. Караса, ат башындай жамбы чыкты. Аккөнүл аны да алып, жакшы оокаттанып калды. Бир күнү бул шаардын каны: «Кимде-ким менин алтын казынамдан алтын алып берсе, ага тенин берем», – деп жар салды. Бирок эч адам чыкпады. Кандын алтын казынасы алты жүз саржан ылдый жер астында эле. Ошол себептен эч адам чыкпады. Аккөнүл: «Мен алып чыгамын», – деп канга барды. Кан макул болуп, Аккөнүлдүн белинен алты жүз кулач арканды улаштырып байлап алтын орго салды. Аккөнүл алтын кенге жеткенде, койнуна да, кончуна да катты. Койнуна бир бутка жакын алтын батыптыр. Арканды солкулдатты эле, кан кайра тартып алды. Кан убадасы менен тең бөлүп берди.

Ошол күндөн баштап кан Аккөнүлдү чакырып алтын, күмүшүн алдыра турган болду. Аккөнүлдүн байлыгы, кадыры кандан аша баштады. Акыры ал ошол шаардан чыккан чоң бай, төрт түлүгү шай болду, катынбалалуу болду. Аягы барып чоң жакшылыкка айла-нып, Аккөнүл муратына жетти.

Эми Аккөнүл ушул жыргалы менен тура турсун. Төмөндө Каракөнүлдүн ангемесин айталы: Баягы Аккөнүлдөн айрылгандан бери далай жер кыдырып, эл көрүп жүрүп, аягында калың малга кез болду. Малчыдан: «Бул ким дегендин малы?» – деп сурады эле, «Аккөнүл дегендин малы» – деди.

– Тетиги алтын чатыр кимдики?

– Аккөнүл байдыкы.

Бул ким болду экен деп анын жайын сурады. Малчы Аккөнүлдүн көргөн кордук, азабын бул абалга жеткен себебин аныктап айтып берди.

Ошондо Каракөнүл Аккөнүлгө барып, башын ылдый салып уялганына чыдабай төмөндөгү сөздөрдү айтып салам берди:

– Ассалоом алейкум, Аккөнүл бай,
Бал шимип, казы кертип, жегенин май.
Мал күтүп төрт түлүктүү, доорон сүрүп,
Жатыпсыз ак чатырда конушун жай.
Ичкенин кант сапырып кыпкызыл чай,
Билбеймин, элебеймин акмак болуп,
Кечиргин бир күнөөмдү тенизим ай...
Качсам да, узабаймын мен кутулуп,
Бир кезде шайтандаймын жин кутуруп,
Баксан да, өлтүрсөн да эрк өзүндө.
Мен келдим алдыңызга кол куушуруп.
Башында сапар тартып бирге чыгып,
Аягы мен жанылдым иттик кылып.
Канчалык ит болсом да сизге кулдук,
Алик ал, саламымды жарык кылып, –

деп Каракөнүл какшанып байды карап турду. Аккөнүл: «Битке тенелип көйнөгүңдү отко салба», – деген макалды оюна алды да, саламын алик алды.

Аккөнүл Каракөнүлдү жакшылап конок кылат. Көргөн билгенинин баарын, баякы коргондон көргөн кереметин, кандайча бай болгонун айтып берди. Каракөнүл да ошол көп коргонго барып байымак болду. Жол жүрүп, бир күнү баягы Аккөнүл конгон коргонду көздөй жөнөдү. Ал жүрүп олтуруп коргонго жетип, баягы төбөсү жок көрдүн ичине кирип жатты. Бир кезде дабыш угулуп, тогуз адам келди. Каракөнүл өзүнүн бардыгын билгизбей кудайга сыйынып жата берди. Тиги кишилер мурункудай кеп сала башташты. Баякы бакылдап сүйлөгөн адам дагы бакылдап сүйлөп чыкты: «Туугандар, тогузубуз тен эле ушинтип жүрүп өтүп кетебизби? Мал күтүп, катын алып, оокат кылып бир жерге туруп алсак болбойбу?» – деди. «Качан да болсо кайгыланып жүрүп, бизди түгөтө турган болдуң. Бу коргондун арт жагында тогуз дилде бар эле кайгыланып жүрүп андан да айрыдын. Кунакундун короосундагы жамбысынан да айрыдын. Былтыр келгенибизде эле көрдүн ичинде бир киши тыншап жаткан окшойт. Биздин түбүбүзгө ошол киши чыга турган болду. «Кана», – деп, жабыла чуркап, Каракөнүлдү жаткан жеринен таап алып өлтүрүп, сөөгүн өрттөп, күлүн сапырып жиберешти. Аккөнүлгө казган оруна аягы барып өзү түштү.

КЫДЫР, АКЫЛ, ЫРЫС

Мурунку бир заманда Кыдыр, Акыл, Ырыс – үчөө жолдош болушат. Бир күнү үчөө жолоочу жүрүшүп баратып, жолдо бир нерсени талашышат. Акыл мактангансып: «Экөөндөн мен кыйынмын, акылга баймын. Силер мага баш ийгиле», – дейт. «Жок, силер мага баш ийгиле. Менин ырысым көп, силердин ырысынар жок», – дейт Ырыс. Кыдыр экинчи жактан: «Экөөндөн мен кыйынмын, силер мага баш ийгиле, элдин баары мага баш иет», – дейт. Ушинтип үчөө талашып отуруп, кош айдап жаткан бир дыйканга жолугушту. Дыйканды көрүп, Кыдыр алаканын жайып, сакалын сый-

пап: «Айдап жаткан жерине жалаң алтын менен күмүш чыксын», – деп батасын берди.

Айтканындай эле ошол замат айдаган жеринен эгин ордуна алтын, чөп ордуна күмүш чыгыптыр. Кыдырдын бул ишине каршы Акыл дыйкандын башын тегеретип, акылын алып койду. Дыйкан акылынан ажырап калгандан кийин, айлындагы бир чоң байга барып: «Менин жериме эгин чыкпай эле, какыраган таш чыгып жатат», – деди. Бай дыйкандын жерин көрүп: «Эмесе, мен жерине жер берейин, жериндин үч бөлүгүнүн бир бөлүгүн мага бергин», – дейт. Дыйкан байдын айтканына макул болуп сүйүндү. Дыйкандын алтын-күмүшүн бай ташып алды эле, анын казынасына батпай ашып-ташып толуп чыкты. Акылы жок дыйкандын көзүнө алтын менен күмүш какыраган таш болуп көрүндү. Дыйкан алтын менен күмүштү эки жакка чачып, ыргыта берди. Дыйкандын бул абалын Ырыс көрүп, ичи күйүп, боору ооруп, дыйканга ырыс берди. Ырыстуу болгондон кийин жолдон бир топ кербенчилер өтүп бара жатып дыйканга жолугушту. «Бул кудай жакшы көргөн киши экен. Мындагы алтын, күмүштүн баарын алалык, дыйкандын өзүн аксакал кылалык, алыбыздын келишинче аксакалды баарыбыз сыйлайлык», – деди. Кербенчилер макул болушуп, алтын менен күмүштү төөлөрүнө жүктөп алышты. Дыйкандын сакалын тарап, башына суусар тебетей кийгизип үстүнө алтын жакалуу ичик кийгизип, чоң боз жорго мингизип, эки жагынан жигитти жөлөттүрүп, алиги дыйканды алып кетишти. Булар жүрүп отуруп, бир байдын айлына келип түшүштү. Бай айыл-апасы менен таң калышып: «Ушунчалык сөөлөттүү, ушунчалык да ырыстуу соодагер болот экен», – деп шыпшынышты. Кечки күүгүм кирип, намаз шам болгондо кербен башы байга кеп салды. «Бай, сиздин бойго жеткен сулуу кызыңыз бар экен, эгер ылайыгы келсе, биздин аксакалга куда түшсөк кандай болот экен?» – деди.

Бай бул сөздү уккандан кийин төбөсү көккө жеткендей сүйүнүп: «Эгер сиздин аксакал биздин кызды көңүлүнө жактырса, менин сүйүнчүмдөн башка эч каршылыгым жок болор эле, мен мындай сөөлөттүү, ырыстуу кишиге кызымды бербегенде, кимге бермекчи элем?!» – деди. Кербен башы байдын сөзүн урматтап, аксакалды алып келмекчи болду. Бай өргөө көтөрүп, күйөө күтүп, айылы менен кымгуутка түштү. Эртеси аксакалды эки жигит эки жагынан желөп, байдын үйүнө кийирди. Айыл-ападагы кыз-келиндер: «Кымбаттуу күйөөнү көрөбүз», – дешип, үйдүн жабуусун сыйырып жиберип, биринен сон бири жол талашып, төрдөгү олтурган аксакалга көз түшүрүштү. Күйөөнүн сөөлөтү болгон менен акылы жок, сүйлөйүн десе сөз билбейт. Кыздын женелеринин жандары калбай: «Кокуй, биздин кызды чанып жатат го, бир ооз дагы сөз сүйлөбөйт», – дешип, экиден-үчтөн болуп күбүр-шыбыр, ал сөз үйдөн үйгө жетти, аягы кыздын атасы байга угулду.

Кабарды бай уккандан кийин намыстанып: «Менин кызыма сүйлөбөгөнү эмнеси? Мени шылдың кылгысы келеби?» – деп, эртенкиге чейин сынамакчы болду. Эртеси дагы күйөө сүйлөгөн жок. Бай аялына сүйлөнүп: «Кызымды чанып кетет деген эмне жакшылык?» – деп, элинин баарын короосуна жыйды. Эртеден-кечке катырган дөңгөчкө окшоп кыздын жанында олтурган аксакалды даргага асып өлтүрмөкчү болду. Турган эл-журттар байга нааразы болушуп: «Ушунчалык сөөлөттүү кишини дарга асканыңыз жакшы иш эмес го», – дешип, байга даттанышты. Бай эч бирөөнүн сөзүн укпады.

Ушул убакта жол менен Кыдыр, Акыл, Ырыс – үчөө кетип бара жатып, дыйканды даргага асканы жатканын көрүштү. Кыдыр менен Ырыс ошондо Акылга баш ийип, жалынып: «Эми ушул дыйкандын акылын берип, жанын сактап калгын», – дешти. Акыл ошондо дыйканга өзүнүн мурунку акылынан эки эсе ашырып акыл берген экен. Ошо жерден дыйканга акыл

кирип, көзүн ачты. Байдын даргага асканы жатканын көрөр менен түшүнүп: «Байым, эки ооз сөзгө уруксат этсениз экен», – деди.

Короодо турган эл бүт дүргүй түштү. «Айтсын, сөзгө уруксат берсениз», – дешип, туш-туш жактан чурулдашты. Бай бөйрөгүн таянып туруп: «Кана, эки ооз сөзүндү айтып көрчү, аксакал күйөөм!» – деди. Аксакал тебетейин алып, элди карап сөзүн баштады: «Мен жаш чакта элибизди жоо чаап, ашуудан ашып качып бара жатканда, айлыбыздан бир кандын кызы чачын төбөсүнө түйүп, башына калпак кийип, эркекче шымаланып, жарак-жабдыктарын байлап, атты тандап жоонун астынан бетме-бет жалгыз чыкты. Жоо менен чабышып, беш жүздөй кишини бүт бойдон кырды. Андан келгенден кийин качып бара жаткан элибизди токтотуп, чачылган калкты жыйып, катылган жоонун жазасын берип турган эле. Ошол убакта кан кандыгынан түшүп, өзүнүн кызына берди. Мен кечээтен бери сиздин кызыңызды ошол кыздай баатыр болор бекен деп мүнөздөп ойлоп жаттым, каным», – деди.

Бай: «Андай болсо иш жакшы болуптур. Мен кызымды шылдындап жаткан экен дедим эле» – деп, дыйканды көтөрүп келип үйүнө кийирди. Элин чакырып, кызына той берди. Кызды алып, дыйкан кербенчилерге аксакал болуп соодасын башкарып, сөөлөтүн күтүп туруп калды. Ошондон кийин эл арасына: «Акыл жок жерде ырыс менен дөөлөт да жок», – деген сөз калган экен.

КАНДЫН КЫЗЫ

Илгери бир кан вазири менен ууга чыгыптыр. Ангыча кайдан-жайдан келгени белгисиз ызгаардуу шамал согуп, суук боло түшөт. Аттары чыйрыгып, өздөрү калчылдап үшүп кетишкенде вазир: «Таксыр, үй жакка барып түштөнүп алалы», – деди. Кан: «Ии, үйүң жакын жерде болсо барса баралы», – деп жөнөп

калды. Вазирдин аялы ары сулуу, ары жылдыздуу адам экен, түр-түркүн тамак менен коноктоп, кандын купулуна толду. Кан болсо аялды көрүп: «Канга ылайык аялы бар экен, мага ушул үчүн көрсөтпөй жүргөн турбайбы, кайдан да болсо тартып алышым керек», – деп көңүлү бузулуп, ичинен тынды.

Эртеси күнү кан менен вазир экөө дагы ууга чыгышат, ит агытып, куш салып, көңүл ачышат. Ангыча «карк-курк» деп жети каз учуп өтөт. Анда кан: «Тетиги каздар эмне деп баратышат, айтып бергин, айтпасан башыңды аламын», – дейт.

Вазир эртенге чейин ойлонууга уруксат алып, үйүнө барып, оозуна наар албай, капаланып жатып калды. Вазирдин кичүү кызы: «Атам капа болуп келди, билип бергин», – деп энесине барды. Вазирдин аялы барып, кыздын суроосун күйөөсүнө айтты эле, вазир болгон иштин жайын аялына баяндады. Өзү беш жашка өтө элек, саамайы өрүмгө жете элек вазирдин кызы атасынын сөзүн угуп, бир балага өнөртүп алып акылдуулугу менен данкы чыккан кандын кызын көздөй жөнөп калды. Кандын кызы: «Ии айланайын, карангыда эмне кылып жүрөсүң, башыңа кандай иш түштү?» – деп, кичине кызды кепке салды. Анда кыз: «Эже, башыма иш түшүп, сизден бир иш сурап келдим, сураган ишимди берсениз айтайын, бербесениз убара болбой кайтайын», – деди. Кандын кызы үч жолу: «Бердим», – деп айтып жиберди. Анда вазирдин кызы: «Сиздии атаныз менин атамды кыйыктаптыр. Эртең асмандагы «карк-курк» – деп учкан жети каздын эмне дегенин чечпесе, атамдын башы алынмакчы, ошого капа болуп жатып калды. Ушуну чечип берсениз?» – деди.

Кандын кызы: «Мен билбейт элем», – деди. Анда кичине кыз: «Тишинизге тишиниз күбө, бердим деп үч жолу айттыңыз эле», – деди. Кыз ары ойлонуп, бери ойлонуп сөз карматып койгонуна оңтойсузданып туруп, мынча болду айтпаса болбос, каздар: «Обозгер жакшы – кан жакшы, катын жакшы – эр жакшы» –

деп учуп баратышат десе кутулат», – деди. Кичине кыз кубанган бойдон үйүнө келип, атасына кандын кызынын сөзүн айтып берди. Эртеси вазир ушул сөздү айтып, кандан кутулуп кетти.

Бир күнү кан вазирди дагы соного¹ ээрчитип алып чыгат. Ангыча жел жүрүп, бир камгак учуп өтүп кетет. Кан: «Камгак эмне деп баратат?» – деп вазирден сурайт. Вазир: «Таксыр каным, жансыз немеде кайдан тил болсун?» – дейт. «Жок, дың-дын деп баратат, эртеңге чейин билип кел, билбесен башынды аламын», – дейт. Вазирдин айласы куруп: «Бая күнкү каздарда да үн бар эле, эми муну кантип билүүгө болот, ажалымдын жеткени ушул деп, жашоодон түнүлүп, үйүнө капа болуп түшүп калат. Вазирдин кичүү кызы дагы кандын кызына барып: «Эжеке, башыма кайгы түштү, сиздин атаныз менин атамды дагы кыйыктаптыр, учуп бара жаткан камгактын «эмне дегенин» эртеңге чейин билип кел, антпесе башынды алам деп кыйнаптыр, атам бүк түшүп жатып калды», – дейт.

Кандын кызы ары кетип, бери кетип, акыры кичине кыздын көңүлүн кыя албай: «Конгонумду кокту билбейт, желгенимди жел билбейт, муну сураткан каның да акмак, сураган сен да акмак деп кетип баратат деп айтсын», – деди. Вазир эртеси канга келип жогорку сөздү айтып берип кутулган экен. Кан болсо сөздү кызынын үйрөткөнүн түшүнүп: «Ии, аттиң ай» – деп бармагын тиштептир.

Эртеси кан бардык миң башыларын чакырып: «Менин кызым эр тандайт, эл чогулткула», – деп буйрук берет. Эл ары чубайт, бери чубайт, кыз бир да бирине көңүл бөлбөйт. «Кан бизди шылдың кылганы чакырткан экен», – деп келгендер нааразы боло баштаганда кан: «Келбей дагы ким калды?» – деди. Анда бир абышка: «Суунун эки аралында бир жан бар. Өзү же жинди

¹ Сууда жүрүүчү жапайы куштар, жалпы жонунан соно деп аталат. (Кыргызча-орусча сөздүк, 653-бет.)

эмес, же адам эмес. Башы таз, жегени чөп, ошол гана калды. Кан жититтерине баягы аралдагы кишини алдырып келип, кызына нике кыйып, тамак-ашы менен бир тоонун арасына жеткиртип таштады. «Аял жакшы – эр жакшы» дегенинди көрөйүн. Адамдарды каттоого тыюу салды, бир жумада гана өзү дудук, кулагы кер бир чалды тамак-аш ташысын деп буюрду. Бир күнү кыздын энеси ичи түтпөй, кандан кызына барып келүүгө уруксат сурады эле, кан макул болду. Энеси келип: «Күйөөң кана?» – деди. Кыз: «Мына» – деп, тактанын алдында малчасынан жер аяктап уктап жаткан ылжыраган кунарсыз тазды көрсөтө берди. Кыздын энеси тактанын алдында жаткан күйөө баласын көрүп, күйбөгөн жери күл болду, ыйлап-сыктап: «Ушундан көрө эле качып, же муунуп өлбөйсүңбү, муну кантип күйөө кылмакчысын? Же муну өлтүрүп кой, элге журтка шерменде болбой», – деди. Ага кыздын ачуусу келип: «Өзүм да өлбөйм, муну да өлтүрбөйм, бул бир мусапыр, мунун убалы кимге? Колумдан келишинче багып, адам катарына кошомун. Ал эми чын-чынына келгенде мен шерменде эмес, атам шерменде болду. Мени шерменде кылайын десе, тогуз жолдун тоомуна алып барып таштасын, ары-бери өткөн жолоочу көрөт, бул кабар бүткүл элге тарайт», – деди.

Энеси канга келип кыздын айтканын айтып берсе эле, кан кыздын айтканындай кылып, таз күйөөсү менен тогуз жолдун тоомуна алпартып таштады. Кыз мурункусундай эле тазды тактанын алдына жаткырып, жүк жапкычты жаап коёт да, бээнин казысына бөлөп бага берет. Акыры жараты айыгып, жалгыз гана башынын тазы калганда тазга: «Бир чоң ороо каз», – деп каздыртып, анын эки колун ылдый каратып топурак менен шилеп көөмп таштайт. Андан кийин жаш козунун жаагын алып келип башын таза кылып кырып жууйт. Бир күнү караса таздын башына сары чолок жаман чач чыгып калыптыр. Кыз дагы топуракка көөмп туруп, жаман чачын искек менен терип таштайт. Бир күнү караса, башына кундуздай кара чач чыгыптыр.

Ошондо кыз кооздоп бир топу сайып, таздын колуна берип: «Ушуну базарга алып барып ичи толтура тузга сат, кайта келатып чачып ий. Ошо сенин шорун», — деди. Таз кыздын айтканындай, топуну ичи толтура тузга сатып жолдон чачып ийип, үйүнө келди.

Эртеси кыз баланы базарга ээрчитип келип кийим-кечек, боз жорго сатып берди да: «Сага илээшке-ниме жети жыл болду, эми сен эр болдуң, атты минип, камчылана алдыга түш», — деди. Үйүнө келгенден кийин кыз жигитти атасына жумшады. Кыз: «Сен атты минип канга барып кел. Кандын эшигине барганда, менин канда жумушум бар», — деп, бек-бек унчук. «Кириңиз», — деп эшик ачат. Үйгө салам берип киргенден кийин киши көргөн кишиге жакын отурат, кандын өңүрүн баса отур. Ошондо кан: «Балам эмне жумуштап келдиң эле?» — деп сурайт. Анда: «Бир кандын баласы элем, жети жылдан бери ушул жерде соода кылдым. Быйыл элиме кетейин деп, сизден бата алайын дедим эле», — де. Кан: «Кандай жардам керек?» — деп сурайт. «Жардамдын кереги жок, кырк жигитиниз менен конокко келиңиз, тогуз жолдун тоомунда жалгыз үйбүз. Келгендердин көбү эшиктен келип, эшиктен кайтат», — де. Бир гана сурарым, шаарыңызда жети күн от жагылбасын, казан асылбасын, сегизинчи күнү кырк жигитиниз менен аттанып чыгыңыз деп убадасын бек алып кете бер».

Жигит канга барып убадасын бек алып кайра келет. Кан: «Жети күнү менин кандыгымда от жагылып, казан асылбасын», — деп буюрат. Ошентип, кандын айлында жети күнү от жагылбай, казан асылбай карангылык өкүм сүрөт.

Ал эми баягы жигит аялынын айтуусу менен керели-кечке отун алат, кечинде алган отундарын жагып алышат. Ошентип бешинчи күн бүтүп алтынчы күн болгондо бир аксакал киши эшиктен кирип: «Кандын буйругуна баш ийбеген кандай жансыңар? Шаардын эли жети күндөн бери казан асып, от жакпайт. Силер болсо,

кандын жеринде отуруп, анын жардыгына каршы чыкканынар кандай? Беш түндөн бери эл кыдырам, жалгыз гана силердин үйдөн от чыгат, эмне болгон жансынар?» – деди. Келин ийилип ордуна тура калып, чоочун кишиге ызаат көрсөтүп: «Аке, ушул элге от жактырбай, казан астырбай кандын убадасын алган биз элек. Кан жети күн бүтүп сегизинчи күнгө караганда жигиттери менен конокко келмек. Бүгүн алтынчы күн. Берерге ашыбыз жок, кан башыбызды кестирип, жаман алачыгыбызды өрттөп кетеби деп коркуп отурабыз. Кечке отун алып, кечинде жагып алабыз», – деди эле, тиги киши башын көтөрүп: «Эмне тилейсиңер?» – деди. Келин: «Ашыбызды берекелүү, өзүбүз абийирдүү болсок деген эле ой», – дегенде чоочун киши: «Өзүнөр абийирдүү, тамагыңар берекелүү болсун», – деп, батасын берип чыгып кетти. Аксакал киши чыгып кетери менен аялы: «Бак карады, Кыдыр даарыды. Биздин үйгө Кыдырдын өзү баш бакты. Эми отунунду камдай бер. Кудайдын бизге бергени ушул» – деп, отту өчүрүп, жатып калышты. Келин кан келер күнү бир казан эт асып, бир казан нан жаап, бир самоор чай кайнатты. Күн шашкеде кан кырк жигити, вазирлери, бай-бектери менен келип түшүп калды эле, тамактары ашып-ташып, берекелүү болуп, артып да калды. Кан ошондо кызын таанып, келишимдүү жигит баягы кызын баш байлаган таз экенин билип, кемчилигин мойнуна алып, сөзгө жыгылды. Кыз-күйөөсүн көчүрүп барып, кандыгын тазга берди.

Ошондон улам эл арасында «обозгер жакшы – кан жакшы, катын жакшы – эр жакшы» деген ылакап сөз калыптыр.

АКЫЛМАН СЫНЧЫ

Бир адам жолоочу жүрүп келе жатса, жолдон бир киши жете келет да: «Бизден мурун кеткен из төөнүн изи экен, бир жак көзү сокур экен», – дейт. Жолоочу ага көңүл бөлө бербейт. Андан ары жүрө бергенде: «Бир

жагына таруу, бир жагына буудай жүктөп алыптыр», – дейт. Андан ары жүрө бергенде: «Үстүнө мингени кош бойлуу аял экен, артында ээрчиткен куйругу чолок сары ити бар», – дейт. Жолоочу: «Сен жинди болсоң керек, буларды кайдан билдин?» – дейт. Анда тиги киши: «Мен жинди эмесмин, шаарга жете баралы: анан менин сөзүмдүн чындыгын өз көзүн менен көрсүң», – дейт. Шаарга жакындаганда: «Далилдесем болот эле, бирок шашып баратам», – деп, жөнөп кетет.

Жолоочу жүрүп отуруп, бир кандыкына келип конуп калат. Кан чай ичилгенден кийин: «Алыстан келе жатыпсыз, көргөн билгенден, өйдө-төмөндөн сөз сала отурунуз», – дейт. Анда жолоочу: «Жолдон бир кишиге жолуктум. Жинди десем, жинди эмес, кебете-кешпири кадимкидей, соо дейин десем жинди кишинин кебин салат, ошого таң болуп отурмун», – дейт. Кан: «А кандай кеп?» – дейт. «Айта турган деле кеп эмес, дөөдүрөп жатат да. Жолдо келе жатып: «Бизден мурун шаарга кеткен из төөнүн изи экен», – деп койду. Дагы бир аз жол жүрүп келип: «Төөнүн сол көзү сокур экен, үстүнө мингени кош бойлуу аял экен, ээрчиткен сары ити бар экен, бир жагына таруу, бир жагына буудай жүктөп алыптыр», – деди. Мен ишенген жокмун. Шаарга жакындаганда: «Далилдесем болот эле, шашып баратам», – деп жөнөп кетти деди. Кан арыдан-бери эки жигитин чаптырып, жолоочуну таптырып келди да: «Кечээ эмне дедиң, аны кайдан билдин?» – деди. Анда тиги киши: «Муну билүү оңой эле иш, бизден мурун кеткен төө экенин изинен билдим, сокур экендигин чөп жешинен билдим, анткени сол тарабындагы чөптү сыдырып жеп отуруптур, он жагына тийбептир, аял жерге түшүп заара ушатып, боортоктоп төөгө араң минген экен, андан кош бойлуу экендигин билдим, жумшак кумда сайылган из бар, сары жүн түшүп калыптыр, андан куйругу чолок сары ити бар экендигин билдим, жолдун бир жагына таруу, бир жагына буудай чачылыптыр, андан бир жагына таруу, бир

жагына буудай артырган экен деп ойлодум. Таксыр каным, аялды издеп таптырып алып келиниз, эгер айтканым калп болсо, башымды алдыртыңыз», – деди.

Ангыча кандын жигиттери сол көзү сокур, төө минген, куйругу чолок сары ит ээрчиткен кош бойлуу аялды алып келип калышты. Кан тиги кишинин тапкычтыгына аябай таң калат.

Кан тулпарын сынатмакчы болуп жигиттерине алдыртып келет. Сынчы көрүп туруп: «Эти уй, сөөгү тулпар экен», – дейт. Кандын эми чындап ачуусу келип, тулпарды таптаган кишини чакыртып: «Чынынды айт, сынчынын айтканы туурабы?» – дейт. Анда саяпкер киши: «Каным, бул сынчынын айтканы чындык, тулпар туулушу менен энеси өлүп кулунду уйга эмизге-нибиз чын эле», – дейт.

«Менин ата-тегимди билип бер?» – дейт. Анда сынчы: «Сиз кулсуз, аялыңыз кандын кызы», – дейт. Кан каарданып: «Дөөдүрөбө, жети атамдан бери кан болсо, мен кайдан кул болмокчумун», – дейт.

Кан: «Эми энемди чакыргыла», – дейт. Анда энеси: «Балам, өсөрүм калбай, өлөрүм калган чагымда бир кишинин канына ортоктош болгум келбейт. Муну бир кудай, бир вазир, бир сенин энең, бир мен билчү элем. Вазир менен сенин энең эчак аркы дүйнөгө кетишти. Эми биздин сырыбыз дагы бир кишиге маалим болсо, кудайдын кудурети ушул экен, кулак салып ук, чынын айтып берейин. Сенин атаң жети аял алган экен, жетөөнөн тең бала көрбөй, сегизинчи кылып мени алат. Бат эле менин боюма бүтүп, төрөр күнүм жакындаганда кан: «Чыр эткен баланын үнүн уга элек элем, жүрөгүм жарылып кетпесин, эркек төрөсө сүйүнчү жибергиле, кыз төрөсө, көзүмө көрүнбөсүн» – деп, кырк жигити менен ууга чыгып кетти. Айлам кетип, күнү-түнү ыйладым, чымындай жандан күдөр үзүп, жакшы көргөн вазир менен акылдаштым. Вазир мени эч кимге көрсөтпөстөн, сарайга алып келип камап койду. Мен кыз төрөдүм. Вазир болсо үч күнгө чейин эч кимге бил-

дирбей, чар-тараптан эркек төрөгөн аялды издеп жүрүп, үч күн дегенде сени таап алып келди. Мен сарайда кызымды сага айырбаш кылып, кедейдин аялына дүрдүйнө берип узаттым. Кийин өз каным алыстап кетпесин деп кызымды сага үйлөнттүм», – дейт. Муну угуп, кан сынчыга ыраазы болуп, ат мингизип, тон кийгизип узаткан экен.

АКЫЛМАН ВАЗИР

Илгери, илгери бир кан болгон экен. Ал кандын атагы элге жайылып, айткан сөзү эм болуп туруптур. Ал кан өзүн акылман деп ойлочу экен. Бирок «аял жакшы – эр жакшы, вазир жакшы – кан жакшы» дегендей кандын жакшылыгы вазиринин акылмандуулугунан болгон. Кан аны түшүнгөн эмес. Бир күнү кан менен вазир ууга чыгат. Уудан кеч кайтып, айлына жете албай калат. Ошондо кан менен вазир алдынан жолуккан үйгө түнөп кетүүнү ойлошот. Алар келатса бир жыбытта бир ак үй, бир кара үй тигилип турган экен. Эки үйдөн эки ит үрүп чыгат. Вазир айбандын да, чөп-чардын да тилин билген неме экен. Ак үйдүн ити: «Кан менен вазир бүгүн биздикине конот. Менин ээм бир кой соёт, мен кан-жинине тоём, таң атканча ыксырап уктайм», – деп мактанып үрөт.

Кара үйдүн ити үрөт дейт: «Кан менен вазир биздикине конот. Менин ээм жалгыз ак токтуну соёт, мен кан-жинине тоём. Кан менен вазирдин атын таң атканча кайтарып чыгам. Сен уктап калып, кан менен вазирдин атын ууруга алдырасың».

Кан менен вазир кара үй менен ак үйгө жакындап келгенде, кан ак үй жакка бастырат. Вазир чылбырдан алып, кара үйгө түшүрөт. Кандын ачуусу келет. Үйгө барганда сүйлөшөрмүн деп ойлойт. Кан менен вазир кара үйгө түшкөндөн кийин кембагал дыйкан чайын берип, жетине албай, жалгыз коюнун козусун алып келет. Ошондо сырттан кой маарайт: «Атандын көрү

ай, он бирди туудум, бири дагы тукум болгон жок. Ушунумду калтырса болот эле. Мин төлдүн башы ак токту деген болот эле, андан көрө мени сойсочу». Аны вазир түшүнөт да мыйыгынан жылмайып, бата тилегени турган дыйканга кайрылып: «Кой, алдагы козунду сойбо. Бизге сыртта маараган коюнду сой», – дейт. Үйдүн ээси макул болуп, козуну коё берип, энесин соёт. Мында да кандын ачуусу келип: «Мунун эмне кылганы?» – деп ойлойт. Үйгө барганда сүйлөшөйүн, мунуку өттү. Козу сойдурбай, кой сойдурат дегени эмнеси? – деп ичинен кек түйүп калат.

Өткөн-кеткенди сүйлөшүп, эт желгенден кийин, жомок айтуу башталат.

Үйдүн ээси бир канча кызык жомокторду айтат. Вазир күлкүлүү жомокторду айтып берет. Кандын эрк-сизден капасы жазылып, өзүнүн билген үч жомогун айтып берүүнү ойлойт. Бирок: «Ушул жаман кара үйгө жомогумду кайдан айтып берейин», – деп айтпай коёт. Анда кандын үч жомогу кенешет. Биринчи жомогу айтат: «Мени бул ызалады. Мени ушул үйдө эле айтса болмок. Мен эртең менен буга көрсөтөм. Кара курт болуп өтүгүнүн башына кирем да муну чагып өлтүрөм. Анда экинчи жомогу айтат: «Эгер сенден аман калса, жолдон кан чанкаган кезде уу булак болуп алдынан чыгам. Бир ууртаганда кан өлөт».

Анда үчүнчү жомок айтат: «Эгер силерден аман калса, меп уктап жатканда жабыктан ажыдаар болуп түшөм. Андан аман калбайт». Жомоктордун сүйлөшкөнүн вазир билет. Эртең менен кан өтүгүн кийгени жатканда, вазир өтүгүнүн башын чарт кесип алат да өзүнүн өтүгүн бере салат. Кандын ого бетер жини келип: «Сени үйгө барганда даргага тарттырбасам», – деп ойлойт.

Эртең менен чай ичип аттанышат. Жолдон кетип бара жатышып сүйлөшүшпөйт. Кандын кабагы карыш түйүлүп, эптеп үйгө жетип ачуусун чыгаргысы келет.

Күн ысып, кан менен вазир чанкайт. Кетип баратса эле, алдынан бир булак агып жатат. Кан аттан

түшкөнчө болбой вазир булактын көзүн ат менен тепсептип атын заардатып жиберет. Кандын дагы ачуусу келет. Ошол ачууланган боюнча үйүнө жетет. Күн батып кетет. Эртеси вазирди даргага асмакчы болуп кан жатып калат. Кан аялы менен жаткан өргөөдө вазир таң атканча күзөт кылууну ойлойт. Кылычын кармап, көзүн ирмебей эшиктин алдында турат. Даяр турган вазир ажыдаардын башын ыргыта чабат. Ошондо ажыдаардын бир тамчы каны төшөктөн ачылып жаткан кандын аялынын төшүнө таамп калат. «Ажыдаардын каны уу болчу эле», – деп ошол жерден вазир аялдын көкүрөгүндөгү канды соруп салат. Ошол кезде кан ойгонуп кетип: «Вазирдин шиши толгон экен. Тыякта кылганы тигил, эми койнумдагы аялга кол салган турбайбы? Кармагыла, жигиттер, муну!» – деп кыйкырат. Кандын жигиттери вазирди танып таштайт. Эртеси элдин көзүнчө кан аны даргага асмакчы болот.

Эл чогулуп келгенде, вазирди жакшы көргөн карыялар: «Алдаяр каным, вазирдин кылмышы эмне?» – дейт. Анда кан: «Мунун кылбаганы жок. Өтүгүмдүн башын кести, ичээр суумду булгады. Аягында аялымдын койнуна кол салды. Мындан дагы ашык кылмыш болобу?» – деди.

Анда карыялар: «Кандын айтканы туурабы?» – деп, вазирден сурашат. Вазир: «Кандын айтканынын баары туура. Бирок болгонун болгондой угуп алгыла», – деп, болгон тарыхын айтат. Экөөнүн ууга чыкканын, адашканын, ак үй менен кара үйгө жолукканын, ак үй менен кара үйдүн иттери эмне деп үрүп чыкканын, козу сойдурбай, кой сойдурган себебин, кандын үч жомогунун максатын айтып, өтүктүн башындагы кара куртту, жолдогу уу сууну, үйдөгү ажыдаардын бардыгын көрсөтөт. Кандын аялынын көкүрөгүнө ажыдаардын каны таамп калганын айтат. Вазирдин сөзүнүн чындыгына кандын көзү жетип, катуу уят болуп: «Кандык мага ылайык эмес экен» – деп ойлойт да, кандыгын вазирине берет. Ошентип, вазир акылмандуулугу менен кандык даражага жетиптир.

КАН МЕНЕН ВАЗИР

Илгери бир кан болуптур. Ал вазири экөө дос экен. Экөөнүн тең 40 жашка чыкканча баласы жок, аялдары төрөбөй нечен аял алып, алар да төрөбөй жүрөт. Ал экөө ар дайым тоого барып мергенчилик кылуучу экен. Бир күнү экөө: «Кайра ушул жолдон жолугушалы» – деп эки жол менен кетип калат.

Кан барган жер токойлуу, шаркырап аккан суусу бар, адырлуу, аскалуу тоонун этеги экен. Кан минип барган атына чидер салып коюп, аскалардан кийик караса эч нерсе көрүнбөйт. Күн кеч кирет. «Бүгүн эч жолум болгон жок», – деп, үйүн көздөй кайтайын деп келе жатса, чоң асканын түбүндө бир эчки турат. Атайын деп мылтыгын таптаса, жанында жаш улагы бар экен. Анда кан: «Кой, мен балага жетпей жүрсөм, мунун баласын жетим таштап атканым болбойт», – деп атпай атына келип минип эки жолдун айрылышына келсе жолдошу жок. Буга эмне болду деп күтүп турса бир топтон кийин ал да куру келет. Кан жолдошунан: «Жол кандай?» – деп сураса, ал дагы баягы кандын айтканын айтат. Анда кан: «Экөөбүздүн тең оюбуз, тилегибиз бир экен, мага да ошондой улактуу эчки жолукту, жүрү эми кетели», – деп үйлөрүн көздөй кайтып келе жатса, ыраактан көп караан көрүнөт. «Бул эмне караан, эмне шаарга жоо тийгенби?» – деп чочуп, экөө ылдамдап бастырышат. Жакындап калган кезде аларга кыйкырып, сүйүнчү дешип чабышат.

Кан менен вазир эмнеге «сүйүнчү» деп жатканын түшүнүшпөйт. Кан бир убакта: «Болсун, айткылачы», – дейт. Сүйүнчүлөгөн адамдар: «Экөөнөрдүн тең аялынардын үч айлык боюнда бар экен. Бир олуя кемпир көрүп айтты» – дешет. «Андай болсо сүйүнчүнөргө ар бириң бирден ат, бирден зер, бирден чапан алгыла», – деп кетирет.

Кан менен вазир жолдо келе жатып: «Эгер экөөбүздүн аялыбыз тең эркек төрөсө дос болсун, кыз болсо да дос болсун, бири эркек, бири кыз болсо куда бололу», – деп катуу убада кылышат.

Айдан ай өтүп, тогуз ай, тогуз күндө экөөнүн тен аялы эркек төрөп чон той берип, экөөнү дос кылып, бирдей кийим кийгизип багып жүрүшөт. Балдар сегиз жашка чыккандан кийин ар бирине кырк жигит берип ойнотуп, экөө тең ит агытып, куш салып жүрөт. Ошол учурда кандын вазири өлөт.

Вазирдин баласынын аты – Саагат, кандын баласынын аты – Самат. Бир мезгилдерде обозгердин кырк жигити ойлойт: «Эмне үчүн биздей эле обозгердин баласына жигит болгудай кандай жөнүбүз бар, муну өлтүрүш керек». Бирок аны кан билип калып, кырк жигитти таратып жиберет. Саагатты музоо кайтартып коёт. Самат болсо ит агытып, куш салып ойноп жүрө берет.

Бир күнү көлдүн жээгине сейилдикке барып, кандын баласы кырк жигити менен ойноп отурса, көлдүн аягынан кайык менен бир келин келип, колун жогору көтөрүп, кайра ылдый түшүрүп, чачын алдына салып, колун ылдый шилтеп, кайра кайык менен кетип калат. Кандын баласы баягы келиндин сулуулугунан эси ооп жатып калат. Эмне деп жандагандыгын эч ким түшүнбөйт.

Ошол жерден Самат өкүргөн бойдон үйүнө келет. «Сага эмне болду?» – деп, атасы сураса: «Бир келинге ашык болдум», – дейт. «Кайдагы келин экен?» – деп сураса: «Көлдүн аягынан келип, кайра кетти», – дейт. Келиндин көрсөткөн белгилерин айтат. Кан эртеси элди бүтүн чакыртып алып: «Көлдүн аягынан бир келин келип ушундай дептир. Ошол келинди ким билет?» – деп жар салат. Бирок эч ким билбейт. Кандын баласы болсо: «Мага ошо келинди алып бербесенер болбойт», – деп өксүп ыйлап жата берип өчүнөн азат. Мына ошол кездерде бир күнү кечинде кан дөбөдө отурса, Саагат музоо айдап келе жатат.

Анда кан ичинен: «Атаа, бекер кылгам окшойт, бул бала канча кылса да бала экен. Кырк жигиттен ажырап музоо кайтарып калдым деп капарына албайт», – деген ойго келет да, Саагатты чакырып: «Эмне кы-

лып жүрөсүн?» – деп сурайт. Саагат күлүп: «Музoo кай-тарып жүрөм», – дейт.

Анда кан: «Досун беш-алты күндөн бери капа болуп ыйлап жатат. Бир келин табышмак айтыптыр, табалбай жатат. Досундун капасын ачпайсыңбы?» – дейт. Анда Саагат: «Курусун, анын капасын мен табам», – дейт. Кан сүйүнүп: «Каалаган дүнүйөндү берем», – дейт. Саагат: «Дүнүйөнүн кереги жок. Бизге эки жакшы ат, жүз дилде болсо болду», – дейт. Кан Саагаттын баркын көтөрүү үчүн: «Келиндин табышмагынын жандырмагын Саагат тапты», – деп, элин бүтүн чогултуп алып: «Бу баланын сөзүн угуп тургула», – деп жар салат. Ошондо Саагат жандырмагын айта баштайт. «Келиндин колду жогору көтөргөнү – ал бир кандын келини экен, кандын ордосунун жанында узун терек бар экен, колун ылдый түшүргөнү – күйөөсү жаман неме экен, колун булгаганы – ары чети беш күн, бери чети төрт күндө жетсең алдын, жетпесең калдын дегени. Колун ылдый шилтегени – үйүбүз көлдүн аягында дегени», – деп, Саагат айтып бүтөт. Элдин баары таң калып: «Өзү жаш болсо, муну кантип билди?» – деп калышат. Саагат менен Самат экөө эки жакшы ат минип алып, күнтүн дебей жол жүрүп отуруп, аты ыргайдай, өздөрү торгойдой болуп, баягы келиндин бакчасынын жанындагы бир дубалга атын байлап коюп, бакчага кирип жатышат. Бир убакта бир кемпир келип: «Силер ким? Кеткиле!» – деп кыйкыра баштаганда, Саагат ага «андай-мындай» деп он дилде берип, баягынын кыйкырганын басат. Сураса, алиги кемпир кандын келининин кызматчысы экен. Ал бакчадагы жер-жемиш бышып калганда ооз тийгизиш үчүн келинге терип барып бергени жатыптыр. Саагат: «Биз да теришип жиберели», – деп теришет. Ошондо Саагат кемпирге: «Эмне эрте келди?» – деп келин сураса: «Өзүң көргөндөр теришип берди де, башка эч сөз айтпа», – дейт.

Кемпир баягыларын көтөрүп алып барды эле, келин: «Эмне бат келдин?» – деп сурады. Кемпир: «Өзүң

көргөндөр теришип берди», – дейт. Анда келин: «Өзүм көргөндөр деген эмне?» – деп, кемпирди кууп чыгат. Кемпир кайра келип кыйкырып: «Кеткиле, өзүм көргөндөр жок деди, кеткиле!» – дейт.

Саагат кемпирге он дилде берип дагы жемиш теришип, тез жөнөтүп жиберет. Кемпирге: «Дагы эле баягы өзүн көргөндөр теришип берди деп айт, сураса», – деди. «Макул» – деп, кемпир дагы үйүнө келет. «Эмне ылдам келдиң?» – деп, келин сурап калды. Анда кемпир: «Дагы эле өзүн көргөндөр теришип берди», – деди. Келин кемпирди дагы тилдеп уруп кууп чыгат. Кемпир кайра келип, дагы: «Кеткиле!» – деп аябай урушат. Саагат кемпирге дагы жыйырма дилде берип гүлдөн бир кучак терип берип жиберди.

Кемпир үчүнчү жолу келгенде, келин короодо калбырга көмүр калбырлап жаткан болот. Кемпирге унчуккан жок. Кемпир кайра эки балага келди эле, Саагат: «Эмне деди?» – дейт, кемпир: «Унчуккан жок» – деди. Саагат Саматка мындай дейт: «Ал көмүр баягы жалгыз терек өрттөнүп кетсе керек, ошол теректин көмүрүн калбырлап жаткан турбайбы? Анын анткени – ал түндө сени ошол жерге барсын деп жатканы». Кеч киргенде: «Уктабай жатып, жакшы сүйлөшүп кел» – деп, Саматты келинге жиберет. Ал түнү Самат уктап калып, келин келип ары-бери басып жүрүп, чөнтөгүнө бир чүкө салып коюп, кайра кете берди. Самат кайта келгенде: «Эмне болду?» – деп, Саагат сураса: «Келген жок», – дейт. «Самат, уктап калба?» «Жок, уктаган жокмун, келген жок», – деп карганат. Бирок анын уктап калганын Саагат билет. Чөнтөгүн карап чүкөнү көрүп: «Сени чүкө ойногон жаш бала дептир», – дейт.

Экинчи түнү: «Жат», – деп, Саматты дагы жиберет. Экинчи түнү жатып дагы күтүп олтуруп, Самат уктап калат. Келин келип, ары-бери басып ойгонбогондон кийин чөнтөгүнө алма салып коюп, дагы кайра кете берди. Самат кайра дагы келет. «Эмне болду?» «Келген жок». «Уктап калба?» «Жок, уктаган жокмун», – дейт Самат. Би-

рок уктаганын Саагат билет. «Уктабасан чөнтөгүндү карачы», — дейт. Чөнтөгүн караса, алма жүрөт. «Алма жеген жаш бала дептир», — дейт Саагат. Самат уялып калат.

Анда Саагат мындай дейт. «Биринчи күнү кечээ чүкө ойноп жүргөн бала экен деп чүкө салып кетти. Андан кийин алма терип жеп жүргөн бала экен деп алма салып кетти. Эми уят, бүгүн уктабай жат», — деп Саматты дагы жибермей болуп дагы акыл үйрөтөт: «Келин келгенден кийин эмне үчүн эки күндөн бери уктап калдын», — десе, мындай де: «Сен деп беш-алты күн жол жүрүп, атым ыргайдай, өзүм торгойдой болуп чарчап келсем, ойготууга жарабайсың де».

Бир убакта келин келип ары-бери басат. Бирок Самат сүрдөп, эмне айтарын билбей, бир топко чейин уктамыш болуп жата берет. Келин кете береринде аран баягы Саагат үйрөткөн сөздөрдөн айтып, акыры келинди кармады.

Экөө ошол жерде көпкө сүйлөшүп олтуруп уктап калып, кароолчуларга карматып коёт. Кароолчулар: «Кандын келининин койнунан эр кармадык» — деп, зынданга салуу үчүн айдап бара жатканда келин Саматтан: «Куткаруучу кишин барбы?» — деди. Самат: «Мендей эле жаш бала, башка жолдошум жок», — дейт. Анда келин Саматты минтип кыйкыр дейт: «Жылкычы эле, жылкычы, жылкын эгинге кирип кетти, куткарсан куткарып ал, куткарбасан кой деп, жинди немече кыйкыр», — дейт. Самат келиндин айткан сөзүн кайталап кыйкыра кетти.

Саагат аны угуп, колго түшкөн экен дейт да, куткаруу үчүн амал ойлой баштады.

Кароолчулар Самат менен келинди орго салып коёт. Саагат базарга барып, аялдын кийимин сатып алып кийинип, төрт нан көтөрүп кайтаргандарга келет да, аларга мындай дейт: «Мен алты ай ооруп айыктым эле. Ошондо өлүмгө бара турган адамдарга даам ооз тийгизейин деп убада кылдым эле. Мүмкүн болсо өз колум менен кирип берүүнү уруксат этиниздер». Алар

уруксат этет. Саагат кирип келинди чыгарып жиберип, өзү орго кирет. Ким чыкканын алар билбейт. Түштө даргага асуу үчүн экөөнү айдап барат. Кандын келини болсо үйүндө жүргөн. Ал жерден Саагат туруп: «Бул экөөбүз бир тууган элек. Бул менин карындашым эле. Шаарыбызды жоо чаап качып келе жатып, талаага уктап калыптырбыз. Ал жерден бизди ууру деп камап салды. Бизде эч күнөө жок. Ишенбесеңер карагылачы» – деп, паранжысын ачса эле башка. Ал жерден кан ак жерден ууру деп кармап жана кандын келинин жаманатты кылгандары үчүн алтымыш кишини даргага асмак болот, бирок Саагат астырбай койду. Мына ошентип Самат болсо кыз болуп, Саагат жигит болуп, ак жеринен аларды кармагандыгы үчүн кароолчулар уятка калышты, кан болсо: «Карындашың үйдө келин менен жүрө берсин, сен болсоң жигиттер менен бирге жүрө бер», – дейт.

Бир күнү кан көп жигиттер менен талаага аңчылыкка бармай болуп, Саагатты да: «Кошо жүргүн» – дейт. Саагат: «Макул, карындашымда бир ооз сөзүм бар эле, сүйлөшөйүн», – деп барып, Саматка мындай дейт: «Сен бүгүн түштө өз кийиминди кийип алып боз кайкыдан биздин астыбыздан жолуккун». Аны айтып коюп, Саагат бир кендир алып чыгып кетет.

Баягы эл менен кандын баласы да кошо барган. Талаада ит агытып, куш салып ойноп жүрүшөт. Бир убакта кандын баласы жалгыз бөлүнүп бир чолок коёнду кубалап кетет, анын артынан Саагат жете барып, аттан оодара тартып, буту-колун байлап, бир ийинге тыгып коюп, эл менен үйдү карай жөнөп кетет.

Жолдо боз кайкыдан бир сонун кийинген, сонун ат минген жигит менен Саагат көрүшүп ыйлап жатып калат. Кан: «Бул ким?» – деп сурайт. Саагат: «Бул менин карындашымдын күйөөсү, бизди издеп келиптир. Эми мен барып учураштырайын», – деп карындашын чакырып келүүгө чыгып кетет. Карындашына барып, кайра сабыры суз кирип келип, кандын жанында отуруп ка-

лат. «Эмне болду?» – дейт кан: «Эмнениз курусун, менин карындашым менен сиздин балаңыз жок», – дейт. Кан: «Акылсыз неме ала качып кеткен го», – деп ичинен ойлоп, балага жыгылып: «Балам, кызымды да, келинимди да алгыла» – деп, аларга кошуп, дагы кырк төөгө дүнүйөсүн жүктөп жөнөткөн экен.

Саагат менен Самат үйлөрүнө келишип, чоң той өткөрүп жатып калышкан экен.

АТА СӨЗҮ

Илгери бир Ашымкан аттуу байдын жалгыз уулу болгон экен. Ашымкан анчалык атагы чыккан чоң бай болбогону менен жүздөн ашкан майда жандыгы бар, элүүдөй жылкысы бар адам экен. Бай өлөр алдында баласына мындай осуят калтырыптыр: «Балам, мен өлгөндө менден калган дүнүйө сага опаа болбойт. Сага калтырарым жети осуят: биринчи – кандын вазири менен дос болбо, экинчи – жаңы байып келаткан адамга карыз болбо, үчүнчү – долу аялга сыр айтпа, төртүнчү – туз арамы кылба, бешинчи – эртеңки ашка күйсөн күй, кечки ашка күйбө, алтынчы – тобокелге бел байла, жетинчиси – калыстыгыңдан жанба!» – деп, дүйнөдөн кайтат. Бала атасынын өлгөнүнө санааркап өндөн азат.

Күндөрдүн биринде: «Атамдын жети осуятын сынайынчы», – деп, кандын вазирине миң дилде берип дос болот: «Атам өлүп жалгыз калдым, өйдө бассам өбөк, ылдый түшсөм жөлөк бол. Атамдын калтырып кеткен мал-мүлкү, дүнүйөсү сага да, мага да жетет», – дейт. Бала дагы бир күнү отуруп: «Атамдын экинчи осуятын сынайынчы», – деп, жаңы байып келаткан байдан «үч күнгө» деп миң дилде карыз алат. Бир күнү жай отуруп аялына сыр айтат: «Менин баланча байдын уулу – байбачада өчүм бар. Барып ошонун башын кесип келем, сен жүктүн астына ор каздырып кой», – деп үйдөн чыгып кетип, карангылата кызыл ала бир нер-

сени алып келип орго көөмп таштайт. Эртеси вазирдин келе жатканын көрүп: «Атамдын осуятынын биринчисин сынап көрөйүн», – деп аялын ура баштайт. Вазир арага түштү эле, арачы бербей койду. Аялы: «Кечээ эле байбачанын баласын өлтүрүп келген кан ичкич», – дейт. Бала муну угуп: «Аттигинин, атамдын айтканы чын экен», – деп, кетенчиктеп барып отуруп калган экен. Вазир досу «ай-уй» дегенге көнбөстөн, баланы канга айдап жөнөмөк болду. Үйдөн чыга элек жатса, баягы мин дилде берген бай келип: «Дилдемди бергин, – деп жакадан алып, – мен да канга барчумун», – деп ээрчип алды. Ошентип төртөө канга барышат. Кан вазирдин сөзүн угуп отуруп баладан: «Байбачанын баласын өлтүргөнүң чынбы?» – деп сурады.

Бала болгон окуяны башынан аягына чейин айтып келип: «Ошол байбачанын баласын чакыртсаңыз эле, сөздүн калп-чынына көзүңүз жетет», – деди. Кан баягы өлдү деген байбачанын баласын чакыртты эле, сопсоо, салам айтып кирип келди. Ал эми аялы айткан чункурду каздырса, эчкинин башы чыкты. Кан байдын карыз дилдесин кечип, вазир менен аялды кууп жиберди да, баягы баланы өзүнө баш вазир кылып дайындады.

Арадан ай өтпөй, кандын аялы өлүп, бир жаш кызга үйлөндү. Аялдын балага көзү түшүп калып аркы-беркиден сөз салды эле ал: «Атам туз арамы кылба дебеди беле», – деп, анын алдоосуна көнбөй койду. Анда аял баладан өч алмак болуп: «Таксыр каным, ушул вазириңдин көзүндө оту, сөзүңдө мурчу бар, мага сөз айтып жүрөт, акыры өзүнө зыян кылбасын», – деп чагым салат. Кан аялдын сөзүнө ишенип, аны өлтүрмөк болот да, наабайчысын чакырып: «Эртең менен үрөн-баранда биздин үйдөн ким барса да дандырга салып ий» – деп, буйрук берет. Эртеси кан баланы: «Наабайчыга барып нан алып кел», – дейт. Бала эчтекеден капары жок келе жатса, саардан бир үйдөн түтүн булап, бир кемпир түндүк тартып жол карап туруптур. Кемпир баланы

көрүп сүйүнүп: «Балам, бүгүн күнгө жума, жалгыз балам өлдү эле, ошого куран окуп, даам сыза кет», – деди. Бала отурайын десе, нандан кечигип кала турган. Кандын каарынан коркот, отурбайын десе, кемпирдин көңүлүн кыйбайт. Ошондо атасынын «Эртенки ашка күйсөң күй, кечки ашка күйбө» деген сөзүн эстеп, макул болуп, кемпирди ээрчип үйгө кирет. Кандын аялы бала нанга кеткенден кийин: «Өлөр алдында бир көрүп, табалап калайын», – деп артынан кошо чыгат. Наабайчы: «Кан айткан киши ушул экен», – деп дандырга салып, өрттөп жиберет.

Бала антип-минтип тамак ичип, куран окуганча күн шашке болуп калат. Андан чыгып шашкан бойдон наабайчыга келип, нанды алып, канга келет. Кан анын аман-эсен келгенин көрүп, аябай таң калып: «Көз көрүнө өлүмдөн аман калган адам бекер адам эместир», – деп, сөздүн чынын айтып, аялын чакыртса аялы жок болуп чыкты. Бала болгон иштин жагдайын канга төкпөй-чачпай айтып берип: «Атам туз арамы кылба» – деди эле, «Туз арамы кылган жокмун» – деди, кан балага аябай ыраазы болуп, өзүнүн кылган ишине уялып калды.

Күндөрдүн биринде эл арасына «Мизир шаарына соода кылууга барган киши алып барган мал-мүлкүн жакшы соодалап келет имиш» деген сөз тарады. Бул кабар канга да жетет. Кан бир чети жер көрмөк, бир чети соода кылмак болуп, жанына баягы вазир баланы, жигиттерин алып, Мизир шаарын көздөй жөнөп калат. Ой менен, чөл менен жүрүп отурушат, бирок суу жок, мал да, жан да суудан аябай тукулжурап, чаалыгып чанкашат. Акыры жүрүп отуруп, чөлдөгү бир кудукка келишет.

Суу алмак болуп кудукка түшкөндөрдүн башы жок, тулку бою эле чыгат. Муну көрүп кандын жигиттери дүрбөлөнгө түшүп калат. Бала тобокелге бел байлап: «Кудукка мен түшөм», – деди. Кан кыйылып жатып макул болду. Ал кудукка түшүп суу сузуп алайын десе, кудуктун түбүндө отурган эки аялдын бири: «Сууну алуу-

дан мурда биздин табышмагыбызды чечип бер», – деди. Бала: «Талашыңар эмне?» – деп караса, бирөөнүн алдында бака, бирөөнүн алдында жылан жатат. Бирөө жыланды түртүп коюп, ийрилип жатып калса эле жалынып-жалбарып калат. Экинчиси бакага үйрүлүп түшөт. Ангыча аялдын экинчиси: «Жылан менин балам, бака мунун баласы. Экөөнүн кайсынысы жакшы?» – деди.

Бала ойлонуп туруп: «Атам калыстыгыңдан жанба», – дебеди беле деди да: «Ар кимдики өзүнө ай көрүнөт көзүнө», – деген экен.

Ошондо эки аялдын тең жарпы жазылып: «Оп бали, сөзүң сөз эмес бекен, бая эле ушинтип айтышпайбы?» – деп, кудуктан суу алууга уруксат бериптир.

Бала сууну алып, аман-эсен кудуктан чыгып келет. Андан жүрүп отурушуп Мизир шаарына барышып, бир пулун эки эсе пулдап кайра тартышат. Элге келгенден кийин кан: «Сен кан болууга ылайык калыс экенсин», – деп балага кандыгынан түшүп берген экен.

СУЛАЙМАН БАЙ

Илгери Сулайман аттуу байдын мандайына кармаган жалгыз уулу болуптур. Ал уулуна: «Андай бол, мындай бол» – деп, акыл-насаатты ар дайым көп айтуучу экен. Сулайман бай өзүнүн уулунун жакшы киши болушун каалайт. Бирок уулу атасынын сөзүн сөз ордуна көрбөй, кулак какпай жүрүп бой тартат. Күндөрдүн биринде атасы чакырып алып: «Балам, мен болсом карып баратам, өлөрүм калды, өсөрүм калган жок. Сенин жалгыз жүргөнүң болбойт. Жашың жетти, эл-журттан карап жүрүп, менин көзүмдүн барында колукту алгын. Бирок жаштык кылып өнү-түсүнө кызыкпагын, балам. Пейилине, акыл-эсине карап алгын. Атанын сөзүн эске алып жүргөн жакшы болот», – деди. Баласы атасынын сөзүн укмаксан болду. Өзүнө киши теңебей, эл тааныбай, тулпар ойнотуп, чаң ызгытып, көөп жүрдү. Бул убакта бир келиндин сулуулугуна кызыгып, өзүнөн

бир нече жаш улуураак жубанды алды. Атасы: «Балам, эми ат тердетип алыстан алдың, айткан сөзүмдү укпадың, алдынкы турмушундун кандай болооруна көзүм жетпейт. «Атанын тилин албаган бала дүйнөдө карыпчылыкты көп көрөт» – деп илгерки карыялар айтчу эле. Артын кайрылуу болсо болду» – деп атасы тим болду. Бир күнү Сулайман бай ооруп калат. Өзүнүн өлөрүн билип, келинин кашына чакыртып алып, балама эч жамандык кылбас деген ой менен келинине: «Сага айта турган аманат сөзүм көп, балам болсо жаш калды. Мен өлсөм жакшы менен да, жаман менен да жүрөр. Ошону менен кагылып, өз оокатын өзү кылууга жарар, жер астында жети казынам бар. Балам аркы-беркини көрүп кагылганда алып, оокат кыларсынар», – деп казынасынын ачкычтарын келинине берди.

Атасы өлгөндөн кийин, баласы жаман менен дагы, жакшы менен дагы жүрдү. «Ай-кой» деген киши болбоду, арак ичти, кумар ойноду, эки жылдын ичинде атасынан калган малын, дүнүйөсүн түгөтүп бүттү. Аялы казына жөнүндө күйөөсүнө билгизген жок. Колундагы акчасы, малы түгөнгөндөн кийин, күндө бир шылтоо таап уруша берди. Башка күйөөгө чыгып, казынаны бүт бойдон өзүнө калтыргысы келип, бир күнү күйөөсүнө айтты: «Малды болсо түгөттүң, эми эптеп жан сактоо үчүн короо-жайды саткын», – деди. Күйөөсү короону сатууга макул болду. Аялы дагы амалын таап: «Башка кишиге сатсак, арзан алышат. Сен барып Байбатча деген кишини конокко чакырып келгин. Ошого айтсак, короону кымбатка сатып алат, бай киши эмеспи», – деди. Күйөөсү Байбатчаны чакырып келип коноктой баштады. Аялы күйөөсүн мас кылууга аракеттенип, аракты куюп суна берди. Күйөөсү мындан шек алып, мас болумуш болуп жатып калды.

Аялы Байбатчага: «Биздин короону күйөөмө сатырганы жатам. Анын баасынан качпай сатып алыңыз, ичинде жети казына бар. Күйөөм билбейт, ачкычтары менде», – деди. Байбатча: «Казынаны ачып көрсөткүн», – деди.

Аялы колуна чырак алып, Байбатчаны ээрчитип, казынанын оозун ачып көрсөтө баштады. Күйөөсү артынан аңдып барып, казынаны көрүп, ошондо атасынын айткан сөзүн эстеген экен. «Ушул үчүн атам мени акыл-эсине карап ал деген экен го? Эгер акылдуу аял болсо, менин кедей болгон убагымда жамандык кылбайт эле» – деп, кайра келип, ордуна жатып калды. Аял менен Байбатча үйгө кирип, кенеше башташты. Байбатча аялга мындай деди: «Сен короону күйөөнө саттырткын, мен сатып алайын, анан күйөөнөн чыгып мага тийгин». Аял буга макул болду. Сөздү бүтүрүп, Байбатча үйүнө кайтты. Эртеси аялы: «Короону саталы, Байбатча алмак болду, эми баасын коёлу», – деди. Күйөөсү сыр билгизбей короону сатмак болду. Мунун кабарын билген карыя адамдар баасын ашырып алмак болуп жатты. Эң аягында Байбатча он минге чыгарып, акчасын санап берди. «Кире турган короо-жай таап алып, короону бошотуп берейин» – деп, бала бир ай мөөнөт сурады. Байбатча көңүлү жай болуп, балага бир ай мөөнөт берди.

Эки-үч күн өткөндөн кийин аялы уруш чыгарды: «Короодон дагы айрылдык, малдан дагы айрылдык. Эмки көргөн оокат кандай болот? Мен тура албайм, кетемин», – деди. Күйөөсү: «Кетсең кете кой, жолуң болсун», – деп, коё берди. Бала атасынын акыреттик досуна барып: «Атамдан калган казынаны ташып алайын», – деп, эки жүз төө сурады. Аяш атасы эки жүз төө берди, бул казынадагы алтын, күмүштүн баарын ташып алды. Казынанын ичин суу көң менен чириген саманга толтуруп, Байбатчага: «Короо-жайыңыз бошоду», – деп айтты да, өзү аяш атасыныкына көчүп кетти.

Аял бир айдан кийин Байбатчага тийип, үйүнө көчүп келишти. Байбатча короодогу казынага таянып, колундагы болгон малы менен акчасынын түгөнүшүнө шашылды. Көңүлү жай болуп жатып да, туруп да аракеттону иче берди. Кумар ойноп, чөнтөгүндөгү акчасын түгөттү. Байбатча: «Менин байлыгым түгөнбөс байлык»,

– деп, кумарга уттуруп, чачынан көп карыздар болду. Байбатча бир күнү алтын алып, карыздарына бермек болуп, казынага кирди. Казынанын ичинде чирик саман, суу көндөн башка эчтеме жок экенин көрүп, күйбөгөн жери күл болду: «Элге-журтка шерменде кылдың, мени алдап, малымдан ажыраттын», – деп, аялды чачтан алып тепкиледди. Байбатча баланын үстүнөн арыз кылып, канга барды. Кан үчөөн чакырып сурап олтуруп: «Соода кылганда короону соодалашкансынар, эми короосунун ичинде казынасы жок дейсиңер», – деп, Байбатча менен аялды сөгүп кетирди. Байбатча аялынын чачын кыркып, байталга сүйрөтүп, төркүнүнө жеткирди.

Балала аяш атасы өзүнүн жалгыз кызын алып берип, үйүнө кийирип, экөөн бала кылып алды. Бир жылдан кийин бала кайын атасынан шаарга барып, соода кылып келүүнү сураган соң, барууга уруксат берип, кербен башчыларынан он чактысын чакырып: «Биринчи кудайга аманат, экинчи силерге аманат», – деп тапшырып жиберди. Бала жүз төөнүн пулун алып, кербен башчылары менен бирге шаарга жүрүп кетти.

Булар нечен күн, нечен түн суусуз, чөпсүз жүрүштү. Бир убакта кербендер: «Мындан жарым күндүк жерден бир ак өргөө көрүнөт, андан бир кемпир чыгып, бизди конгула дейт. Биз конбойлу», – дешти.

Баягы үйдүн тушуна келгенде кербендер айткандай кемпир алдынан чыгып: «Бүгүн конуп, унааларыңарды тыныктырып кетиниздер», – деп шыпылдады. Кербен башчылар тил албастан кете беришти. Бала алардын сөзүнө карабастан конуп калды. Кемпирдин буту-бутуна тийбестен жүгүрүп, төөлөрүн чөгөрүп, унаалардын жүгүн түшүрүп, коюн союп, чайын кайнатып, кызматын кылып, сыйлай баштады. Намаз шам болгондо кемпир бир шам менен мышыгын колуна кармап келип: «Менин ушу мышыгым таң атканча шамды кармап отурат», – деди. Бала ал сөзгө ишенген жок. Кемпир: «Эгерде ушул мышыгым таң атканча шамды кар-

мап чыкса, жүз төө пулунузду бересизби? Кармап чыга албаса мен жүз төөнүн пулу менен берейин» – дегенде, бала сүйүнүп, кемпир менен мелдешти. Кемпир мышыкка шамды карматып коюп олтурду. Таң атканча мышык талбастан шамды кармап чыкты. Эртеси убадасы менен кемпир жүз төөнү булу менен алып калды.

Бала жалгыз аты менен кербен башчылардын артынан жүрүп олтуруп, шаарга жетти. Кербендер соодасын бүтүрүшүп, үйгө кайра кетмекчи болду. Бала кетпеске ойлоду: «Жүз төөнүн пулун уттуруп жиберип, кантип атамдын жүзүн көрөмүн, андан көрө барбаймын» – деп, калып калды. Кербендер өз элин көздөй жол тартышты. Кербендер элине жеткенде баланын атасына баштан-аяк көргөндөрүнүн баарын айтты. Атасы малга кайгырбастан, баланын өзүнүн келбегенине көп капаланды. Бала баягы шаарда жүрүп, кьерге кийими жок, ичерге тамагы жок болгондуктан, ашпозчуга малай болду.

Күндөр өтүп, ай жылга айланды. Бир күнү баланын колуктусу атасынан: «Мен шаарга барып соода кылып келейин», – деп, жүз төөнүн пулун сурады. Атасы жалгыз кызына айласыздан: «Барсан баргын», – деп жооп берди. Колуктусунун багып жүргөн бир чычканы болуптур. Ошол чычкан менен жүз төөнүн пулун алып, эркекче кийинип, белине кылычты байланып, күлкүсү шынк этип, маңдайы жарк этип, кербендер менен жүрүп кетти.

Бир нече күндүк жолго баргандан кийин баягы кемпирдин үйүнө кез болду. Ошондо кербендер конбостон жүрүп кетишти. Баланын колуктусу жигиттери менен конуп калды. Кемпир кубанып, мурункудан бетер балбалактап кызматын кылып жүрдү. Тамак-аш ичип болгон соң кемпир баягы мышык менен шамын алып келди. Келин: «Мунунуз эмне, энеке?» – деп сурай калды.

– «Бул мышыгым, мына бул шамды таң атканча кармап олтурат», – деди. Келин: «Капыр кемпир, мы-

шык кантип таң атканча шамды кармап олтурсун?» – деди. Анда кемпир: «Ушул мышыгым шамды таң атканча кармап чыкса, эмне бересин», – деди. Келин: «Кармап чыкса: жүз төөмдү пулу менен берейин, кармап чыга албаса, сиз жүз төөнү пулу менен бересизби?» – деди. Кемпир бул сөзгө кубанып: «Ичимдеги оюмду тапты», – деп мелдешип, шамды мышыкка карматып койду. Жарым түн болгондо, кемпирге көрсөтпөстөн чычканды коё берди. Мышык чычканды көргөндө, көзү кызарып, шамды таштап чычканды көздөй чуркады, чычкан үйдөн чыга качты. Мышык эшиктин түбүнөн чычканды андып отурду. Келин кемпирге карап: «Мышыгың кайда, шамың кайда? Алдынан чычкан качса, артынан кууп барып, эшиктин түбүнөн андып карап отурат», – деди. Кемпир пулу менен жүз төөсүн уттуруп жиберди.

Келин шаарга келип, булун сатты, эки жүз төөнүн булу, төрт жүз төөнүн пулу болду. Ошондо атка минип күйөөсүн издеп, көчөнү кыдырып келе жатса, күйөөсү бир ашпоздун эшигинде от жагып олтурган экен. Келин күйөөсүн карап туруп, көзүнөн тааныды. Күйөөсүн чакырып, беш сомдук алтын берип: «Менин жаткан жерим тетиги чоң алтын сарай, ошого кечинде манту алып баргын», – деп кете берди. Күйөөсү аялын кайдан таанысын, кеч киргенде убадасы менен манту алып келип үйгө кирбестен эшикти ачып туруп, колун сунуп мантуну берди. Колуктусу: «Үйгө кирсин», – деп буйрук кылган соң айласыздан үйгө кирип, жыртык чапанынын этеги менен тизесин жаап, бүрүшүп олтурду. Колуктусу аны өзүнүн жанына олтургузуп, тамакты бирге жеп: «Эртең дагы алып келгин», – деди. Күйөөсү эртеси кечинде дагы алып келди. Колуктусу бала менен бирге тамакты жеп олтуруп: «Сен кайдан келген баласың? Бул жердин адамы эмессин го?» – деп сураганда бала башынан өткөргөндөрүнүн бардыгын сүйлөп өттү.

– Аялың барбы?

– Балам, аялым бар эле.
– Аялыңды жакшы көрчү белең?
– Жакшы эле көрүүчү элем, бирок айла канча.
– Колуктунду жакшы көрсөң, эмне үчүн барбайсың?
– Кантип барамын? – деп бала мукактанды.
– Колуктусу балага карап:
– Сага сооп кылып, жүз төөнүн пулун берейин, барасынбы? – деди.

– Барар элем, анан барганда кандай кылып төлөп беремин, мурункудан бешбетер ошондо шерменде болбоймунбу? – деди.

Колуктусу: «Элине баргын, пулумду албаймын, кудай үчүн берейин», – деди. «Андай болсо макул», – деп, бала кожоюнунан бошотууну сурады. Кожоюну: «Мойнуна түшкөн пулунду төлөмөйүнчө жибербейм», – деди.

Колуктусу күйөөсүнүн кожоюнуна барып, чыгымдарынын баарын төлөп, чыгарып алды. Андан кийин балага өзүн таанытты. Күйөөсүн мончого түшүрүп, атты мингизип, тонду кийгизип, экөө төрт жүз төөнүн булу менен үйүн көздөй жол тартты. Жолдо малды жалдаган жигитке айдатып, өздөрү алдыга түшүп, кабагы ачык, карды ток, байлыгы көп болуп, өз үйүнө олжосу менен келип түшүштү.

Кыз атасына: «Баланыз соода кылып, эки жүз төөнүн пулу менен келмекчи болуп жаткан кезде, үстүнөн чыктым», – деди. Атасы балдарынын келгенине сүйүнүп, кубанычы көлдөй балкып, майдай калкып жатып калды. Бир убакта кайыр тилеп жүргөн бир дубана аял келди. Караса баланын мурунку аялы экен. Бала: «Менден кайтпаса, кудайдан кайтсын», – деп, аялга бир сыйра кийим жана бир айлык оокатын берип, жолуна кайтарды.

Өзүнүн кийинки аялы менен кабагы ачык, тийген күндөй, ачылган кызыл гүлдөй болуп өмүр сүрүп жатып калышыптыр.

АЛЫМКУЛ ТҮШЧҮ

Илгери Өмүрбек аттуу кан казынасын уурдатып, элине мындай деп жар салат: «Ууруну ким таба турган болсо малымдын тенин берем, таппасанар баары-нарды күнөөгө тартам». Элдин айласы кетип кандын каарынан коркуп, «Алымкул түшчү деген киши таап берет», – деп бир кишини көрсөтүшөт. Алымкул айылдан алыс үй тиктирип, таап бермекке кырк күн убакыт алды. Кан кырк күнгө чейин кырк кой союп, Алымкулду бакмак болду. Алымкул: «Баары бир кан өлтүрөт, андан көрө кырк күнүм бүткөнгө чейин койду союп жеп жыргап жата берейин», – деп, кырк өрүк алып баштыкка салды. Бир күн өткөндө бир өрүктөн жеп коюп, кырк күндү эсептеп жата берди.

Кандын казынасын алган кырк ууру экен. Кырк ууру: «Кан казынамды уурдаган ууруну таптырам» – деп, түшчү Алымкулга үй тиктирип койду. «Алымкул эмне түш көрүп жаткан экен, бирибиз андып келели» – деп, бир уурусун жиберди. Ууру келип, үйдүн артынан тыншап турду. Алымкул түн киргенде жатмакчы болуп, баягы өрүктүн бирин алып туруп: «Кырк элен бирөөң келдин», – деп, жеп жатып алды. Үйдүн артында тыншап турган ууру Алымкулдун сөзүн угуп, коркуп кетти. Ал ууру жолдошторуна барып: «Кокуй, биздин өлөрүбүз калыптыр, мен барсам: «Кырк элен, бирөөң келдин деп, жатып алды» – деди. Эртеси дагы бир ууруну тыншоого жиберди Алымкул уурунун тыншаганын кайдан билсин: «Эки күнүм бүтүп кетти», – деп коркуп, өрүктүн бирин алып туруп: «Кырк элен экөөң келдин», – деп экинчисин жеди.

Ууру: «Келгенимди билип койду», – деп, жолдошторуна айтты. Үчүнчү күнү уурулар бир чолок уурусун жиберди. Алымкул жатарында өрүгүнөн бирди алса, курт жеген өрүк колуна келиптир. «Кырк элен, үчөөң келдин, келгенде да майрыгын келдин», – деди. Эшикте турган чолок ууру коркуп: «Билерин деги билип алыптыр, мен качканымда деле кармабайбы, баары бир

канга айтып өлтүртөт, андан көрө өзүм айтайын» – деп, салам айтып кирип келди. Алымкул сыр билгизбей: «Келгин», – деди. Ууру: «Түшчү аке, менин эмне келгенимди билип тургандырсыз?» – деди. Алымкул: «Билип турам, билбегенде анан», – деди.

Чолок ууру: «Кандын казынасын биз уурдаган элек, мурунку күндөрдө экөө келгенде ал экөөн билип койдуңуз, бүгүн мен келдим эле, мени дагы билип: «Кырк элең үчөөн келдин, келгенде дагы майрыгын келдин» – дединиз. Эми бизден эмне алсаныз дагы канга бизди айта көрбөнүз, жаныбызды алып калыңыз, уурдаган буюмдарды жардын түбүнө көмгөнбүз, эчтекесин коротконубуз жок», – деди.

Алымкул ичинен сүйүнүп: «Ээ, болуптур, балдар, бүгүн келбесенер, эртең канга айтмакчы элем, келгениңер жакшы болду. Силерди мен сактап калайын, бирок экинчи бул кандын казынасынан жана айылыннан бир жапырык чамынды дагы уурдабагыла, кандын казынасынан уурдаган буюмга кол тийгизбестен, өзүнөр суунун ары жагына өтүп, бул элден кеткиле. Эгер экинчи жолу айылдан чычкак улак жоголсо дагы силердин башыңарды канга кармап берем», – деди.

Ууру сүйүнгөн бойдон жолдошторуна барып, түнү менен кырк ууру башка жакка качып кетишти. Экинчи бул айылдан ууру кылбаска ант беришти.

Алымкул: «Өлүмдөн калдым» – деп, уурулар оной жерден табылганына сүйүндү. Кырк күнгө чейин кандын коюн жеп, чайын ичип жата берди. Кырк күн бүткөндө эрте туруп канга салам айтып кирип келди: «Каным, казынаңыз бүт бойдон жардын түбүндө жатат, барып каздырып алыңыз. Казынаңызды кырк ууру уурдаган экен. Алар суудан өтө качышты. Эми табалбайсыз. Бирок мындан кийин айлыңыздын чычкак улагын да ууру албайт», – деди.

Кан жардын түбүнөн дүнүйөсүн каздырып, ташытып алды. Алымкулга убадасы менен малынын тенин бөлүп берди. Арадан көп күн өтпөй жылкычылар бир

бээ жок дешип келди. Кан Алымкул түшчүгө айтты. Алымкул түш көрөм деп жатты. Ошол мезгилде бир жылкычы бээнин суу жээгинде кулундаганын түшчүгө айтып келди. Эртеси Алымкул канга: «Каным, бээниз бооз экен, сууга жылкыларды сугарганы барганда ичинде жүргөн экен, суунун боюнда кулундап калса керек», – деди. Кан жылкычысын сууга жиберсе бээси суунун боюнда кулунун ээрчитип жүргөн экен.

Эки-үч күндөн кийин кан ойлонуп олтуруп Алымкулду сынамакчы болду. Топ чымындарды кармайын деп колун серпти эле, чымын учуп кетти. Үчүнчү жолу кармап алып, Алымкулга алып келди да: «Алымкул, менин колумда эмне бар? Эгер тапкыч болсоң, тапчы?» – деди. Алымкул эми чындап өлгөн экемин деп коркуп, өзүнүн абалын түшүндүрүп канга кыскача мындай деди: «Биринчи жолу кутулду, экинчи жолу кутулду, байкуш чымын жан үчүнчү жолу тутулду», – деди. Кан колумда чымынды айткан экен деп ойлоп калды. Алымкул түшчү айткан сөзүнүн дал келишине сүйүндү. Кан Алымкулду: «Чын олуя экен», – деп таң калды.

Бир күнү кан Алымкулду ээрчитип мончого келди. Алымкул канткенде кандан кутуларын билбей амал ойлоду. Бир убакта кан суу көтөрүп келе жатканда Алымкул жинди болумуш болуп, канды жетелеген бойдон кышкы суукта эшикке алып чыкты. Чыгып келе жатканда кандын башы мончонун босогосуна катуу тийди. Эскилиги жетип аран турган мончонун төбөсү оюлуп жерге күр дей түштү. Кан эшикке чыгып: «Бали Алымкулум, сен болбосоң, мончо мени басып калмакчы экен да, сен төбөсү түшөрүн билип эшикке алып чыккан экенсиң го», – деди. Анда Алымкул: «Мен ошону билип, сизди майып болуп калбасын деп алып чыкпадымбы», – деди. Кан ыраазы болуп: «Бир ажалдан алып калдың, эми башың азат» – деп Алымкулду бошотуптур. Алымкул айла менен кандан кутулганына сүйүнүп, өз оокатын өзү кылып туруп калган экен.

УБАДАГА БЕК ЖИГИТ

Илгери, илгери өткөн заманда үч бир тууган болгон экен. Алар ата-энеден эрте ажырап, көрүнгөн байдын жумушун жасап, эптеп күн көрүшөт экен.

Бир күнү байдын чөбүн чаап, аябай чарчап көлөкөдө отурушса, жакын эле жерге топ кара чыйырчык келип конуп калат. Биринен-бири озуп оттоп жаткан кара чыйырчыктарга карап бир туугандардын эн улуусу:

– Ой, чиркин, ушундай жер жайнаган малым болсо, өмүр бою бир да кишини иренжитпей, кенен өмүр сүрүп өтөр элем, – дейт кичинекей чокчо сакалын сылап.

Анда ортончусу туруп:

– Эгер менин ушундай короо-короо коюм болсо, өзүбүз сыяктуу кедей-кембагалдарга каралашып, үйгө мейман келсе кой союп, аларды ар дайым сыйлап, алардан алкыш алып кана жүрөт элем, – деп тилек кылат.

Алардын эн кичүүсү үндөбөй отурган сон: «Ал эми сенин ушунча малың болсо эмне кылат элен?» – деп сурап калышат эки агасы. «Менби! Менин мынча малым болбой эле эл катарлуу азын-оолак, бир аз туягым, үстүмдө үй, жанымда акыл-эстүү жарым болсо, мен дагы эч кимди иренжитпей өмүр сүрөр элем», – деп жооп берет. Алар ушундай таттуу кыялга батып, ойлоп жатышканда мандайларына келип калган ак сакалдуу карыяны байкабай калышат. Сакалы тизесине түшкөн алиги карыянын кайдан чыга калганын билишпей үчөө тең орундарынан атып турушат. Ошондо карыя туруп:

– Менин атым – Убада. Силердин сүйлөгөн сөзүңөрдү жанатан бери угуп турдум. Эгерде силер айткан сөзүңөрдө турсанар, мен силердин тилегинерди орундаймын! – дейт ак таягын көтөрүп.

– Биздин тилегибизди орундатсаңыз, айткан сөзүбүздө турабыз, – дешти үч бир тууган.

– Эмесе, силердин тилегинерди мен орундайын. Сен экөөң мал дединер, тээтиги көрүнгөн дөбөнүн ары

жагында эки короо кой жайылып жүрөт. Бир короосу өңчөй ак, экинчи короо кой кара түстүү. Барып бирин карасын, бирин агын алгыла, – деп күнгө чагылышкан таягын силкип-силкип алды. Экөө чуркаган бойдон карыянын көрсөткөн жерине келишет. Келишсе, чын эле эки короо кой жайылып жүрөт. Экөө койлорду айдап өздөрүнчө кетишет.

Карыя таягын дагы силкип туруп, эн кичүүсүнө карап:

– Эми сен тээтиги түтүн чыккан жерге бар. Үй десен тилеген үйүн, өмүрлүк жарын, азын-оолак малын ошол жерде. Бар эми, тилеген тилегине жет, – деп ак сакалын сылап коюп көздөн кайым болду.

Ушул күндөн баштап, үч бир туугандын турмуштары оңолуп, өз тилектерине жетип, жашап калышат.

Күндөр жылып, айлар оошуп, жылдар өтөт. Бир күнү баягы карыя Убада жанына Пейил менен Бакытты ээрчитип: «Ошол жигиттерди барып сынап көрөлүк, айткан сөздөрүн орундаар бекен?» – деп жолго чыгышат. Алай-дүлөй бороон болуп жатканда алды менен улуусунун үйүнө келишет.

– Биз кудайы конок болобуз, бороон өпкөдөн өтүп баратат, отуна жылынып, муздаган сөөгүбүздү жылытып чыгалык, үйгө кирүүгө уруксат эт, – дейт келген карыялар үндөрү дирилдеп.

Малына ээ боло албай убара болгон бай:

– Ушундай кымгуутта, койлор суукка чыдабай кырылып жатканда конок эмес кудай болсоңор да кеткиле, – деп кыйкырат.

– Сакалдарына муз тоңуп калтыраган карыялар ал үйдөн чыгып, ортончу байдыкына келет. Ал дагы ачууланып, аларды үйгө кийирбей кубалап жиберет.

Булардын түрүн көрүп, кичүүсүнүн үйүнө жөнөштү. Аларды көрүп жан алы калбай үргөн иттин үнүнөн атып чыккан үй ээси конокторду колтуктап үйгө киргизип, аттарын отко коёт. Коноктордун суу болгон кийимдерин чечип, башка жылуу кийим кийгизип, суу ки-

йимдерин кургатып, тамак-ашын берип аябай жакшылап сыйлайт.

Эртеси коноктор жолго жөнөрдө Убада туруп: «Балам, урмат-сыйына чоң ыракмат. «Өлүмдөн уят катуу» дегендей болоттон бек жигит экенсин. Аз дөөлөткө мас болуп, эл менен иши жок, тигил агаларына окшобойсун. Ар дайым ушундай айткан сөзүндө тур, өркөнүн өссүн! – дейт таягын силкип. Баягы жигиттин кашына бакыт да, пейил да кайра оролуп түбөлүккө бактылуу болуп жашап калган экен.

КАНДЫН КЫЗЫ

Телегейи тегиз, бары-жокко бийлик кылып турган бир атактуу кан болот. Анын бир акылдуу кызы болот. Сөздөн сөз чыгып олтуруп кыз атасына: «Жакшы болмок миң күндө да, жаман болмок бир күндө», – дейт. Анда эч кимдин айтканына көнбөгөн, өз билгенин бербеген кан ачууланат. «Кантип эле миң күн жакшы болуп жүрүп, бир күндө жаман болуп калсын. Андай кыйын экенсин сени баягы «туурук таманга» берейин, ошону миң күндө жакшы кылып алчы», – дейт да, өмүрүндө жакшылык көрбөгөн, айткан сөзгө көнбөгөн жынайлак жүрүп, эти күйүп «туурук таман» аталган, бир бечарага кызын берип жиберет. Кыз ага кайгырбастан, күлүп-жайнап «туурук тамандын» үйүнө барат. Короонун ортосунда чалдыбары чыккан бир там турат. Тегерегине чөп куурайлар өскөн, өмүрүндө шыпырылбаган, көрсө көңүл айныган ушундай жаман там.

Кыз келер менен: «Мен сиздин кабарыңызды алда качантан билем, атайы сиз менен бирге тиричилик кылууга келдим. Өлбөсөк турмушту улап кетербиз. Мен үй ичиндеги кызматты кылайын, сиз сырттагы кызматты кылыңыз. Менин да алып келген эчтекем жок, убакыт өткөрбөй жумушка киришели. Сиз барып бир көтөрүп отун алыңыз да, базарга алып барып сатып, келишинче ун жана бир-эки татым туз алып келиңиз»,

– дейт. Анда «туурук таман» таң калган бойдон айтканын аткарууга жөнөп кетет. Ал жөнөп кеткенден кийин чалдыбардын жыртык-тешигине кесек коюп, ылай менен шыбап бүтөйт. Үй ичин абдан тазалап, шыпырып, чөптөн оруп келип кийиз ордуна салат. Эшиктин алдын дагы айнектей кылып тазалап коёт.

Үйдү тазалагандан кийин короодон куурай жыйнап, от жагып суу ысытып даярдап турат.

Күн батар ченде айткандарын аткарып «туурук таман» келет. Аны сууга киринтип, чачын алдырып «туурук таманды» аябай тазалайт. Алып келген унунан жакшылап оокат жасайт. Эртеси күнү дагы отунга жиберет.

Анда дагы көбүрөөк отун сатып, тамактан артканына жибек, ийне ала кел деп тапшырат. Андан кийинки күнү кездеме ала кел деп тапшырат. Кийинки күнү отун алып келгенче жоолук, кол жоолук сайып коёт. Анан аларды саттырып күндөн-күнгө оокаттары онолуп, тыный беришет. Үй турмушун оноп алгандан кийин жоолук сайган акчасынан арткан акчаларын жыйнап жүрүп, бир күнү «туурук таманга» мындай деген тапшырма берип базарга жиберет: «Базарга барсаң бир чолок куйрук боз куш, бир чолок куйрук көк ат жолугат. Экөөн тең сураганын берип алып кел», – дейт. «Туурук таман» кыздын айтканындай кылат да, куш менен атты алып келет. Кыз аларды таптап кулпунтуп коёт: Шумкар алгыр, тулпар жорго болот.

«Туурук таман» куш салып, сайрандай баштайт. Күндөрдүн биринде «туурук таман» туруп мындай дейт: «Сен үй тиричилигин курсан мен сырттан аракет кылып дүнүйө тапсам болбойбу», – дейт. Анда кыз: «Жакшы болот, жол азыгыңды камдайын, калаадан чыккан кербендерге кошул, атыңды минип, кушунду кондуруп алып ошолор конгон жерге кон. Жолдогу чөлдө бир кудук бар, ал «барса келбес кудук» деп аталат. Андан суу алып чыгууга эч ким макул болбойт. Мен алып чыгам дегин дагы, аркан байлатып алып түш. Түбүнө

жеткен кезде эки ургаачы, бир эркек: «Ким сулуу», — деп талашып жаткан болот. Анда: «Суу берсенер, мен чечип берем», — деп айткын. Алар макул болушат. «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу, ар кимдин алганы өзүнө сулуу», — деп айткын.

Ошентип айтсан алар суу берет. Сууну кербендерге берсең алар жүктөгөн мүлктөрүнөн берет да, соода кылып келесин.

«Туурук таман» аялынын айтканындай кылат. Ал сууну алып чыкканда кербендер тан калышат. Анткени ал кудукка түшкөн киши кайра чыкпасын билүүчү эле. Жигиттин эсен чыгып жана аларды суу менен камсыз кылгандыгына өтө ыраазы болгондуктан ал жүз төөлүү кербендер ортодон үч төөнү жүктөгөн зар¹ менен жигитке беришет. Жигит кербендер менен барып, соода кылат дагы аябаган көп байлык менен үйүнө кайтат.

Ошентип байып алышкандан кийин, калаадан издеп жүрүп эн биринчи усталарды таап, так падышанын үйүндөй кылып жай салдырып, ар бир үйдүн эшигинин алдына «Жакшы болмок мин күндө, жаман болмок бир күндө» деген сөздү жаздырат. Камылгасы бүткөндөн кийин, аялы күйөөсүн падышанын уу кыла турган жерине жиберет да мындай деген тапшырма берет:

— Падыша жолукканда атың менен кушуна кызгат да сурайт, аларынды бербе, өзүн конокко чакыр. Ал сенден мурун чакыра турган болсо: «Тон жакасынан кийилет, сиз кан болгондуктан биринчи мен чакыруум керек», — деп айт. Бир жарым болуп келиниз де.

Жигит ууга чыкканда аялынын айтканынын баары туура келет. Кан менен жолугушканда аялы айткандардын бардыгын аткарат. Кан терең ойго түшөт, барбайын десе ат менен кушка ошончолук кызыгат. Экинчиден, бир жарым болуп келиниз дегени дагы сырдуу, айткан күнү барайын деп сөз берет.

¹ Зар — алтын.

Кан үйүнө баргандан кийин вазирлерин чакырып алып бир жарым киши деген эмнеси деген суроону берет. Вазирлер ойлонуп отурушуп: «Аялыңызды да алып жана 150 киши менен баралы», – дешет. Ошентип, айткан күнү келишет.

Коноктордун ар бирин бирден үйгө кийирип, аябай сыйлайт. Конок күткөнү кандыкынан да артып кетет. Чогулуп отурушкандан кийин, ар бир үйдүн эшигине жазылган «Жакшы болмок миң күндө, жаман болмок бир күндө» деген жазууну окушат. Кандын оюна кызы түшүп катуу уялат. Ал кызына чоң алкыш айтып, кандыгын күйөө баласына берет. Ошентип жакшы аял жаман эркекти миң күндө жакшы кылып кандык даражага жеткирген экен.

ЖООМАРТТЫК

Мурунку өткөн заманда бир падыша болуптур. Анын кырк вазيري бар экен. Бир күнү падыша:

– Жоомарттык мал менен болобу же баш менен болобу? – деп вазирлеринен көп сурайт.

– Жоомарттык мал менен болот да. Малы жок болсо кантип жоомарттык болот, – дешет вазирлер.

– Жоомарттык мал менен болсо мал да силерде, дүйнө да силерде, үчөөң биригип бир падыша элге той бергиле. Тоюнар кырк күндө тарасын, – дейт падыша.

Ушуну менен той башталат экен. Тойду башкарган үч вазир болду. Той аяктар күнү падыша думананын кийимин кийип, башына күлө¹ кийип, колуна аса таяк алып, ийинине куржун салып, ак уруп биринчи вазир башкарып жаткан тойго барат. Вазир көрүп: «Думанага кайыр алып чык!» – деп, үйдөгүлөргө айтат. Тойдун түрлүү тамагынан табакка салып чыгышат. Думана куржунуна салып алып, экинчи вазир башка-

¹ Күлө – думаналардын баш кийими.

рып жаткан шаан-шөкөткө барат. Ал дагы думананы үйгө киргизбестен, кайыр садагасын берип сырттан жөнөтөт. Думана үчүнчү вазирге барат. «Үү», – деп кайыр-садага сурап, үйгө конуп кетүүгө суранат. Бирок вазир: «Үйдө төрө-мырзалар бар. Сен жатууга орун жок», – деп жөнөтөт.

Ошондо думана карангы киргенине карабастан көчө менен жүрүп отуруп, акыры бир кемпир менен баланын кара алачыгына дуушар болот.

Бала сыртка чыгып, думананы көрүп: «Думананы кондуралыбы?» – деп энесине айтат. Энеси: «Макул, айланайын, думана болсо үйгө кийир» – дейт. Думана үйгө кирет. Бала бир байга үч жылы малай жүрүп, ошо күнү үйүнө акысына он кой алып келген экен. Бала энесине:

– Конокко бир кой соёлу, – дейт. Энеси макул болуп коюн союшат. Ошондо думана:

– Мага эки эле бөйрөгү керек, башка этин жебейм, – дейт.

– Эки бөйрөккө да тоёбу! Андан көрө он койдун баарын соёюн. Жыйырма бөйрөк болот, – деп бала койлорунун баарын союп, думанага 20 бөйрөгүн берет. Думана ак батасын берип, конбостон жүрүп кетет.

Эртеси кан өзүнүн падышалык таажысын кийип, той башкарып узаткан үч вазирин чакыртып:

– Тойду кандай тараттынар. Бай, кедей кылып бөлгөн жоксуңарбы? Тойго думаналар келдиби? Жакшы коноктоп узаттыңарбы? – деп сурайт.

– Тойду абдан жакшы өткөрдүк, келген коноктордун баарын бирдей көрдүк. Думаналарга кайыр-садага, чапан берип узаттык. Абдан ыраазы болуп кетишти, – дейт вазирлери.

– Менин байлаткан он коюм бар эле, түндө жок. Уурдаган ууруну таап келгиле, – деп вазирлерине буюрат. Вазирлери чапкылап акыры базарга барышат. Он койдун этин жаңыдан сата баштаган баланы көрүшүп: «Падышанын коюн уурдаган ушул экен» – деп, аны падышанын алдына алып келишет.

– Кой табылды. Уруну алып келдик, – дейт вазирлери. Бала малай жүрүп үч жылдык эмгегине он кой алгандыгын, үйүнө жаны эле келгенде бир думананын келгендигин, ага он коюн союп бөйрөктөрүн бергендигин айтат. Падыша вазирлерине баягы кайыр-садагасын көрсөтүп: «Ушуларды тааныйсыңарбы?» – дейт.

Вазирлер: «Биздин дасторкондон берилген жемиштер турбайбы. Думана тойго келгенде бергенбиз», – дешет. Ошондо падыша өзү думана болуп барганын, коноюн десе: «Төрөлөр, мырзалар бар, үйгө батпайсың» – деп, кондурбагандарын айтып: «Жоомарттык мал менен болот бекен же баш менен болот бекен? Жоомарттык баш менен экен, мына он койдун бөйрөгү», – деп, баланын берген бөйрөгүн алып чыгып вазирлерине көрсөткөн экен. Он коюн бир думанага бүт сойгон бала жоомартпы, же думананы кондурбаган силер жоомартсыңарбы?» – деп вазирлерин уят кылат. Падыша ошондо баланы биринчи вазир кылып алган экен.

КАН МЕНЕН САЯТЧЫ

Бир күнү Чомотой саятчынын кабары каардуу кан Алдаяр канга жетип калды. «Чомотой дүйнөдө эмне куш болсо ошол куштун тилин бүт билет экен. Кай жерде катылган казына болсо, чачылган алтын, күмүш, каухар болсо куштарды жумшап жыйдырып алат экен, азыр Чомотой саятчынын байлыгындай эч бир кандын байлыгы да жок имиш».

Дүйнөнү ажыдаардай соргон ач көз кандын сугу саятчынын өнөрүнө эмес, анын дүнүйөсүнө катуу түштү. Эптеп айыпка жыгып, байлыгын тартып алууга баш кесер желдеттерин: «Тез алып кел», – деп саятчыга жөнөттү. Кан буйругу көз ачып жумганча аткарылды. Саятчы канга баш урунуп сурагынан өттү: «Алдаяр каным, биринчи намыс Алланыкы, экинчи сиздики, кулдук уруу биздики, чакыртыпсыз келип калдым, буга айып этпениз». Мурунтан суроо берүүгө ка-

мынган кан каардуу жүзү менен: «Сен, акмак, куштардын тилин кайдан жана кимден үйрөндүн, ушуну айтчы?» Анда саятчы сабырдуулук менен жай гана: «Алдаяр каным, муну өзүм да билбеймин, тилим чыкканда эле адамча жана кушча сүйлөп чыкты. Ата-энемден сурабай калыптырмын, алар илгери заманда эле а дүйнөгө кеткен, азыр менин эмне үчүн адамча да, кушча да сүйлөп калганымдын сырын билген киши жок. Бул жообума ыраазы болуңуз, каным, эми менин сурооомо жооп берер бекенсиз?» – деди саятчы. Саятчынын тубаса кушка тилмеч экенине кандын көзү жетти, так берген жообуна кошумча суроо берүүгө чамасы келбей калды да: «Кана, эмне сурамакчысың?» – деди. «Алдаяр каным, мен сиз менен ушу жашка келгени көрүшкөнүм ушул, ооз ачып сүйлөшкөнүм да ушул. Сиз сөз баштаганда эле мени акмак дединиз, мунун жайы кандайча?» – деди. Кандын эки көзүнөн чаар чыгып катуу ачуусу эми кайнады: «Сен чыныгы акмаксың», – деди кан. – Акмактыгың ушул менин алтын, күмүш, каухарымды уурдап жатасың, куштарды жумшап ташытып алдың, ал күнөөндү билбейсинби? Башың менин кылычымдын мизинде турганын түшүнбөйсүңбү, акмак? Акмактыгыңды эми билдинби?»

– Кечирим, Алдаяр каным – деди саятчы. Аларды мен уурдап алган жокмун, менин дос куштарым сиздин өлкөнүн чегинен эмес, али да жапайы айбандан башка адам изин сала элек сырт өлкөдөн алып келишкен. Мен ал өлкөнүн кай тарапта экенин айтсам, сиз таң калбаңыз. Сиздин жердин чегин жакшы күлүк ат менен бир жумада кыдырып чыгууга болот, ал эми тиги бай өлкөгө куштун учкуну кузгун бир жумада түз учуп жетип, кайра экинчи жумада гана келет. Саятчы сөзүн бүткөнчө кан чыдап тура алган жок. «Акмак, – деди кан, – сен ууру эмесмин деп актанба, жеткен ууру экенинди мойнуна аласың. Биринчиден, менин чегимди буздун, экинчиден, менин чегиме келген бардык нерсе жалгыз гана меники, мага айтпай катып алганың үчүн

башың алынат». Саятчыга дагы башка күнөө таап жабайын деди эле, анда саятчы озунуп мындай деди: «Алдаяр каным, менин башымды кескенде эмне чыгат, болгон дүнүйөмдү сиз алыңыз, өз башым калса эле болгону. Бирок Алдаяр каным, ошол алып келген дүнүйөнү элге таратып ийдим эле, үйүмдө жарым кадак да жок, болсо да анын мага кереги жок.

«Акмак», – деди кан: «Сен жөн эле мага дүнүйөндү кыйгың келбей жатат, сенин дүнүйө казынаң меникинен да көп деп эл бекер айткан жок, казынан кайда? Азыр жигиттериме айтып көргөзүп бергин, бул сөзүм эки эмес», – деди кан. Саятчы: «Эгер дагы жок десем башым кесилип калбасын, андан көрө болгон дүнүйөмдү көргөзүп берейин», – деп жигиттерди ээрчитип үйүнө жөнөдү. Кан болсо казынам эми толот деп каткырып ордодо калды. Кандын жигиттери саятчынын короо жайын нечен күн, нечен түн тинтип алтын, күмүш таба алышпады. «Сен эмне, кан менен ойногуң келеби, казына кайда, айтпайсыңбы?» – деди жигит башчысы.

«Мен аларды элге таратып жибергем» – деди саятчы. Болгон окуя канга түгөл айтылды. Чомотой саятчыны зынданга салдырып, кан бүт элге: «Кимде ким Чомотой саятчыдан алтын, күмүш, каухар алса, кандын казынасына жеткирсин. Эгер жеткирбей жашырса, баары бир билинет, саятчы менен кошо зынданга түшөт, башы алынат», – деп буйрук бердирди. Эл өз ара кенешип: «Казына канга гана ылайык, биздей букарага алтын, күмүштүн эмне кереги бар, кандын казынасына жыйнап берели да, саятчынын өмүрүн сурайлык», – дешип, алтын, күмүш, каухарларын алып келишти. Чынында эле кандын казынасынан алда канча ашып түштү. Кан ага да болбой: «Дүнүйөнү элге таратып, элдин көөнүнө жагып алып, куштарга да, элге да падыша болгону жүргөн неме экен», – деп саятчыны катуу жазага тартмай болду.

Саятчы өлөрүн билип, желдеттен бир гана нерсе өтүндү: «Канга бир кезигип өлсөм арман жок эле», –

деди. Каардуу кан акыркы жолу бир сөз сурап калууга өзү да макул эле.

«Алдаяр каным, менин өтүнүчүм ушул, башымды кесиниз, бирок менин денемди жерге көмдүрбөнүз, тиги ак кар баскан Алатоого таштатыңыз, бүт канаттуу талап жеп кеткендей болсун, себеби мен ал канаттуулардын акысынан кутулган жокмун, жалгыз гана өз денем менен кутулбасам, менин колумда алардын керегине жарачу эч нерсе жок. Ушуну аткарсаңыз, мен чексиз ыраазымын, аткарууга «ооба» деген бир гана сөз айтыңыз да, менин башымды кесе бериниз. Менде башка сөз жок, балким, каным, сизде болуп жүрбөсүн, айта бериниз, билсем жооп берейин, билбесем дагы күнөөлүү болуп кете беремин».

Кан саятчынын өлүм алдындагы өтө зор кайратына жана камырабастыгына танданды. Кексе кан өзү ичинен аяган менен айтканынан кайтпаска тырышты, бирок саятчыга суроо берди: «Буга жооп берсең да, бербесең да башын алынат, ойлонуп туруп жооп бергин. Сенин тилегиң орундалат. Кана, акмагым, дүйнөдө кайсы жаныбар узун өмүр сүрөт жана анын себеби эмнеде?» – деди. Саятчы кенедей да токтогон жок: «Дүйнөдө узун жашаган кузгун, анын себеби кузгун учкуч канаттуу эмеспи, талбай учат жана мүрөктүн суусун кайдан чыгарын билет экен. Ошондон ичет экен да минге чыгат экен. Узун өмүрдүн дабаасы ошол, каным, ыраазы болгонунузду билгизсеңиз мен да көңүлүмдү жайлап алайын», – деди саятчы. Кан ыраазы же ыраазы эмес экенин айтпастан: «Мүрөктүн суусу кайда болорун билесинби?» – деди.

Саятчы: «Билем, бирок өзүм өлүм алдында туруп, душманымдын узун жашашын каалабаймын, сизге мен эртенки күнкү өмүрдү да кыйгым келбейт. Сиз жазыксызды айыптап, эч сураксыз башын алдырып, алсызга күчүнүздү көргөзүп, өкүмүнүздү аткарып жатасыз. Ошондуктан, ал сыр менин каным менен жерге төгүлүп сиңип жок болушу мүмкүн».

Кан ойлоно түштү: «Чын эле саятчы акмак эмес, мен акмак болуп жатпайымбы, өз башы кесилген жатса, мага мүрөктүн суусун таап бермек беле? Андан көрө саятчыны мүрөктүн суусун таап бергенче өлүмдөн куткара турсам, иш ону эмеспи, акыры менин кылычымдын мизинен кутулбасы айкын да». Буга кур ачуунун кереги жок экенин сезген кан кекселик менен куру жылмайып күлүп: «Саятчы досум, сени кайраттуу жана акылман адам дегендиктен: «Өз көзүм менен бир көрүп сынайын дегемин, эми сыныма толдун, өмүрүң азат. Жанагы мен койгон айып куруу жалаа, элден жыйган дүнүйө кайра таратылат, кабагын ачып күлүп, катынбалана баргын жана кандын сени көп убара кылганын көңүлүнө албагын», – деп, кан бурулуп ордосуна кирип кетти, саятчыны сакчылар үйүнө коё берди. Саятчы түнөрүп үйүнө келди, эл кубанышты, бирок карыя кубанган жок. Эми токтоосуз кандын акыркы каардуу касабынан кутулуунун амалын издеди. Карыя өзүнүн конушуна конуп, ары-бери өткөн канаттууларга сырын айтып, кандан кутулуунун амалын сурады эле, барлык куштар: «Адамзат менен кезикмек тургай жанына баргандан коркобуз», – дешти. Акыры амалды бир жылкы окуяны алдын ала мурун билген Соно куш ойлоп тапты. «Саятчым, – деди Соно, – эч нерсеге капа болбо, канындын алты айлык гана өмүрү калыптыр, мүрөк суусу келерки ушул күнү даяр болот дегин, ага чейин кан өлүп калат, сен күткөн жыргал заман келет, кан өзү өлө койбой ага кошуна кан кол салат, камылгасыз жатканда басып алат, ал кан сендейди урматтаган эл баккан адилет кан».

Бир күнү кан саятчыны чакырып: «Мүрөктүн суусун алдырып бер», – деди. Саятчы кыйылымыш болуп туруп: «Ал алыс жерде, бир жылсыз колго тийбейт», – деди. Кан ага сүйүнүп макул болду. Көңүлү жайланды. Саятчыны коноктоп, жолго салды.

Күткөн күн да келди, согушта арсыз кан женилди, эл согушка катышпай качып-житип жок болушту.

Женген кан элди жыйып Чомотойду элге башчы кылып, кайра өз жерине кайткан экен. Чомотой куштун да, элдин да падышасы болуп көп жыл жыргап өмүр сүргөн экен.

КӨСӨӨ

Илгери бир кандын жалгыз уулу болгон экен. Ал бир күнү жатып түш көрөт, түшүндө ай десе аркы, күн десе көркү жок бир кыз көрүп, ага ашык болот. Эртеси баланын эч нерсеге көңүлү чаппай, сырын эч кимге айтпай, бүк түшүп жатып калат. Бул кабар канга жетип, ал келип: «Балам, сага эмне болду? Көңүлүнө кандай кайгы толду?» – деп, сыр сурайт. Анда баласы: «Ата, бир ажайып түш көрдүм, ай десе аркы, күн десе көркү жок бир кыз көрдүм», – дептир. Кан иштин жайына түшүнүп: «Түшүндө көрүп ашык болгон кызынды издеп тапкын», – деп баласына уруксат берет. Бала атасынын калкын бүт кыдырып, түшүндө көргөн кызды таппайт. Нечен сулуу кыз көрөт, бирок бир да бирөө көңүлүнө жакпайт. Акыры атасынан кырк төөлүк дилде алып, шайдоот жигиттерден кырк жигит ээрчитип, дүйнөнүн төрт бурчун кыдырып чыккан экен. Бирок издеген кызы табылбай, арып ачат. Акыры кырк төөлүк дилде түгөнүп, аттарынан ажырап, мусапырчылык баштарына түшөт. Ошондо кырк жигит өз ара акылдашып: «Таксыр каным, кырк төөлүк дилдени да түгөттүк, аттардан да ажырап, мусапырчылык башка түштү, аман-сообузда элди көздөй кайталык», – дешти. Анда бала: «Кырк жигитим, силерге уруксат, элге кайткыла, атама кабар айткыла, кырк төөлүк пулдан жок, же аттан жок, же издеген кызымды таппай, элге кантип барамын, мен ошол түшүмдө көргөн кызды издеп, жер кезип тентип кетемин», – деген экен.

Бала аларды жөнөтүп жиберет да, эки этегин кайра кыстарып, колуна темир таяк алып, бутуна темирден чарык тартып, жолго жалгыз өзү чыккан экен.

Барбаган эли калбай, баспаган жери калбай, кыдырып отуруп, ыргайдай болуп арып-ачып, аран дегенде бир шаардын четине келип жатып калат. Эртеси шаардын четиндеги бир чөп алачыкка кирсе, бир чал-кемпир отурат. Бала кирип барып: «Ассалоом алейкум!» – дейт. «Алекима ассалоом, о балам, кайдан, эрдин кеберсинки, этегин түгөнүңкү, алыс жолдон келе жаткан түрүн бар» – дейт. Бала: «Ата, баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн деп жүрөмүн». Ага баласы жок бечаралар кубанышып: «Жакшы болот» – деп, бала кылып алышат. Kempир, чалдын бир эшегинен башка эч нерсени жок, күнүгө эки тең отунду базарга сатып, ошону менен жан сактаган бечаралар экен. Бала күнүнө эки тең отунду базарга алып барып сатып, түшкөн тыйынга нан алып кемпир-чалды багып жүрө берет.

Күндөрдүн биринде бала каадасынча эшекке эки тең отун артып базарга келсе, базар тарап калган кези экен. Отунун эптеп бир тенгеге өткөрүп кайра келатса, жанына кырк кыз ээрчитип, сурнай-керней тарттырып, шаан-шөкөт менен баягы түшүндө көргөн сулуу кыз алдынан чыгат. Бала кызды көрүп, эстен татат. Эсин жыйып жанына барайын десе, желдеттер кубалап жибербейт. Ошентип, ыйлай-ыйлай, үйүнө кайтат. Үйүнө келсе кемпир, чал: «Ээ балам, аман-эсенсинби?» – дешип башынан суу айландырып чачып, басып жыгылышат. «Ээ ата, жарыктык, мынчалык эмне кабатыр болдуңуз, барып жүргөн эле базарым эмеспи, келет элем да?» – дейт. Анда чал: «Ээ балам, бу дүйнөдө бирөө шапар тээп, жан жыргатат, бирөө биз сыяктуу бир тойгон тамагына курсант болуп күн өткөрөт. Бүгүнкү күнү кандын кызы кырк кызын ээрчитип, керней-сурнай тарттырып базарга чыкмак. Сага эскертпей унутуп калыптырмын, ал күнү эч бир эркек базарга чыгууга тийиш эмес. Жума күнү базарга барган эркекти кан өлтүрүп койчу эле. Ажалың жок экен», – деп сүйүнүшүп, баласын караса, эки көзү шишиген, кемпирдин эптеп кайнаткан чайына да табыты тартпай, бүк түшүп жатып калат.

Кемпир менен чалдын шаштысы эми чындап кетип: «Айланайын балам, бизди кыйнабачы, бирөөдөн запкы көрдүңбү, же бирөөдөн жаман сөз уктунбу, эмне болду?» – дешти. Бала башынан өткөргөндөрүн бүт айтып берди: «Мен кандын баласы элем. Түшүмдө бир кыз көрүп, ага ашык болуп, издеп чыкканыма жети жыл толду. Ошол кызды ушул шаардан таптым. Же силерде каруу-күч жок, же өзүмдө айла жок, ошого капа болуп жатамын», – деди. Кемпир, чал муну угуп, аябай кейишет. Акырында чал: «Балам, урушта туруш жок, эртерээк аракет жаса. Бир айланы тапса «көсөө» деген эл табат, ал элдин атасынан баласына дейре айлакер чыгып, амалдуу келет. «Айыгар оорунун дабасы өзү табылат» дегендей, эбепке-себеп болуп калса ажеп эмес», – деди.

Бала кемпир, чал менен коштошуп, жөнөй турган болгондо баягы чал: «Ээ, балам, бала-бото болуп калдың эле, жөө жүрбөй мына бул эшекти минип кет», – деди. Бала: «Ата, мен жалгыз эшегинерди минип кеткенде күнүнөр эмне болот, оокатынар өтпөй калбайбы?» – деп болбой койду. Чал: «Балам, аз да болсо анчамынча күнгө жол азык болор», – деп баягы бала отун сатып алып келген бир тенгени чөнтөгүнө салып берип, жөнөтүп жиберди. Ошентип, бала эки этегин кайра түрүнүп «көсөө» деген калкты издеп жүрүп отуруп, жолдо жер айдап жаткан бир дыйканга жолукту. Дыйкан өгүздү жетелесе, буурусунду кармоого киши жок, буурусунун кармаса, өгүздү жетелеген киши жок, аябай кыйналып, жер айдап жаткан экен. Баланы көрө коюп сүйүнүп: «Ай жигит, кел ортоктошуп жер айдайлы, же буурусунду карма, же өгүздү жетеле», – деп чакырып калды. Бала: «Зарыл иш менен жүрөт элем, дүнүйөнүн кереги жок», – деди. Анда дыйкан: «Ээ балам, эрдин кеберсинки, этегин түгөнүңкү, жабыр тарткан адам экенсин, издегенин эмне?» – деди. «Аке, «көсөө» деген калкты издеп чыктым эле». – «Бол эми батыраак, ишке кир, «көсөө» деген элдин өзү чыгарбыз, болгондо да

эки көзү чыгарбыз, жетеле дегенде жетеле, өгүздү», – деп дыйкан ачуулана баштады.

Бала издегени оной табылганына кубанып, дароо чечинип кош өгүздү келип жетеледи. Экөө бат эле жерди айдап бүтүрүшүп жайланышып отурганда, дыйкан-көсөө баладан сыр сурады: «Кана, балам, эмне сырын бар? Башынан өткөн-кеткенди сүйлөчү?» – деди.

Бала түшүндө бир кызды көрүп, ага ашык болуп издеп чыккандыгын, бир шаардан ошол кызды көргөндүгүн төкпөй-чачпай дыйканга айтып берди да: «Эми аке, бир үмүтүм сизде калды. Эптеп кызды алып бери-низ», – деди.

Көсөө муну угуп: «Канча пулуң бар?» – деп сурады. Бала: «Бир тенгемден башка эч нерсем жок», – деп жооп берди. Дыйкан: «Ошол жетет» – деп, баланы ээрчитип алып, бир топ койчуларга келди да, кызык окуялардан кеп салып, сөзгө уютуп отуруп: «Эми мырзалар, бир тенге берейин, бир жандык саткыла», – деди.

Койчулар бирин-бири карашып туруп, бир серке жетелеп келишти эле, дыйкан серкени бир колуна, тенгени бир колуна кармап туруп, дагы кызык аңгеме салып, койчуларды кыраан-каткы күлдүрүп отуруп кеч киргизди. Койчулар кетмек болуп камынып калышты эле, Көсөө: «Эй, мырзалар, менин бир серкем, бир тенге пулум бар, экөөн тең берейин, бир токту саткыла», – деди. Койчулар бир тенгени, серкени алып, бир токту беришти. Эртеси күнгө жума экен, Көсөө токтуну балага жетелетип алып базарга чыкты. Ангыча керней-сурнай тартылып, кандын кызы кырк кызы менен базарга келип кирди эле, Көсөө балага: «Мен эмне кылсам ошону жасап мени туурай бергин», – деди да, койду жерге көтөрүп уруп, арт жагынан муздап кирди. Кыздар муну көрүп тан калышты. Ангыча бир кыз: «Ой адамдар, аягынан муздабай, башынан муздагыла», – деп көрсөтүп бере койду. Бала койду муздады эле, Көсөө жонунан жирей баштады. Анда экинчи кыз: «Ой жонунан жиребей, бут жагынап жирегиле», –

деди. Ал ангыча болбоду: «Эмне эл үймөлөктөшөт», – деп кандын сулуу кызы да келип калды. «Кайдан келген, эмне болгон жансынар?» – деп суроо салды. Анда Көсөө: «Ээ, биз бир жүргөн мусапырбыз, береги койду бирөөдөн кудайы сурап алып, союп жейли деп жаттык эле», – деди. Кандын кызы бир нөөкөр кызына: «Булар бир бечаралар экен, казан, тулга алып келип бере сал, бышырып жешсин», – деп буюрду.

Ал кыз келгенче Көсөө кыздарга кызык кептерден салып, күлдүрүп отурду. Ангыча болбой казан, тулга алып кыз келди. Көсөө тура калып тулганы коё койду эле, бала казанды көмкөрөсүнөн аса салды. Көсөө карап турсунбу, көмкөрөсүнөн аскан казанга суу куюп киргенде, карап турган кыздар: «Андай аспай, мындай аскыла» – деп, казанды ондоп асып, суу куюп, эт салып беришти. Ангыча бала тезекти алып келип, капкактын үстүнө калай баштады. Муну көргөндө кандын кызынын боору ачып үч кызга: «Бул бечаралардын этин бышырып берип, тойгузуп койгула, сообу тиер», – деди. Бул учурда Көсөө кыздарды кызык аңгемеге кызыктырып, кыраан каткы күлдүрүп, алаксытып кечке калтыруунун амалында болду. Анткени кандын уруксаты боюнча кыздар бешимге чейин гана базарламак, эгер бешимден калса, кан алардын башын алмак. Кыйлада барып койдун эти бышты. Кыздар этти чарага чыгарып, эки байкуштун алдына коюшту эле, экөө этти үзүп алышып, биринин оозуна экинчиси салып кирди. Кандын кызы: «Ар киминер өз-өзүнөр жегиле», – деди. Алар: «Биз өз оозубузду көрө албайбыз, ошондуктан бири-бирибиздин оозубузга салып жатабыз», – деп коюшту.

Ошентип эрмектеп отуруп, этти жеп бүткөнчө убакыт өтүп, кыздардын тынчы кетип, дүрбөлөнгө түшүп калышты. Көсөө болсо бешим окуп, кыйкырып кирди. Кандын кызынын жаны чыгып: «Айланайын, соопчулукка акырын окуй көр, кан угуп калса биз да өлдүк, силер да өлдүнөр», – деди. Анда Көсөө: «Мен

өлөт элем деп намазымды таштамак белем», – деп, ого бетер үнүн бек чыгарып, окуй берди. Акыры кыздардын айласы кетип: «Эмне кааласан ошону ал, деги акырын окуй көр», – деп суранышты эле, Көсөө: «Бизди ортонорго жашырып, өзүнөр менен бирге сарайынарга ала киргиле», – деди. Кыздар макул болушуп, аларды ортого алып көрсөтпөй, кандын сарайына алып кирип кетишти. Ангыча дигер окуй турган убакыт болду. Көсөө адатынча зангырап кыйкырып киргенде кандын кызы бир вазир кызын ээрчите чыгып: «Ой, жана эле айтпадым беле, акырын окусан боло, кан укса сени да, мени да өлтүрөт», – деди эле, Көсөө: «Оо, каныша, жана мен бешим намазымды саткам, азыр мен дигер намазымды окуп жатамын», – деп жооп берди.

«Кудай жалгагыр, деги каалаганыңды ал, анчалык озондобочу», – деди. – «Эми бир баштык алтын берсен экен». Каныша: «Бир баштык алтын алып келип бергиле», – деп кыздарына буюрганда, кыздар дароо бир баштык алтын алып келип беришти. Ангыча намаз шам болду. Көсөө намаз окуган болуп дагы да кыйкырып киргенде кандын кызынын вазири чыгып: «Дагы эмне кемтигин бар, акырын окуй албайсыңбы?» – деди эле, Көсөө: «Биз бул жерден коркуп жатабыз, өзүнөрдүн үстүнөргө алсанар экен», – деди. Кыздар: «Кан угуп калат экен», – деп жандарынан коркушуп, үстүлөрүнө киргизип коюшту эле, Көсөөнүн тынч алар көзү жок, дагы бир куптан окуп зангырады. «Кайдагы эмелерге кезиктик эле», – деп кандын кызынын чындап айласы кетип: «Ээ, бөөдө мерт боло турган болдук, максатынар эмне?» – деди. Муну укканда Көсөө ордунан ыргып туруп, баланын башынан өткөн окуясын баяндап келип: «Ушунча жер кезип, сен үчүн тентиреп жүргөн баланын көңүлүн жубатып, жок дегенде өзүн жаткан үйгө кийирип койсоң», – деп суранды.

Кыз макул болуп, баланы өзү жаткан үйгө кийирип алып, жөн-жайын сурап билип, ашык болуп калат. Таң атып келаткан мезгилде Көсөө баланы чакырып чыгып,

коргондун түбүнө ээрчитип келет да, адегенде аны дубалдан секиртип түшүрүп, андан кийин алтынды алып берет. Акыры өзү түшмөк болуп жатканда кандын кароолчусу ойгонуп калып, Көсөөнү зым камчы менен бутка үч чабат. Ошондо Көсөө дубалдын кырында туруп: «Ээ, ит, алсак кандын алтынын алдык, жатсак кандын кызынын жанына жаттык, кызталак сенин эмнен кетти, акыры сага үч кылбасам», – деп дубалдын сыртына кулап түшүп кеткен экен.

Экөө бир баштык алтынды көтөрүп алып, Көсөөнүн үйүнө келишет. Эртеси Көсөө базарга чыгып, аялдын жасалгалуу кийим-кечегин, атыр, упа, эндик, жыпар сатып келет да, кечинде аялча кийинип, атырдан куюнуп, эндикти сүйкөнүп сулууланып алып, кандын сарайынын астынан өтүп баратканда баягы кароолчу: «Ой, беймаал убакта өткөн ким, бери кайрыл», – деп кыйкырып калды эле, Көсөө үнүн аялдардыкындай жасап ичке чыгарып: «Ии ботом, мен эле», – деди. «Беймаалда кайда баратасың?» «Бир байбачанын зайыбы элем, күйөөм үстүмө токол алам дегенинен ызама чыдабай төркүнүмө кетип баратамын». Күзөтчү жыпардын анкыган жытына мас болуп, кыйшалактап: «Азыр бирөөлөр беймаза кылар, бул жерде конуп ал, эртең таң эрте жолго салайын», – дейт. Көсөө макул болуп күзөтчү менен сарайга кирсе, кире бериште төрт казык кагылып туруптур. Аны көрө сала ойсоктоп: «Ии ботом, бу эмне деген казык?» – деп сурады. Күзөтчү: «Күнөөкөр болгон адамды керип сабай турган жай», – деди. Көсөө түшүнбөгөн киши болуп: «Ии ботом, кантип кересинер?» – дегенде кароолчу: «Мунун эмнесине түшүнбөйсүң?» – деп, баягы жерге жата калып, колу-бутун төрт казыкка керип түшүндүрө баштады эле, Көсөө: «Ии ботом, мындай-мындай турбайбы» – деп, кароолчунун колу-бутун керип, төрт казыкка байлап: «Ээ ит, алсам кандын алтынын алдым, жатсам кандын

кызынын жанына жаттым, сен мени дүрө¹ камчы менен үч чапкандай эмне жаздым?» – деп, күзөтчүнү дүрө камчы менен сабай баштайт. Аябай эсин оодарып, бир кулагын чырт кесип алып, «бир өчүмдү алдым, экөө сенин мойнунда», – деп кете берет.

Үйүнө барып кулакты кебезге оротуп каттырып коёт да, эртеси ат сатып алмак болуп, баланы ээрчитип алып базарга чыгат. Базарда не бир тулпар, не бир жорго, не бир аргымактарга Көсөө көңүл бурбайт. Акыры кечке убара болуп жүрүшүп, бир кыска, бир узун эки ак кийим, куйругу сопол сонк-сонк желген бир конкойгон чаар атты, бал китеп, түрлүү дары-дармектерди сатып алып үйлөрүнө кайтышат. Кечинде Көсөө узун-кыскалуу ак кийим кийип, селде оронуп, бир куржундун бир жак көзүнө китептерин, бир жагына дарыларын салып намаз шамдан өткөн убакта чаар ат менен сонк-сонк желип, кандын эшигинин алдынан өтү эле кан: «Бу беймаалда өтүп бара жаткан ким, тарт бери!» – деди. Көсөө аттан түшүп, эки колун бооруна алып: «Таксыр каным, береги жактагы бир оору кишиге дары-дармегимди, бал китебимди алып бараттым эле, кеч чыгып калыпмын», – деди. Кан: «Андай эле олуя болсоң, менин кандыгымда эмне окуя болуп жатат, айтып берчи?» – деди. Көсөө: «Куп болот, таксыр, – деп, бал китепти ачып, окуган болуп болгон окуяны баяндады да: – Сиздин элде бир оору бар экен, ал киши кулагынан оор жарадар экен, азыр кыйын абалда жатса керек», – деди. Кан анын көз менен көргөндөй таамай айтканына таң калып: «Олуям, ошол бечараны айыктырып бербейсинби, жарасы кудум сиз айткандай», – деди. Кандын сөзүнө макул болуп: «Таң атканча окуп чыгып, таң атканда жаратына дары сыйпайм, айыгып кетер, бирок менин айтканым орундалбаса, эмим конбой калышы да мүмкүн», – деди.

Анда кан: «Эмне болсо да орундатайын, айтыңыз», – деди. «Эмесе, үч боз үйдү катар тиктирип, жыйырма

¹ Дүрө – чон.

жигитке үч үйдү курчап кыйкырып турууга буйрук бериниз. Алар мен болду дегенде гана үндөрүн басын», – деди. Кан макул болуп, Көсөөнүн айтканындай жыйырма жигит камдап, үйдү тегеректетип койду. Көсөө болсо атын үйдүн жанына байлап, кандын жигиттерин: «Тан саарында бир боо чөп алып келип салып койгула», – деди да, оорулуунун үстүнө кирип кетти. Элдин алды жатканда жыйырма жигит кыйкырып кирди. Ошентип, күрү-күү, чуру-чуу түшүп жатканда Көсөө: «Ээ ит, алсам кандын казынасын алдым, жатсам кандын кызынын жанына жаттым, сен үч чапкандай мен эмне кылдым?» – деп, тан аткыча күзөтчүнү тепкилеп, экинчи кулагын да кесип алып кете берди.

Тан саарында кандын жигиттери бир боо чөп алып келип атка салып, оору жаткан үйгө кирсе, эч ким жок. Күзөтчү айыкмак тургай тулуптай шишип, экинчи кулагынан да ажыраган, канга боёлуп, аран эле жаны калыптыр.

Жигит кыйкырыкты арандан зорго басып канга чуркап келип: «Каным, күзөтчүнү айыктырмак тургай, айласын кетирип кетиптир, аран эле жаны жатат, олуяңыздан дайын жок», – деди. Көсөө болсо үйүнө келип, экинчи кулакты да балага каттырып койду.

Кан каарына катуу алып: «Мин башы, жүз башына айтсын, жүз башы элүү башына, элүү башы элге айтсын, бир кишини калтырбай жыйып берсин, мен аны тааныймын», – деп буйрук берип, элди чогултту. Муну угуп, баланы ээрчитип Көсөө келди да: «Капырай, кандын керемети болот дечү эле, таанып койбосун, сен барып байкап келчи», – деп, баланы жумшап жиберип, өзү элдин четирээк жагында чочулап карап турду.

Ангыча башка шаардан келаткан бир байбача жигит желмаян минип, Көсөөнүн алдынан чыгып: «Бул эмне деген чаң-тополоң?» – деп сурады эле, Көсөө: «Оо жигит, желмаянды такыйга бир салып, кандын алдынан: «Бакырына эки кылган мен элем», – деп өтсөн, кан тактысын да, кызын да сага берет, өзүндү «кан күйөө»,

бек күйөө» деп, кадырлап, тактыга отургузушат. Кудайдан корксон, бирөөнү мага берерсин», – деди. Ала көөдөн байбача желмаянды такымга бир салып: «Бакырына эки ирет кылган мен элем», – деп, желмаяндын оозун коё берип, кандын алдынан өтү. Кан: «Кармагыла», – деп буйрук берди. Кандын жигиттери анын артынан кууп жөнөп калды. Желмаян жеткирчүдөй эмес, жел менен кошо закымдап учуп отурду. Ал эми ала көөдөн байбача: «Качан мага жетишип, кан күйөө, бек күйөө» – деп кулак, мурдундан чоюшат деп, желмаяндын оозун тартып кылчактап жүрүп отурду. Кандын жигиттери байбачаны кууп кеткенде, Көсөө баягы күзөтчү жаткан үйгө кирип: «Ээ ит, алсам кандын казынасын алдым, жатсам кандын кызынын жанына жаттым, үч чапкандай мен сага эмне жаздым?» – деп аябай сабап, эсин оодарып, мурдун кесип кете берет.

Кандын жигиттери байбачаны кууп жетип кармап, кандын алдына алып келишти. Кан: «Кана, жигит, эки ирет кылганыңдын жөнүн айтчы?» – деди эле байбача жигит коркуп калтаарып: «Минтип айт», – деп ушул жерден бир жигит айтты эле, мен өзүм башка шаардан келе жаткан бир жолоочумун», – деп, чынын айтып берип кутулду. Ангыча болбой эшиктен бир жигит кирип келип: «Таксыр кан, баягы бечаранын мурдун да кесип кетиптир», – деди. Ошондо кан элине жар чакыртты: «Кимде ким ушул кылган ишин жашырбай айтып берсе, мен ошого кандык тактымды, таажымды, казынамды жана кызымды да беремин», – деди. Бала муну угуп эntenдеп Көсөөгө жүгүрүп барды да: «Жүрүңүз, эртерээк канга барып чыныбызды айтып, кызын да тактысын да, таажысын да алалы», – деди.

Анда Көсөө: «Кан өз оозу менен айттыбы, сен өз кулагын менен уктунбу?» – деп сурады эле, бала: «Кан өз оозу менен айтты, мен өз кулагым менен уктум», – деди. Көсөө арыдан-бери эки кулак, бир мурунду жанына салып, жакшы кийим кийгизип, баланы ээрчитип канды көздөй жөнөп калды. Келишсе эл чуру-чуу, күрү-күү: «Мен

кылдым» – деген чуудан кулак тунат. Ар ким ошентип жатканда Көсөө баланы кандын алдына жетелеп келип: «Таксыр каным, кечсен күнөөм мына, кессен башым мына», – деп, бардык окуяны баяндап берди.

Кан Көсөөнүн сөзүн угуп отуруп: «Ушул айткандарынды кантип далилдейсин?» – деп сурады. Көсөө күзөтчүнү алдырып, кулагын кулагына, мурдун мурдуна коё койду эле, кадимкисиндей кыналышып ордуна келди. Кан Көсөөгө жыгылып, тактысын, таажысын балага берип, кызын да ага алып берген экен. Ошентип бала тилегине жетип, кан болуп, түшүндө көргөн кызын алат. Баягы бечара кемпир-чалды алдырып өргөө көтөрүп берет да, Көсөөнү үйлөндүрүп өзүнө башкы вазир кылып алат.

Ошол кезде баланын өз атасы күйүткө алдырып, кандыктан ажырап, жакырланып бүткөн экен. Бала өз атасын дагы көчүрүп алып, эки элдин башын курап бардыгы жыргап жатып калышкан экен.

АМАЛДУУ КЕДЕЙ

Илгери бир кан: «Кимде ким мага жыл маалында Кыдырды көрсөтсө, бир табак дилде берем, көрсөтпөсө башын аламын», – деп жар салат. Бир кедейдин аялы: «Барып кандын дилдесин алып келгин», – деп күйөөсүн уруша берет. Кедей: «Жыл маалында өлүп калайынбы барбай», – дейт. Анда аялы: «Үстүбүздө тиккен үйүбүз болбосо, киерге кийим, ичерге тамак жок болсо, баары бир жыл маалында өлөбүз, андан көрө ичип-жеп бир жыл болсо да жашап туралы, барып алып келгин», – дейт. Аялынын тилине уугуп, айласы кеткен кедей канга барып: «Менин азыркы абалым да өлгөн менен тең, дилденизди бериңиз, жыл маалына чейин кудайдан тилеп көрөйүн», – дейт. Кандын дилдесин алып келип, ичип-жеп жата беришет.

Бир күнү эсептешсе, жыл маалына жети күн калыптыр. Ошондо кедейдин аялы: «Жети күндөн кийин

вазир келет, мен сени Кыдырды издеп кеткен деймин», — деп күйөөсүн качырып тоого чыгарып жиберет. Тоо-ташты аралап жүрүп, кедейдин чокою бат эле түшүп калат. Үйүнө келсе, аялы кайта кубалайт. Бир күнү: «Эмне болсо да үйгө барып өлөйүн», — деп келе жатса, алдынан бир киши чыгат. Андан качайын десе, артынан бир киши чыгат. Андан качайын деп, алдынан келаткан кишиге капталып калат. Салам берип, токтоп туруп ага чын сырын айтат: «Жокчулуктун айынан убактысынча болсо да ичип-жеп туралы деп, жыл маалында Кыдырды көрсөтмөк болуп кандан мин дилде алдым эле. Дилде болсо түгөндү, бирок Кыдырдын көрүнөр түрү жок. Тоо-ташта баш калкалап жүргөнүмдүн себеби ушул», — деди. Тиги чоочун киши: «Оо жолун болгур, кандан качып кутула албайсың, кан сени өлтүрүп эмне кылсын, андан көрө: «Каным, жокчулуктун айынан бир табак дилде алганым чын эле, Кыдырды таппадым деп эле алдына баргын», — дейт. Анда кедей: «Канга да барар элем, бирок аялыма баруудан корком. Жок дегенде үйүмө киргизип эле койсоңуз», — дейт. Чоочун киши кедейдин сөзүн кыйбай аялына ээрчитип келет. Кедей жан-жаны калбай, колуна келишинче сыйлап конок кылат.

Эртеси тиги киши: «Эми чочубай эле канга бара бер, мен кетейин», — деди эле, кедей: «Жок дегенде кандын дарбазасына чейин узатып койсоңуз, жүрөгүм даабай жатат», — деп, туткактап кетирбей койду. Кандын дарбазасынын жанына келгенде: «Киргизип койсоңуз, коркуп жатамын», — дейт. Кедей кишини кароолчуларга ээрчитип: «Канга айткыла, мен убада боюнча Кыдырды көрсөткөнү алып келдим, тосуп алсын», — деди. Аны угуп, кандын сарайы бүлгүнгө түшүп калды. Муну укканда тиги кишинин эси чыгып, кетенчиктеп кетмек болду эле, кедей: «Баары бир, эми сен да өлөсүн, мен да өлөм, ажалдан кутулуунун бир гана жолу бар, кан кирип келип: «Ассалоом алейкум, Кыдыр ата», — деп салам берет. Алик алба. Саламын

дагы кайталайт, унчукпай тура бер, акыры: «Кыдыр ата эмне унчукпайт», – деп менден сурайт. Андан аркы жоопту мен берем. Сен белги бергенде гана эшикке чыгып, жок бол», – деди.

Ангыча кан кирип келип, эки колун бооруна алып: «Ассалоом алейкум, Кыдыр ата», – дейт. Тиги алик албайт. Кан тизесин бүгүп саламын дагы кайталайт. Чоочун киши унчукпай тура берет. Кандын тынчы кетип: «Касиеттүү, Кыдыр ата, эмне унчукпайт?» – деп, кедейден сурады эле, ал: «Кыдыр ата адамдардын көзү ачык турганда сүйлөбөй да, касиетин көрсөтпөй да коёт деп уккамын», – дей салды. Кан токтолбостон бүтүндөй сарайындагыларына көзүн жуумп турууга буйрук берди. Ошол мезгилде кедей жигит «чыгып кет» деп кол шилтеди эле, тиги киши жылып жоголду. Кан күтө-күтө чарчап көзүн ачса, Кыдыр түгүл, карааны да жок. Кедей болсо: «Бир көрөрүн көрдүн эми каным, ыраа-зысын го», – деп, басып кеткен экен.

АКЫЛДУУ ДЫЙКАН

Бир кан эсирип олтуруп, өзүнүн жигиттерине: «Мага акмак кишини таап келгиле», – деп буйрук берген экен. Эки жигит жолго чыгып кеңешти: «Эми кимди алып барабыз? Алып барбасак жазага тартат». Экинчиси: «Сен акмаксыңбы, кимди алып барабыз деген да сөз болобу, жолуккан эле кишини эркине койбой алып келебиз, кан чакырып жатат десек, айласы жогунан барат», – деди.

Ошентип, экөө келе жатып, бир карагай тарткан кишиге жолугушту. Эки жигит: «Карагайынды ташта-гын, азыр канга жүргүн, сени чакырып жатат», – дешти. Ал киши: «Токтогула, карагайымды үйүмө жеткирип коёюн, анан барайын. Эмне үчүн чакырды?» – деди. Эки жигит: «Эмне үчүн чакырды дейт тура, сенин жу-мушуң эмне? Жүр дегенде жүрбөйсүңбү? Кан акмакты таап кел деген, жүргүн!» – деп шаштыра башташты.

«Жок, жигиттер, карагайды атайын тоодон мээнет кылып алып келе жатып, жолго таштап бара албаймын. Мен акмак эмесмин, оокат кылып жүргөн кишимин», – деп бастырып кетип калды.

Эки жигит жүрүп отуруп, өрмөк соккон бир аялга жолугушту. «Жене, сени кан чакырып жатат, теzi-нен жүргүн», – дешти.

– «Ботом, аял кишини эмнеге чакырыптыр?» – деди. Эки жигит: «Аял кишини кепке-сөзгө чакырмак беле! Акмак адамды чакырып кел деген. Эркектер менен айтышпай тезирээк жүрбөйсүңбү?» – дешти. Аял: «Оо, кокуй күн, ушул ала жазда бекер жүргөн киши акмак болбосо, ким акмак болсун. Мен деле оокатым үчүн өзүмө керектүү болгон жумушумду бүтүрүп алайын деп, жанталашып жатамын. Акмакты тапчу жеринден таап алгыла! Мен барбаймын!» – деди. Эки жигит бул жоопту угуп: «Эми жөнүбүздү айтып олтурсак, эч ким болбойт экен. Андан көрө кезиккен эле кишини зордоп алып кетиш керек?» – дешти.

Жолдо келе жатып, жер айдап жаткан бир дыйканга жолугуп: «Ой, дыйкан, жүргүн канга?» – дешти. Дыйкан: «Эмгек кайнап жатканда эмне үчүн барам?» – деди. «Көп сүйлөбөй, жүргүн! Кан акмакты таап кел деп айткан, сен акмак экенсин», – дешти. Жигиттерге дыйкандын ачуусу келип: «Силер үчүн акмакты даярдап койгон жок. Көзүмө көрүнбөй жоголгула!» – деди. Эки жигит: «Эмесе, акмакты таап бериниз», – деп, дыйканды кармап коё бербей коюшту. Дыйкан: «Мени коё бергиле, күн ысып баратат, жер кургай электе айдоомду бүтүрүп алайын», – деди.

Жигиттер: «Жок, же өзүн канга жүргүн, же бизге акмак ким экенин айтып бергин. Баарынар эле акмак эмеспиз дейсиңер, киминер акмак экенинерди биз кайдан билебиз?» – деп жакалашты. Дыйкан: «Макул эмесе, мен акмакты айтып берейин, коё бергиле», – деди. Жигиттер: «Батыраак айт», – деп шаштырышты. Дыйкан ойлонуп туруп: «Акмакты таап кел» деген

кандын өзү акмак, же акмакты издеп жүргөн экөөн акмак. Мындан артык акмакты дүйнө жүзүнөн таппайсынар!» – деди. Жигиттердин ачуусу келип: «Сен канга сөзүңдү тийгиздин, барып айтабыз!» – дешти. Анда дыйкан: «Бир айтмактан мин айткын, деги ушуну канга угузуп айтсанар экен!» – деди.

Эки жигит канга келип айтышат. Кан: «Ошол дыйкандын колу-бутун байлап алып келгиле!» – деп буйрук берди. Дыйкан жигиттердин айдоосу менен кандын астына келип олтурду. Кан дыйканды кекетип: «Менин акмак экенимди сен билген экенсиң, билгич болсоң ушул тулпарымды сынап билип берчи?» – деп, үч күн убакыт белгиледи. Дыйкан тулпарын багып, жем берип, сугарып жүрүп, үч күнү бүткөндө кандын астына келди да: «Каным, тулпарыңыз тулпар экен. Бирок эшектен бүтүп, уйдан жалгаткан экен», – деди. Бул сөзгө кандын ачуусу келип, дыйканды өлтүрмөкчү болуп жатканда, жылкычысы келип: «Бу кишинин сынаганы туура. Кулундагандан кийин бээ өлүп калып, бир музоосу өлгөн уйга телигемин». Кан дыйкандан: «Сен кантип билдин?» – деп сурады.

Дыйкан: «Каным, тулпарыңызды үч күн бактым, сугарганда суудан чыгып келе жатып, арткы бутун кагат экен. Ушул себептен уйдан жалгашканын билдим. Эшектен бүтүптүр деген себебим болсо: түнкүсүн чөп салганда, тулпарыңыз ар дайым эшекче бакырат экен. Ушуну үчүн эшектен бүтүптүр дедим». Кан ыраазы болуп: «Баракелде, тапканына», – деп сыйга бир нан берди. Кандын аялы жоолугунун учуна беш сомдук алтын түйүп берип, дыйканды узатты.

Эртеси кан дыйканды чакыртып алып: «Сен тапкыч болсоң азыр менин оюмда эмне турат, ошону тапчы», – деди. Кан эмне деп ойлоду экен деп ойлонуп туруп: «Аа ушу сөздү айтып жатканда, башын тырмап жатпайт беле, чачымды алып берсе деп турган экен го», – деп дыйкан унчукпай барып, кандын чачын устарасы менен алып чыкты. «Тапканына баракелде!» – деп, кан дагы бир нан берип узатты.

Бир күнү дыйканды кан чакырып алып: «Сен кыйын тапкыч болсоң, менин аялым кандын баласыбы, же мен кандын баласымынбы? Ошону билип берчи?» – деди. Дыйкан ары-бери ойлоп убара болбой туруп эле: «Сиздин аялыңыз кандын кызы экен, өзүңүз наабайчынын баласы экенсиз», – деди.

Бул сөзгө кан ачууланып, дыйкандын башын алмакчы болуп, энесинен сурады: «Чыныңды айткын, эне, мен кимдин баласымын?» Энеси: «Уулум, мен жаш кезимде жалаң гана кыз төрөгөнүм үчүн күйөөм кордой баштады. Ошондо шаарыбыздагы бир кембагал өзбектин аялы менен достошкон элем. Экөөбүздүн тең боюбузда бар болучу. «Эгер мен кыз төрөп, сен эркек төрөсөң, экөөбүз алмашып алалык, экөөбүздүкү тең кыз же эркек болсо акыреттик дос кылалык», – деп көп дүнүйө берип, убадалашкан элем. Кийин толгоо келер убакта күйөөмдү шаарга жиберип, өзүмдүн үстүмө эч кимди кийирбей, элге билдирбей жатып төрөгөн кызымды ошол аялга бердим. Эки жумадан кийин аял эркек төрөп, баласын элге көрсөтпөй түн ичинде мага алып келип берген.

Эки-үч күн өткөндөн кийин шаардан күйөөм келди. Мен сырымды эч адамга билгизгеним жок. Кийин чонойгондо кызым бөлөк болуп кетпесин деп, уулум сага алып берген элем», – деди. Кан энесинин сөзүн угуп: «Сен кантип билдин?» – деп дыйкандан сурады. Анда дыйкан: «Мен табышмагыңызды таап, эки жолу келгенимде тең бир нандан бердиниз. Ошон үчүн сизди наабайчынын баласы экен дедим. Аялыңыз бир жолу келгенде эле алтын түйүп, жоолук берди. Мына ушундан кандын кызы экендигин билдим», – деди. Кан мунун билбегени жок экен деп, дыйканга айтты: «Кудай кайсы жерде турат, билип берчи!» – деди. Дыйкан: «Каным, мен ушу кебетем менен канга акыл айткандай болуп, кудайдын кайсы жерден турганын айтсам, кусур уруп кетер. Ошондуктан, сиз менин кийимди кийип, кечирим сурап, тизелеп туруңуз, мен

сиздин кийиминизди кийип, тагыңызга олтуруп, қан болуп туруп айтайын, болбосо ушу сыягым менен кантип айтам?» – деди. Кан макул болуп, кийимин чечип берди, өзү айыптуу киши болуп тизелеп турду.

Дыйкан кандын кийимин кийип, тагына олтуруп, жигиттерди чакырды да: «Ушу убакка чейин акмакты таппай жүрөсүңөр, мындан артык акмак болуучу беле? Алып барып акмактын башын алгыла!» – деди. Көпкөн жигиттер башка сөздү уксунбу, канды желкелеп барып, башын кесип, кумардан чыгышты. Дыйкан кан болуп такка олтуруп кала берди.

АЙЛАКЕР БАЛА

Илгерки заманда Багдад шаарында багар-көрөрү жок бир тоголок жетим жашаган экен. Ал эл кыдырып тилемчилик жасап, өлбөстүн суусун ичип, өчпөстүн отун жагып, эптеп күн өткөрчү экен. Күндөрдүн биринде жетим бала адатынча эл кыдырып жүрсө, бир адам жолугуп: «Балам, кайдан жүрөсүң, атын ким?» – дейт. Анда бала: «Атым – Айлакер, кайдан келгенимди, эли-журтумду билбеймин, ата-энем үч жашымда көз жумган дешет», – дейт.

– Ээ, балам, эмне айла-амалың бар? Атыңды Айлакер койгон ким?

– Менде эч деле айла-амал жок, ата-энемдин койгон аты ушул экен.

– Эмесе, балам, баары бир ата-энен, багар-көрөрүн жок экен, мага бала болгун, – дейт.

Бала: «Жакшы болот, ата, сокурдун тилегени эки көз дегендей, менин тилегеним да ошол эмеспи» – деп, ал адамга бала болуп жүрүп калат.

Ал бир күнү эшикте ойноп отурса атасы чакырып: «Ээ, Айлакер, сен мында бул бактын башында эмне бар экенин билесинби?» – дейт. Бала: «Билем, ата, анда ак сары деген куштун уясы бар», – деди. «Эмесе, куш азыр уясында жатат, сен кушка билгизбей жумурткасын

уурдап келгин», – дейт. Айлакер бакка чыгып барып, кушка билгизбей бир жумурткасын уурдап келет.

Чал: «Эми кайра алып барып, жумуртканы уясына салып кел», – дейт. Айлакер бакка чыгып барып, кушка билгизбей жумуртканы уяга салып кайра келди эле, атасы: «Колун эптүү, өзүн тирикарак экенсин, ишке жарай турган кебетен бар көрүнөт», – дейт. Кечке маал болгондо атасы: «Мына бу жердеги абышка-кемпирдин үйүн билесинби?» – дейт. Анда Айлакер: «Билбегендечи, билем», – дейт. «Ошол кемпир-чалдын бир карын сары майы бар. Аны же өздөрү жебейт, же кишиге бербейт. Түн ичинде уурудан коркуп, экөө ортосуна алып жатат, баргын да ошону уурдап келгин», – дейт.

Айлакер макул болуп, абышканын үйүнө жетип барат. Барса чынында да абышка-кемпир төшөгүн кенен салып, майды ортосуна алып уктап жатышкан экен. Айлакер жыла басып, төшөктүн жанына барат да, абышканын үнүнө окшотуп кырылдап: «Кемпир, ары жат» – деп кемпирди акырын түртүп коёт. Кемпир арылап кетет. Андан кийин: «Абышка, ары жат» – деп кемпирдин үнүнө окшотуп, үнүн жасап абышканы бир түртөт. Абышка арылап кетет. Ушуну эле күтүп турган Айлакер карап турчубу, майды уурдап алып, чыгып кетет.

Ангыча абышка ойгонуп калып, эки жагын сыйпаласа, карындагы май жок. Абышка өзү да жаш кезинде кыйын амалдуу экен, бул иштин Айлакер колдуу болгонун түшүнүп, төшөгүнөн дароо тура жүгүрүп, Айлакердин атасынын үйүнө жетет. Барса бала үйүнө жете элек экен. Абышка үйгө кирип, бир чаканы уурдап алып чыгып, эшиктин алдынан тосуп тура калат. Ангыча Айлакер майды көтөрүп алып келип калды эле, абышка: «Келе, балам, майды мага берип, буга суу алып жетип кел», – деп, шаштыра колундагы чаканы кармата койду. Бала: «Өзүмдүн атам экен», – деп, майды берип, чаканы алып сууга жөнөйт. Жүгүргөн бойдон сууну алып келип: «Мына, ата суу», – дейт. Анда атасы: «Ээ балам, сени суу алып кел дедик беле, май алып кел дебедик беле», – дейт.

Айлакер алдатканын билет да, кайта жүгүрүп, абышканын үйүнө жетет. Барса, абышка үйүнө жете элек экен.

Үйгө кирип, кемпирдин жоолугун алып, башына салынып, абышканы тосуп турат да: «Түлөөн курган чал, кайда кеттин, эчкилеринди карышкыр кууп кетти», – дейт. «Кайда кетти, ме майды», – деп, абышка майды бере салып, эчкилерин издеп кетет. Айлакер болсо майды алып үйүнө келет. Абышка талаадан эчкилерин таппай кайта келсе, эчкилери короодо жатат. Аны көрүп кемпирине ачууланып: «Эчкини карышкыр кууп кетти дебедиң беле», – дейт. Анда кемпир: «Сен эчкиге кеттин беле, майга кетпедиң беле?» – дейт. Абышка Айлакерге алданганын билип, өзүн санга бир чаап кала берет.

ДЫЙКАН МЕНЕН КАН

Илгери бир байдын малын багып, эгинин айдап, чөбүн чаап оокат кылган дыйкан болгон экен. Ал жаздын күнү эки өгүзгө буурусун кошуп, жер айдап жүрсө, бир убакта буурусунду эки өгүзү тарта албай туруп калды. «Буга эмне болду?» – деп энкейип караса, ага ат башындай алтын такалып калыптыр. Дыйкан: «Киши көрбөсө, катып алайын» – деп, эки жагын караса чоң жол менен бир атчан киши чаап бара жатат. Анда дыйкан: «Тиги киши менин алтынды катып алганымды көрүп, канга айтканы бараткан экен, андан көрө ачыгын айтып канга өзүм алып барып берейин», – деп чакырып калат. «Оо, бери келе кетиниз». Чоочун адам бастырып келип: «Эмне дейсин?» – дейт. Дыйкан: «Балким, алтынды көрбөгөн чыгар», – деп амалданып: «Мен кызыл өгүз күчтүү дейм, катыным кара өгүз күчтүү дейт, мунун кайсынысы күчтүү?» – деди. Анда тиги киши: «Ой, акмак десе, кудай урган сөздү айтат, ушул үчүн да адамды убара кыласынбы?» – деп бура тартты. Дыйкан: «Жөн эле билмексен болуп жатат, эми чындап канга

айта турган болду жана эле чынын айтпай», – деп ойлонуп, кайта чакырат: «Ой, бери кел!.. Кайрыла кет, эми чынымды айтайын», – дейт. Чоочун киши: «Ай ушуну-кун уга кетейинчи, балким, бир маанилүү сөз болбосун», – деп, кайрадан кайрылат. Дыйкан кайтадан кууланып: «Бул айдалган жерге мен таруу себейин дейм, катыным буудай сепкинин дейт, кайсынысын сепсек жакшы чыгат?» – деди эле, анда жолоочу:

– Айтканың ушубу?

– Ооба, ушу.

– Башка сөзүң жокпу?

– Жок.

– Анда сен, жеткен акмак экенсин, – деп бастырып кете берди.

Дыйкан эми чындап коркуп: «Кой, эми бул ачуусу менен барып канга айтса, кан мени өлтүрөт, андан көрө мындан мурун өзүм алып барайын», – деп, өгүздөрүн чыгарып, алтынды капка салып көтөрүп үйүнө келди да: «Ой катын бол, мен канга барам, тезирээк тамак бер», – деди.

– Канга эмнеге барасың?

– Өзүмчө жумуштап эле.

– Кан чакыртыптырбы?

– Жок.

Анын сөзүнө катыны каткырып күлүп: «Бар, жолундан калба, кан сага кызын берип калса ажеп эмес», – деп, тамак берип коюп, эшикке чыгып: «Эмне алып келди?» – деп каптын ичин ачып караса, ат башындай алтын жатат. Катын алтынды катып коюп, ошончолук чийдин дүмүрүн капка салып коёт да, билмексен болуп кайта үйгө кирет. Дыйкан шашып-бушуп тамак ичип, эшикке чыгат да капты көтөрүп жөнөп калат. Канга келип кирейин десе кароолчу жигит киргизбейт.

– Кайда барасың?

– Канда жумушум бар.

Анда жигит: «Сен туруп тур, мен канга барып айтайын», – деп кирип кетет да: «Таксыр каным, сизге

бир адам келди, көтөргөн кабы бар, кирүүгө уруксат сурайт», – деди. Кан: «Кирсин!» – деп, уруксат берди. Дыйкан кирип келип, таазим кылып, эмне айта-рын билбей делдиреп кандын маңдайына туруп калды. Кан: «Эмне келдин?» – деп сурады эле: «Сизге муну алып келдим» – деп, кабындагысын силкип жиберсе, чийдин дүмүрү тоголонуп, топурак-мопурагы менен кандын алдына түштү. Аны көрүп: «Мен алтын алып келдим десем, чийдин дүмүрү болуп чыкса, кан мени чындап өлтүрөт экен», – деп, дыйкандын эси чыгып кетти. Кандын чындап эле ачуусу келип каарданып: «Эй акмак, сен эмне үчүн тактымды булгайсың? Буга окшогон чийдин дүмүрү талаада азбы, мунун эмнеси таңсык, желдеттерди чакырып башынды алдырайынбы?» – деди. Дыйкан шашкан бойдон: «Кулдугум бар, каным, кандын акылы миң кишиге барабар деген сөз бар эмеспи. Бул чийдин дүмүрүн мен беш кадак десем, катыным сегиз кадак дейт. Канча экенин биле албай, чечсе да кан чечет деп, сизге алып келдим», – деди. Анда кан: «Кууланып жаткан баш кесер болуп жүрбөсүн, сынап көрөйүнчү» – деп ойлоп: «Бул итти эшикке чыгарып сабап туруп, камап салгыла» – деп жигиттерине буйрук берди.

Дыйканды эшикке алып чыгып сабап туруп, камап салышты эле: «Канда сөзүм бар, эми бир эле алып баргыла», – деп кыйкырды. Жигиттер ээрчитип канга алып барды эле, кан: «Эмне сөзүң бар?» – деди. Анда дыйкан: «Бул топуракты мен семиз жердики десем, катыным арык жердин топурагы дейт, экөөбүздүн кимибиздики туура, адилет кан эмессинби, эртерээк чечип берип үйүмө жөнөтчү», – деди. Кан: «Бул бир келжиреген келесоо эме көрүнөт, уруп туруп, сарайдан чыгарып таштагыла», – деп, жигиттерине буйрук берди. Дыйкан сенделе басып үйүнө арандан зорго кечинде жетти. Катыны алдынан тосуп, каткырып күлүп: «Ии, кандын күйөөсү Канбача, кадырлуу конок болуп, кайткан түрүң бар», – деп, үйгө киргизип май-

луу эт, казы-карта алдына койду эле, дыйкан көрүп турган көзүнө ишенбей: «Катын, мен бир балаага жолуккандай көрүнөм. Көрүнчүсү көзүмө көрүнүп жаткан окшойт. Буурусун айдап жүрүп, аттын башындай алтын таап алдым. Канга алып барсам чийдин дүмүрү болуп чыкты. Кан сабаттырып коё берди. Үйгө келсем, нанга кенен жетчү эмес элек, казы-картаны алдыма коюп отурасын. Бу да кудайдын бир көрсөткөн сырыбы деп, көзүмө ишене албай отурам», – деди. Анда катыны күлүп: «Алтын тапканың да чын, алтын деп чийдин дүмүрүн канга алып барып таяк жегенин да чын, азыр жей турган казы, карта экени да чын, көзүнө көрүнгөн эч нерсе жок, коркпой колунду салып жей бер», – деди. Дыйкан иштин жайына түшүнүп: «Катын сен акылдуу, кан экөөбүз акмак экенбиз, мен канды алдасам, экөөбүздү тең сен алдапсың, бирок аз гана таяк жегеним болбосо, иштин баары биздин пайдабызга чечилиптир», – деп катынына аябай ыраазы болду. Ошентип дыйкан алтынды четинен сатып, керегине жумшап, жыргап жатып калган экен.

КАНДЫН БУКАСЫ МЕНЕН ЖАРДЫНЫН БУКАСЫНЫН СҮЗҮШКӨНҮ

Кан бир табактан дилде мөөрөй сайып: «Мени менен ким бука сүзүштүрөт?» – деп калкына жардык кылды. «Кандын сөзү эки болбойт» – деп, калкы жардыкты уккандан кийин букаларын алып келе баштады. Көп эл чогулгандан кийин чоң кылып тегерек чийим чийдирди. «Кимдин букасы ушу чийимден сүрүп чыгарса, мөөрөй ошонуку болот», – деди. Букаларды сүзүштүрө баштады.

Кандын ээликтирип эркин өстүргөн букасы букаранын арык тарбайган жаман букасын койсунбу? Ары челип, бери челип, чийимден сүрүп чыгарып жатты. Кан дилдеге карк болду. Арадан бир нече күндөр өттү. «Кой, эми биздин бука кандын букасын сүрүп чыгара

албайт, арыктыгы бул болсо, кайдан күчү болот дешип тарай турган болушту. Ошентип, үмүтүн үзгөн кезде бир жардынын букасы ээсине айтты:

– Сен мени арык, жаман деп, тиги калк чогулган мелдешке алып барып салганың жок. Кеп арык-семиз, жаманда эмес, кеп кайрат менен качырып алууда. Кой, сен мени алпарып бир сынап көр, – деди. Анда ээси: «Мен бир табак дилдени кайдан табамын?» – деди.

Анда бука: «Сен мени алпаргын да канга: мен букамдын башын саяйын. Сиз букаңыздын башын сайбай, баягы айткан дилденизди сайыңыз», – деп айт, кан макул болот», – деди.

Жарды бир далай ойго калып туруп, оокат кылып турган жалгыз букасын кандын букасы менен сүзүштүрөм деп алып барды.

«Дилден жок, мөөрөйгө эмне саясын?» – деп сурады кан.

Жарды: «Мүмкүн болсо, мен букамдын кара башын сайдым», – деди. Кан мурутунан күлүп жардынын сунушуна макул болду.

Баягы жыйналган калк: «Ай байкуш, тим эле койбой оокат кылып турган жалгыз букасын канга алдырып жиберип, андан кийин кантип жан сактаар экен», – дешип турду. Кандын букасы мындай жаман бука эмес, мындан эки келген букаларды качырып жатат дешти.

Жарды букасын алып келип, ыраактан мурунтугун түрүп, агытып жиберип туруп калды.

Бука жер чапчып өкүрүп, кандын букасын качырды. Кандын букасы сүзүшмөк тургай, кандын дарбазасын талкалап, короосуна кире качып кетти. Эл таңданды. Кан оозун ачып калды. Эмне балакет болгонун эч ким түшүнбөдү.

«Бу түгөнгүр өкүрүп койсо эле, кандын букасы дарбазасын бузуп кире качты. Деги бир табак дилдени кудай ушуга буюрган экен» – дешип калк тарады.

Жарды бир табак дилде алганына сүйүнүп, кудундап букасын минип алып үйүнө кайтты.

Жолдо келе жатып жарды букасынан сыр сурайт: «Ээ, досум, кандын килейген букасы сенден эмне болуп качты?»

– Анын эмнесине таң каласын, мен аны музоо кезегинде аябай эсин оодара сүзгөм. Ошондон кийин «музоосунда сүздүргөн өгүз болгондо да коркот» деген сөз калыптыр.

АСАН КАЙГЫ МЕНЕН АЗИЗ ЖАНЫБЕК ХАН

Илгери, илгери Асан кайгы аттуу акылман Сырдын боюнда жашаган экен. Күндөрдүн биринде Азиз Жаныбек кан: «Ээ Асан аке, дүнүйөдө малга киришпей турган адам болобу?» – деп сураптыр. Анда Асан кайгы: «Биздин бала – Төлөн мырза малга киришпейт», – деп жооп бериптир. Акылман кеткенден кийин Жаныбек кан эки жигитин чакырып: «Асан кайгынын эки туу бээсин жайдак минип кара терге чумултуп, Төлөндүн астынан чыккыла. Эмне дегенин мага айтып келгиле», – деп буюрат. Ошондо эки жигит кандын айтканындай эки туу бээни терге чумултуп Төлөндүн алдынан чыккан экен. Төлөн мырза карап туруп: «Ээ азаматтар, астынарга тердик салып минсенер болбойбу, жайдак минип көчүгүнөр жоорубайбы» – деп бастырып кетиптир. Жигиттер келип Төлөндүн сөзүн Жаныбек канга айтып беришти.

Азиз Жаныбек кан дагы бир күнү Асан кайгыны чакыртып алып: «Ээ Асан аке, алдыдан миң кол качырып чыкса, ошо миң колго айбыкпай качырып кирүүчү азамат чыгабы?» – деди. Асан кайгы: «Биздин Төлөн мырза качырып чыгат», – деди.

Азиз Жаныбек кан жигиттерин чакырып жарак-жабдыктары менен миң кол даярдап: «Төлөн келе жатканда капыстан качырып чыккыла», – деп буюрду. Жарак-жабдыктуу миң кол Төлөндү качырып алдынан чыкты эле, Төлөн мырза колундагы кушту асманга

ыргытып, мылтыгын колуна алып, миң колго бөрүдөй тийип, төртөө-бешөөн атып жиберди.

Кол Жаныбек канга көргөндөрүн айтып келди. Жаныбек кан: «Төлөн мырзаны чакырып кел» – деп, жигитин жумшайт да, Төлөн мырза келгенде: «Мага эмне киришпейсин? – деди. Анда Төлөн: «Бери караса мандайы ысык, нары караса соорусу суук, кыйкырса жоо алат, ышкырса журт алат, малга карабайын, эр азаматтын көөнү калбасын деп ойлочу элем», – деп жооп берди. «Асан кайгынын уулу, сени миң кишиге жалтанбай качырып тиет» – дейт, бул кандайча? Мин киши сенин саныңды сапат, устуканыңды упат кылбайбы, мындан эмне качпайсын?» – деди эле, Төлөн мырза: «Жок, каным, ажалым жетпесе, мини да мени өлтүрө албайт. Ажалым жетсе, бирөөнөн гана өлөм», – деди.

– Аны кайдан билесиң?

– «Бир убактарда бир сан миң кол аттандык эле. Ошол бир сандан минибиз мылтыкчан элек. Ангыча табылгынын түбүндө жаткан бир коён алдыбыздан качып өтө берди. Коёнду мин мылтыкчан атты эле, минин огу тең тийген жок. Эң аягында мен барып атканда, боор терисинен алакандай жери түшүп калып, ошондо да өлбөй жүгүрүп кетти. Менин атканым жаза кетчү эмес эле, ажалы жогунан, миң бир октон коён өлбөй кеткен. Ошондон улам билемин», – деп жооп берди. Жаныбек Төлөнгө ыраазы болуп, бир сарпайы¹ жаптырды.

Дагы бир күнү Азиз Жаныбек кан жигиттерине Асан кайгыны чакыртып алып: «Асан аке, мен күнүгө куш салсам, асмандан бир муштумдай сары неме учуп чыгып, жолтоо болчу болду, ошону атып берчү адам бар бекен?» – деди. Асан кайгы: «Аны биздин Төлөн мырза атып берет», – деди. Кан: «Эртең баланызды жиберип ийиниз», – деп калып калды.

Асан кайгы үйүнө барып: «Балам, сен эртең канга барасын. Кан кушун алып сени менен талаага чыгат.

¹ Сарпайы – чепкен.

Ошол кушту саларда асмандан учуп буудайык келет, келе жатканда дүрмөттөп туруп бөтөгөсүн жара ат, жара ата албасан, өзүндү зыян кылат.

Аны атып берсен кан: «Балам, сенин башынан ылдый дилде куяйын», – дейт. «Ага ыраазымын», – де. «Эки кызымдын бирөөн берейин» – дейт, ага дагы «ыраазымын деп болбой койгун», – деди. Эртеси Төлөн мырза жөнөмөк болуп атасынын алдына келип: «Ата, эмне сурайын?» – деди эле, Асан Кайгы: «Теминди-дей жер сура, жырындыдай суу сура», – деди.

Төлөн Жаныбек канга келет. Атасы айткандай Жаныбек колуна кушун кондуруп, жигиттерин ээрчитип талаага чыгат. Ангыча бир муштумдай сары неме асманга атылып чыгат. Аны Төлөн мырза атып түшүрдү эле, кан ыраазы болуп: «Өз боюндай дилде ал», – деди. Төлөн: «Ыраазымын», – дейт. «Кызымдын бирөөн ал», – дейт. Төлөн ага да «ыраазымын» деп болбой коёт. Акыры Төлөн атасынын айтканын айтып, теминдидей жер, жырындыдай суу сурады эле, Азиз Жаныбек: «Сүйгөн жеринди алгын», – деп балага уруксат кылган экен.

Төлөн атасына келип: «Сиздин айтканыңызга уруксат алып келдим», – дептир. Ошондо Асан кайгы Сырдан көчүп Чүйгө келет да, Чүйдү көрүп: «Бул Чүй эмес, Чуу экен», – деп, Чүйдөн көчүп Кочкорго түшөт. Кочкорду көрүп: «Кочкор эмес, кокуй экен, тогуз жолдун тоому, бөрү, койдун чаркы экен», – деп, Асан кайгы мындан көчүп нары түшүп желмаян минип Жумгалга келет. Жумгалды көрүп: «Табын тапса алтын көмүркөй деген жер экен, табын таппаса колун жумган жер экен», – деп, андан көчүп Нарынга келет. Нарынды көрүп: «Нарын эмес кайгыр», – деп, андан көчүп Текеске түштү. Мындан көчүп отуруп Үч-Күбөккө келди да, Төлөнгө бир жерди көрсөтүп: «Казчы», – деди. Бала казды эле: «Топурагын тебелеп туруп, кайра салчы», – деди. Тебелеп туруп, топурагын кайра салса топурагы батпай калды. Анда Асан кайгы Төлөнгө: «Ушу жерден не кармасаң, алтын болот, жайы-кышы отурууга жайлуу Үч-Күбөк

деген жер ушул», – деди. Үч-Күбөк анга бай, берекелүү жер экен, сууга барган катындар кундузду челек менен тоголото коюп алчу экен. Ошондо Асан кайгы: «Жаныбек кан ар убак мени эрмектегенин койбойт экен», – деп бирин таш, бирин чалма менен Үч-Күбөктүн үч жолун бекитип салган экен. Ошо убактан ушу күнгө Асан кайгынын эли Үч-Күбөктө калган экен.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

Өткөн бир заманда өзү чечен, сөзү бекем Жээренче чечен деген киши болуп, анын Төлө мырза деген уулу бар экен. «Өмүрүндө чын айтпаган калпычы бала» деген сөздү Жээренче чечен күн сайын элден угуучу болду. Бир күнү Төлө мырзаны сынамак үчүн карангы түндө ээрчитип келе жатып: «Балам, менден көрө көзүн курч эмеспи, асты жагыңды карачы, мага аркарга окшош бирдеме көрүнөт», – деди. Анда Төлө мырза: «Аркара экен, козусун эмизип турат», – деди. Ошондо Жээренче чечен: «Жаның чыккан баламдын жалганчысы чын экен» – деп өкүндү. Төлө мырза карга атса кийик аттым деп элге мактанат. Төлө мырзанын колунан эч теке келбейт, бул иш эл үчүн да, атасы үчүн да маалым болду. Төлө мырза бир күнү көпчүлүк элге адатынча калп айтып калды: «Баягы күнү бир кийикти атып жиберсем, кулагынын учу менен туягынын учуна тийип, кийигим аман кутулуп кетти», – деди.

Анда Жээренче чечен: «Ата балам ай, туягы менен кулагын кашынып турганда аткан экенсин ээ», – деди. Төлө мырзанын калптыгына айран калып турган элге Жээренче чечендин сөзү орун болуп бастырып кетти. Үйүнө келгенден кийин: «Ата-а жаның чыккан балам, эпсиз жерден калп айтып, эбине келтире албай эсим кетпедиби, мындан кийин адам болом десен, калп айтпа. Калп айтсан өмүрүң менен ырысына чоң зыян келтирет» – деп, жалгыз баласынын жанына тынчы жок, сөзүндө чыны жок, жаман бала чыгып калганына капаланды.

Бир күнү баласын ээрчитип жолдо келе жатып: «Ат жалына казан ас», – деди. Төлө мырза түшө калып аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен: «Ээ балам, ат жалына казан ас» деген канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот», – деди. Дагы бир топ узагандан кийин: «Балам, узун жолду кыскарт», – деди. Төлө мырза түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен: «Кетмен менен кыскарта албайсың, балам, «узун жолду кыскарт» деген өткөн-кеткенден кеп сал деген сөз. Кеп эрмек болот, адамга жолдун кандай өткөнү билинбей калат, узун жолду жүрүштүү ат менен, кызык сөз кыскартат», – деди. «Бул боюнча калганда жалгыз уулум, Төлө мырзам, мырза да болбойт, тукум да, туяк да болбойт экен, «аял жакшы болсо эр жакшы болот, акыл кошот, ырыскы жугушат» деген эл сөзү бар эмеспи. Дүйнө жүзүнөн издеп, бир жакшы колукту алып берейин деп, Жээренче чечен атты келтирип минип, тонду кийип, элди аралап кыз издөөгө жөнөдү. Барбаган эли калбай, бастырбаган жери калбай, алты ай чамасында жүрдү. Кыз элде көп, бирок Жээренче чечендин издеген кызы жок.

Элдин баарын карап жүрүп капаланып-кайгыланып, Жээренче чечен үй жагына кайтмак болду. «Баламдын бактысы жок жаралган экен да, ушунча журттан бир ылайыктуу кыз табылбаганы», – деп келе жатса, айылдын четинен бир топ кыз-келиндердин отун көтөрүп келе жатканын көрдү. Ал ангыча күн жаады.

Келиндер алы келгендери музоосун жетелей, отунун көтөрө үйлөрүнө качышты. Кыздардын баары музоосун эмизип, отунун таштап үйүн көздөй чуркап кетишти. Бир кыз музоосун эмизбей кармап, отунун чапаны менен жаап, өзү отундун астына олтуруп калды. Жээренче чечен кыздын жанына келип: «Ээ балам, тиги кыздар жүгүргөн бойдон үйлөрүнө кетти, сен эмне себеп менен жаанды тосуп отуруп калдың?» – деди. Кыз: «Ээ ата, ал кыздардын төрт зыяны бар, менин бир зыяным, үч пайдам бар», – деди. Жээренче чечен:

«Пайдан кайсы?» – деп сурап калды. Кыз: «Музоом эмген жок, отунум кургак калды, өзүм суу болгонум жок, энем үйгө барганда урбайт, бул үч пайдам, чапаным суу болду, бир зыяным ушу. Кыздардын музоосу эмди, отуну суу болду, кийими да суу болду, музоону эмиздин деп кыздардын энеси урат, төрт жагынан тең качып кеткен кыздарга зыян болду», – деди.

Жээренче чечен: «Жарадын, балам, силердин үйүнөр кайсы?» – деп сурады. Кыз: «Ээ ата, айылга барсаңыз эле таап аласыз, келиштирип кырк найза сайган үй биздики», – деди. «Издегеним табылды», – деп сүйүнүп, айылды аралап жүрүп кырк найза сайган үй жок болгондуктан, кыз мага табышмак кылып айткан экен, кырк найзасы үзүгүнөн кырк уук көрүнүп турганы го», – деп, Жээренче чечен ойлонуп баягы үйгө барып түштү. Ата-энеси дагы жакшы адамдар экен. Алынча сыйлап сүйлөшүп отурушту, ангыча күн ачылды, отунду көтөрүп, музоону жетелеп кызы келди. Кыздын аты – Карачач экен, конок тамагын жеп, эл жатар мезгилде Жээренче чечен Карачачтын ата-энесине сөз баштады: «Менин жалгыз уулум бар эле, өзүмдүн атым Жээренче чечен, баламдын аты Төлө мырза, балама элден кыз жакпай алты ай болду жолго чыгып кыз издегениме. Ушул сиздин баланызга көңүлүм түштү, кудай буйруп, куда болсом, балам экөөнүн бактысы ачылса деген талабым турат. Эгер силерге бул сөзүм эп болсо», – деди.

Кыздын ата-энеси: «Сиздин айтканыңыз жакшы кеп, биз өзүбүз бечара адамбыз, бир жаман жалгыз кызыбыз бар, сиз айтылуу Жээренче чечен деген Жаныбек кандын чечени болсоңуз, баланыз Төлө мырза элден-журттан кыз жактырбай тандап жүрсө, менин кызым көңүлүнө жакпас бекен? Буга жоопту кызым өзү билип берсин», – деди. Карачач атасынын сөзүнө карата: «Бул киши алыстан келген азиз конок экен, кызым билет деп мага шылтаганыңар туура эмес, кадимден калган нусканар, нарк-санатыңар бар, бир кызды ата

билип берет, бир кызды эне билип берет, акыры иш ордуна келет, берер болсонор мага шылтоо кылбай эле абийирдүү киши көрүнөт, түз жооп бербейсинерби», – деди. Бул кыздын айтканына Жээренче чечендин ичи ысып сөзгө кирди. «Кана, кудагый, оозум батып айталбай отурдум эле, мага балам өзү жооп берди».

«Карачачтын аты – Акыл Карачач болсун, бактысы ашык болсун, жей турган калынынарды айткыла, эл көзүнө көркөмдүү түшкөнүм жакшы болот, төөдөн, уйдан, жылкыдан, койдон канча менен келейин, атабыз кыргыз болгон сон, салтыбыз, наркыбыз орду менен өткөнү жакшы, жакшылык – талап, өмүр соодасы эмеспи», – деп, Жээренче чечен айтып калды. Буга кыздын энеси: «Жалгыз кызымдын калынын айтып, башына аркан салгансып малга кантип айырбаштайын, жол-жобосун, наркын-салтын кызым өзү эле билсин», – деди. Акыл Карачач: «Менин ата-энем бечара киши, кызын малга сатууга алы келбейт. Кызы малга сатылып барбайт, орду табылса, Карачач кадыр-көнүл түз келген жерге барат, калын мал деп каржалбаңыз», – деди.

Бул сөздү айтканда Жээренче чечен таң калып, үйүнө барды. Төлө мырзаны келтирип кийинтип алып, күнү ондуулап, кудасы Токсонбайга барып калды. «Адам, Токсонбайдын кызын Жээренче чечендин Төлө мырза деген уулуна алып берет дейт», – деп айылдагыларга кабар тарады. «Адам эй, Карачач атасына калын жедирбей Жээренче чечендин уулуна барганы жатат дейт, калынсыз кыз болсо болот, каадасыз кыз болбойт дептир, барып женкетай алып, тоюн жеп келебиз», – деп айыл-ападагы келиндери чогулуп келишти.

Тойго Жээренче чечен чон жыгылыштуу болуп, малды арбын союп, башына той башкаруучу коюп, жети күн той берип, сегизинчи күнү Жээренче чечен Акыл Карачачты үйүнө алып кетти. Акыл Карачач келгенден тартып Жээренче чечендин иши оноло баштады. Мунун кабары Жаныбек канга угулду: «Келини келишимдүү жакшы болгон экен, баягы жаман Төлө

мырза жок, атайын киши болуп калыптыр», – деп уккандан кийин барып келинин көрөйүн деп Жаныбек кан келди. Жээренче чечен алынын бардыгынча кымзат кылып, Жаныбектин келгенине сүйүнүп конок кылды. Жаныбек Төлө мырзанын колуктусун үстүнө чакыртып алып, ичинен: «Муну алуучу аял экен» – деп ойлонуп: «Келинде төрт суроом бар. Акыл Карачач, жооп бересин», – деп, кепке кармады. Акыл Карачач: «Эби келсе суроонузга жооп берейин, суроонузду сураныз», – деп айтып калды.

Жаныбек кан: «Тулпарды уйга сатса не болот? Атты эшекке сатса не болот? Туйгунду каргага сатса не болот? Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот? Ушул сөзүмдүн жообун таап койгун, эртен кабар аламын», – деп аттанып кете берди.

Бул сөзгө Жээренче чечен капа болуп калды. Акыл Карачач: «Атаке, бул сөзгө эмне үчүн капа болосуз, жооп табылар, «кандын пейли бузулса, калкына бүлүк түшөт, башына чүлүк түшөт» – дептир, кан Жаныбек жакшылык көрбөс, өзүнүн жакынынан өлөр, аман болсонуз аны көзүңүз менен көрөрсүз, мен анын сөзүнө жооп берем», – деди.

Кан Жаныбек эртеси энтелеп келип, сөзүнүн жообун сурады. Камыкпаган Карачачтын Жаныбекке берген жообу:

«Жаныбек каным, бузулду занын,

Бул кандай жорук, тынчыбаган жанын.

Тулпар тушунда, күлүк күнүндө, күч бербеген тулпардан – сүтүн берген уй жакшы, пайдасы жок туугандан – пайдасы тийген кыйыр жакшы,

Чабал аттан – чарчабаган эшек жакшы,

Жаш жыгач отундан – жаркырап күйгөн тезек жакшы,

Канаты жок туйгундан – канаттуу карга жакшы.

Карга конгон, кузгун тойгон каздын тарпынан үксүйүп үмүт кылган туйгун оңчубу, эртеки салтта, эски наркта, мындай шумдуктуу жорук болчубу, Каным?

Менин тапканым ушу, сиздин укканыңыз ушу» – деп, Акыл Карачач басып кетти. Кан Жаныбек арданып үйүнө кайтты.

Кан Жаныбек Акыл Карачачты алууга ойлонуп, каарын төгүп, ар түрдүү кыстоо салмакчы болуп, Жээренче чеченге желдет жиберди. «Эртең Жээренче чечен алдыма келсин, келгенде ат минбесин, төө да минбесин, жөө да келбесин, жол менен да келбесин, жолсуз жер менен да келбесин», – деп, буйрук кылды. Желдет буйрукту угузганда Жээренче чечен убайымга түшүп, келини менен кенешти. Акыл Карачач атасы Жээренче чеченге мындай деди:

«Эрте туруп текени жука токуп минип, эки жолдун ортосундагы кыры менен барыңыз, кан суроо сура-са: «Ат, төө мингеним жок, теке минип келдим, жол менен да, талаа менен да келгеним жок, кыр менен келдим», – деп жооп бериңиз, кан Жаныбек сөзгө жыгылат».

Жээренче чечен тепейтип теке минип, эки жолдун ортосундагы кырга кирип, кан Жаныбектин ордосуна барды. «Каным, буйругунузду аткарып келдим: ат, төө мингеним жок, жөө да келгеним жок, теке минип келдим. Адам учкаштырбай жеке минип келдим. Жол менен да, талаа менен да келгеним жок, эки жолдун ортосундагы кыр менен келдим. Каным, каарына калгандай көрүнөм, кайгылуу сыр, калың чер менен келдим», – деди. Жаныбек бул сөзгө токтолуп, Жээренче чечендин алдына кырк ирик салып берип: «Кырк күндүн ичинде көзүн жоготпой кырк козу козулатып бересин», – деди. Кырк ирикти айдап капа болуп, Жээренче чечен үйүнө келди. Акыл Карачач алдынан тосуп чыгып: «Ата, бүгүн койлуу болуп калгансыз го», – деди. «Ээ балам, атаңдын өлбөгөн жаны курусун, караган каны курусун, ушул ириктин көзүн бурбай козулатып бер дейт, айла барбы, айдап келдим», – деди. «Ата, капа болбонуз, бул арзан иш турбайбы», – деп, кырк күнгө чейин Акыл Карачач койду

бирден союп бере берди. Жээренче чечен «эрте өлгөн кулмун» – деп этин жеп жата берди. Кырк күнү бүткөндөн кийин кан Жаныбек салтанат менен аттанып, койдун жообун алмакка Жээренче чечендин үйүн көздөй жөнөдү.

Келер күнүндө Карачач отун алымыш болуп кан Жаныбектин жолун тосуп чыкты. Көнүлү кызып калган кан Жаныбек Карачачты көрө салып, бура тартып: «Келиним, отун алып жүрүпсүн, атаң эмне кылып жатат?» – деп сурады. Карачач: «Өзүм жалгыз бой болгон сон отунга келдим. Атам болсо үйдө толготуп төрөгөнү жатат», – деди. «Жаның чыккан Карачач, эркек киши дагы төрөчү беле», – деди. «Каным, сөзүңүзгө кулдук, кан сөзү эки эмес, сиздин эркек коюнуз да туучу беле?» – деди.

Кан Жаныбек өзүнүн сөзүнө өзү байланып, сөзгө жыгылып кайтты. Кан кетери менен Акыл Карачач үйүнө келип канга берген жообун кайнатасына айтып берди. Бул сөзгө Жээренче чечен өтө ыраазы болуп: «Бир өлүмдөн калдым», – деп кубанды.

Эртесинде кандын дагы бир жигити келип: «Бул буйругум эки эмес, отуз күндүн ичинде, таштан тарамыш кылып, кумдан өтүк тигип берсин» деген кандын буйругун айтты. Жээренче чечен мойнуна жүк түшкөнсүп: «Иш кыйын, таштан тарамыш, кумдан өтүк болчубу, кулак угуп көз көрбөгөн мындай иш болчубу, мындан көрө каарына албай, мынчалык азаптабай, колунан келип турат, өлтүрүп салып, бир жолу жанымды тындырбайбы», – деди. Анда Акыл Карачач: «Ата, сабыр кылыңыз, сабырдын түбү сары алтын, сабыры жок Жаныбек саманын сапырып жатат, өз калкын өзү кыстап, напсисин бузуп жатат, аман болсоңуз, мындан арзан кутуласыз, шашпай сабыр кылып отурунуз, мен сизге айтпадым беле:

«Адамды шайтан азгырат,
Артык дөөлөт мас кылат.
Тумшугу таштай катарда
Тууганы менен кас кылат.

Жалаң эле биз эмес, жандын баарына көзү өтүп, жабыры ашып кетти. Жетим, жесирдин ыйлаган үнү жетер, ашыгып сабырсыздык кылбаныз», – деп Акыл Карачач атасы Жээренче чеченге насаат айтты.

Жаныбек убада кылган күнүнө чейин Акыл Карачач оокатын кылып жүрө берди. Убадасы бүткөн күнү башкача кийинип, түсүн буруп жооп алмакка Жаныбектин алдына барды: «Кан азиретим, бечарачылык кыйын экен, кумдан бир өтүк тиктирип жаттым эле, буга таштан тарамыш табылбады, сиздин казынанызда бардыр деп сурап келдим эле», – деди.

Айтканы эсинен чыгып калган Жаныбек кан: «Сен кандай акмаксын, соосунбу, же жиндисинби, кумдан өтүк, таштан тарамыш болуучу беле, калжырабай кет», – деди. Акыл Карачач бетине түшүрө салынган жоолугун өөдө тартып түсүн көрсөтүп: «Каным, оюнузга кулдук, сиз буюрган кум өтүктүн, таш тарамышынын камында жүрдүм эле, андай болсо кандын буйругунан кутулган турбайбызбы», – деп жүгүнүп тура калды. Жаныбек айтылуу Карачач экенин билип, токтолуп башка сөз айталбай жерди карады. Акыл Карачач үйүнө келип, Жээренче чеченге окуяны айтып берди. Жээренче чечен Акыл Карачачтын акылына ыраазы болуп: «Кайырлуу жакшы өмүр сүргүн, канча бир өлүм ажалдан аман алып калдын», – деди. Ал аңгыча болбоду, камынып турган Жаныбек кан Жээренче чечендин колун байлап, Алтай тоосундагы кара калмакка айдап, буга кошуп Толубай сынчынын уулу Минжашарды, Асан кайгынын уулу Төлөнгүттү жиберди. Калмактын каны булардын жайын байкап көрүп, үчөөнү үч жерге таратып бөлүп жиберди.

Жаныбек Төлө мырзаны жан ордуна көрбөй жабыркатып ишке салып, Карачачты алайын деп кашына көчүрүп алды. Бирок Акыл Карачачты ала албай бир жыл өттү. Акыл Карачач жакшы сөз менен Жаныбектин өз иниси Бердибекти бузуп: «Жаныбектен жан адамга пайда болбойт, бул аганды өлтүрүп, калкына кан

болгун, мен сенин койнундагы зайыбын, колундагы айымың болоюн», – деп кепке көндүрүп алды. Бул кабар тарап, Алтайдагы туткунга байланган Жээренче чеченге угулду.

Кабарды уккандан кийин Жээренче чечен жалпы элине табышмак менен кабар салды: «Эгининер жакшы чыгып, жакшы бышты деп уктум, орокчунар шай экен, кыштын арты кандай болот? Кышка калтырбай эрте оруп бүтүрүп алгыла. Толубай, Токтогул, Асанга кабар салынар. Бир сокур кара кашка текем бар, сакалынан байлап көзүн оюп көлгө салынар, бир тик мүйүз кара эркечим бар, кой баштатып ала келгиле. Болорболбос бычагым бар, мизи курч кестигим бар, унутулуп журтта калбасын», – деп жазып жиберди.

Кат тийген сон сөздүн түйүнүн казак, кыргыз, жалпы түрк балдары кепке канып келтирип чече албай айран калышты, акырында Жээренче чечендин өзүнүн келини айтылуу Карачач чечет го деп катты алып барышып, калктын мыктысы, чондору башында карап турду.

Катты окуп, Карачач бир баштан айтып, табышмак сөзүн таап чече баштады: «Айдаган аштыгынар бышты» дегени душманынар болушунча болду, толлушунча толду дегени. Орокчулар шай экен, кышка калтырбай оруп бүтүрүп алынар дегени – мынчалык кайрат кылыпсынар, эми катылынар, орок менен буудайды оргондой кылынар деп айтканы. Кыштын арты кандай болот дегени – иштин арты кандай болор экен дегени. Толубай, Токтогул, Асан кайгыга кабар салынар дегени – элдин карыялары иштин убагы келди, жаштарга сөзүнөрдү айткыла дегени. Сокур кара текем бар эле, сакалынан байлап, көзүн оюп көлгө салынар дегени – Жаныбек канды өлтүрүп, сакалын кыркып көзүн чукуп көлгө салгыла дептир. Тик мүйүз кара эркечим бар, муну кой баштатып ала келгиле дегени – Жаныбектин иниси Бердибекти колунарга алып, калкка кан көтөрүп койгула дептир. Болорболбос бы-

чагым деп – Төлө мырзаны айтыптыр, мизи курч кестигим дегени Акыл Карачач – мени айтыптыр. Көчкөн журтта калып кор болбосун дегени – кептен-сөздөн калып кемчилик тартпасын, кеп-кенештен калтырбай ала жүрүнөр дептир.

Калк атасы карыялар, кайраттуу эр жигиттер кайрат кылып кара сокурга тезинен катылынар», – деп, Акыл Карачач айтып өттү.

Бул сөздөн кийин: «Залимдин айтканын угуп, айдаганына көнүп жүрүп да мүйүзүбүз чыккан жок», – деп элдин кыжыры кайнап, Жаныбекти иниси Бердибекке өлтүртүп, Бердибекти кандыкка көтөрүп, Алтайга айдалып кеткен Жээренче чеченди жолдоштору менен алдыртып, чоң той берип, өз жеринде туруп калышат. Ошол убактан ушул убакка чейин эл оозунда: «Толубайдай сынчыны айт, Токтогулдай ырчыны айт, Жээренчедей чеченди айт, Алдар көсө кесепти айт» деген сөз сакталып калган экен.

ЖАПАЛАКТЫН ЗАЙЫБЫ

Жаныбек кандын жигиттери бир күнү сейилдеп жүргөндө Жапалак байдын аялын көрүп: «Ой тобо, Жапалакка да ушундай иш билер, сулуу, акылдуу аялды буюрат экен да. Биздин Жаныбек каныбызга ылайыктуу аял экен», – деп канга айтып барышты. Бир күнү кан: «Сулуу, сулуу», – дешет, мактаган аялды көрөйүн деп жигиттерин ээрчитип, Жапалактын үйүн көздөй жөнөштү. Жапалактын аялы кандын караанын көргөндөн кийин, «атын алып кирейин» деп күтүп турду. Кан келип түшкөндө, атын алып байлап, эшик ачып үйгө киргизип, чай коюп, даам берди.

Жапалак бай эшикке чыгып кеткенден кийин кан аялга сөз баштап: «Карга иле албаган Жапалакка каз байласа, мунун не мааниси бар?» – деп сурады.

Аял: «Карга иле албаган Жапалакка каз байласа, каз түгүл куунун баласынан артык талабы бар», – деп жооп берди.

Кан уялгандыгынан кетмекчи болуп бара жатып, аялдын сулуулугуна чыдай албай бетинен өөп чыгып кетти.

Бир канча убакыттан кийин Жапалактын бир койчусу үкүнүн балапанын этегине салып келип айымга берди. Айым балапанга кийизден саймаланган тогомо кылып, жибектен боо тагып олтургузду.

Намаз шам убагында жана танга маал бөпөлөп, жем берип, балапанды көндүрдү. Бир күнү айым Жапалакка келип: «Балапанды колуна кондуруп, кандыкына баргын», – деп буюрду.

Жапалак: «Атаңдын көрү ит, мен балапан кондуруп кандыкына кантип барайын?» – деп, ачууланды. Анда айым: «Эмне болмок эле? Намаз шамда колуна кондуруп киргин, кан тамашалуу киши: – «Ой, Жапалак бай, мунун эмне?» – дегенде, сен: «А таксыр, үкү деген куш эмеспи», – деп айтсаң эле болду. «Ботом, бу да бирдеме алабы?» – деп сурайт. «Бу баары жокту алат» дегин. Кандын аялы калжандаган неме: «Койчу бай, ушу кантип алсын, тогомосун алып көрчү» дегенде, сен: «Чындаса сизди да алат», – деп, тогомосун алып коё бергин. Кандын аялынын көкүрөгүндөгү кызыл шуру, берметти көрүп, мыкчып басып калар. «Кокуй, ал... ал» – деп айтканда, ажыратымыш болуп, эмчегин кармап, жайы келсе, жамандын бетинен өөп алгын», – деди. Ошентип, Жапалак балапанды кондуруп, кандын үйүн көздөй жөнөдү. Жапалактын келе жатканын кандын жигиттери көрүп: «Кандыкына куш кармап келе жатат», – дешип карап турушту.

Жапалак: «Ассалоом алейким!» – деп, кандын үйүнө кирди. Кан: «Ботом, Жапалак бай, бул эмнен?» – дегенинде: «Үкү деген куш эмеспи, таксыр», – деп жооп кайтарды. Кан: «Ботом, бул бирдеме алат бекен?» – дегенде Жапалак: «Оо таксыр, баары жоктун баарын алат, ушу убакка чейин билбейсизби?» – деди. «Эмнени алмак эле, тогомосун алып салып көрчү», – деп, кандын аялы тикчиндеди. Жапалак: «Ой, айым, чындаса сиз-

ди да алып кетет», – деп, томогосун алып коё бергенде үкү кандын аялынын көкүрөгүн мыкчый басып калды. «Кокуй, ал... ал!» – деп жыгылды. Жапалак ажыратымыш болуп, эмчегин кармап, бетинен өөп, балапанын чыгарып алды. «Жапалак, муну ким таптаган?» – деп, сураганда: «Аял эле таптамыш болуп жүрөт эле», – деди. Ошондо кан бармагын тиштеп, Жапалак байга ат мингизип, тон кийгизип: «Аялына ала барып бер», – деп, бир түлкү ичик берип узаткан экен.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН АЯЛЫН УГУЗУУ

Илгери көрө билген көсөм, сүйлөсө чечен бир киши өткөн экен. Ал кез, бир эл менен экинчи эл жоолашып, каршылашып, урушуп өткөн учур болгон. Жээренче чечен канга акыл-насаат сөз үйрөтүп жүргөн кемеңгер кишиси экен.

Күндөрдүн биринде Чечендин элине бир күчтүү душман келип кол салат. Ошол согушта Чечен кол башчы болуп душманды кубалап өз жеринен алыс бир жерде көпкө дейре жүрүп калат.

Чечен согушта жүргөндө алган байбичеси каза таап калган экен. Чечендин жеништүү болуп, кайра элине келе жаткан кабарын угуп, өз элинин карыя-акылмандары баш кошуп отуруп жолдон угузмак болот. Түшчүлүк жерден тосуп, Жээренче чечендин алдынан чыгат.

Ары жактан чечен келет. Бардыгы аман-эсен көрүшүп, чон кубанычта болушуп, эли-журтунун, барып-келгендигинин ал-абалын сурашат, бир мейкин талаада олтурушат. Ошондо чеченге тентуш бир карыясы сөз баштап, чеченден бир топ тамсил сөз сурайт. «Чеченим, көптү көрдүн, көп жашадың, ушу олтурган ага-инилерине калгыдай сөз айтып бер», – деди да, төмөнкүдөй соболду койду:

– Атасы өлгөн не болот?

– Атасы өлгөн кишинин аскар тоосу ураган менен тең болот. Кузгундай көзүн кызартып, сакалын аппак

кубартып, жараткан алла тил ал деп, баламдан мурун мени ал деп, атан турса кашында, туу эле болор башына.

– Энеси өлгөн не болот?

– Энеси өлгөн кишинин, дарыя чалкар көлү соолгон менен тең болот. Чачы куудай болгуча, тиши буудай болгуча, ал ак байбиче энекен, бары-жокту тең санап, төрдө олтурса берекен.

– Агасы өлгөн не болот?

– Агасы өлгөн кишинин айтарга сөзү кем болот.

– Иниси өлгөн не болот?

– Иниси өлгөн кишинин чабарга камчысы кем болот. Бет алышып жоо келсе, жан салышып доо келсе, жаман да болсо ага-инин артында турса дем болот.

– Женеси өлгөн не болот?

– Женеси өлгөн кишинин жени желден жыртылат, жакасы кирден кырылат.

– Келини өлгөн не болот?

– Келини өлгөн кишинин кермеден аты бошонгон менен тең болот.

– Эжеси өлгөн не болот?

– Эжеси өлгөн кишинин эркелер жери аз болот.

– Карындашы өлгөн не болот?

– Карындашы өлгөн кишинин барып конорго жери аз болот.

– Баласы өлгөн не болот?

– Баласы өлгөн кишинин өзөгүн өрт алган менен тең болот.

– Катыны өлгөн не болот?

– Ой, аттигин ай ээ!.. Кудайдын буйругу экен, менин байбичем өлгөн экен ээ! Бир төшөктө төрт баш киши жатып калыптырбыз. Кайыр кантейин! Катын өлсө капкалуу шаар бузулган менен тең болуп, күндө ойрон, мүлк ойрон деген ойронго жолугат» – деп, камчы сабын таянганда, камчы сабы сынып кеткен экен.

Жайланышып отургандан кийин баягы киши дагы: «Чеченим, бир төшөктө төрт баш киши жатып калыптырбыз дегенин эмнен?» – деп сурады. Анда Жээренче

чечен: «Мурунку байбичем абысын-ажынга, ага-иниге, сөөк-тамырга жана өзүмө жыты синишип калган киши эле. Азыр дагы бирди алармын, ошол мурунку байбичемдей болобу деп, мурунку байбичемди санап жүрүп, мен оюм менен эки баш, алганым чечендин кайсы жеринен жазып, жаңылар экенмин деп, ал өзүнүн ою менен эки баш. Мына ушинтип, бир төшөктө төрт баш жатып калдык», – деп жооп берген экен.

ЖЭЭРЕН ЧЕЧЕНДИН КАРА КАНГА ЭЛЧИГЕ БАРГАНЫ

Кара кан деген кан Сырдын боюнда турган ойдун каны экен. Азиз Жаныбек кан тоонун каны экен. Бир убакта Кара кан Азиз Жаныбек канга тийишип, каары келип: «Ээ, кызыталак Жаныбек, катындары эгизден эркек тууп, жасоолу көбөйсө, мени менен урушууга келсин. Тоодон айгырлары кишенеп, ойдон кырк чаар тулпар бээлерим кулун салды. Эгер уруша албай турган болсо, кырк чаар тулпардын кулунун төлөсүн», – деп элчи жиберет.

Азиз Жаныбек кан элин үч күнү кечке чогултуп, кеңеш кылып Кара канга кандай жооп берерин биле албай айласы кетип, күндө жыйын топ кылды. Үчүнчү күнү кандын алдынан тарап келе жаткан элди боз тумак кийген, жээрде тай минген, эчкиси көп, кою аз бир адамдын баласы тосуп туруп: «Ой, акелер, күндө эле эртең менен канды көздөй чубайсынар, кечинде дүбүрөп кайра тарайсынар. Эмне ишинер бар, мага да бир айткылачы, угайын?» – деп сурай турган болду. Бирок бала эч кимден жооп ала албады. Ошондо бир киши: «Бул бала үч күндөн бери жолубуздан тосуп туруп сурай турган болду, укканыбызды айталык деп иштин жөнүн айтты эле, бала: «Оо кокуй, мен бул иштин жообун Кара канга оной эле берем», – деди. Эл баланы ээрчитип Азиз Жаныбектин алдына алпарышып: «Каным, ушул бала Кара канга жооп берем деди», – дешти.

Анда Жаныбек кан: «Бул бала барса барсын, бир билгени бардыр», – деп макул болду. Бала: «Каным, мага бир төө, бир теке жана жаа бериниз», – деп сурап алып, Кара канды көздөй жүрүп кетти. Бала жолдо кетип бара жатса, эки адам урушуп жатат. Экөөнүн жанында жаа менен атып алган бир коён жатат. Бала салам берип токтой калды эле, мушташып жаткан эки кишинин бири: «Жолоочум, сага жол болсун, кайдан келе жатасың? – деди. Бала: «Азиз Жаныбек кандын элчисимин, Кара канга баратам. Сен экөөң эмне болуп мушташып жатасыңар? – деди.

Анда экинчиси: «Эртең менен жатактагы коёнду көрүп кетип, жаа алып келгенимче бул атып алыптыр. Көрүп кеткен коёнду аламын деп мен айтам, атып алдым, меники деп бул айтат. Сен Азиз Жаныбек кандын элчиси экенсиң, калыс болуп коёнду бирибизге алып берчи?» – деди. Жаныбек кандын элчиси: «Ой, коёнду атып алган, сен коёнду башына кармап тур, көрүп кеткен сен жаан менен ат. Коёнго тийсе, сен ал, мунун башын жара атып өлтүрүп койсон, кунун төлөйсүң», – деди. Муну укканда экөөнүн да төбө чачы тик туруп: «Ээ жолоочу, сага ишибизди салбайбыз, Кара канга барып, калыстыкка түшөбүз» – деп, элчини ээрчип жөнөп калышты.

Булар кетип бара жатса, жолдун боюнда калың эл чогулуп турат. Бала салам берип токтоп тура калып, чырдын жайын сурады эле: «Ээ жолоочум, мына бул адамдар калың жылкы айдап айылдын үстүнөн өтүп, боюнда бар катындарды боюнан түшүрдү, ошонун чатагы болуп жатат, өзүң кайдан келе жатасың?» – дешти. Бала: «Азиз Жаныбек кандын элчисимин», – деди эле, кандын элчиси болсон, биздин ишти сага салдык дешти. Анда бала: «Казанга толтура суу куюп тулгага аскыла да, жылкыларды айылдын четинен айдап өткүлө. Казандагы суу жылкынын дүбүртүнөн чайпалып төгүлсө, боюнан түшкөн баланын кунун берсин, төгүлбөсө буга эмне

кун болсун?» – деди. «Ээ бала, сага ишибизди салбадык. Кара кандын өзүнө салабыз», – деп, булар да кошо жөнөдү. Топ адам жүрүп отуруп Кара кандын капкасына кирип барды. Бала капканын ортосунда желип бараткан кара тайганды көрүп: «Бу кимдин тайганы?» – деп сурады. Турган адамдар: «Кандын тайганы, жылына алтымыш түлкү, кырк бөрү деп тиштейт», – деп жооп беришти эле, Жаныбек кандын элчи баласы тайганды жаа менен атып өлтүрүп салды. Карап тургандар: «Кандын тайганын өлтүргөн бул кандай эме», – деп таң калышты. Ошентип, элчи бала топ адам менен кандын сарайына кирип барды. Анын кабарын Кара канга айтышты эле: «Бул кимдин элчиси, ким экен?» – деди. Жигиттери: «Азиз Жаныбек кандын элчиси экен», – деп жооп беришти.

Кара кан: «Элчи болсо мейманканага алпарып киргизип койгула», – деп буюрду. Эртеси элчини кандын алдына алып келишти эле, Кара кан балага карап: «Ээ бала, Жаныбек кандын бул кандай шылдыны. Менин алдыма элчи кылып аттуу-баштуу чоң киши жибербей, бала жибергени эмнеси, айлынарда чоң киши жок беле?» – деди. Бала тура калып кулдук уруп: «Каным, сизге чоң керек болсо, төө жетелеп келдим», – деди. Анда кан: «Жанынды жеген бала айлында сакалдуу карын жок беле?» – деди. «Сакалдуу десен, теке жетелеп келдим, кеп-сөз билген адам керек десен, өзүм келдим», – деди. Кара кан баланын жөн бала эмес экендигин биле калды, жөн ийги суроо салды: «Эй бала, тайганымды не атып салдың?» Анда бала: «Мен быякка чыгардын алдында сиздин тайганыңыз тоодогу анды ойго кууп, ойдон тоого кууп жүрүп кырды. Ойтоо кыйкырык, ызы-чууга толду. Ошондон биздин иттерибиз күчүк таштап койду. Ошон үчүн тайганыңызды атып салдым», – деди. Өзүнүн айтканы эсинен чыгып кеткен Кара кан: «Ээ кызыталак бала, менин жеримдеги ызы-чууну сенин тоодогу иттерин кайдан угат?» – деп чочуп кетти.

Элчи ордуна тура калып: «Таксыр, сөзүнүзгө кулдугум бар, биздин тоодогу айгырыбыздын кишенегени сиздин ойдо жаткан кырк чаарыңызга кантип угулат? – деди. Кара кан сөзгө жыгылып: «Ээ чунак бала, келген доон ошол беле, кечтим», – деди. Андан кийин Кара кан берки чатактуу эки иштин жөнүн сурап, баланын жолдогу чечкени туура деп тапты да, келгендерди кайтарып жиберди.

Кара кан баланы жактырып: «Балам, атың ким?» – деди. Бала: «Атым – Жээрен», – деди. Анда кан: «Балам, сен чечен экенсиң, сенин атың мындан ары Жээрен чечен болсун», – деп ат мингизип, тон кийгизип, эки элдин чатагын басып, айлына жиберди. Ошондон улам бала Жээрен чечен аталып, кепке-сөзгө алынып, эки эл арасында доо болсо да, жоо болсо да Жээрен чечен арага түшүп, ыраакты жуук кылган чечен болгон дешет.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН МЕНЕН АЛДАР КӨСӨ

Күндөрдүн биринде Жээренче чечен жана Азиз Жаныбек вазирлери болуп ордонун ичинде отурганда Алдар Көсө эшиктен кирип: «Ассалоом алейкум, кан», – дейт. Жээренче чечен: «Алекима ассалам, эл жоргосу», – дейт. Алдар Көсө отургандан кийин Жээренче чечен ишарат кылып колу менен башын кагат. Алдар Көсө колунун учу менен тилин кагат да, эшикке чыгып кетет.

Ал чыгып кеткенден кийин Жээренче чечен Жаныбек канга: «Мени эч ким жыга алуучу эмес эле, ушул кирген Көсө жыгып кетти», – деди эле, кан: «Жээренче чечен, сени Көсө кантип жыкты? Көсө эшиктен кирип: «Кан ордосу» – деп салам айтты, сен: «Эл жоргосу» – деп жооп бердин. Андан башка эч кандай жыгылыш боло турган сөз болгон жок го», – деди.

Анда Жээренче чечен: «Көсө эшиктен салам айтып кирип отурганда колум менен башымды кагып: «Балаа башка кайдан келет?» – деп сурадым эле. Көсө колу

менен тилин кагып: «Балаа башка тилден келет деп женип кетти», — деди.

Жээренче чечендин бул сөзүн угуп кандын кыйынсынган бир вазири: «Алдар көсөнү мен женем», — деп кан менен убада кылышат. Женип келсе, кандан тилегенин алмакчы. Женилсе, «женем» деп барган кандын кыйынсынган вазири жанынан айрылып дайынын таппай калмакчы. Аттан тандап минип алып, Көсөнү издеп чыгат. Колуна таягын таянып алып Көсө шыпылдап бара жатканда вазир аркасынан жетип, салам айтты эле, Көсө алик алып: «Ээ балам, кайдан келе жатасың?» — деди. Вазир: «Сизди издеп келе жатам» — дейт. Көсө: «Жумушун бар беле менде?» — дейт. Анда вазир: «Жер ортосун таба албай сизден сурайын деп келдим, бул бир суроом, акыр заман качан келет, ал экинчи суроом?» — деди.

Көсө токтолбостон туруп: «Арзан эле жумуш турбайбы, балам», — деди да, таягын колуна алып, көзүн аландатып эки жакты караган болду. «Атаганат ай, боюм жапызыраак болуп жатат», — деди эле, вазир: «Эмесе, менин атымды минип алып караныз», — деп атын бере койду. Көсө атты минип алып, таягы менен шарт камчыланып: «Атаа балам ай, көпкөн убагың экен, акыр заманды да сураганы турасыңбы?» — деди. Анда вазир: «Кыйын болсоң экөөн тең таап берчи?» — деп демитти. Көсө ары-бери чапкылап, алак-булак эки жагын караган болуп: «Таптым, таптым» — деп вазирге кайта чаап келди. Вазир: «Тапсаң айтчы?» — деди эле, Алдар Көсө: «Отурган жерин жер ортосу, акыр заман атынан айрылган кишиде» — деп, чапкан бойдон кете берди.

АЛДАР КӨСӨНҮН ЖИН-ШАЙТАНГА ЖОЛУККАНЫ

Алдар Көсө келе жатса үстү-башын жүн баскан, адам десе адам эмес, айбан десе айбан эмес бир неме алдынан чыкты. Алдар Көсө: «Кимсин?» — деп сурады эле: «Жин-шайтан дегенди уктун беле, ошол мен болом» —

деди. Алдар Көсө: «Укканым бар, мага жолдош бол, эки киши бирге басканда жол кыскарат дечү эле», – деп ээрчитип алып, жүрүп отурду. Келе жатып шайтан кой башындай алтын таап алды да: «Мен таптым, бөлүп алалы», – деди. Көсө: «Жалгыз мен алам», – деп макул болбой койду. Шайтан: «Эмесе, жарышып чыкканыбыз алалы», – деди. Жарышып шайтан чыгып келсе, Көсө: «Мен бир жерде буйдалып калсам, чыгып кеттин», – деп дагы болбой койду. Шайтан: «Эми эмне кылалы?» – деп сураса, Көсө: «Кимибиз жаш жагынан улуу болсок ошонубуз алалы», – деди. Шайтан бул шартка да макул болду. Кезекти биринчи Көсө алып, шайтандан: «Кайсы убакта туулдун эле?» – деп сурады. Ага шайтан: «Жер бүтө электе, ай аяктай, тоо томуктай, күн күрөктөй экенинде төрөлгөмүн», – деп жооп берди.

Аны укканда Көсө өнгүрөп ыйлап кирди. Шайтан: «Эмне ыйлайсын?» – деди эле: «Так сен төрөлгөн убакта менин алты жашар балам өлүп калган, ошого ыйлап жатам», – деди. Анда шайтан: «Эмесе, сен улуу экенсин», – деп, алтынды ага берип, Көсөдөн коркуп качып кетиптир.





ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Илгери бир кан казатка аттанмакчы болуп: «Жылкыдан ким тулпар тапса, самаганын берем, эгер жанылса, көзүн оём», – деп жар чакыртат.

Элден эч сынчы чыкпайт. Кандын вазирлери сынчы издеп таба алышпай талаа менен келе жатышса, жардын түбүндө бир чал алдына аттын куу башын коюп алып: «Сенин тулпарлыгыңды ким билет, менин сынчылыгымды ким билет?» – деп күнгүрөнүп ыйлап олтурат.

Кандын вазирлери чалды канга алпарып, талаадан уккандарын айтышты эле, кан алы-жайын сурап олтуруп: «Сынчы экениң чын болсо, менин жылкымдан тулпар таап бер, эгер жанылсан, көзүңдү оём», – деп шарт койду.

Эртеси жылкыларды астынан бирден чубатып айдатып, Толубай менен кан бийик мунарага чыгып турду. Туура үч күн бою күлүктөр чубап өтүп турду, бирок сынчыга бири да жакпады. Акыркысы болуп үстүнө жибектен үртүк жабылган кандын тулпарлары өттү эле, кан: «Сынчым, буларга эмне дейсиң?» – деп караганда «тулпар эмес» деп башын чайкаган дейт. Ошентип сынчынын алдынан өтпөгөн бул өлчөмдө бир да жылкы калбаптыр, бирок сынчы бирин да жактырбай, тура бериптир. Ошондо кандын ачуусу келип: «Эми кимдин аты калды?» – деп сурады. Кандын вазирлери: «Бир кедейдин жонунан тамтык жок жаман чаар аты калды», – деп жооп беришти. Кан: «Апкелгиле аны», – деп буюрган соң, жигиттери жаман чаарды жетелеп келишти. Кырк жеринде жоору бар, аран басып жаман чаар өткөндө, сынчы кубанганына чыдабай: «Каным, мына тулпар!» – деп кыйкырып жиберген дейт. Ага кандын ачуусу келип: «Мени шылдың кылган наадандын көзүн ой!» – деп буйрук бериптир.

Желдеттер келип, Толубайдын көзүн оюп салышат. Толубай көзүн басып туруп: «Каным, жарлыгың бир, би-

рок көз кунуна ушул чаарды бериниз», – деп сураганда, кан «бергиле» деген белгини берип, басып кеткен экен.

Толубай жаман чаарды жетелеп кемпирине барып, алиги атты кырк бир күн жер алдына баккан дейт. Өлчөөсү менен жем берип, убагы менен сугарып, кырк бир күн болот дегенде алдына кемпирин мингизип, артына өзү учкашып бастырып чыккан экен.

Ошондо кемпири менен сейилдеп келе жаткан баягы кандын алдына аттын оозун тарттырып туруп: «Ээ каным, баягы жаман чаарга жигит болсон, жетип ал!» – деп, аттын оозун коё бердирген дейт. Кан ызасына чыдабай сан жигити менен кууп жөнөптүр. Бирок кандын тулпарлары ошол замат эле караандабай калыптыр.

Толубайлар жүрүп отуруп бир күндүк жерге кеткенде алда кайдан бир аттын дүбүртү угулуптур. «Кандай ат экен?» – дегенде: «Керчунак деген тулпар окшойт», – деп, кемпири жооп берет. Анда Толубай: «Аны кудай ала койсун, жука мээ арам көрүндү эле, күнгө тарт» – дептир. Кемпири күн жакка салганда, Керчунактын мээсине күн өтүп, алда кайда кала берген дейт.

Экинчи күн өткөндө дагы бир дүбүрт чыгат. Толубай биле коюп: «Бул кайсы экен?» – дегенде, кемпири: «Керкашка деген тулпар окшойт», – деп жооп берди эле: «Аны кудай ала койсун, жука туяк неме көрүнгөн эле, таштакка сал», – деди. Айтканындай Керкашка бир аз эпкиндеп келип, ташыркап жүрбөй калды.

Булар үч күндүк жерге жеткенде, тан алдында жана бир укмуштуу аттын дүбүртү чыгат. Толубай: «Бул кайсы экен?» – дегенде, кемпири карай салып: «Телкызыл деген тулпар окшойт», – деди эле, Толубай: «Анык тулпардын бири ушул Телкызыл көрүндү эле. Өзү үч асый гана жашы бар. Сырт жагында айыбы жок. Бирок буга мактоо жарашпайт. Барлык жагы келишкен менен мактоо көтөрө албай турган көрүндү эле, аттын башын тике маңдайга тарт, мактоо салайын», – деди. Кемпири аттын башын бурар замат Толубай: «Ай жаныбарым, ай, сендей да тулпар туулат экен ээ, санын не, сымбаттуу көркүң не? Жарыктыктын чуркашы

ай! Пай, пай, пай» – дегенде Телкызыл алда кайда кала бериптир. Телкызылды минген кандын өзү экен. Ошондо Толубай бурулуп туруп: «Каным, эч жеринин айыбы жок тулпар тап дегенинди эки кылбай таап бергенимди биле албадын. Тулпар кадыры менен сынчы кадырын билмек кайда! Шерт – мойнунда, кайыр – элде», – деп, аттын оозун коё берген экен. Акыры анын тулпары жерди бүт айланып, анан кыр ашып, бир деңизге түшүп өлгөн экен дешет. Кыргыз элиндеги «сынчы болсон – Толубайдай бол, ырчы болсон – Токтогулдай бол» деген ылакап ошондоп калыптыр.

ТОКТОГУЛ ЫРЧЫНЫН БАЛАСЫ

Илгери жоокерчилик бир чабуулда Токтогулдун баласы колго түшүп кетет. Күндөрдүн биринде бала талаада отун терип жүрүп бир аттын куураган башын таап алат да, аны кучактап алып: «Тулпар туруп кор болуп талаада жатчу сен белең, сынчы туруп кор болуп, куурай терчү мен белем?» – деп, ыйлап отурганын бир киши көрүп, укканын канга айтып барат экен. Кап: «Ошо баланы чакырып кел», – деп дароо эки жигитин чаптырат. Бала келгенде кан: «Тулпар тааныйсынбы?» – деп сурады эле, бала: «Башын тааныган, өзүн тааныбайт дейсинби?» – деди. Кан: «Мага тулпар таап бер» – дегенде, бала: «Жигит кошуп бер, таап берейин», – деп макул болду.

Кан баланы аттап-тондоп, жанына эки жигит кошуп берип жөнөтөт. Бала издеген тулпарын кандын шаарынан таппай, Сарарканын жайлоосун көздөй жол тартат. Жүрүп отуруп бир агын сууга кез келишти эле, бала сууда агып келе жаткан аттын тезегин энип алып: «Ушул тулпардын тезеги, суунун башында тулпар бар экен», – деп, суу бойлой жөнөп калды. Жигиттер: «Кантип билдиң?» – деди эле: «Ушунча ташка тийип, сууга агып келе жатып жарылбаптыр, ушуну да билбеген киши болобу?» – деди. Суунун башына барышса, бир топ кербендер өргүп жатышыптыр. Кошундун жанында аркасын чом кескен бир чоң жоор ат оттоп туруптур.

Бала аны көрө сала сүйүнүп: «Ушул атты сатып алгыла, анык тулпар экен», – деди. «Ушу кантип тулпар болсун, албайбыз», – деп, кандын жигиттери болбоду эле, бала: «Тапкан тулпарымды алган жок деп албасанар канга айтам», – дегенде кандан коркконунан жигиттер атты сатып алып, канга жетелеп келип берди. Анда кан: «Тулпарды таапсың, муну эми ким таптайт?» – деди. Бала: «Тулпарды тапкан киши таптайт», – деп, өзүн көрсөттү. «Таптасан тапта, табы бүткөндөн кийин мага айт», – деди. Бала макул болуп, тулпарды таптап, табына келтирди. Бир күнү бала: «Каным, тулпарыңыз табына келди, той кылыңыз», – деди. Кан макул деп чоң той берип, эл чакырды да: «Тойдо тулпарды ким чабат?» – деди эле, бала: «Мен чабам», – деди. Аттар чубатууга түшкөндө бала канга келип: «Тулпардын жемин билесизби?» – деп сураганда кан: «Жок» – деди. «Билбесениз тулпардын жеми эки куржундун көзү толтура майга жуурулган боорсок», – деди. Кан айтканын даяр кылдырып койду. Чубатууга салган аттар кайра тартканда бала кайрылып келип: «Кана, каным, азык», – дегенде кан эки куржун көзү толтура боорсокту алдырып берди. Бала куржунду ээрдин кашына коюп туруп: «Тулпарды минген турчубу, тууганга жетпей тынчубу, кош, каным» – деп чу койгон бойдон жөнөп кетти.

Элдин баары чабуучу аттарга минип, жабыла кууп калды. Ошонун ичинен бир байтал минген киши кууп, такымдап калганда бала кайрылып туруп: «Канга салам айтып кой, жылкысынын ичинде Туучунак деген бар, бир жетсе мага ошол гана жетмек. Ошону жакшы багып алсын», – деп чу койду.

Баланын келе жатканын Токтогулдун кызы билип: «Алыс жерден кызыган тулпардын дүбүртү угулат, жылдызым келе жатат бейм», – деп атасына айтты. Чал-кемпир эл-журтка кабар берип, (көчөгө) жети кабат жибек аркан тарттырып, алдына жууркан салдырып тосуп турду. Кызып калган тулпар алты катар арканды үзүп өтүп, жетинчисине барып токтоду. Ошондо Токтогул ырчы баласына: «Атты таап минген экенсиң, жерине өлчөп таптасан боло!» – деген экен.

КАРАГУЛ

Илгери кыргызда бир атактуу мерген өткөн экен. Ал өмүрүндө эчки-текеден он онко¹ тургузган дешет.

Кайберендин ээси буга нааразы болуп, ага нечен ирет белги берет, түшүндө «кайберендин тукумун көп кырбай жүр» деп аян да берет, бирок мерген ага болбой, эчки-текени эпсиз кыра берет. Мерген бир күнү ан уулап чыкса, кечке эчтеке жолукпай коёт. Аябай ыза болуп үйүнө келе жатса, бир түп балдыркан бүлк этип, эликтин чаар ала жону көрүнөт. Атып салып келсе өзүнүн жалгыз уулу – Карагул экен.

Атасы ууга кеткенде бала энесинен эликтин чүкөсүн сураса, энеси бербей уруп коёт. Бала энесине таарынып, атасынын жолун тосуп чыгып балдыркандын түбүнө келип уктап калыптыр. Ошентип, кайберендин каргышы тийип, Тумаш мерген жалгыз уулун атып алып:

«Кең-Колдун башы кең шибер, ботом,
Келберсип жаткан Карагул ботом.
Тар-Колдун башы тар шибер, ботом,
Талымсып жаткан, Карагул ботом.
Алтындан сака калчадың, ботом.
Айына жетпей чарчадың, ботом.
Күмүштөн сака калчадың, ботом,
Күнүнө жетпей чарчадың, ботом.
Мен аркар атып тийгиздим, ботом.
Аркар тон кайдан кийгиздим, ботом,
Элик атып тийгиздим, ботом,
Элик тон кайдан кийгиздим, ботом?
Мен артымды карабай, ботом,
«Балалуу элик» – деп койдум, ботом,
Карагул атып жеп койдум, ботом.
Тобурчагың тер болор, ботом,
Токсондогу атакең, ботом,
Тозогун тартып кор болор, ботом.
Аргымагың тер болор, ботом,

¹ Элдик түшүнүк боюнча кайберендерден бир миңди атканда мининчи кийин онко турат имиш.

Алтымыш жашта энекен, ботом,
Азабын тартып көр болор, ботом.
Кулуну өлгөн бээдей, ботом,
Кууратып кеттин, Карагул ботом.
Ботосу өлгөн ингендей, ботом,
Боздотуп кеттин, Карагул ботом!» –

деп, ботодой боздоп, зар какшаган дешет. Ошондон улам эл арасында «Карагул ботом» айтылып калыптыр.

ДОМОНУН КЫЗЫ

Илгери мүнүшкөр Домо дегенден бир кыз калат. Ал өмүрүндө эркек бала көрбөйт. Көзү барында эрге берет. Кыз оокаттуу жерге барат, тийген күйөөсү куш салып, ит агытууну сүйбөгөн жөнөкөй гана бир адам болот. Арадан көп жылдар өтөт. Бир күнү иттин үргөнүнөн улам кайын атасы: «Балам, сыртка чыкчы, ит үрөт, булар ким болду экен?» – дейт. Келини эшикке чыгып, кайра кирип:

– «Үч бүркүтчү экен: бирөө сүйүнүп, бирөө өкүнүп, бирөө күйүнүп келе жатат», – деди.

Анда кайнатасы: «Ал эмне дегенин, балам, түшүнбөй калдым», – дептир. Келини сөзүн чече сүйлөп: «Үч бүркүтчү келе жатат: сүйүнгөнү – бүркүтүнө түлкү алдырыптыр, өкүнгөнү – чалабула бирдеме алдырган окшойт, күйүнгөнү кур кайткан окшойт», – дептир.

Ангыча бүркүтчүлөр келиптир, ат алышып, казан асылып, мейман күтүү болуптур. Сөздөн сөз чыгып, кайнатасы тигилердин жайын сураса, дал эле келини айткандай болуп чыгат. Аш-тамак жеп, коно жатып, эртеси бүркүтчүлөр аттанарда Домонун кызы: «Ата, мен десениз ушул эч нерсе албаган бүркүттү сатып алыңыз», – деп кыйнайт экен.

Кайын атасы келининин сөзүн «жок» дей албай бүркүтчүгө барып: «Бүркүтүңүздү сатып кетиниз», – деп сурады эле: «Оо кокуй, сатып эмне кылам, тим эле алыңыз», – деди. Кайнатасы келип келинине бүркүтчүнүн сөзүн айтса, келини: «Жок, ата, ал калыстык болбос бекер алсак, ээсине убал болор, бул бүркүттүн эн

төмөнкү баасы бир айгыр үйүр жылкы болот, ошону алсын да бүркүтүн берсин», – дейт. Кайын атасы өзүнчө капа болуп, антсе да келинин көңүлүн кыя албай, бүркүттүн ээсине барып жогорку шартты айтты эле, тиги киши: «Сиз эмне шылдың кылып жатасызбы? Мунуз жарашпаган сөз, жөн эле алыңыз», – деп жаа бою түйүлөт. Акыры келиндин кайнатасы болбой жатып, бир айгыр үйүр жылкыны айдап берип, баягы эчтеке албаган бүркүттү алып калат.

Бүркүттүн ээси кубанып жолго түшөт, жылкынын ээси ичинен кайгырып үйүнө кирди да: «Балам, бул бүркүттүн өнөрү кайсы? Мунундан пайда барбы? Бир айгыр үйүр жылкы деген оной эмес», – деп сурап калды. Анда Домонун кызы: «Ата, бул – «төө комдот» деген бүркүт ушул болот. Бул бүркүт тапталып биринчи салганда эле каман алган экен. Ошондо балалык кылып, камандын жалын бүкүлү жеп, көкүрөгү коё¹ болгон экен. Эми мезгил өткөрбөй, бир ак боз бээни союуз да, ошонун казысынан биринчи күнү табак ордундай, экинчи күнү чынынын ордундай, үчүнчү күнү андан кичирээк казы сугунтунуз, ошондо көкүрөгү жибиет да, көкүрөгүндөгү кыл түшөт, өнөрүн андан ары көрө жатарсыз», – дептир.

Атасы келинин айтканын жасап, ак боз бээ союп, казысынан үч жолу сугунтканда бүркүт камандын жалын кусуптур. Ошондо Домонун кызы: «Ата, эми бүркүтүңүздү анга алып чыга берсеңиз болот. «Төө комдот» деген бүркүт ушул болот. Муну салганда төөнү комдой бериш керек. Ал ар күнү арбытып алат. Ал бүркүттүн шерти болот. Ошондуктан ар салган сайын киши улам көбөйүп арбын барсын. Бүгүн бешөө чыкса, эртең он, бүрсүгүнү он беш киши, анан отуз, кырк болуп арбып олтурсун», – деди. Эртеси күйөөсү атка минип, жанына бир топ жолдош алып, бүркүттү алып барып салган экен, көзүнө көрүнгөндүн баарын алыптыр. Ошентип бүркүт бара-бара күнүнө алтымыш, жетимиштен карышкыр, түлкү, кулжа, теке алат.

¹ Коё – бүркүттүн көкүрөгүнө (ашказан) туруп калган кийиз, же аттын куйругу, жалы.

«Төө комдот» бир жума өтпөй эле ээсин дүнүйөгө батырат. Не бир сүлкүлдөгөн сүлөөсүндөр батпай кетет. Домонун кызынын күйөөсүнүн баркы көтөрүлөт, элдин оозуна алынып макталат. Ал күндөрдүн биринде: «Аял деген оюна келгенин сүйлөй берет, анча көп кишини олжого орток кылбай эле, төрт-беш киши менен чыксам кудай алабы» – дейт да, арбын киши ээрчитпей, аз киши менен жөнөп кетет. Кечке жуук Домонун кызы эшикте кир жууп олтурса, бүркүт келип туурдукка конуп калат. Келин бүркүттү көрө коюп: «Атаны кокуй ай-ээ, болбой калган турбайбы, бүгүн уулунуз канча киши менен кетти эле?» – деп, атасынан сурады эле, кайнатасы: «Төрт-беш киши менен кетсе керек», – деди. Келин: «Айтпадым беле, олдо кокуй ай-ээ бешөөнү тең алган турбайбы, тезирээк киши чаптырыңыз», – дейт да, бүркүттү алып, ортонку салаасын балта менен кыя чаап: «Кош, жаныбарым, шартын ушул эмес беле?» – деп учуруп жиберген экен.

Эл барып караса, бүркүт бешөөнү бирдей алып, боор этин оё жеп гана тим болгон экен дейт. Кыргыз баласында Домонун кызындай кушка тилмер укмуштуу пенде чыккан эмес экен дешет. Ошондон улам кыргыздын уламышында Домонун өзү көп оозго алынбай, Домонун жалгыз кызы сөз болуп калыптыр.

БАЛТА ЖУТАР

Илгери бир заманда Чомотой аттуу саятчы болгон экен. Ал бүт куштардын тилин билүүчү экен. Бир күнү өз үйүнүн жанында дөңдө олтурса, бир көк жору учуп келди да, Чомотой саятчыга салам берди. Андан сон саятчыга катуу таарыныч айтты: «Мен болсом бардык куштун чону, зору, төрөсү болсом. Анын үстүнө сакалдуумун, жүндөрүм да буудайыктыкындай чаар. Таз жорудай тарп андып сасыган эт жебеймин, тишиме, тамагыма жумшак деп сөөк гана жеймин. Бир гана адамзатка таарынычым мени жада калса бүркүткө да тенебей жору деп коюшат экен, өз атымдан эле айтпайбы? Кумайыктын энеси буудайык десе болбойбу»,

– дептир. Чомотой карыя боору эзилгенче күлүп: «Мына, мына муну жутуп жиберчи, мен бир жакшы ат берейин», – деп колундагы ак балтаны сунду. Көк жору ап эткизе сугунуп жибериптир. Ошондо саятчы: – Анык «балта жутар» экенсин, – дептир.

Көк жору ошондон баштап «Балта жутар» аталыптыр жана саятчынын койгон атына ушул күнгө чейин ыраазы экен.

ЫСЫККӨЛ

Азыркы Ысыккөл турган жерде ырайымсыз калмак каны жашап туруптур. Ал элди катуу эзип бейбечара, кембагалдарга зулумдук кылчу экен. Аларга чексиз чыгым салып, күнөөсүздөрдү жазалап туруучу экен. Ошондо колунда малы жок, үйүндө дүнүйөсү жок бир кедей чал кандын алдына барып: «Каным, амирин адилетсиз, бийлигин катуу, өзүндө ырайым жок, элдин убал-сообу болот. Элге женилдик бер, амиринди жумшарт», – деген экен. Анда кан: «Бир жолкунду кечирдим, эгер экинчи ирет дагы ушинтип келе турган болсон, башыңды алам!» – деп каарданып кубалап чыгыптыр.

Элдин акыбалы ого бетер начарлап, кан өзүнүн ырайымсыздыгынан баш тартпаган соң алиги адам чыдап тура албай, кандын алдына барып, жогорку сөзүн экинчи ирет айтыптыр. Калмактын каны тактысында паша чегип олтуруп: «Өзү эртең даргага асылсын, катын-балдарын кескилеп өлтүргүлө» – деп, буйрук берет да, ал кишинин бир көзүн чукуп салат. Кандан чыгып мусапыр чал үйүнө келип аялы менен баласына: «Бүгүн түндөн калбай качуубуз керек. Силер эки шүдүнгүт¹ тапкыла да, бала-бакыраны мингизип, тоону өрдөп чыга бергиле, мен шаарга сел каптатып, адилетсиз кандын өзүн да, шаарын да жок кылам», – дептир.

Баласы атасы айткандай, эки шүдүнгүттү даярдап, бардык кедей-кембагалдарга кабарлап, тоого качып

¹ Уйдун күлүгүн «шүдүнгүт» дейт.

чыгып кетишет. Чал болсо ошол шаардагы бир чон кудукка келет да, тулпарын байлап коюп, колуна кетменин алып, кудуктун түбүнө акырындап түшүп барат. Кудуктун түбүнөн издеп жүрүп каканактай болуп чанач кейиптенген бир нерсени таап алат. Көрсө, ошол кудуктун суусун тосуп турган нерсе ушул экен. Эгер шаардын каны адилетсиздигин күчөтө берсе, бир күнү өзүнөн өзү жарылып, шаарды каптап кетчү селдин кабыгы экен. Чал селдин кабыгын кетмени менен бир чаап жарат да, өзү канаттуу тулпарга минип, алыс тоону карай качып кетет.

Ошентип, калмактын каны бүтүндөй шаары, малы-жаны, байлыгы менен жердин түбүнө кетет. Кудуктун суусу ашып-ташып селге айланып, шаарды каптап, Ысыккөл деген көл ошондон пайда болгон экен.

ЧИРКЕЙ, ЧАБАЛЕКЕЙ ЖАНА ЖЫЛАН

Илгери, илгери жер жүзүн топон суу каптаганда Нук пайгамбар: «Жан-жаныбарлардын тукуму үзүлбөсүн», – деп ар уруу жандыктын бир эркек, бир ургаачысын алып, кемеге салган дешет. Күндөрдүн биринде кемеде тешик пайда болуп, суу кире баштайт. Көрсө, аны чычкан тешкен экен. Нук пайгамбардын айласы кетип: «Ким бул тешиктен суу өткөрбөй жата алат?» – деп жар чакыртканда жылан: «Мен жата алам», – дейт. Айтканындай топон суу токтолгончо даам татпай, бир тамчы суу өткөрбөй тосуп жатат. Ошентип, топон суу токтолуп, кургакка чыгышат. Нук пайгамбар жыланды чакырып: «Акыңа эмне аласың?» – деп сураганда жылан: «Дүйнөдө эмне таттуу болсо ошону алам», – дептир. Ага Нук пайгамбар макул болуп: «Эмесе, ар бир жан-жаныбардын, жемиштин даамын татып, кайсынын таттуу экенин билип кел» – деп чиркейди жумшаптыр.

Чиркей ааламды бүт кыдырып, кайра кайтып келе жатканда анын алдынан чабалекей тосуп чыгып: «Чиркейим, эмне таттуу экен?» – дейт. Чиркей: «Адамдын каны таттуу экен», – дептир. Анда чабалекей: «Тилиң кандай болуп калыптыр, тилиңди көрсөтчү?» – дейт да, чиркей тилин суна бергенде, анын тилин сууруп

алып кошо жөнөп, экөө Нук пайгамбарга келишет. Нук пайгамбар: «Кана, чиркейим, жер жүзүндө эмне таттуу экен?» – деп сурады эле, чиркей «кың-кын» этип, эчтеке айта албай койду. Анда чабалекей: «Баканын каны таттуу экен деп жатат», – деди. Чабалекейдин сөзүнө жыландын ачуусу келип, бир чапкан экен, чабалекей учуп кетип, куйругу экиге бөлүнүп, ошондон улам эки ача болуп калыптыр.

Нук пайгамбар болсо чабалекейдин сөзүнө ишенип, баканы жыланга буюруптур. Ошондон улам жылан баканы соруп калат. Эгерде чабалекей болбогондо жылан адамдын канын соруп калмак экен. Жылан менен чабалекейдин өч болуп, адам менен чабалекейдин дос болуп калышы ошондон улам дешет.

АПЕНДИ

Өткөн бир кылымда акылман-айлакерлиги, кээде маңыроолугу менен адамды таң калтырган бир Апенди болгон экен. Апендинин бир ую, төрт кою бар экен.

Күндөрдүн биринде Апенди бактын түбүндө бир коюн союп отурса, алпкаракуш айланып келип, коюн илип кетет.

Эртеси кекенип: «Ооба, саган алдырармын! Эми алып көрчү», – деп, дагы бир коюн соёт. Алпкаракуш дагы айланып келип илерде койдун шыйрагын кармап тартат. Алы күчтүү куш коёбу, көтөрүп алып асманга чыгат. Бир убакта алпкаракуш аска-зоокадагы бир тектирчеге конуп, кой менен Апендини эки балапанына таштап коёт.

Апенди тура калып, күтүлбөгөн жерден: «Ой алпкаракуш, менин эки коюмдун акысын бер», – деп түртүп жиберет. Алпкаракуш чочуган бойдон бир чон ташты мыкчый калса ал омкорулуп кетет. Өзү уча качат. Караса каухар таш. Апенди бул коюмдун акысы экен деп койнуна катып, аскадан сыйгаланып түшөт. Коктуга келип түшүп, кечке жатып, кечинде эс алып шаарга барса, ар кайсы жерде эт сатып жаткан адамдар. Апенди: «Кой, мен жанагы жылбик уюмду союп сатайын», – деп ойлоп, уюн союп, эшекке жүктөп, этин базарга алпарат. Базарда этти эч бир

адам сурабайт. Кечке жуук этти кайра артып келе жатса, Апендини он чакты ит ээрчип алды: «Капырай, иттер этти алып жүрбөсүн?» – деген ой менен: «Эт аласыңарбы?» – деп сураса, иттерден бир көк дөбөт алам дегендей ишарат кылат. «Канчага?» – десе, ит куйругун 40 жолу ирмей койду. «Ээ болду, кырк дилде онойбу», – деп, сооданы бүтүм кылып, этти түшүрүп берип, үйүнө келди да: «Кемпир, этти итке саттым», – деп кубанып, ийги сөз айткансып күлүп койду. «Иттин дагы дилдеси болмок беле?» – деп, катыны бир топ ызаланып урушууга чейин барат.

Үч күн өткөндөн кийин Апенди иттен акча алыш үчүн таягын алып кепил дөбөттү издеп жөнөйт. Издеп отуруп барса, бир тамдын көлөкөсүндө дардайып жаткан көк дөбөттү көрөт да, аны таягы менен бир чабат. Уйкуда жаткан ит чочуп кетип каңшылаган бойдон качып жөнөйт. Апенди кууп жүрүп куйруктан кармап алып: «Акчаны бер» – деп, таяк менен беш-алты чаап жиберет. Ит чуркап келип бир жерди тырмалайт. Ошол жерде иттин бир сандык казынасы бар экен. Итти коё берип, сандыктагы дилдеден кырк дилдени санап алып, үйүнө келет да: «Эй катын, иттин казынасы бар экен. Санап туруп кырк дилде алып келдим» – деп сөз салат. Анда аялы ишенген жок. «Эмесе, иттин казынасын көргөзгүн», – деди. Казынаны барып көргөздү эле, катыны: «Бул дилдени мен алам», – деп чатак салды. «Жок, иттин казынасына тийбе, эгер алсаң мен канга барамын», – дейт Апенди. Аялы болбой дилдени алып кетет. Апенди үйүнө келери менен чечинип коломтонун жанында отко кактанып отурат. Аялы казанга сууну кайнатып, билгизбей түндүктөн жамгыр кылып чачып жиберет. Анда Апенди: «Катын, катын!.. Ысык жамгыр жаады, түндүктү тарт!» – деп кыйкыра баштайт.

Ошону менен Апенди канга барат: «Каным, менин аялым иттин казынасын үйүнө алып келип койду, муну текшерип бериңиз деп сизге келдим», – деди.

«Эмесе, катынды алып келгиле», – деп, кан жигиттерин жиберет. Аялга келсе: «Барбаймын, деги кайсы күнү, кайсы убакта алган экемин, ошону Апендиден сурап көргүлө», – деп жигиттерди кайра кайтарып жиберди.

Жиберген жигиттер аялдын сөзүн айтып барышты эле, кан Апендини чакыртып: «Деги кайсы күнү, кайсы убакта алды эле?» – деп сурады. Анда Апенди: «Каным, баягы ысык жамгыр жааган күнү алып келген болучу», – деди. Кан: «Оо кокуй десе, ысык жамгыр жаамак беле?» – деп Апендини үйүнө кууп жибериптир. Ошону менен Апендинин сөзү калп болуп, аялы дилдени ээлеп калган экен.

АПЕНДИНИН ОКУЯЛАРЫНАН

Илгери бир Апенди казан сатып алайын деп базарга барган экен. Казанды алып келе жатса жамгыр жаап, жол тайгак болуптур. Апенди асманды карап: «А Кудай, ушул белден аман-эсен чыксам, кудайы кылып ушул казан менен бир атала кылып берейин», – деп жалынат.

Жонго чыккандан кийин: «Эми мындан быягы ылдый эмеспи кудайы кылуунун эмне кереги бар», – деп кетип баратса тайгаланып жыгылып кетип, казаны сынып калат, анда Апенди ордуна турбастан: «А Кудай, мен тамаша кылсам, сиз чыны менен эле жыгып казанымды сындырдыңызбы? Мындай тамашаны билбесең, кудай болуп эмне кыласың?» – деп кете берген экен.

Апенди эшенди алдаганы

Апенди үйүнүн жанында отуруп алып: «А Кудай, жүз дилде бер. Эгер андан бир дилде ашык болсо да албайм, кем болсо да албайм», – деп айта берчү экен. Аны кошунасы болгон эшен угуп эле жүрөт. Бир күнү эшен «чын айтабы же жалган айтабы» деп Апендини сынамакчы болот да токсон тогуз дилдени баштыкка салып үйүнүн үстүнөн таштап жиберет. Апенди аны алып санаса, токсон тогуз. «Мына бу баштыгы менен туура жүз экен», – деп катып алды.

Эшен жүгүрүп келип: «Бул дилдени Кудай эмес, мен эле сени сынап таштагам. Сен токсон тогуз дилдени албайм дечү эмес белең» – десе: «Жок муну мага Кудай тилегиме тууралап туруп баштык менен туптуура жүз кылып бериптир. Ишенбесең кудайдан сура», – деп Апенди эшенге бербей койгон экен.

Апендинин түшү

Апенди корозун базарда соодалап жүрүптүр. Бир киши тогуз сом берсе: «Жок, он сом бергин», – дейт. Ошентип соодалашып жатып ойгонуп кетет. Ойгонсо короз да, сом да жок. Кайта көзүн жуумп колун сунуп: «Мейли, тогуз сом болсо деле бергин» – деген экен.

Апенди менен кан

Апенди бир күнү кан жана кандын уулу менен бир жакка жөнөдү. Жолдо кан ысып кеттим деп Апендиге кийимин көтөртүп койду. Атасын туурап баласы да кийимин Апендиге берди. Ошондо кандын уулу атасына карап: «Ата, Апенди бир эшектин жүгүндөй жүк көтөрүп келе жатат», – деди шылдындап. Анда Апенди: «Балам, мен бир эшектин жүгү эмес, эки эшектин жүгүн көтөрүп келе жатамын», – дептир.

Апенди жигиттер менен

Бир күнү жигиттер Апендини алдайлы деп чогулуп келип: «Апенди, бүгүн алдагы жалгыз козунду сой, эртең кыямат кайым болот экен», – дешти. Апенди: «Айтканыңар жакшы, балдар, каякка алпарып соёюн», – деди эле: «Быякка» – деп, бирөө көлдүн жээгине ээрчитип барды. Балдар козуну союп, Апендини: «Бышырып тур» – деп кийимдерин чечишип, өздөрү сууга түшүүгө кетишти. Апенди алардын кийимин бүт отко жагып, этти бышырып койду. Балдар келип, киели дешсе кийимдери жок. «Апенди, кийимдерибиз кана?» – деп сурашты. Анда Апенди: «Кийимди эмне кыласыңар? Эртең кыямат кайым болгуча бул этти жегиле, эт бышпай калганынан кийимди отко жактым, анын эмне кереги бар! Эртең кыямат болот, кийимге кайгырбагыла», – деди.

Апенди алтын тапканда

Апенди бир күнү кош айдап жатып чоң бүлөөдөй болгон алтын таап алды. Шашылып үйүнө келип, бирдемени чапанына ороп таштап коюп, өгүзүнө чөп салды. Аялы алтын экенин таанып, алып туруп ордуна ошондой кайрак таш салып койду. Апенди байкабай

эле кандын алдына чуркап барды да: «Чогулуп келгиле, мунун эмне экенин билели», – деп кыйкырды. Кан вазирлери менен чогулуп келсе, чапандан тултуйган кайрак таш чыкты, Апенди: «Ии, мына ушуну айтам» – деди. «Мунун эмнесин айтасын, бул таш», – деди кан. «Жок, таксыр биздин айылдын жартысы 4 кадак, жартысы 5 кадак дейт, кимисиники туура, таксыр?» – деди Апенди. Кан Апендинин бирдеме тапканын билип: «Муну жалгыз камап койгула, акырын тыншап, шыкаалап тургула», – деди вазирлерине карап. Апенди жалгыз үйдө камалып туруп: «Ой тобоо... узуну, туурасы, чондугу куду эле ушундай эмес беле» – деп, колу менен көлөмүн ченеп, кыймылдап кобурай берди. Тыншоочулар канга Апендинин таң калып жатканын айтышты. «Бирок эмне буюм экенин айтпайт», – дешти. «Эшикке алып чыгып башына улпакты сууга чылап илип койгула, анан айтат», – деди кан. Апенди улпак салынган жембаштыкты алып таштайын десе, колу байлалуу. «Бери кел» – деп, канды ымдап чакырды. «Эми мага шыбырап айтат экен», – деп кан кулагын тоссо, жаман сөз менен шыбырап тилдеп туруп: «Колумду чечип кой», – деген экен Апенди.

Апенди жана ач көз кожо

Илгери, илгери бир заманда бир Апенди менен ач көз кожо болгон экен. Күндөрдүн бир күнүндө Апенди кожого келип: «Казаныңды берип тур, оокат бышырып ичейин», – дейт.

Оокат бышырып, эртеси Апенди кожонун казанына дагы бир кичине казан кошуп кожого келип: «Ой тобоо, кожом, куданын кудурети менен казаныңыз төрөдү. Ишенбесениз мына», – деп эки казанды тең кожого берет. Ач көз кожо Апендинин эки казан бергенине ичинен тынып, сүйүнүп алып калды.

Күндөн күн өтүп дагы бир күнү Апенди кожого келип: «Ой кожом, казаныңызды дагы берип турунуз» – деп сурап алып үйүнө барганда казанды сындырып таштайт. Эртеси кожого келип: «Ой кожо, казаныңыз төрөй албай, өлүп калды», – дейт. Анда кожо: «Эмне себептен казан төрөй албай өлүп калды? Кандай болсо да

таап бересин. Таппасан казыга чакыртамы», – деп ачуу-ланып кетет. Казы жигиттерин жиберип, Апендини чакыртат. Казы: «Кожо, кана, эмне арызын бар?» – дейт. Кожо: «Ох!» – деп жөтөлүп, чөктүшүп отура калып: «Таксыр, иштин башталышы мындай. Бир күнү Апенди келди да, казанымды сурап алып кетти. Эртеси казанын сынып калды деп, казанымды бербеди» – дейт.

Анда казы: «Ай Апенди, сен айт», – деди. Анда Апенди мындай деди: «Кожонун казанын алдым да, эртеси казаны төрөдү эле, алып бардым. Кош. Андан дагы бир күнү казанды дагы алып келдим эле, казан төрөй албастан өлдү», – деди.

Анда казы: «Ай кожо, казандын тууганы ырас беле?» – деди.

«Ооба, казанымдын тууганы ырас», – деди кожо. Казы: «Аа, анда казанын тууганы ырас болсо, өлгөнү да ырас», – деп Апендинин сөзүн сөз кылып коёт.

Ошентип, Апенди кожону жеңген экен.

Апендинин ангемеси

Бир күнү Апенди жолдо келе жатып күзгү таап алат. Ал күзгү менен өзүн караса, сакал-муруттары өскөн, чачы алынбаган бир кишини көрөт да: Бул өзү киши эмес эле, маймыл бейм, – деп күзгүнү ыргытып жиберген экен.

* * *

Апендинин зайыбы төрөмөк болуп толгото баштады. Бирок толгоосу узарып эки күнү төрөй албай жатты. Апенди бакты аралап, үч-төрт чымчыкты кармап келди да, зайыбынын алдына таштап койду.

– Ай, Апенди, бул эмнен? – деп зайыбы сурады.

– Балдар чымчыкты жакшы көрөт. Булардын чыйылдаган үнүн укканда ичиндеги балаң ойнойм деп жүгүрүп чыксын, – деди Апенди.

* * *

Апенди эшегин жоготуп, аны издеп келатып, жолдо бир кишиге жолукту:

– Эшек жоготтум, көрдүңбү?

– Көрдүм, эшегин палан шаарда бий болуп, азыр өкүм чыгарып отурат, – деп жолуккан киши жооп берди.

– Сен туура айтасың, тууган, – деди Апенди, – ал акыры ошондой чон бий болот деп өзүм да үмүт кылып жүргөм, себеби мен бийлик иштерин жүргүзүү жөнүндө сабак бергенимде, кулагын шалпайтып, өтө кунт коюп уккан эшек болучу.

* * *

Апенди үстүнө жаман чапан, бутуна чокой кийип, бай өткөрүп жаткан тойго барыптыр. Тойдун ээси жасалгалуу үйлөргө жалаң бай, молдо, сопу, соодагерлерди кийирип, кийими жамандарды эски тамга үстү-үстүнө камап жаткан экен. Апендини да бай ошол эски тамдагы опур-топурга кошот. Табакка чүйгүндөп үйүлгөн даамдуу тамактын баары жасалгалуу жакшы үйдө отурган байларга тартылып, ал эми жарды кишилерге келген табактан Апендиге жарытылуу эч нерсе жетпей калат.

Эртеси Апенди үстүнө чапан, бутуна жылтыраган маасы кийип, башына селде оронуп, ошол эле тойго дагы келет, байдын жигиттери гана эмес, өзү да муну абдан урматтап тосуп, жакшы үйдүн төр жагына отургузуп, нечен түркүн даам менен бирге табакка толгон палоону алдына коюшат.

Апенди үстүндөгү чапанды чечип, анын этегин палоого тыгып:

– Жегин, кадырлуу мейман, же палоону! – дейт.

– Ай, кутурган Апенди, сага эмне болду? Киши жечү палоону кийип турган чапаныңа бергениң кандай? – деп бай ачууланат.

– Анын себеби мындай, кечээ күнү мен жаман чапан жана эски чокой кийип келип, эч нерсе жебей калгам. Бүгүн жаңы чапан, жалтырак маасы кийип келсем, алдымда дүйүм тамактын баары толуп калды. Демек, бул тойдун ээси өзүмдү эмес, мен кийген кийимди сыйлайт экен.

Бир күнү кан кийикке чыкканда Апендини кошо жолдош кылмак болуп:

– Оо, Апенди, бүгүн биз менен бирге кийикке жүргүн, – деп Апендини ээрчитип алды. Бирок аны эн эле кашан жана арык атка мингизип коюшту. Узак убакка кийик уулап, кечке жуук үйдү карай кайткан кезде жаан шатыратып төгүп жиберди. Беркилердин баарынын аты тың жана жакшы аттар болгондуктан, чапкан бойдон шаарга кирип кетишти. Апенди атын камчыласа эшейип баспай койду. Эч болбосо шаарга кургак барайын деди да, үстүндөгү кийимдерди бүт чечип, астына салынып алды. Акыры шаарга жеткенде аларды кайра кийип, кандыкына келди. Кан Апендинин кийими бүт кургак экенин көрүп аябай таң калып:

– Оо, Апенди, биз аттын оозун коё берип туруп, үйгө жеткенче жаанга абдан суу болдук, а сенин кийимин купкургак, бул кандай? – деди.

– Каным, мен минген ат анык шумдук экен. Силерден азыраак кала түшүп, анан шаарды карай сызган бойдон жөнөгөндө, мен муну шамалдан мурда баратабы деп ойлодум. Шаарга тез эле жетип, жаан басылгандан кийин мында келдим, – деди.

Кан аң-таң болуп, Апенди минген атты жакшылап бактырып койду.

Бир күнү кан кийикке дагы чыгып, Апендиге бөлөк атты мингизип, дал ошол кашан атты өзү минди. Булар кайра кайткан кезде асманды булут каптап, жаан нөшөрлөтүп куюп жиберди.

Апенди минген атына камчы басып, шаарга кирип кетти. Ал эми кан канчалык аракет кылса да, минген аты ордунан жылбай, жолдошторунан капкайда артта калды. «Бул ат качан учат?» – деп ойлоп көпкө күттү. Бирок аты илкигенден илкип отуруп, канды шөптүрөтө суу кылды. Кан шаарга аран жетип үйүнө келсе, Апенди купкургак гана жырғап отурат.

Кандын кыжыры кайнап:

– Сен мени неге алдадың? Мындан кийин бул адатыңды коюп жүргүн. Мен сага ишенем деп кийимим бүт суу болуп, өзүм да үшүп бүттүм, – деди.

Анда Апенди:

– Сен эмнеге ачууланасын? Үстүндөгү кийиминди чечип астына салып, жаан басылгандан кийин кайра кийгенди билген жоксунбу? – деди.

* * *

Бир күнү Апенди жалгыз казын союп, казанга салып бышырды да, канга берейин деп аны колтугуна кысып, жолго түштү. Баратканда курсагы ачып, каздын бир санын жеп койду.

Апенди алып келген казды көрүп кан:

– Ой, Апенди, бул каздын бир саны кана? – деп сурады.

– Оо, каным, быйылкы жылы канча каз болсо, ошонун баарынын бирден гана буту бар, ишенбесең өз короондогу каздарды кара, – деди Апенди.

Кандын короосунда жоон топ каз бар эле, жаандан кийин алардын баары бир бутун көтөрүп турган экен. Кан өз жигитине:

– Мына бул каздарды таяк менен ургулап куугун, – деди. Жигит барып, таяк менен урганда, каздар кош аяктап кача баштады.

– Сен калп айтыпсың, Апенди... Тигилер эки бутуу турбайбы, – деди кан качып бараткан каздарды көрсөтүп.

– Эгер ушул таяк менен ургуласа, сен эки эмес, төрт аяктап секирер элеч, – деп Апенди канды сөзгө жыкты.

* * *

Апендинин короосундагы жемиш бактарынын ичинде эрте быша турган шабдаалысы бар экен. Күндөрдүн биринде Апенди андан сапсары болуп бышып калган үч шабдаалыны көрдү. Үчөөнү тең үзүп жайпак табакка салып, кандын үйүн карай жөнөдү. Жайпак табакта шабдаалылар ары-бери томолонуп, бирине-бири тие баштаганда Апенди:

– Тентек кылбагыла, жемиштер, болбосо силерди оозума салып жеп коюп, жаштайынарда соолтом, – деди.

Үч шабдаалы аны укпастан дагы эле кагылыша берди.

– Булар бирге турса, тентектигин койбойт экен, – деп Апенди шабдаалынын экөөн жеп алып, бирин канга алып келди.

Кан шабдаалыны жегенден кийин Апендиге чоң ыракмат айтты.

Канга бериш үчүн Апенди дагы бир күнү жангак алып бара жатты. Жолдон бир киши жолугуп:

– Кайда жөнөдүңүз, Апенди? – деп сурады.

– Канга жангак алып баратам.

– Жок, сиз жангакты коюңуз, андан көрө кандын абдан жакшы көргөн тамагы – мейизди алып барыңыз, – деди ал киши.

Апенди анын тили менен жангакты таштап, канга мейиз алып барды.

Бирок кан мейизди эң жаман көрчү экен.

– Мындан кийин Апенди мейиз көтөрүп келгенин койсун... Аны ошол өз мейизи менен аябай ургула, – деп кан жигиттерине буйрук берди.

Жигиттери ура баштаганда, Апенди өзүнө мейиз тийген сайын:

– Каным, мунуңузга чоң ыракмат! – деп улам ыраазы болуп турду.

– Эй, Апенди, сени бул жерде сабап жатышса, сен ага кайгырмак түгүл, кайра ыракмат айтканын кандай? – деди ошол жердеги кишилердин бири.

Анда Апенди:

– Ээ, тууган, ар ким өз айыбын өзү билет... Булар мени жангак менен сабай турган жөнү бар эле, бирок минтип кудай колдоп, жупжумшак мейиз менен сабап жатышпайбы... Мен ошон үчүн ыракмат айтып жатам.

– Эмне дейсиң? – деп сурай калды кан.

– Мен мында жангак алып келе жаткам. Жолдо бир киши жолугуп: «Жангакты коюп, мейиз алып бар», – деди. Эгер мында мен жангакты көтөрүп келсем, башыма катуу тиймек экен... Мейизди ушунчалык жумшак жаратканы үчүн кудайга мин ыракмат, – деп Апенди чыгып кетти.



ТҮШҮНҮКТӨР

«Кемпирдин жети баласы» – 1957–1960-ж. басылып чыккан жыйнакта жарыяланган. Бул Ж.Бейшекеев иретке келтирген институттун фондусундагы № 1450 инвентарь боюнча алынды.

«Атанын керээзи» – 1959-жылы Алабука району, Жапасалды кыштагында туруучу Эшназаров Усуптан анын баласы Сатар жазып алган. Институттун фондусуна К. Рыскулов тапшырган.

«Жалгыз уул Жанадыл» – 1959-жылы Мураталиев Кыдыралыдан жазылып алынган, инвентарь №4013. Жомоктун толук тексти стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Жаннат» – 1950-жылы мурунку Тяньшань областы, Куланак району, Эмгекталаа жети жылдык мектебинин мугалими Ыдырысов Абылкай институттун фондусуна тапшырган, инвентарь №1322.

«Мадылген сулуу» – 1959-жылы Жумгал району, Чаек колхозунда жашап туруучу Мураталиев Кыдыралыдан фольклордук экспедициянын мүчөлөрү тарабынан жазылып алынган. Институттун фондусундагы 4013-номерлүү инвентарда. Айрым түшүп калган сүйлөмдөр, сөздөр стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Кандын баласы» – 1959-жылы Мураталиев Кыдыралыдан жазылып алынган, инвентарь №4013. Айрым сүйлөмдөр, түшүп калган эпизоддор стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Мундук менен Зарлык» – 1963-жылы Тил жана адабият институтунун Жетөгүз районуна уюштурулган фольклордук экспедициянын катышуучулары С. Байходжоев, С. Закиров, С. Жумадылов, Э. Аманбаев, А. Токомбаева жолдоштор «Победа» колхозунда жашаган Байболотов Дүйшөмбүдөн жазып алышкан. Түп нускасы фонду, инв. №150дө сакталып турат.

«Алтын балык» – Баткен району, Бужум кыштагында туруучу Салиев Пайзилладан Сабилов жазып алган.

«Акчүкө менен Куучүкө» – 1951-жылы Тогузторо районундагы Атай орто мектебинин окуучусу Сатылганова Күмүштөн жазылып алынып, фондуга инв. №1322ге тапшырылган.

«Өнөр үйрөнгөн бала». – 1950-жылы Кочкор району, «Кочкор» совхозунда жашаган Б.Капаровдон жазылып алынып, фондуга № 1322ге тапшырылган.

«Мендирман» – 1966-жылы Тил жана адабият институтунун Калинин районуна уюштурулган фольклордук экспедициянын катышуучулары: С. Закиров, А. Токомбаева, П. Ирисов жолдоштор «Кызылдыйкан» айылдык советинде жашаган Рыскулбеков Бейшебайдан жазып алышып, фондуга (инв. №5173, № 1-дептер) тапшырышкан.

«Ажыдаар аял» – Бул жомок 1969-жылы Ысыккөл районуна караштуу «Өрүктү» айылдык советинде жашаган Урдөөлөтов Орозбайдан жазылып алынган.

«Талкамыш» – Алабука району, «Колхоз турмушу» газетасынын адабий кызматкери К. Рыскулов 1959-жылы Карл Маркс атындагы орто мектепте тил, адабият мугалими болуп иштеп жүргөн кезинде Алабука районуна караштуу Жапасалды кыштагында туруучу Эшназаров Усуптан анын уулу Сатарга жаздырып, институттун фондусуна тапшырган.

«Торгой» – мурунку жыйнактарда да басылган. 1922-жылы 25-июлда Молдобасан Мусулманкул уулунан Нарын-Шоро болушунда Каюм Мифтаков жазып алган. 1925-жылы Ыйманбек Шамен уулу жыйнаган материалдын арасынан да жолугат. Бирок кайсы жерден, кимден жазып алгандыгы белгисиз. Азыркы басылышы институттун фондусундагы 809-номерлүү инвентардан алынды.

«Абышка менен түлкү» – 1957-жылы басылып чыккан жыйнактарда да жарык көргөн. Азыркы басылышы 1922-жылы Нарында Осмоналы Дордой уулунан жазылып алынган. Институттун фондусундагы 807-номерлүү инвентардан алынды.

«Мышык, түлкү, аюу, карышкыр» – 1927-жылы Насирдин Ботой уулу жазып алган. Институттун фондусунда №200-инвентарда.

«Айбандардын достугу» – 1922–23-жылдары жыйналган, кимден жазылганы белгисиз. Институттун фондусундагы 264-номерлүү инвентардан алынды.

«Чомотой саятчы менен кузгун». Бул жомок Түп районунда жашаган О. Урмамбетовдон жазылып алынган.

«Түлкү, ташбака жана чапкене», «Кыргый менен үкү» – 1927-жылы Насирдин Ботой уулу жазып алган. Институттун фондусунда №200-инвентарда.

«Дөөтү уста менен ителги» – Түп районунда жашаган О. Урмамбетов жазып берген.

«Акылдуу улак» – 1947-жылы Жаныноокат району, «Биринчи Май» колхозунда туруучу Дыйканов Ражабилден жазылып алынган. Институттун фондусундагы № 447-инвентарда.

«Дыйкан менен доңуз» – 1922-жылы Нарын району, Шаркыратма селосунда жашаган К. Дордоевден жазылып алынган. Институттун фондусундагы №293-инвентарда сакталууда.

«Түлкүнүн жуучу болушу» – 1951-жылы Тяньшань өрөөнүнөн Жаманкулова Таалайкан жазып алган. Айрым байкоолорго караганда орус элинин жомокторуна үндөш. Институттун фондусунда №1322 инвентарда.

«Акылдуу кыз» – 1957, 1960-жылы жарыяланган жыйнакта, журналдарда жарык көргөн. Бул басылышын Л. Кошоева иретке келтирген, № 809-инвентарь боюнча алынды.

«Обозгердин кызы» – мурун жарыяланган «Сүйлөбөс кыз» аттуу жомокко жакын, айырмачылыгы да бар. «Чаек» сельсовети, Чаек колхозунда жашап туруучу Т. Чомбаевден жазылып алынган. Институттун фондусундагы №521-инвентарда.

«Зар менен Мээр» – качан, кайсы жерден жана кимден жазылганы белгисиз. Институттун фондусундагы 258-номерлүү инвентардан алынды.

«Жеке таз менен жети таз» – 1960-жылы басылып чыккан. Азыркы басылышы Институттун фондусундагы Ысмайыл Малыевден жазылып алынган №254-инвентарь боюнча алынды.

«Сары таз» – биринчи жолу 1978-ж. жарыяланган. Аны түзүүчү Б. Кебекова бала кезинде агасы Б. Кебековдон уккан.

«Аккөңүл менен Каракөңүл» – Бул жомок «Аксанатай менен Карасанатай» деген жомоктун варианты. Институттун фондусундагы №180-инвентардан алынды.

«Кыдыр, акыл, ырыс» – институттун фондусундагы №180-инвентардан алынды.

«Кандын кызы» – 1959-жылы Жумгал району, Чаек колхозунда туруучу Байтөлө Сартаевден жазылып алынган. Институттун фондусундагы №4013-инвентарда. Айрым түшүп калган эпизоддор, сүйлөмдөр, сөздөр стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Акылман сынчы» – 1959-жылы Жумгал району, Чаек колхозунда туруучу Байтөлө Сартаевден жазылып алынган. Жомоктун толук тексти стенограмма боюнча калыбына келтирилди. Институттун фондусундагы № 4013-инвентарда.

«Акылман вазир» – 1966-жылы Калинин району, Кызылдыйкан колхозунда туруучу Рыскулбеков Бейшенбайдан жазылып алынган. Институттун фондусундагы №5173-инвентардан алынды.

«Кан менен вазир» – 1950-жылы Жумгал районуна караштуу «Чолпон» мектебинин мугалими Курмановдон жазылып алынган. Институттун фондусундагы №1322-инвентарда.

«Ага сөзү» – биринчи жолу 1978-ж. жарык көргөн. 1959-жылы Жумгал району, Чаек колхозу, «Кызылтуу» бригадасында туруучу Мураталиев Кыдыралыдан жазылып алынган. Институттун фондусундагы №4013-инвентарда. Жомоктун толук тексти стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Сулайман бай» – 1957, 1960-жылы жарыяланган жыйнакта, журнал, окуу китептеринде жарык көргөн. Л. Кошоева жыйнаган институттун фондусундагы №809-инвентардан алынды.

«Алымкул түшчү» – 1957, 1960-жылдары басылып чыккан. Институттун фондусундагы Ж.Бейшекеев иретке келтирген №1450-инвентарь боюнча алынды.

«Убадага бек жигит» – Ысыккөл районуна караштуу «Кызылбирлик» колхозунда жашаган Казмамбет Жээнбаевден жазылып алынган. Институттун фондусундагы № 5217-инвентарда.

«Кандын кызы» – 1946-жылы Муктарбек Өмүровдон жазылып алынган.

«Жоомарттык» – 1970-жылы Жаки Таштемиров Талас районунан жазып алган. Институттун фондусундагы №5213-инвентарда.

«Кан менен саятчы» – Түп районунда жашаган О. Урмамбетов айтып берген жомоктордон.

«Көсөө» – биринчи жолу 1978-ж. жарык көргөн. 1959-жылы Жумгал району, «Чаек» колхозунда жашап туруучу Мураталиев Кыдыралыдан жазылып алынган. Институттун фондусундагы №4013-инвентарда. Айрым сүйлөмдөр, түшүп калган эпизоддор, сөздөр стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Амалдуу кедей» – 1959-жылы Жумгал району, Чаек колхозунда туруучу Байтөлө Сартаевден жазылып алынган. Жомоктун толук тексти стенограмма боюнча калыбына келтирилди.

«Акылдуу дыйкан» – Мурунку жыйнактарда жарык көргөн. Институттун фондусундагы №180-инвентардан алынды.

«Айлакер бала» – 1951-жылы Тяньшань өрөөнүнөн педучилищанын студенттери жыйнаган. Жомокту Эшимбеков Сайин жазып алган, бирок кимден укканын көрсөткөн эмес. Институттун фондусундагы №1322-инвентарда. Биринчи жолу 1978-ж. жарык көргөн.

«Дыйкан менен кан» – биринчи жолу 1978-ж. жарык көргөн. 1951-жылы Тяньшань өрөөнүнөн Ж. Бердибеков жазып алган. Институттун фондусундагы № 1322-инвентарда.

«Кандын букасы менен жардынын букасынын сүзүшкөнү». 1928-жылы Кемпиров Ысмаат Өмүрзаков Кудайбергенден жазып алган. Институттун фондусундагы 239-номерлүү инвентарда.

«Асан кайгы жана Жаныбек кан» – Ы. Абдракманов тапшырган материалдан, инвентарь № 499, мурунку жарыяланган вариантка караганда айрым окуялары жаны.

«Жээренче чечен» – 1957, 1960-жылдары басылган жомоктун жыйнактарына кирген. Л.Кошоева жыйнаган фондудагы № 809-инвентарь боюнча алынды.

«Жапалактын зайыбы». Мурунку басылып чыккан жыйнактарда жарык көргөн. Институттун фондусундагы №180-инвентарь боюнча алынды.

«Жээренче чечендин аялын угузуу». 1949-жылы Ысыккөл району, Каралдөбө колхозунда туруучу Акматаалы Шадыкановдон жазылып алынган. Институттун фондусундагы 490-номерлүү инвентардан алынды.

«Жээренче чечендин Кара канга элчиге барганы» – 1940-жылы Ы. Абдракманов тапшырган, инвентарь №499. Мурун жарыяланып жүргөн варианттан айырмачылыгы бар.

«Жээренче чечен менен Алдар Көсөө» – 1940-жылы Ы. Абдракманов институттун фондусуна тапшырган, инвентарь №488, биринчи жолу 1978-ж. жарыяланган.

«Алдар Көсөнүн жин-шайтанга жолукканы», «Апенди» – 1947-жылы Ысыккөл районуна караштуу Токтогул орто мектебинин мугалими Кыштобаев Осмондон жазылып алынган. Институттун фондусундагы 297-номерлүү инвентарда.

«Апендинин аңгемеси», «Апенди эшенди алдаганы», «Апендинин түшү», «Апенди менен кан», «Апенди жигиттер менен», «Апенди алтын тапканда» – 1957, 1960-жылдары басылып чыккан жыйнактарда да жарык көргөн. 1978-жылдагы басылышында 1940-жылы Жалалабат районунда жашаган Эгизовдун варианты боюнча алынган.

«Апенди жана ач көз кожо» – 1947-жылы Гүлчө району, Сталин колхозунда туруучу Аканов Сагымбайдан жазылып алынган. Институттун фондусундагы 447-номерлүү инвентарда.

«Апендинин окуяларынан» – 1957, 1960, 1978-жылдары басылып чыккан «Кыргыз эл жомоктору» аттуу жыйнактан алынды.

«Толубай сынчы» – 1940-жылы Ы. Абдракманов институттун фондусуна тапшырган, инвентарь №499.

«Токтогул ырчынын баласы» – фондуга 1940-жылы Ы. Абдракманов тапшырган, инвентарь № 499. 1960, 1978-жылдары басылып чыккан жыйнактарда жарык көргөн.

«Карагул» – институттун фондусунан, ивентарь №1264.

«Домонун кызы» – Мурун жарык көргөн. А. Осмонов жыйнаган материалдардан, ивентарь №1784.

«Балта жутар» – мурунку жыйнактарда жарык көргөн. Түп районунда туруучу О. Урмамбетовдун материалдарынан.

«Ысыккөл» – мурун жарык көргөн. Акын А. Осмонов эл арасынан жыйнаган, 1784-номерлүү ивентардан алынды.

«Чиркей, чабалекей жана жылан» – А. Осмоновдун жыйнагында жарык көргөн, №1784-ивентары боюнча алынды.



Мазмуну

КЕРЕМЕТТҮҮ ЖОМОКТОР

Кемпирдин жети баласы	3
Атанын керээзи	6
Жалгыз уул Жанадыл	11
Жаннат	17
Мадылген сулуу	27
Хандын баласы	35
Мундук менен Зарлык	42
Алтын балык	50
Акчүкө менен Куучүкө	59
Өнөрлүү бала	67
Мендирман	71
Ажыдаар аял	77
Талкамыш	80
Төштүк	84
Жоодарбешим	101
Алназар Бакы	109
Мундуубай	128
Чыныбек	146
Чынарбай	160
Жанек мерген	166
Сокурбай	169
Карач баатыр	175
Кенже бала	180
Алтын куш	187
Көчпөсбайдын баласы	191

АЙБАНАТТАР ЖӨНҮНДӨ ЖОМОКТОР

Торго	195
Абышка менен түлкү	196
Мышык, түлкү, аюу, карышкыр	199
Айбандардын достугу	200
Чомотой саятчы	202
Түлкү, ташбака жана чапкене	203
Кыргый менен үкү	203
Дөөтү уста менен ителги	204
Акылдуу улак	206
Дыйкан менен доңуз	207
Түлкүнүн жуучу болушу	208

ТУРМУШТУК ЖОМОКТОР

Акылдуу кыз	211
Обозгердин кызы	215
Зар менен Мээр	224
Жеке таз менен жети таз	230
Сары таз	235
Аккөңүл менен Каракөңүл	243
Кыдыр, Акыл, Ырыс	249
Кандын кызы	252
Акылман сынчы	257
Акылман вазир	260
Кан менен вазир	263
Ата сөзү	269
Сулайман бай	272
Алымкул түшчү	279
Убадага бек жигит	282
Кандын кызы	284
Жоомарттык	287
Кан менен саятчы	289
Көсөө	294
Амалдуу кедей	304
Акылдуу дыйкан	306
Айлакер бала	310
Дыйкан менен кан	312
Кандын букасы менен жардынын букасынын сүзүшкөнү	315
Асан кайгы менен Азиз Жаныбек хан	317
Жээренче чечен	320
Жапалактын зайыбы	329
Жээренче чечендин аялын угузуу	331
Жээрен чечендин Кара канга элчиге барганы	333
Жээренче чечен менен Алдар Көсө	336
Алдар көсөнүн жин-шайтанга жолукканы	337

ЛЕГЕНДАЛАР

Толубай сынчы	339
Токтогул ырчынын баласы	341
Карагул	343
Домонун кызы	344
Балта жутар	346
Ысыккөл	347
Чиркей, чабалекей жана жылан	348
Апенди	349
Апендинин окуяларынан	351
Түшүнүктөр	359

